

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Харків 2017

УДК 340.15: 930(477)(0.76)

I-89

Рецензенти:

О. Н. Ярмиш – доктор юридичних наук, професор

О. В. Марцеляк – доктор юридичних наук, професор

С. Д. Сворак – доктор історичних наук, доктор юридичних наук,
професор

Бандурка О. М.

I-89 Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О.М. Головка та ін. Харків: Майдан, 2018. – 616 с.
ISBN

Вступ – доктор юридичних наук, професор О.М. Бандурка

Розділ 1 – доктор юридичних наук, професор О.М. Головка

*Розділ 2 – доктор юридичних наук, професор О.А. Гавриленко, викладач
Є.С. Логвиненко*

*Розділ 3 – кандидат історичних наук, доцент І.А. Логвиненко, кандидат
юридичних наук, доцент І.Д. Коцан, доктор історичних наук,
професор В.А. Греченко.*

*Розділ 4 – кандидат історичних наук, доцент І.А. Логвиненко, кандидат
юридичних наук, доцент І.Д. Коцан*

*Розділ 5 – доктор історичних наук, професор В.А. Греченко, кандидат істо-
ричних наук, доцент Б.Г. Головка*

Розділ 6 – доктор юридичних наук, доцент С.Ю. Обрусна,

*Розділ 7 – доктор юридичних наук, доцент С.Ю. Обрусна, доктор історичних
наук, професор В.А. Греченко*

Розділ 8 – доктор юридичних наук, професор В.Є. Кириченко

*Розділ 9 – доктор історичних наук, професор В.А. Греченко, кандидат істо-
ричних наук, доцент Г.Г. Дедурін, кандидат історичних наук, до-
цент С.Ю. Іванов*

*Розділ 10 – кандидат юридичних наук, доцент Ю.А. Холод, кандидат юри-
дичних наук Ю.Ю. Пайда*

Розділ 11 – кандидат юридичних наук, доцент Ю.А. Холод

*Розділ 12 – кандидат юридичних наук, доцент Ю.А. Холод, кандидат юри-
дичних наук Ю.Ю. Пайда*

*Розділ 13 – доктор юридичних наук, професор О.А. Гавриленко, доктор
юридичних наук, доцент М.Ю. Бурдін.*

*Розділ 14 – доктор історичних наук, професор В.А. Греченко, кандидат
юридичних наук, доцент Л.В. Сапейко*

*Розділ 15 – доктор юридичних наук, професор О.М. Бандурка, кандидат
юридичних наук, доцент Ю.О. Загуменна, кандидат юридичних
наук, доцент О.Г. Юшкевич, кандидат юридичних наук, доцент
Ю.М. Перерва, кандидат юридичних наук В.В. Лазарєв*

УДК 340.15: 930(477)(0.76)

© О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, Б. Г. Головка та ін., 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
Розділ 1 ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК	
§ 1. Історія держави і права України та її предмет.....	11
§ 2. Історія держави і права України як наукова спеціальність і навчальна дисципліна.....	17
§3. Функції науки історії держави і права України.....	25
§4. Методологія історії держави і права України.....	26
§5. Джерела історії держави і права України.....	29
Розділ II СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	
§ 1. Найдавніші ранньодержавні утворення.....	38
§ 2. Скіфські ранньодержавні утворення.....	40
§ 3. Античні держави північного причорномор'я.....	46
Розділ III ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ДР. ПОЛ. IX – СЕР. XIII СТ.)	
§ 1. Русь (Руська держава) та її право.....	68
§ 2. Теорії походження Руської держави. Норманська теорія.....	69
§ 3. Терміни «Русь», «Руська земля» та політична історія Київської Русі.....	72
§ 4. Державний устрій Руської Держави (Київської Русі)..	76
§5. Основні риси права Руської Держави (Київської Русі).	82
§6. Основні риси цивільно-правових та кримінально- правових відносин.....	88
§ 7. Суд та судочинство в Київській Русі.....	94
Розділ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО	
§1. Утворення та становлення Галицько-Волинської держави.....	119
§ 2. Державний устрій.....	122
§3. Правова система Галицько-Волинського князівства	123

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- §1. Державний устрій на українських землях у період Литовсько-польського владарювання128
- §2. Суспільний лад.....136
- §3. Основні риси права Литовсько-польської доби139
- §4. Суд та судочинство на українських землях в Литовсько-польську добу154

Розділ VI ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ

- §1 Процеси державотворення в Запорозькій Січі.....180
- § 2. Військово-політичний устрій Запорозької Січі.....182
- § 3. Козацьке звичаєве право186

Розділ VII УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

- §1. Формування держави. Органи влади та управління в козацькій державі189
- §2. Українська державність під іноземною зверхністю (друга половина XVII – XVIII ст.).....196
- §3. Суспільний лад Української козацької держави – Гетьманщини204
- §4. Основні риси окремих галузей права.....207
- §5. Юридичний процес та судоустрій в Українській козацькій державі213

Розділ VIII ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

- §1. Органи влади й управління Російської імперії на українських землях236
- §2. Право Російської імперії на українських землях....251
- §3. Цивільно-процесуальне судочинство на українських землях в складі Російської імперії257
- §4. Кримінальне процесуальне судочинство на українських землях в складі Російської імперії266
- §5. Державно-політичний устрій і право на українських землях у складі Австро-Угорської імперії277

Розділ ІХ ДЕРЖАВА І ПРАВО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РОКІВ)

- §1. Відродження української державності і права за часів Центральної Ради.....293
- §2. Основні риси права Української народної республіки часів П. Скоропадського.....303
- §3. Українська держава310
- §4. Директорія Української народної республіки.....319
- §5. Історія держави і права Західно-української народної республіки331
- §6. Загальна характеристика процесуального права в добу Української революції.....341

Розділ Х ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 20-40 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

- §1. Державний устрій УСРР у 20 – 30-ті роки355
- §2. Право України у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.363
- §3. Конституційне та надзвичайне законодавство 30-х років.....371
- §4. Судові та правоохоронні органи382

Розділ ХІ УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1945 РР.)

- §1. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР.....394
- §2. Органи влади й управління у воєнні роки (1941 – 1945 рр.)399
- §3. Окупаційний режим. Рух опору404
- §4. Законодавство воєнного часу408

Розділ ХІІ ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННІ РОКИ ТА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1945 – 1960 РР.)

- §1. Реформування органів влади і управління в повоєнні роки.....415
- §2. Зміни у правовій системі УРСР422

Розділ XIII ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 1960 – СЕРЕДИНА 1980 РОКІВ)

- §1. Зміни у суспільно-політичному ладі УРСР433
- §2. Правоохоронні та правозахисні органи УРСР449
- §3. Джерела та основні риси права УРСР458
- §4. Суд та юрисдикційний процес.....467

Розділ XIV УКРАЇНСЬКА РСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

- §1. Суспільно-політична ситуація в Українській РСР в 80-тих роках ХХ століття474
- §2. Законодавство УРСР в роки перебудови480
- §3. Суд і процес в Українській РСР в роки перебудови 505

Розділ XV ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

- §1. Державно-правові основи проголошення незалежності України.....509
- §2. Конституційний процес в незалежній Україні. Конституція 1996 року516
- §3. Державний лад524
- §4 Президент України -- глава держави 5 28
- §5. Органи виконавчої, законодавчої та судової влади .533
- §6. Становлення судової системи в Україні (1991 – 2017 рр.)541
- §7. Місцеве самоврядування.....548
- §8. Джерела та основні риси права554
- §9. Правоохоронна система України568
- §10. Державна символіка.....589

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ 597

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

- Основна:614
- Допоміжна:614
- Інформаційні ресурси:629

ВСТУП

Із метою вшанування традиції боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення українського народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою ХХ століття та утвердження української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Української незалежності 1991 року, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України Президент України П. Порошенко постановив проголосити 2017 рік – Роком Української революції 1917 – 1921 років¹.

У контексті заходів із виконання цього Указу Президента України за рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ групою авторів підготовлено до 100-річчя Української революції 1917 – 1921 років підручник з історії держави і права України.

Історія держави і права України – як наукова галузь і навчальна дисципліна, вивчає фундаментальні загальноутворювальні закономірності історичного розвитку української державності, досліджує основні умови та виявляє головні наслідки виникнення, становлення і розпаду державно-правових систем, чинних на українських землях у минулому, та функціонування держави і права України сьогодні. Історія держави і права України – це історико-правова наука, яка вивчає процеси і умови розвитку системи державності і права, типи і форми державних органів влади різних країн і народів, які існували на території сучасної України. Ця наукова галузь і навчальна дисципліна є як історичними,

¹ Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя події Української революції 1917-1921 років» від 22 січня 2016 року № 17/2016.

так і юридичними, об'єктами їх вивчення є держава, суспільство та право. Історія держави і права України посідає важливе місце в системі підготовки юристів. Як навчальна дисципліна, вона є базовою серед інших спеціальних навчальних дисциплін, за якими здійснюється підготовка правознавця, правоохоронця. Історія держави і права України вивчає процеси державного будівництва на українських землях у їх взаємозв'язку і взаємозалежності цілісності і єдності. У підручнику розглянута тисячолітня традиція українського державотворення від часів перших державних утворень давнини до сучасної суверенної і незалежної держави України. Як історико-правова навчальна дисципліна, історія держави і права України формує у майбутнього юриста не тільки основу юридичних і практичних знань, а й широкий політичний світогляд, здатність засвоювати знання з різних юридичних дисциплін та застосовувати їх у практичній діяльності.

Курс навчальної дисципліни «Історія держави і права України» охоплює предмет історії держави і права України, мету курсу, функції науки та історії держави і права України, принципи, методологію історії держави і права, джерела та періодизацію історії держави і права України.

У підручнику розглянуті стародавні держави які в минулому існували на сучасних українських територіях, та їх право, держава і право Київської Русі, утворення та становлення державного устрою Галицько-Волинського князівства, правовий статус українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, процеси державотворення і права в Запорізькій Січі, Українська Козацька держава та її право, правовий статус українських земель у період втрати державності, зокрема, суспільно-політичний устрій і право на українських землях у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської) імперії, державний лад і право періоду Української революції 1917 – 1921 років та держави і права Української РСР у складі Радянського Союзу. Історія держави і права сучасної України розглянута в процесі проголошення незалежності і суверенітету України, розбудови незалежної Української держави, формування її правової системи з урахуванням того, що сучасна

незалежна Україна є спадкоємцем усієї правової спадщини, яка впродовж віків створювалась на українських землях.

У часи владарювання чужих держав на українських землях ними упроваджувались їхні системи органів державної влади і правового забезпечення, але поряд із цим український народ за першої можливості, як це було в роки Запорізької Січі, Української козацької держави, Української революції 1917 – 1921 рр., здійснював власне державне правотворення, використовуючи власний історичний досвід, культуру, традиції та віковічні прагнення до незалежності.

Особлива увага в підручнику приділена сучасній Українській державі, зокрема, розглянуті державно-правові основи проголошення незалежності України, заснування державної символіки, конституційний процес та ухвалення Конституції України 1996 року, введення нової для української державності посади – посади Президента України як глави держави, робота органів законодавчої, виконавчої і судової влади, системи місцевого самоврядування, розвиток права і правоохоронної системи.

Визначальний період історичного розвитку української державності і права розпочався з проголошенням державного суверенітету в 1990 року і Акта незалежності України 1991 року. У зв'язку з цим було сформоване нове законодавство про систему державних органів влади, місцевого самоврядування, судову систему. Верховна Рада УРСР 5 липня 1991 року ухвалила закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний закон) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», які були призначені на 1 грудня 1991 року. Таким чином, введення посади Президента було новим кроком до створення в республіці державного апарату, побудованого за принципом розподілу влади. Законом від 21 травня 1991 року в Конституцію УРСР були внесені зміни і доповнення стосовно структури органів вищої виконавчої влади. 13 травня 1991 року був ухвалений Закон «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР».

У зв'язку зі змінами в законодавстві Рада Міністрів змінила назву на Кабінет Міністрів УРСР, а посада голови

Ради Міністрів УРСР замінилась посадою Прем'єр-міністра. Кабінет Міністрів УРСР отримав функцію об'єднання і спрямування діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та підпорядкованих йому органів управління, був наділений повноваженнями видавати постанови і розпорядження, обов'язкові до виконання всіма, кому вони спрямовувалися та організовувати перевірку їх виконання.

7 грудня 1990 року Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування», в якому визначались основи місцевого самоврядування, правовий статус місцевих рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування. Згідно зі вказаним вище законом місцеві ради переводились із єдиної системи державного управління в режим місцевого самоврядування. До складу системи місцевого самоврядування входили сільські, селищні, міські ради народних депутатів та їх виконавчі органи. Нове законодавство про органи місцевого самоврядування значно розширило їх права, як в сфері соціально-економічній, так і культурній, духовній, освітній та в інших сферах суспільного життя громадян.

Автори підручника, спираючись на наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних учених, створили сучасне науково-навчальне видання з історії держави і права України, яке має системний характер, послідовно і в доступній формі розкриває основні етапи формування державного устрою та виникнення і розвиток права, судових органів і судового процесу на українських землях у різні часи.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК

§ 1. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПРЕДМЕТ

Держава і право є універсальними феноменами в суспільному житті. Немає жодного народу чи нації в світі, які існували б поза межами державно-правового виміру. Багато поколінь людей користуються правом і державою, які «вже є» - незалежно від того якої форми вони набули. Завдяки засобам масової інформації ми можемо переконатися у тому, що правова система і держава мають свою динаміку. Постійно ухвалюються нові закони і підзаконні нормативно-правові акти, здійснюються державні реформи, ліквідовуються, створюються й реформуються органи – складові частини, елементи державного механізму.

Старше покоління українського народу живе вже у другому державному утворенні – спершу до 24 серпня 1991 року у складі Радянського Союзу – Українській радянській соціалістичній республіці, а потім – у незалежній Україні. Вони живуть послідовно у двох правових системах, більше того, навіть у двох сім'ях правових систем – соціалістичній і романо-германській (тут автори забігають наперед, ці поняття будуть детально вивчатися спершу в курсі загальної теорії права, а потім – у межах порівняльного правознавства, або як його ще називають, юридичної компаративістики).

Таким чином, держава і право розвиваються упродовж усієї письмово зафіксованої історії людства. Держава і право – це справжнє надбання людства, можливість раціонально організувати співжиття людей, забезпечити безпеку, мир, добробут. Вони сприймаються у двох вимірах, за двома сходинками абстрактності.

По-перше, це та держава, у якій конкретно живе людина, з якою вона має правовий, тобто формально визначений як сукупність прав і обов'язків, зв'язок у вигляді громадянства. Це ті суб'єктивні права, які має людина і які гарантуються їй державою. Це та правова система, сукупність законів, інших джерел права, яка забезпечується, санкціонується цією державою. Тобто йдеться про конкретну державно-правову реальність буття людини.

По-друге, це держава і право як абстрактні категорії, як узагальнення, як соціальні феномени і інститути взагалі.

В обох випадках держава і право пройшли величезний шлях розвитку. Перші держави у світі виникли у долинах плодючих і могутніх рік Нілу, Тигру, Євфрату близько шести тисяч років тому. За цей час людство пережило велику кількість форм, видів, особливостей організації свого життя. Саме тому всесвітня, або загальна історія держави і права є безпрецедентним масивом юридичних норм, фактів, подій, які мали правове значення для всіх суспільств, які коли-небудь існували на планеті Земля. Цей єдиний безперервний процес розвитку державно-правових форм отримує прояви в історії окремих держав і правових систем.

Подібно до того, як неможливо зрозуміти психологію, характер, звички, поведінку конкретної людини, не знаючи про її життєвий шлях, походження, освіту, соціальний статус, досвід тощо, як неможливо пояснити жодне природне чи соціальне явище, без урахування обставин його виникнення, неможливо зрозуміти й усвідомити державно-правове буття без знання й розуміння того, яким чином виникли і розвивалися держава і право, їх окремі складові, галузі та інститути. Це потрібно як професійним юристам для формування фахового юридичного мислення, так і звичайним громадянам. Адже без належного рівня правової обізнаності й правової культури пересічного громадянина, так званого «обивателя» не можна збудувати в Україні правову державу.

Якщо людина є повноцінним членом суспільства у психологічному й психічному сенсі, тобто є правоздатною та дієздатною, висловлюючись юридичною мовою, вона вступає у правові відносини – тобто ті відносини, ті зв'язки, які

або спрямовані на реалізацію її законних прав, або виконанням обов'язків. Ці відносини передбачені чинними законами чи іншими правовими актами і можуть мати наслідки, які будуть юридично значущими.

Виникає ще одне важливе запитання. Упродовж історії людства історичною ареною розвитку пройшли чимало народів, держав і систем права. «Наскрізною» можна, з великими допущеннями і наближеннями, ми вважаємо хіба що історію держави і права Китаю та Індії. Вона без хронологічних розривів триває близько трьох тисяч років. При цьому і держава, й особливо право у цих двох країнах мають дуже велику специфіку, про яку йтиметься в курсах історії держави і права зарубіжних країн та юридичної компаративістики.

Як наслідок, абсолютної більшості держав на політичній, і правових систем на правовій карті світу не існувало дві (і більше) тисячі років тому, переважної більшості – тисячу років, а багатьох – навіть і сто. Мінливість державно-правових утворень спричиняє безглуздість і шкідливість апелювань до історичних фактів (як правило, тенденційно підібраних і нерідко перекручених) для перекроювання кордонів, повернення «ісконних» земель чи територій. Саме історія держави і права переконливо доводить повну абсурдність ідей відновлення, скажімо, імперій Олександра Македонського чи Римської, або повернення Греції всіх міст і територій, колонізованих стародавніми греками, або відтворення кордонів імперії Наполеона чи Російської імперії тощо. На практиці нерозуміння цієї абсурдності іноді спричиняє жахливі трагедії. Достатньо згадати людиноненависницьку спробу гітлерівського нацизму відродити райх (імперію) як спадкоємця першого райху – Священної Римської імперії, яка у Середньовіччі охоплювала більшу частину сучасної Європи.

Нерозуміння простих уроків історії, передусім історії держави і права спричиняє ту драматичну ситуацію, яка склалася сьогодні в Україні внаслідок зовнішньої військово-політичної агресії. Вивчення історії держави і права України за таких обставин носить підвищено ідеологічний характер, її об'єктивне і неупереджене дослідження і вивчення є

неспростовним аргументом на користь незалежної української державності, невід'ємного права українського народу на власну державність, правову систему, ґрунтовану на крастих гуманних і демократичних взірцях.

Таким чином, ми підходимо до розуміння предмета історії держави і права України. Будь-яка наука, незважаючи на те, природна вона, технічна чи суспільна, має свій об'єкт – спільний для низки споріднених наук і предмет – ту сторону чи частину об'єкта, яка досліджується безпосередньо даною наукою. Для всіх юридичних наук є спільним – це правова реальність, а для історії держави і права – ще й її минуле. Найбільш ефективним, аргументованим і об'єктивним підходом до визначення предмета науки історії держави і права України є дослідження виникнення, розвитку, занепаду, трансформації, зміни державних утворень і правових систем у межах сьогодишньої міжнародно визнаної території України, окресленої її державним кордоном. Цієї ж позиції дотримуються історики держави і права всіх сучасних демократичних країн.

Варто зазначити, що як і всі інші галузі юридичного знання, історія держави і права, і зокрема історія держави і права України існує у двох відмінних формах – як наукова галузь, формалізована у вигляді певної наукової спеціальності, та відповідна навчальна дисципліна. Про спільне й відмінне в них йтиметься нижче, при цьому те, що стосується і науки, і навчальної дисципліни, окремо обговорюватися не буде. Якщо ж ті чи інші положення будуть стосуватися конкретно або науки історії держави і права України, або навчальної дисципліни історії держави і права України, це буде обумовлюватися у кожному випадку окремо.

Наступне питання – про порядок слів у назві як наукової спеціальності, так і навчальної дисципліни. Це стосується як історії держави і права України, так і історії держави і права зарубіжних країн, яка ще має назви «загальна історія держави і права (або права і держави)» і відповідно «всесвітня історія держави і права (права і держави)».

Автори підручника у викладенні навчального матеріалу виходять з поняття рівноцінності обох значущих слів у назві.

На території сучасної незалежної України наука історії держави і права як відносно самостійна галузь наукового знання (саме юридичного) почала складатися на межі XVIII – XIX століть, коли в суспільному житті виникли перші університети як вищі освітянські та наукові заклади. У 1784 р. на західноукраїнських землях виник світський Львівський університет, 1805 року був відкритий Харківський університет, 1834 року – Київський університет, і вже у другій половині позаминулого століття – 1865 року Одеський університет. Дослідження з історії держави і права здійснювалися як у межах базової фундаментальної наукової спеціальності «Енциклопедія права» (об'єднувала теоретико-правові та історико-правові вчення), так і загальної («цивільної») історії. Наука, що сформувалася, отримала розповсюджену назву «історія права». Дотепер синонімом поняття «наука історія держави і права» залишається словосполучення «історико-правова наука» («історико-юридична наука»). У радянські часи, виходячи з доктрини соціалістичної держави як механізму реалізації диктатури переможного пролетаріату і трудового селянства і єдиного джерела радянського соціалістичного права як волі цих самих класів, сформувалася назва «історія держави і права».

У незалежній Україні ця назва збереглася, але в ній закладено вже інший, не класовий, а загальнолюдський і загальноцивілізаційний зміст. Чимало науковців, як західних, так і євразійських, вважають правильною послідовність понять «право і держава», а не «держава і право». Обґрунтовують вони це тим, по-перше, принципи верховенства права і правової держави доктринально і конституційно закріплені у праві усіх демократичних країн світу, держава «зв'язана правом», право домінує над державою, по-друге, історично право виникло раніше ніж держава.

Починаючи з середини XIX ст. чимало авторитетних науковців Європи і світу відстоювали існування права у державний період у вигляді звичаєвого права, за родового ладу. При цьому загальнообов'язковість права як його невід'ємна характеризуюча риса забезпечувалася, на їх думку, не державою, а силою суспільного впливу, морального чи релігійного авторитету тощо. Інші науковці вважають, що за

таких умов норми права по суті важко відділити від норм (правил) моралі, тісно пов'язаної з релігійно-містичним сприйняттям світу людиною і себе в ньому. Тому вони вважають, що за родового ладу поведінка людей регулювалася не нормами права, а загальносоціальними нормами, або мо-нонормами (дивіться навчальний курс із теорії держави і права), де мораль і право не відділені.

За цієї точки зору право у «чистому» вигляді виникає, коли за ним постає легальний (правильний, законний, суспільно загальновизнаний) примус з боку держави. Держава як суспільна організація, формалізує право у нормах законів та судових рішення і забезпечує суспільну стабільність і розвиток. Знову-таки, третій підхід, який можна назвати класовим або постмарксистським, відстоює виникнення держави як засобу забезпечення класового панування (тобто домінування й реалізації волі певної суспільної групи, відносно однорідної за своєю природою, у першу чергу економічною), а тоді право породжується цією державою як інструмент здійснення вказаного панування.

Для засвоєння навчального матеріалу з історії держави і права України достатньо знати про вказані вище підходи, не надаючи цій принциповій для науковців дискусії вирішального з точки зору практичної юридичної діяльності значення. Формулюючи зміст навчального курсу історії держави і права України автор виходять із другого, з нашої точки зору, найбільш зваженого підходу. Тому «держави» і «право» в назві навчальної дисципліни авторами підручника розташовані в такій послідовності як однопорядкові, споріднені й такі, що не мають пріоритетів одне перед одним.

Предметом науки історії держави і права України *є процеси виникнення, зміни, розвитку, перетворення, занепаду і припинення існування різних типів та форм держави і права, окремих органів держави та галузей інститутів права, правових систем народів, що населяли і населяють територію сучасної України, а також їх правової культури*. Історія держави і права України – це складова частина історії держави і права, яка відбиває національні та регіональні особливості України і викладається **хронологічно**.

Певний час історія держави і права України, внаслідок тривалої відсутності національної держави, розглядалася в межах історико-правової науки імперій, які розчленували Україну. Самостійного статусу вона набула на межі XIX і XX століть, завдяки роботам українських науковців, передусім, фундаментальним методологічним дослідженням М. Грушевського. Слід погодитись із думкою авторів першого тому «Великої української юридичної енциклопедії», який має назву «Історія держави і права України». Вона полягає в тому, що основним предметом дослідження української історико-юридичної науки є історико-правова реальність на українських землях Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Королівства Польщі, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорщини та українських держав 20 століття².

Історія держави і права України є історією держави і права європейського народу. Це і є визначальним як для окреслення предмета цієї науки, так і для розуміння її змісту.

§ 2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКОВА СПЕЦІАЛЬНІСТЬ І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

У правознавстві як галузі знання та практичній сфері діяльності, як й інших сферах людської інтелектуальної активності, таких як математика, фізика, хімія тощо теорія і практика йдуть поруч. Правові норми творяться і реалізуються внаслідок розумових дій людей, їх мислення, свідомості, волі. Тому юридична наука відповідно до її зв'язків із практикою, наближена до юридичної діяльності, завдань як правотворення, так і правозастосування має певну внутрішню структуру, поділ на групи. Подібно до того, як правова дійсність має галузі, має свої галузі й українська юридична наука. Умовно її можна поділити на три частини.

² Усенко І. Б. Історія держави і права України // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Х.: Право, 2016. Т.1. Історія – С.342-343.

Перша – це фундаментальні юридичні науки. До них можемо віднести філософію права; історію держави і права; теорію держави і права; історію політичних і правових учень. Це найбільш абстраговані від конкретної правової дійсності галузі юридичного наукового знання, до завдань яких належить виявлення найбільш загальних закономірностей, історико-теоретичного фундаменту пізнання всіх державно-правових явищ та розвитку всіх інших галузей як юридичної науки, так і галузей права.

Друга група напрямів юридичної науки відповідає галузевій структурі системи права. Це наукові спеціальності конституційного права, муніципального права, цивільного права і цивільного процесу, сімейного права, міжнародного приватного права, господарського та господарсько-процесуального права, трудового права, права соціального забезпечення, земельного права, аграрного права, екологічного права, природоресурсного права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, кримінального права, кримінально-виконавчого права, кримінального процесу, міжнародного права.

Третя група має специфічні прикладні характеристики та методи, її наукове пізнання спрямоване на забезпечення пізнання теоретичних і галузевих правових явищ, на практику юридичної та правоохоронної діяльності. Це кримінологія, криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність. Окремі науковці виділяють у якості четвертої групи науку міжнародного права.

Відповідно історико-правова наука досліджує як державно-правові явища в цілому, в системному вигляді, зокрема, проблеми формування і розвитку правової культури.

Наука історії держави і права перебуває в постійному розвитку, науковому пошуку, вона знаходить і опрацьовує нові факти державно-правового минулого України, пересмиплює відомі та освоює знаходить нові методи дослідження, аналізу й узагальнення. Саме на ґрунті досягнень історико-правової науки формується інформаційний масив навчальної дисципліни історії держави і права України. Вона створює єдиний стрункий і внутрішньо несуперечливий

курс, який спрямований на формування особистості майбутнього юриста, попри того, в якій саме сфері правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності він буде реалізовувати свої професійні знання, вміння та навички.

Навчальна дисципліна «Історія держави і права України» показує всю історичну глибину розвитку держави і права на теренах нашої країни, закономірності цього розвитку, його еволюційний і революційний шлях, наслідки не правових (економічних, соціальних, загальнокультурних) впливів, моменти стагнації й деградації, тобто все те, що спричинило той стан держави і правової системи України, в якому вони перебувають зараз. Накопичені дослідниками історії держави і права України знання дають можливість не механістично, а логічно розуміти сучасну правову дійсність, сприймати її в динаміці, такою, яка ґрунтована на століттях попереднього розвитку. До навчальної дисципліни «Історії держави і права України» висуваються інші вимоги, ніж до науки: вона повинна бути логічною, достатньо простою і доступною для викладу і сприйняття, давати можливість бачити генетичне походження сучасних інститутів держави і права в Україні.

Відповідно навчальна дисципліна історія держави і права України у своїй логічній побудові курсу, поєднанні лекційних, семінарських занять і поза аудиторної роботи, спрямована на формування навчальних і професійних компетентностей майбутнього юриста – фахівця з вищою юридичною освітою. Вона має міждисциплінарні зв'язки з іншими юридичними і неюридичними (загальногуманітарними) дисциплінами: філософією права, теорією держави і права, історією політичних і правових учень, які належать до першої групи; історією України – до другої. Ці зв'язки обумовлені місцем науки історії держави і права України серед юридичних і суспільних наук.

Місце історії держави і права України серед юридичних та інших суспільних наук. Історія держави і права України, передусім, розглядається як юридична наука. Вона аналізує й узагальнює розвиток державно-правової реальності в усьому її різноманітті. Це і матеріальні носії права,

суб'єктивне і об'єктивне право, виникнення і розвиток правових систем, галузей та інститутів права, підсистем та елементів механізму держави, правозастосування правовідносини та їх результати (соціальні наслідки правової діяльності), і розвиток правової культури та зміни правової свідомості.

Існування людини і суспільства пов'язані із дуже важливими явищами. Людське буття відбувається в умовах постійної нагальної необхідності пізнання навколишнього світу, його явищ і проявів, як природніх, так і суспільних. Ми живемо в системі координат, де відносини між людьми, інтеграція особистості до спільноти відбуваються у вимірі моралі та права, а суспільний організм накладається і співіснує з механізмом держави. Ці питання є найбільш загальними, базовими, світоглядними.

Їх досліджує **філософія права**. Це наука, яка вивчає світоглядні, аксіологічні (*ціннісні*), антропологічні (*людинувимірні*) та гносеологічні (*пізнавальні*) основи права як регулятора суспільних відносин у їх взаємодії з індивідом, суспільством і державою³. Таким чином, філософія права надає історії держави і права України методологію дослідження, розуміння найбільш загальних закономірностей розвитку держави і права на вітчизняних теренах. Зі свого боку, історія держави і права, зокрема України, надає для філософії права величезний емпіричний (дослідницький), фактичний матеріал, який спричиняє найбільш загальні, філософсько-правові висновки, пошуку універсальних закономірностей розвитку людини і суспільства.

Найбільш тісними і системними є зв'язки історії держави і права України та науки **теорії держави і права**. Обидві ці науки і навчальні спеціальності охоплюють усі правові явища, всі сфери дії права та діяльності державних органів. Теорія держави і права має справу з усіма закономірностями будови і функціонування правових систем і державного апарату. Предметом теорії держави і права є основні

³ Баранівський В. Ф., Горбатенко В. П. Філософія права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.6. – 2004. – С.276.

загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ (сутність держави, форма держави, тип держави, функції держави, механізм держави, сутність права, форма права, система права, правові відносини, суб'єктивні права, правопорушення, застосування норм права, механізм правового регулювання тощо). Основні загальні закономірності є фундаментальними і загальними закономірностями, оскільки вони однаково притаманні різним державам та їхнім правовим системам⁴. Отже, загальна теорія держави і права створює передумови для сприйняття правових систем і держави в цілому, в єдності й взаємодії, показує їх системно-структурні взаємозв'язки і взаємовплив. Вона також забезпечує історію держави і права України як науку понятійно-категорійним апаратом, дозволяє відділити при аналізі історичних фактів правові від економічних, соціальних, культурних тощо, забезпечує можливість досліджувати державно-правову реальність минулого, спираючись на сучасні доктринальні (теоретичні) досягнення. Історична дистанція дає змогу зрозуміти об'єктивні суспільні процеси державно-правового характеру з точки зору наявного на час роботи дослідників теоретичного фундаменту, бачити й усвідомлювати тенденції та закономірності, які не були доступні сучасникам державно-правових подій.

Всі теоретичні поняття у праві мають власну історію, вони не склалися такими, якими є сьогодні, одразу, а зазнали тривалого розвитку і формування. Це – узагальнення великого масиву правових і державних явищ, які мають місце упродовж багатьох століть і навіть тисячоліть. В Українській державі теорія держави і права, передусім, узагальнює і доктринально осмислює притаманну їй правову реальність, а отже системний фактичний матеріал, який надає історія держави і права України.

⁴ Див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.6. – 2004. – С.36-37.

У градації юридичних наук і юридичного знання дуже близько до теорії держави і права стоїть **порівняльне правознавство** або юридична компаративістика. Юристи-науковці вже упродовж більш ніж століття поділяються на дві групи. Перша з них вважає порівняльне правознавство важливою, порівняно відособленою частиною загальної теорії держави і права. Друга – це наймолодша самостійна наукова спеціальність у юридичних науках. Вони аргументують це наявністю особливого предмету – дослідження правових систем не лише власної, а переважно зарубіжних держав.

Предметом порівняльного правознавства як науки в узагальненому його вигляді охоплюється, по-перше, теорія порівняльно-правового методу, а також загальні принципи та закономірності виникнення, функціонування і розвитку різних правових систем⁵. Наука історія держави і права України широко використовує порівняльно-правовий метод. Без нього, вона, по суті, не спроможна відтворити картину історико-правового минулого українського народу. Разом з тим, порівняльне правознавство ні як наука, ні як навчальна дисципліна не в змозі обійтися без історичного аналізу об'єктів порівняння, починаючи від окремих норм (кожна з яких має своє походження) і закінчуючи правовими системами. Саме історія обумовлює їх сучасний стан, у ній кореняться спільні та відмінні риси правових систем і державно-правових явищ другого і подальших порядків.

Наступною за переліком, але не за значенням є **історія держави і права зарубіжних країн**, або загальна історія держави і права, або всесвітня історія держави і права. Її поєднує з історією держави і права України як предмет, так і методологія та джерельна база дослідження.

Вони співвідносяться як загальне і часткове. Орім цього, державно-правова реальність на українських землях розвивалась упродовж тривалих і драматичних періодів бездержавності і прямим втручанням і дією іноземних держави

⁵ Порівняльне правознавство: Підручник /С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін.; за заг ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2012. – С.14.

і права – Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Російської, Австрійської (Австро-Угорської з 1867 р.) імперій. Серед усіх юридичних наук саме історія держави і права зарубіжних країн має найбільший за обсягом і кількістю фактичного матеріалу об'єкт дослідження. Адже це вся державно-правова історія людства за весь час його існування. На сьогодні обсяг інформації державно-правового характеру накопичений з моменту виникнення держави і права є настільки неосяжним, що одна людина не в змозі фізично його опанувати.

Тому виділяються основні закономірності, віхи, типові риси виникнення, розвитку і вдосконалення держави і права, правової культури, які конкретизуються в історії держави і права окремих держав, у тому числі й України. Як наука загальна історія держави і права формується шляхом узагальнення історії конкретних держав і правових систем – тобто від менш абстрактного до більш абстрактного знання. Водночас вирішення завдань реконструкції історико-правової минувшини певних держав, зокрема України вимагає переходу від менш конкретних до більш конкретних форм.

Історія держави і права України та історія держави і права зарубіжних країн у сфері наукового пізнання є однією наукою історії держави і права, а як навчальні дисципліни є найбільш спорідненими.

Фундаментальні юридичні науки та навчальні дисципліни мають ще одну історичну спеціальність. Сьогодні вона має назву «історія політичних і правових учень». Ця спеціальність має ще кілька найменувань, які по суті є синонімічними: «історія держави і права», «історія права і держави», «історія політико-правової думки». Цілком справедливою була б і назва «історія загальної теорії держави і права». Найдавнішою назвою цієї галузі науки є «історія філософії права». Предметом науки історії вчень про державу і право (історії політичних і правових учень) є державно-правові

ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою⁶.

Таким чином, історія політичних і правових учень досліджує не власне розвиток правових систем і державного механізму, а їх відображення в ідеях, концепціях, доктринах, вченнях, створених людьми, мислителями. Із одного боку, на царині політико-правової думки узагальнювалися і осмислювалися явища правової реальності, вироблявся понятійно-категорійний апарат, що своєю чергою давало потужний поштовх для розвитку права і держави. Тривала відсутність національної державності, періодична втрата власної еліти шляхом її колонізації, русифікації, онімечування тощо призводили до того, що стосовно України мову слід вести не тільки і не стільки про історію політичних і правових учень, скільки про історію політичної та правової або державно-правової думки. Історія держави і права України надає їй відомості про стан правової системи і держави на тому чи іншому етапі, які створювали історичні умови для виникнення політико-правових ідей, концепцій і доктрин. Із іншого боку, у зворотному напрямку збагачення йде шляхом надання відомостей про правову ідеологію кожної епохи, а отже – про правову культуру, пріоритети, цілі та завдання, які ставили перед собою правотворці, про те, що було ідейним рушієм державно-правового розвитку.

Історія держави і права України пов'язана також із неюридичною суспільною наукою. Йдеться про загальну, або так звану цивільну *історію України*. Їх об'єднує спільність підходів до формування джерельної бази, використання притаманних історичній науці спеціально-наукових методів (про це мова більш детально йтиме нижче). Історія України допомагає з'ясувати загальноісторичний, соціально-економічний та суспільно-політичний контекст становлення і розвитку державно-правової реальності. І навпаки, історія держави і права України надає можливість цивільній історії

⁶ Історія вчень про державу і право: Підручник /За ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С.8.

зрозуміти розвиток найбільш структурованих систем суспільства, які багато в чому є визначальними – держави і права.

§3. ФУНКЦІЇ НАУКИ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Як і будь-яка інша галузь наукового знання, історія держави і права України виконує низку суспільно і науково значущих функцій.

До них належать наступні:

Пізнавальна функція. Вона властива всім без винятку наукам, як юридичним, так і взагалі гуманітарним, і точним – усім. Наука історії держави і права України постійно збагачує новим фактичним і аналітичним матеріалом про минуле вітчизняного права та держави.

Методологічна функція. Завдяки їй, застосуванню історико-правового, історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-системного методів історія держави і права України надає можливості для теорії держави і права дослідити генезу тих чи інших понять, інститутів, галузей права, складових державного апарату; для історії політичних і правових учень – простежити розвиток політико-правових ідей, концепцій, доктрин і вчень; для галузевих юридичних наук – дослідити процеси їх становлення і розвитку.

Евристична функція (науково-творча) полягає у сприянні пошуку нових закономірностей, тенденцій і особливостей розвитку державно-правових явищ.

Прогностична функція (наукового прогнозу) дозволяє на ґрунті тривалого в часі й фактично різноманітного історико-правового матеріалу визначити сталі тенденції й закономірності, які дозволяють зі значною часткою вірогідності прогнозувати розвиток правової системи України та її державних інститутів.

Практично-прикладна функція – розвиток і вдосконалення чинного законодавства, системи права в цілому, державних інститутів має здійснюватися на підставі постійного, творчого і критичного використання історичного досвіду розвитку правових явищ, запровадження дій, заходів,

ідей і інститутів, які позитивно зарекомендували себе в історико-правовому контексті, а також уникнення помилок і вад минулого.

Ідеологічна функція. Вона полягає у формуванні вітчизняної правової культури та правосвідомості членів суспільства, у першу чергу професійних правників, правоохоронців розуміння національних державно-правових цінностей, усвідомлення багатства історії держави і права України, її тягlosti з часів виникнення права і держави на її території, цивілізаційну єдність в історії та органічну близькість з європейською історією держави і права.

§4. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Історія держави і права України як наука розв'язує складні й неоднорідні за змістом завдання, що вимагає продуманого і необхідного набору інструментів наукового пошуку і пізнання його методів. **Методологія** будь-якої науки, зокрема, історико-правової, складається із системи несуперечливих один одному методів (загальних принципів, засобів, прийомів) для послідовного, повного і всебічного дослідження її предмета.

Методи пізнання суспільних явищ, зокрема правових й історико-правових, поділяються на дві великі групи – **загальнонаукових** і **спеціально-наукових** методів. Перші з них є спільними і загальними для всіх галузей наукового пошуку. Вони виробляються фундаментальною наукою, «наукою наук» – філософією. У нашому випадку, йдеться, передусім, про філософію права.

Найбільш поширеним **загальнонауковим методом** у науці історії держави і права України є **діалектичний**. Він розкриває історію як розвиток, пояснює його причини, своєрідний «двигун», виявляє протилежності у їх протидії й єдності, джерело розвитку і його напрями. Накопичення кількісних змін спричиняє якісну трансформацію, а рух природних і суспільних явищ, зокрема державно-правових здійснюється спіралевидно. Діалектичний метод стосовно історико-правового процесу надає можливість побачити явища

в їх зв'язку, взаємодії, русі, розвитку, саморозвитку. Діалектика з'явилася як метод ще на зорі людської думки, у Стародавній Греції. Наукова діалектика як єдина методологічна система сформована видатним німецьким філософом Г. Ф. В. Гегелем. Основними трьома законами діалектики є боротьба і єдність протилежностей; перехід кількості в якість; заперечення заперечень.

Іншим загальнонауковим методом, який застосовний, передусім, до юридичних явищ, є **феноменологічний**. Його назва походить від слова «феномен» – явище, він вимагає підходити до правових і державних фактів і дійсності як єдиного цілого, у всебічності, єдності й нерозривності рис і ознак, внутрішньої суті й зовнішніх проявів.

Системно-структурний метод дозволяє розглядати державу і право в їх історичному розвитку як складні взаємопов'язані системи, котрі перебудовуються, взаємодіють, мають внутрішню структуру, складаються із підсистем і окремих елементів.

Особливого значення в історико-правових дослідженнях набуває **герменевтичний метод**. Він полягає в тому, що право і юридично значуща діяльність держави, її веління й приписи мають мовне вираження. Тому величезної ролі набуває проблема праворозуміння, сприйняття і тлумачення юридичних текстів – починаючи від понять теоретичної науки до конкретних приписів конкретного нормативно-правового акта чи акта правозастосування. Особливу складність це має у випадку історико-правового дослідження, коли впродовж історичного розвитку змінювалися сенс юридичних термінів, їх зміст, а теоретичне сприйняття права відрізнялося в умовах різних історичних епох.

Цей перелік не є вичерпним. Більше того, низка методів наукового пізнання відносяться окремими науковцями до загальнонаукових, іншими – до спеціально-наукових.

Усі загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання ґрунтуються на принципах і підходах науки **логіки**. Це сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, **дедукція** – від загального до приватного і часткового, **індукція** – від часткового, одиничного до загального. **Логічний** метод виділяється низкою вчених як окремий загальнонауковий.

Спеціально-наукові методи, які використовуються при дослідженні історії держави і права, притаманні як юридичній, так й історичній та іншим суспільним наукам. Специфічним для дослідження саме правових явищ є **формально-логічний** або формально-догматичний **метод**. Він полягає в аналізі правових конструкцій, їх розвитку, появі, зміні, розвитку, трансформації. Цей метод як ніякий інший, має справу з юридичною технікою та її особливостями на кожному історичному етапі. Спорідненим із ним є **порівняльно-правовий метод**. Він застосовується за двома принципами – горизонтального порівняння (порівнюються однотипні й одночасні явища, системи, інститути, норми), і вертикального порівняння (шукається спільне й особливе в однорідних і однотипних явищах у різні епохи – наприклад, інститут кримінальної відповідальності в Україні у XVII і XIX століттях).

В історико-правових дослідженнях широко застосовується **соціологічний метод**. Він дозволяє показати зв'язок державно-правових явищ із суспільною ситуацією в цілому, соціальний фон розвитку держави і права, і водночас – соціальну результативність норм права та діяльності державних органів.

Спеціальними науковими методами, притаманними науці історії держави і права, і зокрема історії держави і права України, є ті, що об'єднані поняттям **історичний**: це **історико-юридичний**, який доповнюється **історико-генетичним**.

Історія держави і права України застосовує й інші спеціально-наукові методи, які використовуються і в історії України. Це **антропологічний метод**, який досліджує людину в історії, її думки, світогляд, цінності, у нашому випадку – ставлення до права та держави, поняття справедливості, свободи, прав тощо. Актуальним в усіх дослідженнях є **статистичний метод**, який застосовується як в юридичних науках (правова статистика), так й історичних. Статистичні відомості свідчать про суспільну результативність діяльності держави та застосування норм права.

В історико-правових дослідженнях застосовуються й інші спеціально-наукові методи, залежно від мети дослідження та історичного періоду, який вивчається.

§5. ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Поняття «джерело» в історико-правовій науці відрізняється від узвичаєного в юриспруденції. У теорії права під джерелом розуміється його зовнішнє вираження. Це спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість⁷. Таким чином, в юридичній науці та практиці джерело права є джерелом чинного права. Наука (і відповідно, навчальна дисципліна) історія держави і права України має справу не тільки з чинним правом, а й з правом колишнім. Таким чином, джерела права для неї перетворюються на пам'ятки права. Вони стають **юридичними джерелами** історії держави і права.

Оскільки Україна протягом усього свого існування належала до сфери європейського впливу і сьогодні її право має всі ознаки приналежності до романо-германської сім'ї правових систем, основним джерелом є пам'ятки у вигляді нормативно-правових актів, передусім, законів, гетьманських універсалів, збірок нормативних актів, магдебурзького права тощо. Сюди ж належать записи правових звичаїв, зокрема етнографічно-юридичні, тексти нормативно-правових договорів, відомості про них (починаючи з договорів жителів давньогрецьких міст – колоній у Північному Причорномор'ї та норм права у Давньоруській державі), документальні джерела, які відображають правозастосування, у першу чергу матеріали, які сформувалися у процесі діяльності судових органів. Усі названі джерела носять **документальний характер**. Важливе значення для науки історії держави і права України, а також для її вивчення в якості навчальної дисципліни мають аналітичні, підготовчі та коментувальні **матеріали до проектів** та чинних нормативно-правових актів.

До нормативного матеріалу примикають **джерела** історико-юридичної науки, яким властиві риси, **притаманні**

⁷ Рабінович П. М. Джерело права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.2. – 1999. – С.171.

загальній історії. Йдеться про наративні (описові) джерела, мемуарну літературу, періодику, статистику тощо – різні цивільно-історичні за формою джерела, які менше з тим, відображають державно-правову реальність на українських землях у попередні століття. Загальноісторичні джерела допомагають з'ясувати, як впливало соціально-економічне та суспільно-політичне буття на розвиток держави і права, якими були справжні напрями діяльності тих чи інших органів держави, і до якої міри ефективними і відповідними суспільним запитам (і яких саме соціальних груп) були норми права. Вони також сприяють реконструкції особливостей правової свідомості представників тих чи інших прошарків суспільства, відтворенню правової культури тієї чи іншої епохи минулого. Для найбільш ранніх періодів вітчизняної історії держави і права важливим допоміжним джерелом виступають археологічні матеріальні знахідки, а також фольклор, перекази, пісні тощо.

Таким чином, джерелами науки історії держави і права України виступають як джерела права минулих років, які стали сьогодні правовими пам'ятками, так інші документальні, матеріальні, культурно-традиційні свідчення як історико-юридичного, так і загальноісторичного характеру.

Періодизація історії держави і права України полягає в тому, що історія держави і права зарубіжних країн, і історія держави і права України є науками і навчальними дисциплінами, сформованими **хронологічно** за викладенням матеріалу і плином часу. Людство об'єктивно існує й буде завжди існувати у просторі й часі, отже, будь-які події й явища обов'язково перебувають у певній часовій, або хронологічній послідовності. Для спрощення й підвищення якості аналізу, посилення наочності порівнянь історико-правова наука може інколи відходити від послідовно-хронологічного методу (**діахронного**), користуючись **синхронним** (аналіз різних правових явищ в один момент часу) підходом, більш притаманним порівняльному правознавству. Однак, хронологічна послідовність викладення фактичного й аналітичного матеріалу не лише не можна ігнорувати, вона залишається основною і домінуючою. Це обумовлено природ-

ним станом речей і здоровим глуздом. Неможливо собі уявити науковий чи навчальний текст із історії держави і права України, де б про правовий режим воєнного стану в УРСР у роки Другої світової війни оповідалося б раніше, ніж про Руську Правду та право Київської Русі.

Виклад навчального матеріалу курсу «Історія держави і права України» здійснюється відповідно до певної періодизації – поділу на великі, послідовні обумовлені найбільш значущими рисами часові проміжки (періоди) розвитку держави і права. Зважаючи на те, що історія держави і права України є невід’ємною складовою всесвітньої історії держави і права, цей поділ повинен мати загальний, універсальний характер.

Для періодизації історичного процесу, як для будь-якого упорядкування, класифікації, необхідно виділити головний критерій, ознаку, за яким би був здійснений цей умовний, але методологічно необхідний поділ.

Традиційним для вітчизняної історії держави і права був **формаційний поділ**, запропонований відомим філософом, теоретиком економіки, засновником теорії наукового соціалізму К. Марксом. У його основі – економічний розвиток, особливості стану засобів матеріального виробництва та пов’язаних із ним виробничих відносин. Це обумовлює відносини власності, соціальну сутність політичного панування, вираженого в змісті державної влади та правового регулювання. Згідно з цим підходом послідовно розглядаються держава і право рабовласницького, феодального, капіталістичного (буржуазного) та соціалістичного ладу.

Крах радянської моделі соціалізму обумовив модифікації формаційної періодизації. Сьогодні також говорять про доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільства (в епоху останнього людство вже вступило) і відповідні їм державно-правові форми.

Альтернативою формаційному підходу виступає **цивілізаційний**. Він започаткований відомим істориками та філософами А. Тойнбі, О. Шпенглером, Ф. Бродемом, які розглядали історію людства, а відтак й історію держави і права у контексті виникнення, розвитку, занепаду, трансформації зміни цивілізацій – внутрішньо однорідних за основними

ознаками суспільних систем, пов'язаних спільним устроєм та соціальними цінностями, такими як культура, релігія, моральні цінності, економічний устрій, політичний лад, соціальна регулятивність – зокрема правова.

Посилення ефективності сприйняття навчального матеріалу курсу «Історії держави і права України» авторами пропонується максимально деідеологізований і несуперечливий підхід до вибору критерію її періодизації. Специфіка предмету вивчення науки та навчальної дисципліни «Історії держави і права України» вимагає покласти в її основу правовий статус людини, його найбільш загальні характеристики, співвідношення з державою та її призначення. При цьому природно, що додержавний і доправовий період історії людства (первісно-общинний, родовий лад), предмет дослідження загальної історії, не є таким для історії держави і права.

Відповідно до цього доцільним вбачається поділити історію держави і права (зокрема всесвітню, загальну) на **наступні періоди**.

- **Стародавні часи** – це історія Давнього Сходу, античних держав, для нього притаманним є поділ на особисто вільних, більш чи менш повноправних громадян і людей, абсолютно позбавлених таких прав і навіть статусу людини – рабів. Відповідно право твориться лише для повноправних громадян, у вигляді системи римського права воно набуває видатних, унікальних, небачених цивілізаційних рис. Це IV тисячоліття до нашої ери – V століття.

- **Середні віки** – домінування теократичних підходів, широкий вплив церкви і канонічного (мусульманського, індуського права, конфуціанства в країнах Азії) права, розуміння суб'єктивного права як права – привілею, залежного від належності до суспільної ієрархії, держава набуває рис феодальної. Цьому періоду відповідають VI – XVI століття.

- **Новий час**. Цей період є найважливішим для побудовання сучасного права у світі. Поступово набирають сили підходи про рівність людей перед законом, про їх невід'ємні права, про демократичний державний устрій і парламентаризм, про особисту свободу, ринкові відносини. Все це вті-

люється в реальній соціальній практиці. При цьому зберігається нерівність людей за гендерною і расовою ознаками, колоніалізм, проявляється необмеженість приватного капіталу. Правова рівність супроводжується практично повним нехтуванням соціальними питаннями. Цей період умовно можна подовжувати від XVII – до початку XX ст. Чимало науковців вважають, що Новий час триває і сьогодні.

- **Новітній час.** Радянська історія держави і права, як і загальна історія, побудовані на ідеологічних мотивах побудови безкласового комуністичного суспільства після революційного руйнування буржуазної демократії, вважала початком цього періоду 1917 рік – Жовтневу революцію. Час довів суб'єктивність і надуманість такого підходу. Сьогодні вважається, що початок Новітнього часу припадає на Першу світову війну (1914 – 1918 рр.), після якої розпочався процес побудови справедливого світового порядку, виникли національні держави, отримали визнання права людини, були сформовані нові їх покоління, у провідних найбільш демократичних державах світу (незважаючи на трагедію Другої світової війни) почали розвиватися не лише правові, а й соціальні держави. Зруйновано колоніальні імперії, люди стали рівноправними незалежно від статі, раси та національності.

- **Часи незалежності України** з 1991 року дотепер, на який припадає розбудова незалежної суверенної Української держави.

Варто визнати, що ця періодизація, як і будь-яка інша, є умовною. Однак, на думку авторів, вона найбільш точно відображає історико-правові процеси, і є найбільш придатною для викладення матеріалу з навчальними цілями. Зауважимо також, що світ розвивається не одноманітно, не рівномірно, тому для кожної конкретної державно-правової системи початок і закінчення згаданих періодів є індивідуальними.

Як же адаптується вказана періодизація до історії держави і права України? **Стародавні часи** «відвідали» територію сучасної України дещо фрагментарно, вони мало стосувалися державотворення і права місцевого корінного (авто-

хтонного) слов'янського населення. Цей період характеризується утворенням грецьких міст – колоній у Північному Причорномор'ї (Херсонес, Ольвія, Тіра та інші) з античним суспільним державно-правовим ладом, притаманним метрополіям, елліністичної Понтійської держави та Скіфського ранньодержавного утворення.

Середні віки розпочинаються із процесів державотворення у слов'янських протодержавах. Із ІХ століття формується давньоукраїнська держава Київська Русь з власною правовою системою та авторитетом загальноєвропейського значення. Із ХІІІ ст. центр державо- і правотворення зміщується на захід, до Галицько-Волинської держави. Середні віки тривали на українських землях, які входили до Великого князівства Литовського, Польського королівства та об'єднання цих держав – Речі Посполитої. Щоправда, важливо зауважити, що класичної феодальної суспільної системи, будованої на ієрархії відносин сюзеренітету – васалітету на українських землях не склалося, це спричинило те, що окремі сучасні дослідники не визнають Київську Русь як феодальну державу.

Складно говорити про точну дату настання в Україні **Нового часу**. Річ у тім, що загальноєвропейські процеси руйнування класичного феодалізму з його кріпосним правом співпали з визвольною боротьбою українського народу проти польського панування під проводом Б. Хмельницького у середині ХVІІ ст. Саме тоді на українських землях почали складатися суспільні відносини, притаманні тогочасним європейським демократичним державам. Однак, історичний розвиток, зокрема у державно-правовій сфері, далеко не завжди розвивається лінійно і поступально. Як наслідок, Україна до кінця ХVІІІ ст. втратила державність, особисту свободу селян, мала місце реставрація феодальних форм, притаманних переходу від Середніх віків до Нового часу, аж до скасування кріпосного права 1861 року. На західноукраїнських землях, які входили до складу Австрійської імперії, це процеси відбувалися раніше – у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.

Проте, про початок в історії держави і права **Новітнього часу** можна говорити більш конкретно. Саме наприкінці Першої світової війни зазнали краху Російська, Німецька та Австро-Угорська імперії, між якими було поділено українські землі. Розпочалося відродження національної державності, яке проявилось в Українській революції 1917 – 1921 рр⁸. Надзвичайно важливою подією цього періоду стало проголошення Україною 24 серпня 1991 року незалежності. Виникає закономірне питання – де ж можна умовно провести межу між історією держави і права України та її державно-правовим сьогоденням? Вітчизняні історики права практично одностайно вважають таким історичним водорозділом 24 серпня 1991 року – проголошення Акту незалежності України та дату 28 червня 1996 року – ухвалення чинної Конституції України, якою Україна проголошена незалежною демократичною правовою соціальною державою.

Проголошення в Конституції України 28 червня 1996 р. принципу верховенства права поруч із визначенням правової держави висунуло високі вимоги до професійної юридичної діяльності, яка стає все більш складною і різноманітною, переходить із сфери гасел і декларацій в практичну площину. Реформуються державні органи влади, набуває нового значення діяльність правоохоронних органів. Недарма однією з найбільш суспільно вагомих протягом 2014 – 2017 років стала реформа органів внутрішніх справ, яка перетворила, створену ще на світанку радянської влади, міліцію на поліцію сучасного європейського зразка. Рішуче змінилися її основні завдання – із захисту інтересів держави і покарання правопорушників на забезпечення прав і свобод людини, здійснення соціально-сервісної функції щодо безпечного і захищеного життя громадян.

Сьогоднішній юрист – це не лише фаховий суддя, прокурор, слідчий, працівник поліції, адвокат, юрист фірми чи

⁸ Указ Президента України №17/2016 від 22 січня 2016 року «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років».

підприємства. Це – будівничий правової держави і переконаний адепт верховенства права, людина, яка спілкуючись з громадянами за родом своєї службової діяльності, виконує постійно правовиховну функцію, підвищує рівень правової свідомості й правової культури в суспільстві.

Як наслідок, він повинен мати дві головні риси, без яких неможлива правнича і правоохоронна діяльність. Перша – наявність фахового юридичного мислення, друга – розвинена професійна правова свідомість. Вони є взаємопов’язаними. Без розуміння причинно-наслідкових зв’язків, історичної генези державно-правових явищ неможливо зрозуміти їх походження і сучасний стан, орієнтуватися у справжньому морі правових норм і правовідносин, якими сповнене сучасне суспільне життя в Україні.

Професійних юристів почали готувати понад дві тисячі років тому у Стародавньому Римі. Так, славнозвісні «Інституції» великого римського юриста Гая, які є невід’ємним класичним джерелом римського права, що продовжує і сьогодні жити у більшості європейських правових систем, були нічим іншим як підручником з цивільного права. У всьому світі юридична освіта є такою ж складною і суспільно значущою, як скажімо медична. Перехід до спеціалізації, до галузевих юридичних дисциплін неможливий без розуміння високої соціальної цінності права, розуміння ролі національної правової системи, значення української державності, без сформованого завдяки вивченню фундаментальних юридичних дисциплін юридичного мислення, усвідомлення походження, розвитку та змісту юридичної техніки. Все це надає засвоєння курсу історії держави і права України.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Що є предметом науки історії держави і права?
2. На які групи (блоки) поділяються юридичні науки?
3. Що є притаманним для історії держави і права як для науки і навчальної дисципліни, як вони співвідносяться?
4. Яким є співвідношення історії держави і права з іншими юридичними науками?
5. Якими є функції історії держави і права як науки?
6. Із яких методів складається методологія історії держави і права як науки?

7. Якими є джерела історії держави і права України?
8. У чому полягає сутність формаційного підходу до періодизації історії держави і права України?
9. У чому полягає сутність цивілізаційного підходу до періодизації історії держави і права України?
10. Яким є місце історії держави і права України як навчальної дисципліни у системі юридичної освіти?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Захарченко П. Історія держави і права: підручник / П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
2. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник / В. М. Іванов – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
3. Тацій В. Я. Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т.1. – Х.: Ін Юре, 2003. – 656 с.
4. Чайковський А. С. Історія держави і права України: навч. посіб. / за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 384 с.
5. Бандурка О. М. Історія державності України: експериментальний підручник / за заг. ред. Бандурки О. М., Ярмиша О. Н. – автори: В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, М. М. Столбуненко. та ін.. – Х.: ТОВ «Одісей», 2004. – 608 с.
6. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навчальний посібник. – 5-те вид., випр. і доп. / П. Музиченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с.
7. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.

РОЗДІЛ II

СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

§ 1. НАЙДАВНІШІ РАНЬОДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ

З-поміж народів, які у давнину населяли територію України, першими на шлях державотворення в середині I тис. до н. е. вступили номади (кочові племена) Північного Причорномор'я – киммерійці, скіфи, сармати та ін.

Киммерія (IX – VII ст. до н. е.). Найдавніша з нині відомих згадка про киммерійців та їх країну міститься, в «Одіссеї» Гомера. Киммерія обіймала величезну територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови. Столицею Киммерії було місто Киммерік, розташоване у Криму, в районі Керченської протоки. Головним заняттям киммерійців було кочове скотарство. Чільне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів, давало велику частку продуктів харчування. Окрім того, киммерійці здавна займалися землеробством, а також були на той час кваліфікованими металургами.

Киммерійці були першим народом, який управлявся царями, що вийшли з родової і племінної знаті. До нашого часу збереглися імена деяких із них: Теушпа, Тугдамме (Лігдаміс) та Сандакшатру. Царям і знаті належала вся повнота влади в державі, яка була рабовласницькою. У постійних війнах киммерійці захоплювали багато полонених, яких згодом перетворювали на рабів.

У VIII – на початку VII ст. до н.е. розпочалися киммерійські вторгнення до Малої Азії та у прилеглі райони. Киммерійці взяли участь у знищенні Фрігійського царства, що знаходилось на території сучасної Туреччини. Приблизно у 654 р. до н.е. вони оволоділи столицею Лідійського царства

Сарди, яке існувало у західній частині Малої Азії. Кіммерійці також зруйнували деякі міста іонійських греків, зокрема Магнесію та Ефес.

У 679-678 рр. до н.е. кіммерійці напали на Ассирію, однак потерпіли поразку. Відносини кіммерійців із Ассирією були не тільки ворожими – вони перебували там і як наймане військо. Проте довго використовувати здобутки своїх перемог на Близькому Сході кіммерійцям не судилося – вторгнення до цього регіону скіфських племен і наступне утвердження тут скіфського панування поклало край кіммерійській навалі. У VII ст. до н.е. Кіммерія розпалася внаслідок вторгнення сильного об'єднання скіфських племен, які витіснили частину кіммерійців за межі Причорномор'я, а ті, що залишилися, поступово були асимільовані прийдшим населенням.

Таврика. Приблизно водночас із Кіммерією на півдні Криму існувала й протодержава таврів – Таврика (VIII – I ст. до н. е.). Давньогрецьке слово *ταυροι* (таври) означає «бики». У VI ст. до н.е. більшість таврів заселяла Головну гряду Кримських гір та південне узбережжя Криму. Зазвичай у таврів-горців не було постійних поселень. Таври вели рухливий спосіб життя, займаючись, головним чином, скотарством. Окрім того, за свідченням Геродота, Амміана Марцелліна та інших античних авторів, засоби до існування вони також добували розбоями і війною: були професійними грабіжниками та піратами. У джерелах є згадки про неоднорідність таврів, їх розподіл на племена («царства Арихи, Синхи та Налей»). Давні автори відзначали замкненість таврів, їхнє небажання вступати у торговельні чи інші контакти зі своїми сусідами. Проте вони усе ж іноді вели мінову торгівлю із сусідніми державами. У деяких випадках таври навіть ставали жителями античних міст. У IV ст. до н.е. з невідомих причин таври-горяни переселилися до передгірних районів, де з VIII ст. до н.е. жили їхні одноплемінники. Упродовж II – III ст. н.е. таврське населення було поступово асимільоване скіфами.

§ 2. СКІФСЬКІ РАННЬОДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ

Скіфи на сучасних українських землях були представлені племенами, які заселяли південь Східної Європи у I тис. до н.е. Нині вже достеменно встановлено, що у VII ст. до н. е. з глибин Азії до північнопричорноморських степів вторгнулися численні орди кочівників, які зайняли величезну територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, а також частину Криму. Вони були військово-політичним об'єднання племінних союзів на чолі з іраномовними племенами скіфів. Безпосередньо це об'єднання й стало основою Скіфського ранньодержавного утворення, що остаточно склалося наприкінці V ст. до н.е. Переважна більшість істориків вважає, що назвами «скіфи царські», «скіфи-землероби» тощо іменувалися не окремі племена, а групи споріднених між собою племен. Одним з важливих факторів, що лежали у підґрунті формування скіфської державності було виникнення майнової й, як наслідок, соціальної нерівності серед скіфів. У IV ст. до н.е. за часів правління «царя» Атея Скіфія досягла періоду найбільшого розквіту. Ранньодержавне утворення, інколи зване Великою Скіфією, проіснувало до III ст. до н. е. Міцнішою була Скіфська держава з центром у Криму, що склалася близько III ст. до н. е. її центром стало місто Неаполь Скіфський. Свого розквіту Мала (Кримська) Скіфія досягла у II ст. до н. е. і проіснувала до другої половини III ст. н. е., коли була знищена готами.

Власне скіфи вели кочовий спосіб життя, просуваючись зі своїми чередями та отарами за певними сезонними маршрутами у межах своїх земель. Кочова загроза протягом тривалого часу була важливим фактором повсякденного життя як населення античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонесу, Боспорського царства, – так і осілого населення Лісостепу (ймовірно, протослов'ян). Але необхідно враховувати й інше. Періоди воєн змінювалися миром, а тривале життя греків та слов'ян поряд із різними кочовими народами мало наслідком взаємне проникнення культур та традицій.

Апарат скіфської держави, був, вочевидь, таким же простим, як і у всіх кочових народів. Він складався з голови держави, наближених до нього осіб – слуг та виконавців, кількох правителів, що призначалися над певними територіями чи родоплемінними групами, яким були, у свою чергу, підпорядковані старшини (старійшини), що обирались родами або родовими підрозділами. Ради старійшин, і перш за все союзна рада, користувалися значним впливом. Державний апарат ґрунтувався на принципі всевітнього використання родової та племінної структури. Ця ж структура була в основі одного з головних елементів державності – військової організації. Не маючи укріплених міст та поселень, кочові скіфи повинні були створювати особливо стійке, добре озброєне та міцно спаяне дисципліною військо, до якого входили всі общинники. Але, безперечно, головну роль у союзі відігравали військові вожді – «царі», які очолювали скіфське військо під час походів. Особливою своєрідністю Скіфії у ранній час було те, що владу у ній було поділено між двома, а згодом – між трьома царями, які походили, судячи з генеалогічного переказу, із одного царського роду.

Джерела права. Головним джерелом права у скіфів були звичаї, які склали основу звичаєвого права. Взагалі, скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Протягом тривалого часу більш розвинена грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно.

Скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена. Поряд зі звичасм досить рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою.

Окрім того, на території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили користуючись нормами власного звичаєвого права. Значною мірою зберегли свої правові звичаї, наприклад, племінні союзи таврів у Криму, неврів, що жили на південь від Прип'яті, гелони та будини, які населяли басейн середньої течії р. Ворскли з центром в описаному Геродотом м. Гелон (територія нинішньої Полтавщини). Зважаючи на повідомлення Геродота

про те, що частина будинів говорила грецькою мовою, ймовірно припустити й певний вплив еллінського права, насамперед цивільного, на право гелонів та будинів, які, вочевидь, здійснювали достатньо активну торгівлю з античними державами Північного Причорномор'я і могли сприйняти деякі правові норми від еллінів, які проживали в Гелоні.

У скіфському суспільстві сформувалася система норм, якими регулювалися **відносини власності**. Права власності на землю у скіфів, які вели кочовий спосіб життя, очевидно не існувало. Верховна власність на землю, вочевидь, належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами. Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус власника. Дослідники зазначають, що основну масу простих скіфів-кочовиків складали власники однієї пари биків та візка. Особа, яка не мала воза вважалася нешанованою. У Псевдо-Гіппократа говориться про існування скіфської безкінної бідноти, що належала до людей найнижчого походження. Водночас, «скіфські багаті», за його словами, є «найбагороднішими й наймогутнішими» людьми у Скіфії. Представники цієї скіфської родової та племінної аристократії були власниками численних гуртів дрібної та великої худоби, табунів коней. Мали вони й інші багатства, які захоплювалися у постійних війнах. Геродот писав, що Скіфи «стягували з кожного народу покладену ними на кожного данину, ... окрім данини, здійснювали набіги та грабували, що було у кожного народу». Збудоване таким способом господарство скіфських аристократів могло вестися лише із застосуванням праці збіднілих родичів, залежних людей, що втратили родові зв'язки, а також рабів. Основним джерелом рабства у скіфів були війни. Принаймні, даних про інші джерела немає. Рабство мало домашній, патріархальний характер.

Норми скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, вози з наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку. Розкопки поховань свідчать, що об'єктами приватної власності у скіфів також були зброя, знаряддя виробництва, прикраси.

У скіфському праві відомі й **зобов'язання**, що виникали як із завдання шкоди, так із договорів міни, купівлі-

продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися клятвою.

Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім аргументом для початку воєнних дій, які супроводжувалися розграбуванням майна, зокрема, худоби, захопленням полонених із наступним перетворенням їх на рабів.

Система норм **сімейного права** ґрунтувалася на принципах патріархату: родовід вівся за чоловічою лінією. В родині чільне місце посідав чоловік – голова сім'ї. За твердженнями Гіппократа та Страбона у скіфському суспільстві практикувалася полігамія у формі полігнії. Старша жінка посідала серед інших привілейоване становище. Окрім того, Страбон відзначає у деяких скіфських племен спільність жінок. Геродот, навпаки, заперечує поширеність у скіфів полігнії та фіксує в них моногамний шлюб. Після смерті чоловіка вдова нарівні з майном успадковувалася старшим братом померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не лише пригніченим становищем жінки, але й тим, що старші сини у випадку одруження одержували частку майна та право на виділ ще за життя глави дому, а молодший з синів ставав спадкоємцем батьківського господарства.

Злочини та покарання. У звичаєвому праві скіфів досить рано оформлюються **поняття про злочин** під яким розумілося, насамперед, завдання шкоди (майнового чи немайнового характеру) окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають **злочини проти царя** – замах на його здоров'я або життя, зокрема за допомогою чаклування, непокора царському наказу. Тяжким злочином вважалася також **неправдива клятва богами царського вогнища**.

Порушення звичаїв і відступ від віри у скіфських богів також мали наслідком смертну кару винного.

Відомі **злочини проти власності** (крадіжка, пограбування тощо). До тяжких злочинів відносилося **завдання особі тілесних ушкоджень, образа**, зокрема образа дією. В одній з новел Лукіана говориться: «А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на зе-

млю чи розірве одержу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках».

Система покарань у скіфів була нескладною. **Смертна кара** мала, зазвичай, кваліфікований характер. Відомі такі її різновиди, як страта через відрубання голови або спалення живцем. Страта через спалення відбувалася наступним чином: наповнивши віз хмизом та запрягши до нього биків, злочинців зв'язували по руках та ногах, затикали роти і у такому вигляді клали їх серед хмизу, потім підпалювали його, лякали биків та гнали їх. Існували й **калічницькі покарання**. До злочинців також могло застосовуватися **вигнання**. Діти осіб, що скоїли злочини проти царя, каралися за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину. При цьому «...усіх синів він (цар) ... вбиває, але дочок не чіпає». Геродот наводить також свідчення й про наявність **майнових покарань**, які застосовувалися як у якості основних, так і як додаткові. Так, «гадателі» за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви.

Дехто з науковців припускає, що у скіфів зберігався інститут кровної помсти. Але ця точка зору на сьогодні немає достатньої аргументації.

Система органів, які разом із іншими функціями реалізовували судові повноваження, у скіфських ранньодержавних утвореннях складалася з голови держави, наближених до нього осіб – слуг та виконавців, намісників, яким були, у свою чергу, підпорядковані старшини (старійшини), що обиралися родами або родовими підрозділами. У певних випадках судовий розгляд справ міг здійснюватися радами старійшин, які користувалися значним впливом. Оскільки у своїй основі державний апарат ґрунтувався на принципі всесвітнього використання родової та племінної структури, різноманітні справи, ймовірно, могли розглядати і народні збори (зібрання скіфських воїнів-общинників). Але й тут, безперечно, головну роль відігравали військові керівники, вожді різного рівня, передусім – «царі», які очолювали скіфське військо під час походів.

Джерела зберегли свідчення й щодо особливостей скіфського юрисдикційного процесу. Справи про злочини, що не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу, який здійснювався за ініціативою зацікавлених сторін. У якості доказів часто бралися до уваги свідчення ворожбитів («гадателів»), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. Чоловік, на якого вказували «гадателі», мав одразу ж бути схоплений та приведений до царя. «Коли він з'явиться, ворожбити викривають його в тому, що він, за свідченням гадання, виявляється клятвopушником перед божествами царського вогнища і що внаслідок цього хворіє цар». У разі коли звинувачуваний заперечував свою вину, царями запрошувалися нові ворожбити у подвійній кількості й, якщо вони на підставі своїх гадань підтверджували обвинувачення, звинувачений страчувався. Якщо ж другі «гадателі» виправдовували його, то каралася на смерть перша група ворожбитів.

Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку. За оповіддю Геродота, в разі, коли родичі «посвяряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя». Переможець вважався правим. Вважалося, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один зі скіфів перемагав іншого, він, зазвичай, відрубав голову противника та обробляв її згідно зі звичаєм: «...відпилявши усю частину черепа до брів, скіф очищає його і потім, якщо він бідний, то лише ззовні обтягає його сирою воловою шкірою та користується ним у такому вигляді, а якщо багатий, то обтягає череп шкірою, покриває усередині позолотою і у такому вигляді вживає замість чаші».

Отже, підсумовуючи можемо зазначити, що праву скіфського населення був притаманний міфологічний та релігійний характер. Це виявлялося, насамперед, через норми звичаєвого права. Є також достатні підстави вважати, що вже в той період скіфське право досягло достатньо значного, як для ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувало, принаймні частково, свої найголовніші функції: регулятивну, охоронну, орієнтаційну, оціночну, виховну.

§ 3. АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

§ 3. 1. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК АНТИЧНИХ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ УТВОРЕНЬ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І.

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., яка значно розширила межі античного світу. Еллінська колонізаційна практика на той час складалася з декількох послідовних стадій: визначення місця нової колонії, набору колоністів і призначення зверхника, організації вивозу колоністів, їхнього переселення, заснування поселення і, зрештою, самостійного розвитку нового полісу, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень осіб. Очолював її зверхник (архагет, ойкіст).

Переселившись, колоністи насамперед споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке здійснювалося після побудови стін. Кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову в місті («ойкопедон»), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори («клер»). Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.

Найчастіше під терміном «поліс» розуміється античне грецьке місто-держава, зазвичай з республіканською формою правління, і водночас його громадянська община, до складу якої входили повноправні громадяни. Територія полісу охоплювала власне міський центр та хору – яка оточувала сільськогосподарську округу.

Полісу як античній формі державної організації, були притаманні певні характерні риси. Серед них яскраво вирізняється, по-перше, взаємна обумовленість громадянського

статусу та права власності на землю. Лише громадяни полісу мали право на ділянку землі у межах полісної території. Відповідно, у полісі громадянський колектив співпадає колективом земельних власників. Друга характерна риса полісу – більш або менш повне збігання політичної та військової організації. Полісна громада, яка складається з низки сімей, організована по-військовому і така організація є однією з умов її існування в якості верховної власниці землі. Загальна структура полісу та форми його військової організації розвивалися у тісному взаємному зв'язку. Земельні власники, що очолювали ойкоси, виступали в якості воїнів-гоплітів, які складали фаланги. Аристократія становила ядро збройних сил – загони воїнів-вершників.

Третя риса, іманентно притаманна полісному устрою – порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон в «Законах» зазначав, що ідеальний поліс повинен мати 5040 повноправних громадян. Арістотель, говорячи у «Політії» про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути «легко оглядуваними». Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише «пряма демократія», у підґрунті якої лежить принцип суверенітету народних зборів. Такі північнопричорноморські поліси як Херсонес, Ольвія, Тіра за формою правління були республіками.

В п'ятому столітті до н.е. на берегах Керчинської протоки виникло Боспорське царство, яке обіймало землі «Північного причорномор'я». Боспорське царство виникло шляхом об'єднання деяких розрізнених міст навколо найрозвиненішого з полісів – Пантікапею, в 480 році до нашої ери. Столицею новоутвореної держави став Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Боспорська держава за формою управління була монархією. На чолі держави стояв рід Спартотоїв (з 438 року до кінця 2-го ст. нашої ери). Боспорське царство мало всі ознаки держави: столицю, військо, кордони, власну монету, центральну владу. В кінці 5 століття до н. е. до складу Боспорської держави увійшов Німфей, який до того належав Афінам. У роки правління царя Левкона I (389 або 388 – 349 або 348 роки до нашої ери) кордони Боспорської дер-

жави значно розширилися. Було завойовано Феодосію. Царству належали весь Керченський півострів, населений скіфами, а також Таманський півострів, пониззя Кубані та Східного Приазов'я. Внаслідок цього змінився характер Боспорської держави: об'єднання античних полісів перетворилося на велике державне утворення, куди входили античні міста і місцеві племена. Ці риси наближали Боспорське царство до еллінських держав, що виникли наприкінці 4 століття до Р. Х.

Період найбільшого економічного і культурного розквіту Боспору припадає на 4 – 3 століття до нашої ери. Сільське господарство, рибальство, різні ремесла, торгівля за тих часів і в наступні століття були основними галузями його економіки, що базувалася на експлуатації рабів і пелатів (залежного землеробського населення).

Тільки до Афін у 4 столітті до нашої ери, як про це свідчить Демосфен, із Боспору щороку довозилося близько 1 млн пудів хліба. Найбільшими хліботорговцями були правителі Боспорської Держави і тісно пов'язані з ними грецька та місцева знать. Із Боспора також вивозили рибу, шкіру, почасти – рабів. У міста Боспорської держави з Греції, Малої Азії, островів Егейського моря імпортували вино, оливкову олію, посуд, тканини, зброю, прикраси (зокрема ювелірні вироби), предмети мистецтва тощо. У другій половині 2 століття до н. е. Боспорську державу спіткала гостра соціально-економічна криза, що посилювалася загрозою з боку скіфської держави в Криму, яка зазіхала на незалежність Боспору.

У першому столітті нашої ери Боспорське царство потрапляє у залежність від Римської імперії і в той же час 1-2 століття нашої ери були періодом другого розквіту Боспорської Держави. Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі забезпечував її відродження і швидке економічне піднесення. Виникли нові укріплені поселення, розширилися старі міста. Значне збільшення у складі населення міст сарматського етнічного елементу спричинило дедалі більшу «сарматизацію» культури Боспорської Держави. У перші століття нашої ери на Боспорі правила царська династія Тіберіїв Юліїв, генеалогічно пов'язана з Мітрідатом VI. Царів

Боспору затверджували римські імператори, які розглядали його, як союзну державу. В 2-3 століттях нової ери боспорський цар Савромат II (174 або 175 – 210 або 211 роки) завдав вирішальної поразки скіфам. Їх, а також таврів, які населяли гірський Крим, було включено до Боспорської Держави. За його царювання Боспор досяг і певної незалежності від Риму. Проте, навала готів (середина 3 століття) підірвала економічне життя Боспорської Держави. У 70-х роках 4 століття навала гунів остаточно знищила її.

Загалом становлення і подальший розвиток античних держав та права у північнопонтійському регіоні поділяється на низку періодів: архаїчний (кінець VII – перша чверть V ст. до н.е.); класичний (друга чверть V – третя чверть IV ст. до н.е.); елліністичний (остання третина IV – середина I ст. до н.е.); римський (друга пол. I ст. до н.е. – третя чверть III ст. н.е.); пізньоантичний період (кінець III – перша половина VI ст.). Така періодизація викликана хронологічними особливостями змін у праві, специфікою переходу систем управління державами від одних моделей до інших.

Особливості правового статусу населення. Населення античних держав Північного Причорномор'я умовно можна поділити на три категорії: громадян-полів, різноманітні перехідні стани – неповноправне населення (метеків, вільновідпущеників тощо), а також рабів.

Упродовж перших десятиліть після колонізації **повноправними громадянами** новоутворених полісів вважалися тільки ті чоловіки-уродженці полісу, предки яких належали до громадянської общини, заснованої при створенні міст-держави. Із часом їхнє коло розширилося. Громадяни записувалися до спеціальних списків за філами, братріями та родами. Усі вони, принаймні формально, вважалися рівноправними. На практиці ж реальний правовий статус громадянина в античних полісах часто залежав від приналежності особи до певного роду, філи, розмірів земельної ділянки, що перебувала у її власності, або доходів із неї.

Правовий статус громадян полісів за часів демократії, охоплював достатньо широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у

виборах та бути обраними до Ради, обіймати громадські (державні) посади (тімухіом), мали право законодавчої ініціативи. Важливим було виняткове право власності на нерухомість – землю й будівлі (енктісіс). Загальний правовий статус громадянина доповнювався ателією – правом громадян полісу на звільнення, від усіх прямих податків та мита, а також епігамією – правом укладати шлюб із громадянками даного полісу (хоча відносно жінок поняття громадянства може застосовуватися лише умовно). Помітне місце посідала ієгорія – свобода слова. Інколи рішенням Народних зборів або Ради полісу громадянину могла надаватися проєдрія – надзвичайно почесне право посідати почесні місця, головувати у Народних зборах, а також промантія – право першому запитувати оракула під час загальнодержавних релігійних церемоній. Невід’ємною частиною правового статусу громадян були їхні обов’язки. Найповніше їх було визначено у пам’ятці херсонеського права кінця IV – початку III ст. до н.е. – присязі громадян.

До **неповноправного населення** античних держав Північного Причорномор’я відносять, насамперед, осіб, що прибули з інших країн та постійно проживали на території даної держави. Зважаючи на особливості їхнього правового статусу, дослідники інколи відносять їх до категорії паройків або метеків, які проживали на полісних землях. За використання землі вони повинні були сплачувати певний форос (податок) верховному власнику землі – громадянській общині ольвіюполітів. Неповноправними були й вільновідпущеники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. До нашого часу зберіглася значна кількість вибитих на кам’яних плитах манумісійних актів, якими юридично засвідчувалося відпущення рабів (переважно так званих «вихованців» та «вигодованців») на волю. До цієї ж категорії відносилися також вихідці з тубільного «варварського» населення, котрі вели осілий спосіб життя та проживали в межах певної античної держави Північного Причорномор’я.

До **невільного населення** відносилися раби. Джерелами рабства в античних державах були: продаж полонених, захоплених під час воєнних дій; піратство; боргове рабство

для осіб, які не мали прав громадянства; природне відтворення рабів; самопродаж у рабство. Взагалі доказів, які б напевне свідчили про наявність у державах Північного Причорномор'я рабів класичного типу та їх залучення до виробничої сфери не виявлено. Дослідники припускають можливість їх використання, хоча і в обмежених масштабах, у процесі виробництва сільськогосподарської продукції. Наявність цієї категорії населення зафіксовано в Ольвії, Херсонесі та інших полісах. Палац боспорського царя обслуговували раби-євнухи, які мали свого керівника. Раби могли перебувати у власності не тільки окремих осіб, але й у храмовій та державній власності.

В умовах кризи влади та варварських навал в античних державах Північного Причорномор'я більшість рабів чи відпускалася на волю, чи просто розбігалася.

§3.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Державний лад грецьких міст Причорномор'я ґрунтувався на тих самих засадах, що й політичний устрій античних полісів Греції. За формою правління це були рабовласницькі демократичні або аристократичні республіки. Причому, якщо в V-II ст. до н. е. тут переважав демократичний елемент і вирішальну роль у політичному житті відігравав демос, то, починаючи з I ст. до н. е., основні важелі управління фактично опиняються в руках невеликої групи аристократичних сімей, влада зосереджується у новій рабовласницької аристократії, демократична республіка змінюється аристократичною.

Вищим органом державної влади у грецьких містах-колоніях були **Народні збори (Екклесія)**. Практично, це збори міської общини повноправних вільних громадян. Народні збори, найчастіше шляхом хейротонії (псефізести), ухвалювали декрети й постанови. До компетенції Народних зборів входили також вибори посадових осіб і контроль за їхньою діяльністю. Значну роль в управлінні відігравала й **Рада міста (Буле)**, що була постійним виконавчим органом влади. Третньою ланкою управління були виборні колегії – **магістратури** – або окремі посадові особи – **магістрати**. Обрані з числа повноправних громадян магістрати очолювали

окремі галузі управління. До їхньої компетенції належали фінансові справи, робота судових установ, військові справи.

Найважливішою серед міських магістратур була **колегія архонтів**. У державах, що розташовувалися на території сучасної України, чисельність членів колегії коливалася. У Тірі римського періоду, наприклад, вона складалася із трьох осіб та першого архонта, що іменувався протом («той, що стоїть у першому рядку декрету»), який очолював її; в Ольвії – з чотирьох архонтів та голови колегії. Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності народні збори.

Питаннями оборони в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася авторитетна **колегія стратегів**. Відома також **магістратура номофілаків**, які наглядали за дотриманням законів, за державними органами та окремими чиновниками з метою попередження протизаконних дій, **продиків**, які надавали юридичні консультації, в деяких випадках могли представляти сторони у суді й, можливо, здійснювали нагляд за дотриманням законності у процесі. **Агораноми** наглядали за впорядкованістю міського ринку та відали всіма справами, пов'язаними з організацією торгівлі. Вони стягували з іноземців мито за право торгівлі на ринку, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, конфісковували та знищували зіпсовані товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг. **Астиноми** здійснювали нагляд за станом шляхів і громадських будівель та мали інші повноваження. **Колегія ситонів** мала обов'язком закупівлю хліба за державними цінами.

У важкі для держави періоди громадяни деяких полісів Північного Причорномор'я обирали **колегію есимнетів** (блюстителів права) на чолі із **проесимнетом**. Це була виборна колегія **епонімних магістратів**, наділених широкими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями і формувалася із членів Ради. Це були екстраординарна магістратура суддів-устроїтелів, соціальних посередників у критичні моменти соціальних заворушень. Із часом есимнети перетворилися на колегією, яка виконувала обов'язки чергової частини складу Ради, подібно до пританів у Афінах.

Есимнети оформлювали норми звичаєвого права у вигляді законів, що затверджувалися Народними зборами та (або) Радою. У херсонських написах неодноразово згадуються даміурги. На посадовців цієї колегії покладалися **функції охорони державного ладу**. Громадяни повинні були повідомляти їм будь-яку інформацію щодо змов проти демократичного устрою держави.

Особлива увага приділялася фінансовим справам, зокрема регулюванню грошового обігу. Наприклад, у Херсонесі така впливова посадова особа, як діойкет, була вищим фінансовим магістратом, котрий контролював державні доходи й витрати. Окрім того, існували нижчі фінансові магістрати – скарбники.

У Боспорському царстві центром державного апарату був двір царя, де вирішувалися всі питання управління, який охоплював найближче оточення правителя – **аристопілітів**. Особливу роль серед них відігравали дворецький та особистий царський секретар. Існувала також велика кількість різноманітних управителів: царський скарбничий, краватарії на чолі з архікойтонітом, управляючий конюшнею, начальник євнухів, інші придворні чини. Зв'язки з місцевими племенами та сусідніми державами забезпечували спеціальні чиновники під керівництвом головного перекладача. Управління найважливішими областями і містами країни доручалося царським намісникам.

Античні держави мали власну **фінансову систему** та бюджети. Бюджетну систему, яка існувала в античних державах Північного Причорномор'я, можна охарактеризувати як дворівневу: загальнодержавний бюджет та бюджети окремих міст та поселень, інших адміністративно-територіальних одиниць що входили до складу держав. Прибутки скарбниці поділялись на ординарні (літургії, податки, мита, штрафи, надходження від державного майна) і надзвичайні (добровільні внески і пожертвування громадян та чужинців, ейсфора, воєнні трофеї та контрибуції).

§3.3. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Джерела права. Протягом багатьох сторіч в історії людства серед усіх джерел права провідну роль відігравали

санкціоновані державою й загальнообов'язкові для населення давні **звичаї та традиції**, якими регулювалися суспільні відносини. У своїй сукупності вони створювали звичаєве, або так зване неписане право, котре регулювало більшість відносин у період стародавньої історії. Широка мережа норм **звичаєвого права** існувала й у державах Північного Причорномор'я. Особливість місцевого звичаєвого права полягала ґрунтувалася на достатньо помітному впливі права сусідніх народів – спочатку кочових племен скіфів, саків тощо, пізніше – римського права.

Великого значення з часом набули й писані джерела права, частина яких збереглася до нашого часу. Серед цих лапідарних пам'яток права (від лат. lapidarius – різбляр по каменю), які були викарбувані на кам'яних плитах, є **закони, декрети, постанови, присяги, угоди**.

Деякі характерні риси **фінансового права** міст-держав Північного Причорномор'я висвітлює текст закону про грошовий обіг та валютні операції («Закон Каноба»), датований дослідниками початком IV ст. до н.е. Із тексту закону можна до певної міри створити уявлення про основні елементи валютного регулювання у державі: встановлення порядку здійснення валютних операцій, ввезення до держави та вивезення за її межі валютних цінностей, використання валютних цінностей у міжнародному обігу як способу оплати; валютний контроль.

До нашого часу збереглися й деякі нормативно-правові акти, що регулювали відносини у сфері **податкового права** міст-держав Північного Причорномор'я перших сторіч нашої ери. Так, у Херсонесі археологами було виявлено мармурову плиту з викарбуваними на ній розпорядженнями намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертуллія (кін. II ст. н.е.) до посадових осіб Херсонесу та начальників римського військового гарнізону, розташованого у місті, на підставі оподаткування окремих видів діяльності. Податкові відносини регламентувалися й нормами рескриптів боспорського царя Аспурга до горгіпіян (14/15 рр.), рескрипту римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.) та ін.

Деякі аспекти тогочасного **кримінального права** висвітлює закон Херсонеського полісу щодо амністії політичних вигнанців. Текст закону викарбуваний на вапняковій плиті й датується першою чвертю III ст. до н.е.

З-поміж джерел міжнародного права кінця I тис. до н.е. одне з найвизначніших місць посідають угоди, що уклалися між окремими державами: мілето-ольвійський договір (після 331 р. до н.е.), договір про дружбу та взаємну допомогу між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I (179 р. до н.е.) та ін.

Важливою складовою тогочасної системи міжнародно-правових норм були такі, що регулювали міжнародно-правовий статус іноземців, тобто права та обов'язки, які мають іноземні громадяни у певній державі відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань. Норми такого характеру містилися у декретах про надання іноземцям права проксенії. Значну кількість подібних лапідарних пам'яток було виявлено під час розкопок Ольвії, Херсонесу, Пантікапею та інших полісів Північного Причорномор'я.

Нормативне регулювання цивільно-правових відносин. У нормах права держав Північного Причорномор'я чіткого розуміння права власності як абсолютного права особи ще не було. Розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном із його використанням, та власність – як володіння з правом розпорядження. Майно, що перебувало у приватній власності, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби тощо) і «невидиме», здатне «вислизати» від оподаткування та конфіскації (гроші, коштовності).

Суб'єктами права власності на нерухомість (землю, будівлі) були лише громадяни. Водночас верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі – цареві. Між державною і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Вважалося, що приватна власність на землю веде своє походження від державної, а державна власність існує у формі приватної. Тому архонти, вступаючи на посаду, щорічно повідомляли про збереження за громадянами приналежного їм майна. Право власності на рухоме майно поширювалося й на інших

особисто вільних людей – іноземців, негромадян, які постійно проживали на території даної держави, вільновідпущеників тощо.

Об'єктами права власності виступали насамперед засоби виробництва у вигляді нерухомості. До нерухомого майна відносилися земельні ділянки – клери, ойкоси (господарства) громадян, із яких формувалися поселення та міста. Значними землевласниками були правителі Боспорського царства. Визначне місце серед об'єктів права власності посідали ремісничі майстерні. До рухомого майна належали будівельні матеріали, воли, що використовувалися в якості транспортних засобів, солонорибна, тощо.

Вже за часів античності правом північнопричорноморських держав розрізнялися **зобов'язання**, що виникли з договорів та зобов'язання із заподіяння шкоди («вільні» та «невільні» зобов'язання). Зобов'язання із заподіяння шкоди виникали при заподіянні майнових збитків (ушкодження чи знищення майна тощо). Вони мали наслідком відшкодування збитків, а шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувався у подвійному розмірі. Відповідальність виникала й тоді, коли шкода була наслідком дій підвладних повноправному громадянину осіб – дітей, рабів та ін.

В античних державах Північного Причорномор'я процес регулювання різноманітних договорів уже набув певного правового оформлення. Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін, яка не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші договори укладалися, як правило, у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ чи підписувався обома сторонами (договір купівлі-продажу), чи однією зобов'язаною стороною (договір позики – хірограф).

Виконання договору зазвичай забезпечувалося задатком, поручительством третіх осіб чи заставою.

Система договорів у державах Північного Причорномор'я була досить нескладною. Найпоширенішими були такі їх види:

Договір обміну (міни) – угода, за якою одна сторона передає іншій у власність певну річ, а друга – передає першій

у власність свою річ. Хоча у тогочасних нормативно-правових актах про нього не згадується, можна припустити існування останнього, оскільки міна історично передує виникненню купівлі-продажу.

Договір купівлі-продажу був надзвичайно поширеним у північнопричорноморських державах оскільки протягом майже всього їх існування в них велася активна внутрішня та зовнішня торгівля.

Договір дарування. Частими були випадки здійснення дарунків храмам. Дарунок міг передаватися й громаді полісу в цілому.

Договір позики. Предметом договору позики могли бути гроші, або ж різноманітне майно (зерно, вино тощо). Договір позики міг бути відсотковим або безвідсотковим. Так, позика у лихварів бралася під значні відсотки (до 20%).

Із кінця I ст. до н.е. в античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів – так званих синграф та хірографів. **Синграфи** – це двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей або певної кількості речей боржникові. Він міг скріплюватися підписами чи печатками кредитора і боржника, а також підписами свідків. Отже, процедура складання синграфи була досить складною. Тут, окрім наявності свідків, оголошувався зміст договору, що не завжди було бажаним як для кредитора, так і для боржника. Саме тому поширення набула інша форма укладання боргових документів – **хірограф** – односторонній документ, що укладався власне боржником від свого імені і ним же підписувався. Складання таких документів полегшувало кредитору доведення у разі необхідності факту передачі майна або грошей в позику і водночас давало можливість довести своє право вимагати від боржника повернення означеної суми або речей. Позика могла надаватися кредитором під заставу.

Договір про поклажу – угода про передавання речей на зберігання. На депозитарія (особу, якій речі передавалися на збереження) покладався обов'язок зберегти надані йому речі протягом певного терміну, після чого повернути їх де-

понентів. Це була безоплатна угода, інакше була б не поклажа, а найм. Якщо за час зберігання речі від неї були одержані якісь прибутки, депозитарій був зобов'язаний повернути також і їх.

Договір особистого найму в античних державах Північного Причорномор'я був поширеним, на відміну від класичної Греції, оскільки рабська праця тут використовувалася достатньо мало, зазвичай у домашньому господарстві. Предметом договору особистого найму були фізичні роботи, наприклад, такі, що виконувалися за вказівкою та під наглядом наймача (наприклад, праця в майстерні, обробка земельних ділянок тощо). Найнятий зобов'язувався протягом певного терміну, зазначеного у договорі, надавати свою робочу силу, а наймач – сплачувати обумовлену платню. Інтереси обох сторін могли захищатися у судовому порядку.

Договір оренди (майнового найму). Об'єктом договору могли виступати як рухомі речі (зокрема, худоба й раби), так і нерухомість. У випадку укладення договору про найм приміщень житлового та нежитлового призначення наймач повинен був сплачувати наймодавцеві стеганомію – плату за винайм будинку, або енойкію – плату за приміщення. Стеганомією називали також плату, що вносилася господареві готелю за перебування у ньому. Нормативних актів, якими регулювалося укладення таких договорів у державах Північного Причорномор'я не зберіглося, хоча немає підстав сумніватися в їхньому існуванні, адже особи, які не мали місцевого громадянства, не мали права або обмежувалися у праві набувати у власність будівлі, і тому змушені були наймати нерухомість.

Договір фрахту. Під фрахтом розумілася плата власників морських транспортних засобів за надані ним послуги з перевезення пасажирів чи вантажів, а також, залежно від умов договору – плата за завантаження, вивантаження та укладку. Зазвичай сума фрахту сплачувалася фрахтувателем фрахтівникові (власникові транспортних засобів) після завершення перевезення.

Договір товариства - укладався задля утворення товариства (фіасу), наприклад, купців чи навклерів, для досяг-

нення певної мети. За угодами, укладеними з одним із членів фіасу, третя особа набувала права на позов лише проти цього фіасита як свого безпосереднього контрагента, а не проти фіасу в цілому. Так само за такими угодами міг вчиняти позов, вимагати виконання певних зобов'язань лише той фіасит, який брав участь в укладенні договору, а не товариство загалом. Іншими словами, товариство (фіас) в античних державах Північного Причорномор'я було союзом, що не мав власного майна і не становив у цьому значенні самостійної господарської одиниці.

Сімейні відносини регулювалися, насамперед, нормами звичаєвого права. У стародавню добу в державах Північного Причорномор'я від самого початку їх існування склався патріархальний лад, в основі якого була моногамна сім'я. Вона становила тип патріархальної сім'ї, що об'єднувала під владою глави сім'ї дружину, дітей, інших родичів, а також рабів. У праві північнопричорноморських держав протягом усього періоду їхнього існування сім'я вважалася найміцнішою основою громадянської общини і тому нормами права закріплювалася турбота про її підтримання та продовження у безперервній наступності.

Сім'я утворювалася за допомогою шлюбу, який за часів античності, зазвичай, не був ані добровільним, ані рівноправним. За тогочасними уявленнями головна мета шлюбу полягала у забезпеченні безперервності роду та продовженні спадкоємних жертвоприносин та збереження власності. Безшлюбність чоловіків-громадян в античних державах морально засуджувалася, а інколи навіть могла розглядатися як злочин. Законний шлюб впливав із *errieicii* – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком – з іншого, або ж із *epidicacii* – передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права.

Становлення основ кримінального права. Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території північного узбережжя

Чорного моря, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які були запозичені до права Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет.

Насамперед оформилося **поняття злочину**, під яким розуміли діяння, що завдавало шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною. Отже, в античний період ще не проводилася чітка межа між поняттями «злочин» та «правопорушення». Найтяжчі злочини часто називали «адікією» – гріхом перед богами.

Суб'єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи прирівняні до них (проксени), негромадяни полісів, а також інколи раби. За злочин, здійснений рабом, майнову відповідальність зазвичай ніс його господар, а потім, у свою чергу, він вже міг покарати раба так, як вважав за потрібне. Але за вчинення найтяжчих злочинів раби могли відповідати перед судом і особисто. Зазвичай суб'єктом злочину виступала одна особа. Якщо ж злочин скоювався кількома особами, то всі винні несли однакову відповідальність. Джерела визначають обставини, обтяжуючі провину злочинця. Наприклад, до останніх належала «метімерінея» – вчинення злочину серед білого дня.

Джерела містять згадки про кілька різновидів злочинних дій. Це – державні, посадові та військові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності.

Державними злочинами вважалися, насамперед, державна зрада (продосія), зазіхання на державну цілісність, на знищення демократичного устрою полісу, встановлення тиранії. Злочинним діянням визнавалося самовільне присвоєння негромадянином прав громадянства (ксенія); внесення на розгляд народних зборів протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (параномон). Особа, яка вносила пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності.

Тяжким посадовим злочином вважалася несумлінне виконання послом своїх обов'язків (парапресбейя). Суворо каралися громадяни за хабарництво. Передбачалися окремі склади злочинів – давання хабара, підкуп (декасмо), та його прийняття (дорон).

Здавна відомою в античних державах була контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей. Законом Каноба, встановлювалася відповідальність за порушення правил проведення грошових операцій. Злочином вважався також обман покупців.

Із другої половини I тис. до н.е. у праві полісів поступово починають вирізнятися **злочини проти правосуддя** (псевдоклетея – фальшиве засвідчення скарги, неправдиве свідчення).

Коло **військових злочинів** було досить нешироким. Існувало загальне поняття астратеї, що охоплювало такі дії як (ухилення від військової служби ліпостратія); дезертирство (ліпотаксія); самовільне залишення корабля (ліпонавтія), дезертирство з корабля; дезертирство під час морської битви (анавмахія), відмова від участі у морській битві.

Серед **злочинів проти особи** найтяжчим вважалася вбивство. Розрізнялися вбивство недозволене та дозволене законом (наприклад, вбивство злодія на місці злочину, якщо він чинив опір затриманню), зумисне та випадкове. Окремо, за специфікою засобів скоєння, правом вирізнялося – отруєння (фармакон). До цієї ж категорії злочинів варто віднести й заподіяння тілесних ушкоджень, насамперед, навмисне. Широко розповсюдженими були **злочини проти честі особи**: образа дією (зокрема, побоями); образа словом.

Найпоширенішими **майновими злочинами** були крадіжка, а також пошкодження та знищення чужого майна, завдання матеріальної шкоди, збитків. Серед **злочинів проти релігії** одним із найтяжчих вважалася – відкрита невіра у богів, безбожництво. Злочинним вважався також відступ від здавна встановлених форм та обрядів культу, його перекирення, включення до нього елементів чаклунства тощо. Такі дії також часто каралися вигнанням. Тяжко каралося спалювання місць, присвячених богам. До цієї ка-

тегорії злочинів відносилася, зокрема, й поява у таких місцях осіб, яким був заборонений доступ туди, або здійснення у цих місцях недозволених діянь. Найсуворіше переслідувалися злочини, які полягали у викраденні, знищенні чи пошкодженні присвячених богам предметів. Такий злочин зазвичай карався смертю. З-поміж **злочинів проти сім'ї та моральності**, виокремлювалися подружня зрада, безшлюбність чоловіків, неробство, ледарювання, відмова утримувати батьків, що досягли похилого віку тощо.

Поступово у праві грецьких полісів Північного Причорномор'я достатньо виразно оформилася й **система покарань**. Основною метою покарання було залякування, прагнення наперед усунути скоєння небажаних для громадян та держави вчинків, а також відшкодування збитків від заподіяної шкоди. **Смертній карі** (через отруєння, забивання камінням, палками тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство. Хоча так само, як і за афінським законодавством, вони мали можливість врятуватися, добровільно виїхавши у вічне вигнання до закінчення судового процесу. У певних випадках, особливо в V – IV ст. до н.е., смертна кара за скоєння державних злочинів могла бути замінена не лише на вигнання, але й, як додаткове покарання, на конфіскацію майна. Така практика була досить поширеною у державах античного світу. Відомо про неодноразові випадки такої заміни у разі винесення смертного вироку заочно, без присутності злочинця.

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найважчі злочини проти особи в усіх грецьких містах достатньо широко практикувалося **вигнання з країни**. Але в переважній більшості випадків цей спосіб використовували у політичній боротьбі між олігархами та демократами, а також при встановленні тиранічної влади. Відомо й про застосування вигнання як превентивного заходу (остракізм), зокрема у Херсонесі.

Тяжким покаранням була **атимія (позбавлення всіх або деяких громадянських прав)**. Ця кара, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, не-

шанобливе ставлення до батьків тощо. Відновлення втрачених прав могло здійснюватися лише внаслідок рішення народних зборів.

Одним із найчастіше застосовуваних видів покарання була **конфіскація**. Конфісковане майно надходило на користь держави, і це було одним із звичайних джерел поповнення державної казни. Широко використовувалися штрафи. Їхні розміри визначалися судом у залежності від тяжкості скоєного злочину.

Усі перелічені покарання застосовувалися тільки до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря.

§3.4. СУД ТА ПРОЦЕС

Система судових органів із IV ст. до н.е. була побудована за афінською моделлю з певною місцевою специфікою. Головною судовою установою в демократичних античних державах Північного Причорномор'я був своєрідний суд присяжних (в Афінській державі він називався Гелією). Судді обиралися Народними зборами із кількості громадян, які досягли 30-річного віку, не були обтяжені боргами та не піддавалися атимії. Вступаючи на посаду обрані судді (дікасти) урочисто присягали вершити суд згідно з законами та постановами народу, а у випадку їх відсутності справедливо вирішувати справи, однаково уважно вислуховуючи промови позивача та обвинуваченого. Після присяги кожен із дікастів одержував пінакіон – бронзову або мідну табличку, де викарбовувалося його ім'я та літеру грецької абетки, якою позначалося відділення суду.

У випадках зізнання злочинця або очевидності й беззаперечності доказів, а також у маловажливих справах, судочинство мали право здійснювати й особисто архонти, агораномі, стратеги та деякі інші магістрати. Допоміжні функції у судах (як і в інших громадських місцях) могли виконувати державні раби.

Юрисдикційний процес мав певні загальні характерні риси. Виступати в якості позивача мали право тільки повнолітні й не позбавлені прав громадяни. Вони могли подавати

позов не лише від власного імені, але й від імені осіб, що не мали на це права: за жінку чи неповнолітнього – батько, чоловік або опікун, за іноземця – його покровитель із кількості громадян, за раба – його власник. Відповідачами ж могли бути особи будь-якої статі незалежно від їх соціального стану. Винятки у певних випадках становили лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян. Процес мав звинувально-змагальний характер і рухався ініціативою зацікавлених сторін.

Усі судові справи за формою процесу поділялися на два види – державні (графі) та приватні (діке).

Юрисдикційний процес складався з кількох *стадій*. Перша стадія – порушення справи відбувалося за письмовою скаргою до відповідного магістрату. Якщо позивач та відповідач перебували у громадянстві різних держав, і між цими державами не було укладено ніякого спеціального договору, то за принципом, розповсюдженим у грецькому світі, судочинство повинно було відбуватися в полісі відповідача. При поданні скарги та порушенні приватної справи стягувалася судове мито (пританея), що сплачувалося обома сторонами (позивачем та відповідачем). Сторона, яка програла процес, мусила повернути суму мита стороні-переможниці. У державних процесах символічне судове мито (парастасія), сплачувалося лише позивачем.

Друга стадія (просклесія) полягала у здійсненні позивачем заклику до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого знаходився розгляд справи. Цей виклик здійснювався на вулиці чи площі у присутності клетерів – понятих, які у випадку неприбуття відповідача до суду мали свідчити про те, що заклик було здійснено. У такому разі судочинство могло відбуватися й без присутності обвинуваченого (відповідача), звичайно не на його користь. Інколи до обвинуваченого міг бути застосований попередній арешт. При цьому, в певних випадках, його могли звільнити під грошову заставу, яка вносилася поручителями.

Третя стадія – попереднє слідство (анакрісія). На початку позивач оголошував своє бажання передати справу на

розгляд суду дієтета, або ж безпосередньо до суду присяжних. В останньому випадку обидві сторони мали підтвердити свої свідчення спеціальною присягою – діомосією чи антомосією. Обидві сторони повинні були надати докази своєї правоти: закони, різні документи, показання свідків, висновки лікарів, свідчення рабів, отримані під час катування, клятви тощо. Після закінчення попереднього слідства всі документи, записані свідчення та інші докази, склалися до окремих для кожної сторони мідних чи глиняних посудин (ехін) і одразу ж опечатувалися. Із цього моменту сторони вже не могли додавати докази і під час судового розгляду посилатися на документи, які не знаходилися в їхніх ехінах.

Четверта стадія – безпосередня діяльність суду щодо здійснення правосуддя. День засідання суду призначався після закінчення попереднього слідства та повідомлявся за кілька днів наперед. Секретар зачитував скаргу позивача та виправдання відповідача, після чого сторони виголошували свої промови. Незважаючи на те, що згідно з законом вимагалось, щоб кожен громадянин сам вів свою справу, на практиці обидві сторони часто запрошували захисників. У такому випадку сам позивач або відповідач виголошували лише короткий вступ. Нерідко позивач чи відповідач особисто виголошували завчені промови, наперед складені досвідченими ораторами. Під час промови оратори мали у наявності всі надані під час попереднього слідства документи та зафіксовані письмово свідчення, які у разі необхідності просили зачитати секретаря. Вони могли також звертатися до свідків, які мали бути присутніми у суді та підтверджувати свідчення, дані під час попереднього слідства.

Після закінчення судового розгляду відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх між собою шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини білі або цілі камінці, для засудження – чорні або просвердлені. При голосуванні у найважливіших державних справах процедура здійснювалася за допомогою ресефів – спеціальних бронзових жетонів. Відповідно до результату голосування головою суду оголошувалося рішення.

Остання стадія – виконання судового рішення (вироку). Виконання смертного вироку (наприклад, за вбивство) здійснювалося негайно, зазвичай родичами вбитого або членами його філи. Здійснення судових рішень у цивільних справах покладалося на сторону, яка виграла процес, або на магістратів.

Отже, право в античних державах Північного Причорномор'я досягло значного рівня розвитку і загалом задовольняло тогочасні суспільні потреби та відповідало ступеню розвитку державності.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть найдавніші ранньодержавні утворення на території України.
2. Охарактеризуйте особливості суспільно-державного ладу Скіфії.
3. Наведіть перелік джерел права Скіфського царства.
4. Визначте характерні риси судочинства у Скіфському царстві.
5. Назвіть сучасні теорії щодо причин грецької колонізації Північного Причорномор'я.
6. Наведіть визначення полісу.
7. Перелічіть магістратури античних держав Північного Причорномор'я, визначте їхню компетенцію.
8. Назвіть пам'ятки права античних держав Північного Причорномор'я, тексти яких збереглися до нашого часу.
9. Охарактеризуйте особливості державного ладу Боспорського царства.
10. Назвіть види злочинів та покарання за них у Скіфії та античних державах Північного Причорномор'я.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.
2. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.

3. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О. В., 2017. – 444 с.

4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.

5. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – К.: Ін юре, 2015. – 808 с.

6. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.

2. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія / О. А. Гавриленко. – Харків: Парус, 2006. – 352 с.

3. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Харків: ХНУВС, 2011. – 64 с.

4. Гавриленко О. А. Поліс / О. А. Гавриленко / Юридична енциклопедія. Т. 4. Н–П. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – С. 627-628.

5. Головка О. М. , Антський держава (Антський союз)/ О. М. Головка, В. А. Греченко / Велика українська юридична енциклопедія. -Харків:Право, 2016. Т. 1:Історія держави і права України. С.52-53.

5. Кадеєв В. И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса / В. И. Кадеєв / Проблемы античной культуры. – М.: Наука, 1986. – С. 155-160.

6. Кадеєв В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. / В. І. Кадеєв / Український історичний журнал – 1971. – № 9. – С. 24-31.

7. Каришковський П. Й. Про державний устрій Ольвії / П. Й. Каришковський / Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 98-101.

9. Страхов М. М. Основні риси державного ладу Боспорського царства / М. М. Страхов / Вісник Ун-ту внутрішніх справ. – Харків, 1999. – Вип. 7, ч. 2. – С. 159-162.

Розділ III

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ (ДР. ПОЛ. IX – СЕР. XIII СТ.)

§ 1. РУСЬ (РУСЬКА ДЕРЖАВА) ТА ЇЇ ПРАВО

Виникнення державності у східних слов'ян. Початком розвитку давньоруської державності були племінні об'єднання східного слов'янства. У VI – VII ст. за «Повістю временних літ», яку склав монах Нестор на початку XII ст. їх налічувалося близько п'ятнадцяти. Характер цих утворень співвідноситься із двома історичними періодами: військової демократії та вождізму – проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Отож, головною формою суспільної організації східних слов'ян напередодні утворення відносно централізованої Київської держави були спочатку союзи племен, які поступово перетворювалися у племінні князівства. Територіально-політичні утворення східного слов'янства характеризуються як об'єднання зі сталою територією і зародками державності. У межах племінних об'єднань склався інститут спадкоємної влади князя, який виконував важливі функції воєнно-політичного керівництва і створював більш стійкі політичні утворення.

Чинником (ядром) державного об'єднання східнослов'янських племен стали поляни. Його політичним центром - Київ. Саме тут схрещувалися важливі торговельні артерії, що з'єднували держави Середньої Європи зі Сходом, північні країни з Чорним морем. Поряд із Києвом виникають інші міста, які згодом ставали центрами племінних об'єднань, земель. Так, Чернігів став центром сіверської землі, Іскоростень – древлянської, Новгород – землі прильменських слов'ян тощо.

Важливим етапом у соціально-економічному і політичному розвитку східнослов'янських племен був період VIII – IX ст. Він характеризувався формуванням нових ранньоде-

ржавних об'єднань: Славії (північної частини східнослов'янських земель із центром у Ладозі), Куявії (полянського об'єднання) і Артанії (Арсанії), яку більшість дослідників ототожнюють із Тмутараканською Руссю (район Тамані).

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. об'єднанням північного (з центром у Новгороді) та південного (з центром у Києві) ранньодержавних утворень і виникненням давньоруської держави. Як повідомляють літописи, 882 р. на князівському престолі у Києві утвердився новгородський князь Олег із династії Рюриковичів. Олег підступно вбив місцевих правителів – князів Аскольда і Діра та проголосив Київ «матір'ю городів руських», тобто столярним градом усієї давньоруської держави.

Отже, формування відносно єдиної Київської держави було складним і тривалим процесом, закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Об'єднанню сприяли такі фактори як: спільність території, схожість мови, традицій, суспільного, військового устрою, спорідненість матеріальної, духовної культури та релігії, активний розвиток економічних зв'язків між племенами та їхнє прагнення згуртувати сили в боротьбі зі спільними зовнішніми ворогами.

§ 2. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ

В історичній науці немає єдиної точки зору щодо обставин заснування давньоруської держави. Достатньо давні традиції має хозарська теорія утворення держави у східних слов'ян, яка і сьогодні знайшла своє обґрунтування у роботах відомого професора Гарвардського університету (США) О. Пріцака. На його думку, поляни не мають ні якого відношення до слов'ян, оскільки були хозарами. Саме вони стали носіями давньоруської державності та заснували 482 року її столицю – Київ. Натомість болгарська теорія намагається довести, що Київ був заснований у VI ст. братом хана Великої Болгарії Курбата – Шамбатом. Із часом утворилася держава-імперія, яку очолював болгарський правитель Угер

Лачина (князь Ігор). Розробники даної концепції за основу взяли збірник болгарських літописів «Історія Джагфагра» та свідчення візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного про іншу назву Києва – Самбатос. Кельтська теорія, запропонована наприкінці 20-х рр. ХХ ст. відомим українським політиком і правознавцем С.П. Шелухіним. Прихильники цієї концепції виходять із того, що одне з кельтських (галльських) племен у Провансі мало назву русини (rutheni). Після підкорення Галії Юлієм Цезарем русини мігрували на Дунай, де частина їх осіла, а інша – рушила далі на схід, досягла землі полян. Із цього часу назва «русини» подається також у короткій формі «руси». Перша згадка у письмових джерелах про русів на Наддніпрянщині (росомонів) належить готському історичу Іордану і відноситься до IV ст. Також про народ рос, згадує сирійський історик Захарія-Ритор (VI ст.). Як вагомий доказ цієї концепції український науковець-філолог В. Складенко вважає походження імен варягів⁹, які згадуються в літописах та назви Русь¹⁰, серед яких він знаходить аналогію. Однак, запропонована ним етимологія посиляється на складений у ХІХ ст. А. Хольдером «Давньокельтський словник», до якого сучасні дослідники ставляться доволі критично.

Найбільш відомою є норманська теорія. Так, відповідно до літопису «Повісті временних літ», біля 862 року слов'янські та фінські племена Новгородської і Псковської землі запросили на княжіння Рюрика, представника скандинавської знаті, та його братів Сінеуса і Трувора. Без належного критичного аналізу джерела німецькі вчені, які працювали в Росії у ХVІІІ ст., зокрема Г. Ф. Міллер (Мюллер) (1705 – 1783 рр.) та А. Л. Шльоцер (1735 – 1800 рр.), сформулювали концепцію, згідно з якою саме варяги були засновниками давньоруської держави. Цей напрям історичної науки дістав у історіографії назву «норманської теорії». Нор-

⁹ Складенко В.Г. Походження назви варяги // Мовознавство. – 2006. №1.С. 8-16.

¹⁰ Там само.

манська теорія містить певну політичну спрямованість – уявлення про нібито «неповноцінність» східних слов'ян, їхню нездатність самостійно створити свою державність і культуру. Тому, вже у середині XVIII ст. із критикою норманської теорії виступили В.М. Татищев і М.В. Ломоносов, які заклали основи теорії природно-історичного процесу утворення держави на Русі. Із того часу в історичній науці точилася полеміка між норманістами та їхніми опонентами. Однак, як переконливо доводять праці багатьох істориків і археологів, зокрема, Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибаківа, С. В. Юшкова, П. П. Толочка, М.Ф. Котляра та інших, саме об'єктивний внутрішній розвиток східних слов'ян зумовив об'єднання їх в єдину державу. Варяги, як це аргументовано показав польський вчений Г. Ловмянський, відігравали не визначальну роль у житті Давньої Русі, оскільки перебували вони тут здебільшого у якості найкращих воїнів та купців чисельність яких була не значною. Беручи до уваги матеріали археологічних розкопок, враховуючи новітні дослідження із цієї проблеми, можна зробити наступний висновок: норманський елемент був присутній на території Русі, але був нечисленним, асимілювався з місцевим населенням і не мав вирішального впливу на формування державності у східних слов'ян. Хоча, безумовно, він став своєрідним каталізатором, який прискорив державотворчі процеси слов'ян.

Російські історики здебільшого з політичних міркувань відстоюють так звану «триєдину» теорію, яка активно розроблялася і пропагувалася ще за радянських часів. Згідно з якою Київська Русь була моноетнічною державою. Із часом тут утворилося три «братні народи» – росіяни, білоруси та українці. Проте, ця теорія також не витримує критики. Сучасні вітчизняні науковці (М. Брайчевський, П. Толочко, Л. Залізняк та ін.) науково довели, що Руська держава була «коліскою» саме українського етносу, оскільки сформувалася на нанишніх українських землях. Основною територією її формування стала Середня Наддніпрянина. На великоросійських та білоруських землях процес самостійного державотворення розпочався пізніше, у період роздроблення Русі. Отож, сформування білоруського регіону

(Полоцьке князівство) відбулося у першій половині XI ст., а великоросійського (Володимиро-Суздальське князівство) – у середині XII ст.

§ 3. ТЕРМІНИ «РУСЬ», «РУСЬКА ЗЕМЛЯ» ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Науковці не тільки намагаються дати пояснення історії утворення Київської держави, а й розкрити походження та зміст назв «Русь», «Руська земля». Так, найбільш відомими є теорії: південно-слов'янська (М. Максимович, Н. Полонська-Василенко, М. Грушевський), північно-норманська (М. Погодін, Х. Ловмянський, І. Крип'якевич), територіально-географічна (М. Аркас, С. Шелухін) та теорія об'єднання слов'яно-скандинавських племен (О. Субтельний, Д. Козак, П. Толочко та ін.). Проте, якими б не були концепції походження термінів «Русь», «Руська земля» вони вживалися в арабських, візантійських, латинських джерелах і, нарешті, у найдавніших літописах саме для визначення східнослов'янської держави, що складалася на території Середнього Подніпров'я у VI – IX ст., а також як етнічна назва її населення.

Отже, назви «Русь» та «Руська земля» вживаються літописцем спочатку для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпряниці, що охоплював Київщину, Переяславщину і Чернігівщину. Згодом із розширенням давньоруської держави і входженням до її складу всіх східнослов'янських племен термін «Руська земля» поширився на всю територію їх розселення від Чорного моря до Білого, від витоків Дністра і Західного Бугу на заході до верхів'їв Волги, Оки й Верхнього Наддоння на сході. Разом із тим зберігалось поняття про Руську землю у вузькому значенні – як про регіон Київщини і Поросся.

Політична історія Київської Русі поділяється на три періоди. Перший період становлення (консолідації) державності (кін. IX – X ст.) пов'язується із княжінням Олега (882 – 912 рр.), Ігоря (912 – 944 рр.), Ольги (944 – 964 рр.) та

Святослава (964 – 972 рр.). У цей час влада Києва поширювалася не лише на полян, древлян і сіверян, але й на ільменських слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські (фіно-угорські) племена чудь і мерю. Підвладні племена мусили платити великому князеві данину та надавати військо під час воєнних походів. Руська держава не була ще достатньо консолідованою. Після смерті Великого київського князя удільні землі намагалися вийти з-під влади Києва. Тому наступний київський князь починав як і його попередник – із підкорення удільних князівств та об'єднання їх навколо Києва. До того ж розмір данини, яка збиралася з уділів був різний. Це свідчило про слабку централізацію держави.

Важливе значення для зміцнення державності мала реформа княгині Ольги щодо впорядкування збору данини. Були регламентовані розміри, час та місце її збору. Все це було пов'язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах – «погостах». Ольгою були також влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних князівств. Важливе значення мали заходи княгині щодо створення структури, яка нагадувала бюджетну. Так, Ольга запровадила «ловища» і «перевесища». Ці поняття стосувалися полювання: так позначалась територія, з якої повинні були постачатися державі хутра, що високо цінувалися в Європі. Ольга також ставила «знамення». Це стосувалося вже іншого джерела надходжень до казни: бортних дерев, тобто ставила «Знамення» на бортних деревах як на об'єктах власності. Бортництво давало цінні продукти експорту - мед і віск. Зважена зовнішня політика Ольги, пізніше воєнно-політичні і дипломатичні дії Святослава сприяли широкому виходу Руської держави на міжнародну арену і відіграли важливу роль у її подальшому розвитку. Проте Київська держава у X ст. не становила єдиної політично-територіальної цілісності. До її складу, за підрахунками М. Грушевського, входило не менше двадцяти земель і князівств. Деякі з них –

значно віддалені від Києва – мали цілком відмінні господарський і суспільний устрій, культуру тощо.

Другий період розвитку (піднесення) держави (X – перша третина XII ст.) охоплює час княжіння Володимира Великого (980 – 1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.), а також Володимира Мономаха (1113 – 1125 рр.) та Мстислава Великого (1125 – 1132 рр.).

За правління Володимира всі основні східнослов'янські союзи племен було інкорпоровано до складу Київської держави. Із метою посилення великокнязівської влади Володимир здійснив адміністративну реформу. Аби обмежити владу, а з часом і позбавити її племінних вождів та князів, Володимир передав управління уділами своїм сиnam, яких мав 12. У деякі регіони були направлені намісниками бояри, які довели свою відданість князю. Вони зобов'язувались виконувати військову службу та забезпечувати оборону держави. У результаті адміністративної реформи значно зміцніла система державної влади на місцях. Із того часу в основних містах держави від імені великого князя намісники збирали данину, управляли і чинили суд. Їм підлягали урядовці нижчого рангу, які порядкували в тій чи іншій волості. Все це спричинило об'єднання держави, централізації великокнязівської влади. За Володимира в основному завершився процес складання території Київської держави, визначилися її кордони (на сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького озер, на півдні – Дону, Сули, Південного Бугу). Володимир запровадив і судову реформу, поділивши раніше єдиний суд на світський та релігійний. Він першим почав карбувати монету. Але найважливішою, найрадикальнішою реформою була релігійна.

Князь Володимир добре розумів, що стара язичницька релігія не може стати основою ідеології, яка б дозволила створити сильну централізовану державу, бо не виконує об'єднавчої функції. Тому 988 року ним на Русі було запроваджене християнство як державна релігія. Прийняття християнства мало прогресивний характер. Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Руська

держава ввійшла як рівна в коло європейських країн. Значно розширилися економічні і культурні зв'язки з багатьма народами.

За Ярослава стабілізувалися державна територія й кордони, більш досконалим став державний апарат. Він доклав багато зусиль до зміцнення єдності й централізації держави. Полюддя поступово замінювалося більш м'якими формами данини. Князь став ініціатором здійснення кодифікаційних робіт, створення першого писемного зведення законів – «Руської Правди». Авторитет Київської держави значно зріс. Широкі міжнародні контакти Русі за часів Ярослава підтверджуються численними шлюбами членів його родини із представниками правлячих династій Заходу. Саме тому князя Ярослава називали «тестем Європи». Володимир Мономах та його син Мстислав зуміли зберегти єдність Руської землі. Проте, з 1132 р. стали помітними ознаки занепаду Київської держави, все більшої сили набирали відцентрові тенденції.

Третій період – роздробленості (друга третина XII ст. – перша половина XIV ст.) характеризується посиленням процесів децентралізації Київської Русі, загостренням міжусобної боротьби за владу, нашествям монголо-татар на Південно-Західну Русь.

Щоб не допустити ворожнечі у державі, Ярослав перед смертю заповів своїм сином обіймати великокняжий стіл за принципом вікового старшинства, коли на зміну померлому князю приходив його брат, а потім старший племінник. Кожний з синів одержав один із шести уділів. Проте уникнути дроблення Русі це не вийшло. Із другої половини XII ст. розпочинається стрімке відособлення земель-князівств, занепад центральної об'єднуючої ролі Києва. Так, за підрахунками Б. Рибаківа, у середині XII ст. нараховувалось 15, на початку XIII ст. – приблизно 50, а в XIV ст. – вже близько 250 дрібних, але самостійних князівств. Протягом 100 років (з 1139 до 1239 рр.) у Києві змінилося 48 окремих управлінських періодів. Не вщухали міжкнязівські усобиці, династичні війни (з середини XI ст. до 1238 р. їх відомо більше 80), які спустошували землі. У боротьбі за першість звичайним

стало використання князями сил союзників – іноземних європейських держав або кочових племен.

На початку XIII ст. війни між князями змінюють свій характер: вони перетворюються із внутрішньоетнічних на міжетнічні. Це є доказом того, що в обособлених князівствах-уділах тривають державотворчі процеси. Розпад ранньофеодальних держав був неминучим і закономірним етапом розвитку феодального суспільства чи не для всіх країн Європи того часу. Тому феодальну роздробленість не варто оцінювати як регрес.

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (Київської Русі)

Руська держава навіть у період свого розвитку не була цілком централізованою. За формою – це ранньофеодальна монархія, яка ґрунтувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Великому київському князеві (сюзеренові) були підпорядковані місцеві князі (васали). Взаємовідносини з іншими князями визначалися договорами, де були прописані права й обов'язки великого і удільних князів.

Центральне управління здійснювали Великий князь, боярська рада, віче, сними (князівські з'їзди).

Великий князь очолював державу. У період становлення державності його повноваження полягали в організації та проведенні воєнних походів, збиранні данини, захисті території від зовнішнього ворога, веденні дипломатії, здійснення судочинства на основі звичаєвого права. Формується князівський домен (масток із землею та обслугою), де велось власне господарство. Із часом влада Великого князя посилюється, а функції стають більш широкими. Залежність удільних князівств від Києва значно зростає. Великий князь став володарем і розпорядником усіх земель держави. Він зосереджував верховну законодавчу та виконавчу владу, призначав численну адміністрацію, виступав як вища судова інстанція. Більш значною стала військова діяльність Великого князя. Окрім формування війська, виникла потреба в

організації сторожової служби, побудові укріплень для захисту кордонів держави, налагоджені зовнішніх зв'язків. З'являються нові функції: господарсько-розпорядчі (організація будівництва шляхів, мостів та ін.), приборкання народних повстань, керівництво збором податків, мита за торгівлю, збирання плати за судочинство, стягування штрафів. Великий князь усіляко сприяв поширенню християнства в суспільстві, як нової державної ідеології. На початку XI ст. він набув рис типового середньовічного монарха. Після смерті Ярослава влада Києва послабилася. Посилилися відцентрові тенденції, що проявлялося у численних міжусобних війнах. На незначний час на початку XII ст. Володимиру Мономаху та його сину Мстиславу вдалося зупинити міжусобиці, консолідувати державу та поновити одноосібну владу. Проте уникнути децентралізації не вдалося. У період роздробленості влада Великого князя була скоріш символічною, ніж реальною. У спробах зайняти Київський стіл численні представники династії Рюриковичів безперервно воювали між собою.

У період становлення та розвитку Руської держави наслідування князівської влади відбувалось за так званим «горизонтальним» принципом: старшого брата змінював наступний за віком, а цього, у свою чергу, ще молодший. Коли вичерпувалися представники старшого покоління, наставала черга їх синів. При цьому, син старшого брата мав переважні права перед сином брата молодшого. Для періоду розпаду держави характерним був принцип отчини, або «вертикальний», коли влада переходила від батька до сина. За ним окремі землі ставали родовими маєтками окремих князівських родин.

Княжа (боярська) рада, пізніше **боярська дума** – до радчий орган при князі. Вона складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, вищого духовенства. Князівська рада розглядала адміністративні, фінансові питання. Тут радилися з питань ведення зовнішньої політики, ведення війни чи встановлення миру. Інколи рада виконувала функції вищої судової влади. У разі відсутності, або ж смерті князя перебирала на себе повноваження верховного органу,

який вирішував усі питання внутрішньої та зовнішньої політики, встановлював владу наступного князя.

Віче – збори усіх вільних жителів міста чоловічої статі, які мали власне господарство. Вирішальна роль належала міській феодальній знаті. Віче збиралося нерегулярно. У його компетенції було вигнання або запрошення князя на престол, формування ополчення, оголошення війни чи встановлення миру. Віче могло виконувати функції суду, обирати чи відстороняти представників князівської адміністрації. У Руській державі, за винятком Новгороду і Пскова, віче не стало постійним органом влади. Перші згадки у літописі про віче в Києві датуються 1068 р., а останні – 1202 р.

Снеми (князівські з'їзди) скликалися Великим князем у період роздробленості наприкінці XI – XII ст. для розв'язання міжкнязівських суперечок, змін у державному устрої, порядку зайняття престолу, ухвалення найважливіших законів. У снємах, крім Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи - церковна знать. У період децентралізації та посилення міжусобної боротьби за владу між князями значення снємів зросло, але й вони не змогли зупинити процес феодальної роздробленості. Так на князівському з'їзді 1072 р. у Вишгороді було ухвалено «Правду Ярославичів», 1097 р. у Любечі визнано незалежність окремих князів, у 1101 р. на річці Золотче та 1103 рр. на Долобському озері вирішувалися питання війни й миру з половцями.

Органи управління. У період становлення державних структур управління землями здійснювалося на основі **десяткової, або чисельної системи**, яка, по суті, відтворювала організацію дружини. У підкорених Києву удільних князівствах Великий князь розставляв військові гарнізони - тисячі, у великих містах, менших – сотні, десятки. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, адміністративні, фінансові, судові й інші функції.

У XI – XII ст. утверджувалася **двірцево-вотчинна система управління**, за якої центральним органом управління став князівський двір. Різниці між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи

наближені до князя та його особисті слуги (тіуни). Окрім тіунів, були й інші посадовці: ловчий, конюший, отроки, дітські. На місцевому рівні – воєводи, посадники, волостелі, старости, яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Вони не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину данини, яка збиралася (система кормління). Із часом верхівка тіунів обзаводилася своїми землями і фактично ставала боярами.

Вервь (територіальна община) – орган місцевого селянського самоврядування. Члени верві спільно володіли землею, були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини та за скоєні на території громади злочини. В общині особливе місце посідали старости (старці), які захищали інтереси верві перед князівською адміністрацією. Функції управління у верві здійснювали «копні» збори.

Забезпечення правопорядку на Русі. У період створення і становлення Руської держави влада не мала достатніх засобів для розвитку своєї охоронної діяльності. Охорона від посягань на життя і майно здійснювалася безпосередньо населенням. І лише за виняткових обставин, що мали характер масових заворушень та іншого лиха, держава, в особі князя або ж його оточення, брала на себе охорону населення та відновлення порядку. За допомоги дружини князь також приборкував будь-які соціальні невдоволення і повстання та поновлював свою владу.

Поступово, з розвитком феодального суспільства правоохоронні функції починають виконувати і деякі посадовці особи княжої адміністрації. Разом із представниками князівської влади на Русі існували також органи місцевого самоврядування: віче, виборні старости, сотники, десятські і добрі люди. Разом із питаннями самоврядування до обов'язків названих осіб також входили «затримання вбивць» та захист жителів від розбійників. Вони повинні були спонукати до виконання різного роду натуральних та інших повинностей, були присутні на суді, у деяких випадках були радниками князів і брали участь у вирішенні політичних справ, спостерігали за загальним порядком.

Правовий стан населення Руської держави. Населення Русі умовно можна поділити на кілька груп. Це вільне населення (Великий князь, удільні князі, бояри, дружинники, духовенство); напівзалежне населення (смерди, рядовичі, закупи); залежне населення (холопи, челядь).

Великий князь був верховним правителем та найбільшим землевласником. Окрім приватних володінь – великокнязівського домену (від лат. *dominium* – володіння), він розпоряджався общинними землями, роздаючи їх своїм родичам, дружинникам тощо. **Удільні князі** – перебували у васальній залежності від Великого князя. Очолювали адміністрацію, військо, чинили суд у своїх землях.

Наприкінці IX – на початку X ст. сформувалося **боярство**. Основними джерелами його утворення були – стара родоплемінна знать, яка зберегла своє високе майнове становище та вплив, і дружинники та інші особи з князівського оточення, котрі за військову службу отримували наділи землі. Отже, бояри – це великі землевласники. Поділялися на «великих» та «малих». Перші, як правило, ставали воєводами. Другі – обіймали нижчі адміністративні та судові посади.

До верхівки соціальної піраміди відносилися **дружинники**. Вони брали участь у воєнних походах та в управлінні державою. Представники старшої дружини (княжі мужі) входили до найближчого оточення князя, брали участь в обговоренні військових, адміністративних і господарських справ. Молодші дружинники (гридь) складали основу княжого війська й у разі потреби виконували різні адміністративні, судові та господарські завдання князя.

Серед феодалів особливе місце посідало **духовенство**. Князі надавали церкві різноманітні пожалування. Ця практика починається ще за часів князя Володимира, який встановив «десятину» – віддавав десяту частину своїх прибутків на користь церкви. Пізніше у церковне володіння передавалися землі разом із селянами що жили на них. Князівськими грамотами монастирі звільнялися від податків. Духовенство поділялося на «чорне» (ченці), які повністю прис-

в'ячували своє життя релігії та з яких обиралися вищі духовні владики, та «біле», яке жило серед мирян та що не давало обітниці не вступати до шлюбу.

Селяни-общинники (смерди) – це основна верства сільського населення. У IX – XI століттях, смерди переважно були особисто вільними. Вони володіли землею і худобою, платили податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. Смерд міг передавати спадщиною своє майно синам. Руська правда охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина. Із XI століття розпочинається активний процес розповсюдження на них феодалної залежності. Перші ознаки цієї залежності смердів почали виявлятися у княжих маєтках. Певна група смердів мала ряд правових обмежень, зокрема у праві спадкування. Із поширенням боярського землеволодіння зменшується число незалежних смердів.

На Русі існувала досить численна група напіввільних людей – **закупів**. Так називали смердів, які з різних причин тимчасово втрачали свою волю, але могли її знову здобути або викинути. Смерд брав у борг «купу» (гроші, зерно, скотину) і відтоді ставав закупом. До того часу, поки не поверне цей борг, смерд був обмежений у правах. Закуп працював лише на землі того, хто дав йому «купу» і не мав права піти доки не повертав боргу. Закуп відповідав сам за свої вчинки, за злочин проти нього винний відповідав, як за злочин проти вільного. За несправедливу кару, накладену господарем на закупа, останній міг скаржитись в суд, і тоді господар ніс відповідальність. Спроба продажу закупа в холопи звільняла його від боргу, а господар платив за це великий штраф. У випадку крадіжки, здійсненої закупом, або його втечі, він перетворювався на холопа.

Близькими до закупів були **рядовичі** – особи, які потрапили в економічну чи особисту залежність внаслідок укладення договору - «ряду», що мав дві форми – договір-позика та договір-найм. Вони мали деякий захист. Так, господар у разі порушення умов договору підлягав покаранню, як правило, у виді штрафу.

У Руській державі IX – початку XI ст. існувало дві категорії залежного населення, які відрізнялися одна від одної за джерелами рабства та за правовим станом. Перша – **челядь**. Джерелом рабства в цьому випадку виступав полон. Полонені юридично були повністю безправними, цілком знаходилися під владою хазяїна. Друга – **холопи**. Це – особи, які в силу певних обставин позбувалися прав вільної людини. Джерелами холопства могли бути самопродаж, одруження з невільним без «ряду» (спеціальної угоди з її господарем), вступ без «ряду» на посаду тіуна чи ключника. Холопом також ставав закуп, що здійснював спробу втекти від хазяїна, існував також продаж при свідках за борги. За холопа що здійснив крадіжку, відповідальність ніс його хазяїн; за вбивство холопа господареві сплачувався «урок». За сумлінну службу холоп міг отримати волю. У деяких випадках особа могла позбутися холопства за рішенням суду.

Окрема група залежних людей перебувала під опікою церкви. Це: **задушні люди** – холопи, яких господар за заповітом відпустив на волю; **прощеники** – холопи, які у минулому були вільними, прощені господарем; **ізгої** – вихідці з різних соціальних груп, які з одного стану вийшли, а до іншого не потрапили, були позбавлені будь-яких прав.

§5. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КИЇВСЬКОЇ РУСІ)

Джерела права давньоруської держави:

– **звичаєве право** було домінуючим джерелом права. У літописах і свідченнях тогочасних істориків (Геродот, Лев Диякон та ін.) містяться дані про звичаї східних слов'ян ще до утворення Руської держави. Це, насамперед, норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, стягнення штрафу, проведення деяких процесуальних дій (присяга, «звід», «заклич», «гоніння сліду», ордалії, оцінка свідчень та ін.). Становлення руського права відбувалось у процесі тривалого в часі перетворення звичаю нормативного характеру на норму звичаєвого права. Звичаї періоду військової демократії поступово втрачали чинність під впливом соціальних

змін, що відбувались у східнослов'янському суспільстві. Виникла потреба формального визначення норм звичаєвого права. Князівська влада санкціонувала лише ті звичаї, що могли пристосуватися до нових суспільних відносин. Останні перетворювалися на норми звичаєвого права. Оскільки їх санкціонувала держава, вони ставали загальнообов'язковими для виконання. Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами моралі, і тому сприймалися як справедливі. На ці норми змушена була зважати і феодална верхівка;

– **договори міжнародно-правового характеру.** Сьогодні науковцям відомо чотири тексти договорів Русі з Візантією, що датуються 907, 911, 944 (945) та 971 роками. У договорах 911 та 944 рр., що були укладені князями Олегом та Ігорем містилася найбільша кількість цивільних, кримінальних, процесуальних норм. Ці джерела дають нам достатньо цілісне уявлення про правову систему Руської держави періоду її становлення. Наприклад, договір 911 р. визначав умови надання військової допомоги грекам, сплату Візантією щорічної данини Русі, умови викупу полонених і невільників, дозволяв русам служити у візантійських імператорів. Встановлювалася відповідальність за деякі види злочинів, перелічувалися зобов'язання, що впливали з факту спричинення шкоди. Договір містив також норми спадкового права. У єдності руських і грецьких законів, яка була в основі цих норм, переважала руська складова;

– **договори князів між собою.** Більшість із них було укладено між удільними князями після смерті Ярослава у період роздробленості Русі. Укладалися з метою припинення міжособних чвар між князями, об'єднання сил для захисту від зовнішнього ворога тощо. Ці договори підкріплювалися «хресним цілуванням», коли всі сторони переговорів цілували хрест та складали відповідну присягу. У науковій літературі такі договори дістали назву хрестоцілувальних грамот;

– **договір князя з народом (ряд).** Наприкінці XII ст., коли князівська влада ослабла і зросло значення віча, вони стали укладатися в письмовій формі. Ці пам'ятки права не

збереглися до нашого часу в оригіналі. Про них відомо з літописів. Прикладом такого виду договорів може бути договір між киянами і князем Ігорем Ольговичем 1146 р., складений ними на вічі. Як повідомляє Іпатіївський літопис, князь зобов'язувався не чинити насильства, вирішувати справи не порушуючи звичаю, вершити справедливий суд та замінити деяких недобросовісних київських посадовців. Князі укладали подібні ряди зі своїми дружинами. Традиція укладати ряди із князями була доволі поширена на південно-західній Русі;

– **княжі статuti (устаui) та уроки** – законодавчі акти великих київських князів. Хронологічно наступні форми законодавства Руської держави після русько-візантійських договорів. Ухвалювались із метою доповнення або часткової заміни норм звичаєвого права. **Уроки** князі видавали самостійно, а **статuti (устаui)** – за згодою боярської ради. Уроки стосувались розпорядчих функцій князя у фінансовій сфері. Вони походили від проведеної княгинією Ольгою адміністративно-фінансової реформи 946 – 947 рр. і мали відносно тимчасовий характер. Натомість устаui мали чинність протягом тривалого часу, ними законодавець вносив зміни чи доповнення до норм звичаєвого права. Статuti (устаui) встановлювали норми, що мали регулювати більш суттєві відносини в суспільстві. Головна їхня мета полягала в юридичному закріпленні реформ, що проводилися в економічному житті держави. Першим на Русі почав видавати устаui Володимир Великий. Із його іменем пов'язують Устав про десятину та Устав земляний. Після смерті Володимира такі акти у великій кількості видавав Ярослав та його наступники. Приклади княжих уставів містяться в Руській Правді. Серед них: постанова Ярославичів про заміну права кровної помсти на віру, про покарання за вбивство княжого мужа, за образу вільної людини та ін.;

– **церковні устаui** – законодавчі акти, які встановлювали правові основи взаємовідносин держави й церкви, світської та церковної влад, правового статусу духовенства. З-поміж шести таких уставів, що дійшли до нас, найвідомішими є – Устав князя Володимира Святославовича та Устав князя Ярослава Володимировича (кінець X ст. – початок XI ст.).

Після прийняття Руссю християнства Візантія мала значний вплив на формування правової системи Руської держави. Візантійське право поглибило й збагатило руське право новими юридичними поняттями і дало поштовх розвитку законодавства княжої доби:

- **«Номоканони»** – збірники церковного права. Насамперед із Візантії запозичувалися норми церковного (канонічного) права. Авторитетним візантійським джерелом права на Русі був «Номоканон». До першої його частини входили правила Апостолів, Отців церкви, постанови Вселенських соборів. Усі вони мали загальну назву – канони, і служили для позначення правил поведінки (чи норм), згідно з якими поведінка людей визнавалася правильною чи неправильною. До другої входили закони, що були видані візантійськими імператорами у церковних справах (номой). Ця пам'ятка права дійшла до нас у двох редакціях – Івана Схоластика (VI ст.) та Фотія (VII ст.);

- **«Еклога»** – законодавчий звід візантійського права VIII ст. складався з 18 статей, в яких 16 статей містили норми приватного права. У них йшлося про дарування, спадкування, свідків тощо. Останні дві статті збірника врегулювали кримінально-правові відносини та процес поділу воєнної здобичі;

- **«Прохирон»**, складений у IX ст., за змістом був подібний до «Еклоги». У його 40 статтях містилися норми, які регулювали цивільні, кримінальні, частково судові та церковні правовідносини. Згадані збірники були винятково пам'ятками світського візантійського права. Перш ніж прийти на Русь, вони були чинними у Візантії;

- **«Закон судний людем»** – кодекс кримінального права, із характерною особливістю суворістю кримінальних покарань. Первинну редакцію було укладено у VIII – IX ст. Більшість дослідників вбачають болгарське походження цієї пам'ятки. Проте деякі вчені обґрунтовують її давньоруське походження;

- **«Книги законній»** містить постанови приватного і кримінального права. Цей збірник складається з чотирьох частин: візантійського рільничого закону (укладений у VII ст.), законних книг про покарання, про розлучення і про свідків.

Був достатньо відомим на руських землях, тому окремі його норми можемо знайти у складі Руської Правди.

Руська Правда – давньоруський правовий кодекс, який має найбільше значення серед правових пам'яток Київської Русі. Оригінал Руської Правди не зберігся. У науковій літературі висловлювалися різні, часто протилежні думки з приводу того, яке право становить основу Руської Правди: місцеве звичає (К. Левицький), скандинавські (норманські) та германські норми (М. Карамзін), римське (А. Максимейко) чи візантійське право (А. Володимирський-Буданов), давньоєврейське право (Г. Барац). Було б помилковим вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. Руська Правда виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Руській державі. Водночас необхідно визнати, що Русь існувала в оточенні інших держав і народів, які впливали на неї і вона впливала на них.

До наших днів дійшло більше ніж 100 (за іншими даними майже 300) різних списків Руської Правди: у складі літописів, у збірниках права. Усі вони складені впродовж XI – XIII ст. Списки отримували назву або за прізвиськом осіб, що знаходили їх, або за місцем знаходження. До найстаріших належать списки: Карамзінський, Татищевський, Синодальний (бібліотека Синоду), Академічний (бібліотека Академії наук) та ін. Статті Руської Правди дають достатньо повне уявлення про правову систему Руської держави та про принципи, що були покладені в її основу.

Руська Правда була зводом норм державного законодавства, або, як його називають, князівського права. Вона була одночасно зводом норм як матеріального, так і процесуального права. Одним із недоліків юридичної техніки було те, що Кодекс укладався за казуальною системою, тобто законодавець намагався передбачити всі можливі життєві ситуації.

У науковій літературі списки найдавнішого збірника вітчизняного права розділяють на три основні редакції: Коротку, Поширену (Просторову) та Скорочену. Вони пов'язані між собою за змістом, оскільки виникли в рамках однієї епохи, однак на різних етапах розвитку феодалізму.

Коротка Руська Правда – найдавніша редакція – втілила початковий досвід уніфікації та систематизації правових норм Руської держави на середину XI ст. Збірник складався з:

– **Правди Ярослава** (статті 1 – 18), яка ґрунтуючись на давньоруському звичаєвому праві, мала на меті врегулювати найбільш гострі повсякденні відносини, що виникали у середовищі князівських воїнів і дружинників. Правовий зміст Правди Ярослава мав переважно кримінальну та кримінально-процесуальну спрямованість. Серед питань, які вона порушувала, були і правове становище холопів, спадкоємництво, земельна власність тощо;

– **Правду Ярославичів** (статті 19 – 41), було укладено після смерті князя Ярослава його синами Ізяславом, Всеволодом і Святославом на початку 70-х років XI ст. Вона була першим значним доповненням до Руської Правди і принципово відрізнялася від законів Ярослава. Норми, що увійшли до Правди Ярославичів, були спрямовані на посилення правового захисту князівських слуг, князівського майна і князівського вотчинного господарства;

– **Покон вірний** (ст. 42) було укладено ще князем Ярославом із метою регламентування розміру данини, яку збирали з населення на користь княжих дружинників, що приїжджали до громади здійснювати судочинство та збирати кримінальні штрафи;

– **Урок мостників** (ст. 43) – спеціальний устав для шляхових майстрів – пов’язується з діяльністю Ярославичів. У ньому встановлювалися норми натуральних і грошових оброків, що збиралися із сільських і міських громад на користь указаних майстрів.

Поширена (просторова) Руська правда (не пізніше 1113 р.) пов’язується з іменем Володимира Мономаха, який, посівши князівський стіл у Києві, видав новий звід правових норм – Устав Володимира Мономаха. Цей акт мав на меті створення відносно справедливої основи проведення фінансових та кредитних операцій купців і міського населення. В Уставі, який мав близько 70 правових положень, містилися норми не тільки кримінального, а й цивільного

права, регулювався порядок укладення окремих договорів і встановлювалася відповідальність за їх порушення.

Приблизно в середині XII ст. Устав Володимира Мономаха було об'єднано з оновленою та переробленою Короткою Руською Правдою та іншими князівськими уставами, що дістало назву Суду Ярослава. Серед інших доповнень були окремі норми візантійського церковного права. Отже, Поширена Руська Правда також поділялася на дві основні частини: Суд Ярослава (статті 1 – 52) й Устав (Статут) Володимира Мономаха (статті 53 – 121). Вони були видані в різний час, а потім об'єднані переписувачами.

У найголовнішій частині Поширеної Руської Правди – Уставі Володимира Мономаха – відображено норми, що регулювали соціальні відносини у вотчинах, питання спадкування, діяльність судово-адміністративного апарату, окремих посадових осіб, судочинство та правовий статус холопів. Коли говорять про Руську Правду, найчастіше мають на увазі Просторову редакцію. Саме вона стала основним зводом правових норм Руської держави;

– *Скорочена Руська Правда* (50 статей) була признана для використання у церковних судах. Більшість дослідників вважає, що її було складено на основі Просторової Руської Правди.

§6. ОСНОВНІ РИСИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Цивільно-правове регулювання в добу Руської держави зосереджувалося на інституті права власності. Руська Правда розрізняла право власності й право володіння. У випадку неправочинного володіння річчю власник мав право вимагати не лише її повернення, а й компенсації за використання речі. Розрізнялося право власності на рухомі й нерухомі речі. Спершу у праві утвердилася власність на рухомість. Наприклад, у Правді Ярослава йшлося про право власності на рухоме майно (кінь, зброя, одяж), але згодом Правда Ярославичів вже говорить про право власності на землю

(встановлено покарання за псування межі). У Правді Ярославичів також містилися вказівки на княжу, боярську і церковну земельну власність. Йшлося й про власність громади. Об'єктом приватної власності селян і ремісників були знаряддя виробництва і власне господарство, засноване на особистій праці. В одній зі статей згадувалось про недоторканність худоби смерда.

Феодалне землеволодіння охоронялося законодавством Руської держави. Руська Правда передбачала стягнення великих штрафів за крадіжку боярського хліба, підпал току тощо. Зокрема, суровому покаранню («потік та пограбування») підлягав селянин-смерд за пошкодження межі князівської землі. Натомість, за порушення меж і розорювання селянської землі встановлювався тільки штраф (яскравий приклад права феодалного привілею).

Існування права власності сприяло розвитку в Руській державі зобов'язального права. За Руською Правдою, зобов'язання передусім виникали з факту спричинення шкоди, а також із договорів. Найпоширенішими з договорів були: купівля-продаж і позика. Договори укладалися в усній формі, в обов'язковій присутності свідків (окрім договорів, що укладалися між купцями).

Як правило, об'єктами договору купівлі-продажу були рухомі об'єкти власності. Іноді, на думку С. Юшкова, купівлі-продажу підлягала й земля. У цьому випадку необхідні були письмові документи. Суб'єктами такого договору були представники феодалної верхівки (боярство, князівська знать).

Об'єктом договору позики, за Руською Правдою, могли бути гроші, худоба, мед, віск, хутро тощо. Встановлювалася максимальна фіксована величина відсотків і певні правила, за порушення яких кредитори могли навіть втратити право вимоги боргу. Для підкріплення правдивості свідчень боржника на суді приводили до присяги. У випадку неспроможності боржника сплатити борг через об'єктивні обставини, він мав змогу сплачувати його ротами (частинами). Слідством неспроможності боржника сплатити борг могла бути

продаж його кредитором у рабство. Невільне населення (хлопи, челядь) не були суб'єктами договірного права, відповідальність несли їх власники.

Спадкове право. Право на спадщину мали лише близькі родичі. Спадкодавець не міг передати своє майно чужій людині. Якщо ж він намагався це зробити, або не було родичів, спадщина переходила князю (державі).

Успадковували за заповітом і за законом (звичаем). Заповіт укладався переважно в усній формі. Право скласти заповіт – «ряд» міг батько або мати щодо своїх дітей, і чоловік на «виділ» – своїй дружині. Удова мала право на обов'язкову частку майна. Свою частку майна мати мала змогу переділити між своїми дітьми або ж віддати комусь одному із синів і навіть дочок. У випадку смерті матері без відповідного розпорядження (заповіту) спадщину отримували син або дочка, при яких жила мати і які доглядали її. Незаконні діти позбавлялися права спадкування.

Руська Правда обмежувала право успадкування майна для певних категорій населення. Прості члени верви (общини) могли заповідати тільки синам, незаміжні дочки мали право лише на посаг. У випадку, коли у смерда не було синів, його майно переходило до братів, а за відсутністю останніх - у власність держави (князя). Майно бояр, а також дружинників, які не мали синів, після їхньої смерті успадковувалося дочками. Це свідчить про утвердження принципу феодального права як права привілею.

Шлюбно-сімейне право. Руська Правда не містила спеціальних статей, які регулювали шлюбно-сімейні відносини, за винятком ст. 1 (Коротка редакція), де йшлося про родичів, пов'язаних правом та обов'язком кровної помсти. Із прийняттям християнства шлюбно-сімейне право було багатоманітним запозичено від Візантії (наприклад, шлюбний вік), водночас воно зберігало чимало самобутніх рис. Законодавство визначало шлюбний вік для юнаків – 14 – 15 років, а для дівчат – 12 – 13 років. Під час укладання шлюбу звертали увагу на вільне волевиявлення сторін: вимагали згоди як батьків, так і наречених. Обов'язковим було доведення відсутності кровного споріднення.

Тогочасне право обумовлювало причини розірвання шлюбу. Як стверджують дослідники, розлучення як явище з'явилося у другій половині XI – на початку XII ст. і процедурно увійшло до Просторової Руської Правди. У ній було передбачено норми розлучення тільки внаслідок вчинку жінки. Так, чоловік мав право залишити дружину у випадку підтвердження її зради. Жінка могла піти від чоловіка тільки у тому випадку, коли він безпідставно звинуватив її у зраді.

Розлучення допускалося з чітко визначених підстав: порушення подружніх обов'язків; нездатності чоловіка до інтимних стосунків, після трьох років співжиття; коли чоловік або жінка задумували позбавити одне одного життя; захворювання заразною хворобою. Згодом до цих основних причин було додано інші: коли невідомо, де чоловік перебував протягом 5 років; коли чоловік чи жінка постригались у ченці; коли жінка задумала забрати майно чоловіка без його відома; коли вона без дозволу чоловіка зустрічалася з чужими чоловіками або милася з ними в лазні; коли жінка без дозволу чоловіка ночувала не в оселі чоловіка, а у своїх родичів тощо.

Канонічні правила надавали дружині право на розлучення: коли чоловік торгував честю жінки; коли чоловік задумував недобре проти держави або знав про інших зловмишників і не доповідав; коли він звинувачував жінку в інтимних зв'язках із іншими чоловіками і не зміг цього довести; коли він додому приводив коханку чи було встановлено його зв'язок із іншою жінкою.

Шлюбно-сімейні відносини були компетенцією церкви, що свідчить про високий статус жінки у давньоруському суспільстві. Так, дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала головою сім'ї (при неповнолітніх дітях). Дружина і діти раба, у випадку видачі останнього власником потерпілому за скоєння крадіжки, не поділяли його участі, якщо самі не були співучасниками цього злочину.

Руська Правда також знала інститут опіки. Мета опікунства полягала у збереженні майна малолітніх дітей і пе-

редання його їм із досягненням повноліття. Опікуна призначали органи влади (чи батько за життя), зазвичай із кола найближчих родичів у випадку відсутності обох, батьків або якщо мати-вдова вдруге виходила заміж. Майно опікунові передавали у присутності свідків. За виконання опікунських обов'язків він користувався прибутком із майна підопічних і зобов'язаний був у разі завдання збитків відшкодувати їх.

Кримінальне право. Руська Правда та інші джерела права не відрізняли кримінального правопорушення від цивільно-правового. Заподіяння потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди визначалось як «обіда», або ж «кривда». Отже, злочин, як і у стародавні часи, вважався тільки приватним ушкодженням людини або майна. Пізніше злочин вважався порушенням публічного правопорядку: крім обов'язку приватного відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, злочинець ніс державне покарання.

Злочини поділялися на такі види:

- проти князівської влади (повстання, змова з ворогом);
- проти церкви (чародійство, віровідступництво, церковна татьба, грабування могил, волхвування тощо);
- проти особи (вбивство, ушкодження здоров'я та ін.);
- майнові (розбій, крадіжка, підпал, пошкодження або незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одержі тощо);
- проти родини (двоєженство, двоємужжя, кровозмішення, подружня зрада, покидання подружжя);
- проти моралі (згвалтування, сексуальні збочення тощо). Суб'єктами злочину були тільки вільні люди. За холопів і челядинів матеріальну відповідальність несли їхні власники, що, однак, не виключало застосування до них фізичного впливу.

Життя, честь і майно представників панівних класів захищалися суворішими санкціями, ніж життя, честь і майно простих людей. Стосовно віку кримінальної відповідальності, то таких відомостей джерела давньоруського права не містять. Руська Правда розрізняє суб'єктивну сторону злочину проти життя, умисел та необережність. Так, якщо вбивство вчинено у стані афекту, випадково («у

пиру»), винний ніс відповідальність разом із общиною. Особа, що скоїла умисне вбивство називалася розбійником, а неумисне – головником або убійником.

Деякі види вбивств (завдання побоїв, що спричиняли смерть, вбивство чоловіком дружини за подружню зраду) каралися не так суворо. Окремі вбивства були безкарними: вбивство нічного злодія, вбивство внаслідок провокації тощо.

Посилена відповідальність встановлювалась за злочини проти честі. Так, за удар мечем, «не вийнявши його із піхов, або ручкою меча» карали в чотири рази жорсткіше (12 гривень) ніж за удар і несмертельне поранення лезом меча (3 гривні)

Серед майнових злочинів найтяжче (зазвичай, на «потік і пограбування») каралися підпали і рецидивні випадки конокрадства.

Досить просто розв'язувалась проблема співучасті: розподіл функцій не проводився й усі співучасники злочину відповідали порівну.

Система покарань. Найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була помста. Згодом помста підпадає під контроль держави і значно обмежується, а в середині XI ст. синами Ярослава замінюється на штраф (віру).

До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари. Щоправда, за порадою єпископів князь Володимир Святославич деякий час застосовував її до «розбійників» (повстанців). Так, 1068 р. були страчені через повішення учасники повстання проти князівської влади. Але скоро штрафи (віри) замінили страту, оскільки князю потрібні були гроші, щоб придбати зброю та коней за для належної підготовки до військового походу.

Вищою мірою покарання були **потік і пограбування**, коли злочинця позбавляли особистих і майнових прав. Покараного ставили поза правом і виганяли з общини. Майно його конфіскувалося.

Поширеними були **віра й продаж** (грошові покарання). Віра присуджувалася за вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі 1, 3 та 12 гривень – за інші злочини. За вбивство княжого мужа сплачувалася подвійна віра. Це

були значні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було купити корову або до десяти баранів. Відома й дика віра, яку сплачувала верв, коли на її території знаходили вбитого, а вбивцю з община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Інколи сплачувалася тільки полувіра. Кожне грошове стягнення поділялося на дві частини: одна віддавалася князю, а друга – потерпілій стороні. Грошові виплати здійснювалися родичам убитого (головництво), а також потерпілим від образ (урок).

§ 7. СУД ТА СУДОЧИНСТВО В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Організація і характер судочинства Давньої Русі значною мірою визначалися особливостями становлення і політичного устрою Київської держави.

Найдавніший порядок судочинства, що відноситься до язичницького періоду Давньої Русі, можна реконструювати у загальних рисах за текстами Договорів Русі з Візантією і літописними зводами. Ці джерела дозволяють з'ясувати, яким чином і на якій підставі вирішувалися спори, що виникали, а також конфліктні ситуації.

Первісною формою судового процесу на Русі був суд общини, члени якого однаковою мірою мали права і обов'язки в судових розглядах. Община судила відповідно до звичаєвого права.

Спочатку звичай не знав захисту тих, за кого нікому було мстити. Якщо побита або поранена людина не побажала або не змогла помститися своєму кривдникові, то на цьому справа і закінчувалася. Бували випадки, коли поранена людина сама не могла здійснити помсту, тоді замість нього це робили родичі. Отже, вбивство і поранення спричиняло за собою помсту за принципом «око за око». Ніякі свідки були не потрібні. Якщо хто-небудь був убитий месником «за образу», то вбивці не мстили. У цьому суспільстві ще не було штрафів. Якщо узятій речі або її частини не було в наявності, то вели на суд старійшин і той вирішував, що робити в цьому випадку.

З тексту договору князя Олега з Візантією бачимо, що потерпіла сторона повинна була довести своє право на позов, надавши всі ознаки нанесення шкоди, що були в наявності: рани, синці, каліцтва, сліди володіння чужою річчю (у разі крадіжки), підтвердження свідками факту крадіжки. Все, що може бути підтверджено вищеназваними ознаками, бралось за факт злочину. У цей час у суді головним доказом і підставою обвинувачення вважався речовий доказ; тогочасний суд вирішував справу за одним вчинком, яким він був; звинувачений в убивстві визнавався вбивцею, якщо труп убитого був доказом. Закон не відкидав й інших доказів – він допускав і оспорювання доказів: обвинувачений міг згідно з законом вимагати, щоб не вірили доказам, тобто відводити їх від себе, але у такому випадку він повинен був підтверджувати свою вимогу клятвою. У свою чергу позивач, якому незважаючи на факти злочину, не вірили, повинен був підтвердити істинність свих намірів присягою. Тільки у такому випадку факт злочину вважався встановленим і призначалося відповідне покарання.

До першої половини XI ст. на Русі панував змагальний процес, *пря*, який ґрунтувався на юридичному звичаї

З точки зору повноти змісту норм кримінально-процесуального права найважливіше місце серед давньоруського законодавства посідає Руська Правда. Характерною особливістю процесуального права Давньої Русі, втім, як і будь-якого іншого середньовічного права, була нероздільність кримінального і цивільного процесу. Руська Правда передбачала систему стадій кримінального і цивільного процесу, який був єдиним і організовувався так, щоб справа просувалася вперед від однієї стадії до іншої.

Загальна форма процесу в цей період містила три стадії: встановлення відносин сторін, запровадження суду і виконання рішення. Проте такий поділ досить умовний. Порядок судочинства в Давній Русі багато в чому залежав від того, чи затриманий злочинець на місці злочину або обвинувачується у злочині за допомогою «поклепа». («Поклеп» — звинувачення, висунене потерпілим на підставі непрямих доказів).

Так, злодій, затриманий на місці злочину («при лице»), одразу карався на підставі свідчень потерпілого. Покарання йому призначалося без подальшого обговорення, згідно з нормами звичаєвого права. Проте, у давньоруських пам'ятниках права немає відомостей про те, як регулювався порядок процесу у разі затримання злочинця на місці злочину.

Перша стадія – це досудове провадження, що визначала процесуальні стосунки сторін, в цьому випадку містила і деякі процесуальні дії, що називаються в сучасному праві попереднім слідством. На етапі попереднього слідства можна виділити такі стадії (етапи), як «заклич», «звід» і «гоніння сліду», які допускали змагальний характер досудового провадження, оскільки ініціатива розслідування правопорушення належала потерпілому, в наявності були сторони, що сперечаються, які так само були наділені правами надавати суду докази.

«Заклич» – перша стадія (етап) досудового процесу в Київській Русі, один із засобів розшукування злодія або особи, яка незаконно привласнила чужу річ, що мала цілком визначені індивідуальні ознаки. Руська Правда передбачала докладну процедуру активної участі позивача (однієї із сторін обвинувально-змагального процесу) у розшуку злодія. Сутність «заклича» викладена в статтях 32, 34 Поширеної Правди. «Заклич» полягав у оголошенні про зникнення речі чи холопа на торгу.

Якщо потерпілий виявляв зникнення майна або холопа не відразу, а потім, коли «гарячих слідів» уже не було, він все одно повинен був зробити заяву про крадіжку – «заповість на торгу». Після оголошення на торгу хазяїн зниклої речі міг самостійно вилучати її в усіх, у кого він її виявить. Ніяких судових процедур при цьому не передбачалося. «Аче конь погубить, или оружье, или порт, а заповість на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицемь взятии, а за обиду платити ему 3 гривны». Тобто той, у кого знаходили втрачену річ, вважався відповідачем і повинен був повернути її і залатити потерпілому штраф за образу.

Отже, «заклич» проводився у встановленому місці – «на торгу», де оголошувалося про зникнення речі, називалися її індивідуальні ознаки для упізнання. Після цього

представники общини оглядали місце злочину і підтверджували заподіяний збиток. Таким чином, «заклич» - це обов'язкова процесуальна дія, що встановлює факт злочину шляхом усної заяви про вчинення правопорушення (наприклад, про зникнення майна).

Якщо «заклич» не був зроблений, або якщо річ була знайдена до завершення трьох днів, або, нарешті, якщо ця річ була знайдена не у своєму місті або общині, а власник зниклої речі не зізнався у крадіжці, то тоді приступали до «зводу». «Звід» був другою стадією досудового процесу.

Завданням «зводу» був пошук злочинця, що давало можливість відновити порушене право позивача на володіння викраденою річчю. Складнішою була процедура тоді, коли потерпілий виявляв украдену у нього річ, не зробивши заяву на торгу. Адже не можна ж було відкидати те, що людина, у якої була знайдена втрачена річ, придбала її законним шляхом. У цьому випадку позивач повинен був зробити «позов» - виклик відповідача до суду, «на звід». «Звід» міг також здійснюватися і у тому випадку, якщо позивач виявив украдене до того, як збігли три дні після «заклича». Триденний термін, судячи з усього, давався для того, щоб добросовісний набувач речі дізнався про її розшук і міг підготуватися до пояснення з первинним хазяїном спірної речі. Хазяїн будинку, в якому була виявлена вкрадена річ, викликався на «звід», де він повинен був указати, у кого ця річ придбана. Судячи з тексту Руської Правди, виявлена річ залишалася у законного набувача, і він разом із первинним хазяїном і представниками общини вирушав до тієї особи, у якої її придбав. «Звід» тривав до того часу, поки не доходив до людини, не здатної довести законність придбання речі. Він і визнавався злодієм. На нього накладався штраф і приватне стягнення на користь того, кому він продав вкрадену річ. Якщо ж «звід» доходив до людини, яка могла довести, що річ була набута чесно, пославшись на свідectво двох вільних чоловіків (послухів) або одного митника (збирача торгових мит), але особа людини, у якої він її придбав, йому не відома, то в цьому випадку останній власник не вважався злодієм. Він повертав річ тому, хто був її законним власником, але втрачав гроші, які були за неї заплачені. Проте, вважалося,

що сумлінний набувач назавжди зберігає за собою право на позов, якщо коли-небудь зустрине людину, що продала йому викрадену річ. Та сама процедура передбачалася, якщо «звід» виходив за межі населеного пункту. У разі крадіжки «челядина» розшук відповідача вівся до третього «зводу». Третій набувач в цьому випадку віддавав позивачеві на час свого раба, а сам з вкраденим челядином далі продовжував «звід».

Отже, «звід» переслідував дві мети. Перша – встановити стосунки сторін: визначити, чи має позивач право пред'являти претензії на предмет суперечки, і установити відповідача за наданим позовом. Друга – відновити втрачене право потерпілих. Причому, потерпілими вважалися і хазяїн вкраденої речі, і добросовісний набувач. Перший повинен був отримати від встановленого в результаті розшуку злодія свою втрачену річ і компенсацію за порушене право, а останній – повернути свої гроші. Тому підставою можна розглядати «звід» і як форму розшуку, і як форму судового розгляду. Необхідно зазначити, що «звід» був багатоаспектною процесуальною дією, де мали місце і форма розшуку винного, зокрема колективом за участі верви, і викриття його свідченнями кількох осіб, і зведення позивача та відповідача на очній ставці, і все більше втручання держави у цю процедуру.

За позовами, що починалися «поклепом», коли висувалося звинувачення проти конкретної особи, необхідності у «зводі» і «гонінні сліду» не було. Подібні справи відрізнялися особливою складністю і вимагали серйозного розгляду. Він проваджувався общинним або князівським судами.

Справа могла бути розпочата тільки за скаргою або челобитною потерпілого, його сім'ї або роду. Обвинувач і обвинувачений називалися позивачами і користувалися рівними правами. Упровадження складалося із декількох формальних дій, які були, безумовно, обов'язковими для сторін. Відповідач, якщо він був невідомий, відшукувався позивачем за допомогою зводу (наданням речового доказу послідовно особам, від яких воно придбане, і пропозицією їм питання, від кого придбали його) і сліду (розшук за залишеними слідами).

Докази мали характер формальних підтверджень ґрунтовності наданої суду вимоги.

Процес у кримінальних справах («без лица») починався «поклепним» позовом, якщо злочинець не був спійманий на місці злочину. Щоб здійснити поклеп, треба було вчинити певні процесуальні дії.

Околиця (сусіди), на вимогу позивача або вказівці сока, оглядали «шкоду» (заподіяний збиток), а потім брали участь в розшуку злочинця – «гонінні сліду».

Проведення слідчих дій (гоніння сліду і звід) здійснювалося або безпосередньо потерпілим, або потерпілим разом із сторонніми людьми, або спеціально найнятими для цього людьми. У ст. 16 Правди відбита ситуація, яка могла успішно вирішитися тільки за допомогою общини, де йдеться про господаря, який зустрів свого раніше зниклого челядина. Колишній хазяїн не мав права тут же схопити і забрати свою пропажу. Це пояснювалося тим, що новий господар раба міг бути цілком порядним набувачем. Тому община, щоб вирішити все «по справедливості», мала забезпечити проведення «зводу». У цьому випадку треба було (як і у випадку з украденою річчю) водити челядина від покупця до покупця з метою розшуку того, хто заволодів рабом незаконно. Проте, це не могло тривати нескінченно для першого розшукувача. Звід, як видно з тексту Правди, зупинявся на третьому покупцеві. Перший хазяїн раба при цьому повинен був узяти у цього покупця в якості тимчасової компенсації його челядина і на цьому припинити свій розшук. Третій покупець з вкраденим челядином, якому перейшла естафета «зводу», мусив продовжувати пошуки до кінця цієї процедури.

Інша процедура – «гоніння сліду» знайшла своє відбиття у ст. 77 Поширеної редакції Правди. «Не будет ли татя, то по следу женуть; аже не будет следа ли к селу или к товару, а не отсочать от себе следа, ни едут на след или отобьются, то темь платити татьбу и продажу; а след гнати с чюжими людьми, а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будет, или на пустее, где же не будет ни села, ни люди, то не платити ни продажи, ни татьбы».

«Гоніння (чи сочіння) сліду» – ця процесуальна дія, змістом якої був розшук доказів і встановлення злочинця за залишеними ним слідами. У джерелах того часу можна також зустріти терміни «шукати» і «сочити». Малося на увазі, що там, куди приводить слід злочинця, він і знаходиться. Оскільки в цей час спеціальних розшукових і слідчих органів не існувало, «гоніння сліду» мав організувати і проводити сам позивач разом із представниками общини або «соки» з помічниками.

Традиції зобов'язували сусідів або «людей добрих» за першим закликот потерпілого прибути до нього на допомогу, розшукувати з ним злочинця і доставляти його на суд. Якщо «гоніння сліду» допомогло виявити злочинця і отримати очевидні докази його провини, то порядок судочинства був таким же, як і при затриманні злочинця «при лице». Якщо ж у процесі розшуку сліди злочинця були втрачені, то відповідальність за злочин мала нести община, на землі якої втрачено слід. У цьому випадку перед нею стояла така дилема: або видати злочинця, або «отсочити від себе слід», тобто знайти його продовження. Якщо ж слід був втрачений біля великої дороги або у степу, розслідування припинялося.

Можна констатувати, що по суті «гоніння сліду» як процесуальна дія, спрямована на розшук і викриття злочинця, була найдавнішим проявом колективної взаємодопомоги сільських і міських громад. А так як на Русі упродовж багатьох століть первинним соціально-господарським осередком суспільства була саме община (чи її похідні: артіль, товариство), а влада не мала коштів на утримання спеціальних розшукових і слідчих органів і усіма засобами намагалася «передоручити» суспільству частину цих своїх повноважень, розшук злочинців силами общини застосовувався майже тисячу років. Інститут «гоніння сліду» надовго зберігся у звичаєвій практиці. У деяких місцях, в західних районах України і Білорусії, він застосовувався аж до XVIII ст., зазвичай у справах про викрадення худоби.

Основою для початку процесу могло бути одне звинувачення – «поклеп». Висувати звинувачення («клепати») проти кого-небудь могли як вільні люди, так і холопи, якщо

підозрюваний був затриманий або його бачили на місці злочину, але речового доказу із ним не було. У цьому випадку після обшуку у будинку підозрюваного на предмет знаходження речового доказу переходили до судового розгляду. Руська Правда знає поклеп проти цілої общини. Якщо яка-небудь община не «отсочить від себе сліду», не вкаже його продовження або силою відсторонить позивача від розшуку («відіб'ється від сліду»), то вважається, що тут ховається злодій. У справах про вбивство, крадіжці бобра і «видиранні бджіл» для подання позову досить було факту скоєння злочину. Відповідачем у цих випадках була община, на території якої скоєний злочин.

Необхідно зазначити, що на цій стадії юридичного процесу основні процесуальні дії виконувалися приватними особами.

Друга стадія процесу – упровадження суду за «поклепним позовом» – була змаганням сторін. Змагальна (обвинувачувальна) форма боротьби сторін природньо виросла з тих методів вирішення конфліктів, які існували ще в епоху родоплемінних відносин. «Суперники» (чи «сутяжники») раніше силою вирішувал свій спір, причому сторонами були цілі родові групи. Обвинувальний, що не з'явився до суду, міг бути затриманий судовими органами і арештований. За сенсом статей Руської Правди для арешту звинувачуваного не були потрібні якісь певні підстави. Він міг бути затриманий за заявою обвинувача.

Давньоруське судочинство розвивалося поступово. Так в прадавній частині Руської Правди – у «Правді Ярослава» в чотирьох статтях є відомості про участь в суді представників общини. Князівський суд не згадується взагалі. Проте, досить чітко простежується певна рівноправність і взаємодія між князівським правосуддям і громадськими правовими інститутами у «Правді Ярославичів». Саме у ній уперше згадується «княж двір» у якості місця судового розгляду і перераховуються судові чиновники. У тексті Поширеної Правди князівський суд з'являється вже як домінуюча судова установа.

Терміни «суд» і «тяжа» в сенсі судового розгляду уперше вживаються у Статуті князя Володимира Святославовича. У епоху Київської Русі, коли давньоруське право знаходилося лише в початковій стадії свого розвитку і продовжували функціонувати норми звичаєвого права, зберігалися значні судові повноваження общини.

Статті 32 і 34 Поширеної редакції свідчать, що до суду общини звертались за допомогою «заклича» на торгу у випадках втечі челядика або зникнення речі. На общинний суд вказують статті: про виставлення боржника «на торг», про «виведення послухів на торг». Окрім того, є декілька згадок про «звід» в місті, по землях і кунах; про «гоніння сліду» з чужими людьми і «послухи» і про розшук «татя» по верві.

Будь-яка справа називалася тяжою. Тяжи розподілялися на великі і малі, але різниця між ними не визначена.

У Руській Правді є тільки загальна назва осіб, наділених судовою владою, – «судді». До числа таких «суддів» слід зарахувати і представників общини – «добрих людей». Вони були суддями факту, вирішуючи питання – чи винний підсудний. Власне «судді» визначали вид покарання і контролювали реалізацію судового рішення. У цьому випадку можна провести певні паралелі між названою судовою системою і судом присяжних, що виник значно пізніше і функціонував на схожих принципах.

Общинний суд Київської Русі, що складався із представників общини, «добрих людей», розглядав кримінальні позови, а також позови, що виникають із договорів. «Послухи» встановлювали факт скоєння злочину або подання позову, вислуховували свідчення сторін. Так, у «Посланні Климентя Смолятича, митрополита київського до Хоми пресвітера» зустрічаємо згадку про те, що митрополит прочитав висловлені в листі звинувачення на його адресу перед «многими послухи».

«Послухи» і виборні від общини «мужі», як вже відзначалося, брали участь і у князівському суді. Можна припустити, що розшук злочинця по верві здійснювався за допомогою великих сходок жителів округи.

Общинний суд, окрім цивільних позовів, розбирав справи, пов'язані із злочинами проти особи і майна, в тих випадках, коли злочинець ховався, і його доводилося шукати за допомогою усієї общини, або було потрібне ґрунтовне розслідування обставин злочину на місці скоєння. До цього суду міг удатися будь-який член общини (сільської або міської), що постраждав від невідомого злочинця. Виявити злочинця, змусити його зізнатися і понести покарання повинна була община.

Таким чином, община виконувала два види процесуальних функцій. До першої відносяться власне суд «добрих людей», що скликався для судового розгляду, винесення і виконання вироку, до другого – упровадження необхідних слідчих дій. Типовий випадок общинного судового розгляду відбитий, на наш погляд, в ст. 2 Короткої редакції Правди. Виходячи з джерела, можна реконструювати наступну ситуацію. Приходить на суд общини людина, побита до крові або в синцях і, не надаючи видоків, що підтверджують факт побиття, вимагає помсти. Але якщо не буде на ньому наявних слідів побоїв, то він повинен привести свідка злочину (видока). Відсутність видока веде до припинення позову. Якщо ж потерпілий не може помститися за себе, то суд общини призначає і забезпечує виплату на його користь грошового штрафу за «образу».

Зберігся інститут «дикої віри» і право общини самостійно карати злочинців, не видаючи їх на князівський суд. Окрім того, широкого поширення набуло посередництво общини у примиренні сторін без судового розгляду.

Серед органів, що здійснювали судові функції в Київський період, необхідно назвати віче. Міське віче, як свідчать літописи, активно втручалось у князівський суд і управління, а також судило самостійно. На віче, в першу чергу, розглядалися справи про державні і посадові злочини Князівські і вічові судові органи могли діяти як спільно, так і паралельно. Інстанційний порядок не простежується.

Абсолютно іншу картину бачимо у джерелах кінця XI, а ще виразніше XII століть. Князі перетворюють свою судову функцію з обов'язку у право, тобто особливу прерогативу, що забезпечує постійні фінансові прибутки

Звичайно, київський князь фізично не міг розглядати усі справи в державі, тому доручав вершити суд своїм підлеглим. Так само вчиняли і інші Рюриковичі. У містах це були намісники і посадники, а в сільській місцевості – тіуни. За здійснення судових функцій ці довірені особи князя отримували частину судових мит. Отже, організація князівського суду з цього періоду починає будуватися на особистій основі, у протилежність громадському, колективному характеру общинного і вічового судів.

Необхідно зазначити, що згадані в джерелах «детські», «отроки», «метельники», «ємці», «вірники» виконували різноманітні функції, безпосередньо пов'язані зі здійсненням князівського правосуддя. Вони забезпечували явку обвинувачених до суду, були присутніми при випробуванні вогнем, залізом, організовували судовий поєдинок – «поле», виконували різні доручення суддів та судові рішення.

Аналіз Руської Правди дозволяє зробити висновок про публічний характер діяльності суду в Київську епоху. Увесь хід процесу був можливий тільки за участі «людей». Вони були потрібні для поручительства, для послухства, для збереження в пам'яті судового рішення. Виконання рішення здійснювалося також на торгу.

У віденні князівської влади спочатку знаходилися лише найтяжчі злочини і важковирішувані цивільно-правові спори. Потім коло князівської юрисдикції стало розширюватися, містити і побутові вбивства, тілесні ушкодження, зневагу, прості крадіжки і навіть порушення межі. Під винятковою князівською юрисдикцією знаходилися державні, посадкові злочини і злочину проти порядку управління.

Із часом утворилася нова форма суду, так званий загальний суд («смесный»), тобто суд, до складу якого входили судді з різних князівств. Такий суд розбирав усі категорії справ (цивільних і кримінальних) у тому випадку, якщо сторони належали до різних князівств. Грамоти дозволяють встановити організацію такого суду. Як правило, до складу його входили: князівський намісник, представники громад, судді, що призначаються сторонами.

Таким чином, визнаючи переважаючим обвинувально-змагальний тип давньоруського судочинства, необхідно звернути увагу і на факти зародження судочинства розшукового.

Змагальне правосуддя припускає рівноправність позивача і відповідача, звинувачення і захисту стосовно суду. При цьому - суд нейтральний. Він арбітр між сторонами. Не відшукує істину у справі, не витребує і не досліджує доказів, не допитує свідків й інших учасників процесу. Усе це обов'язки сторін, які повинні самостійно надавати докази своєї правоти і своїх свідків. Функції суду у змагальному процесі зводяться до забезпечення дотримання сторонами правил судочинства, вислуховання сторін і ухвалення рішення у справі.

Звідси і широке поширення третейського суду, основним завданням якого було примирення сторін. Цим можна пояснити і характер покарань, що застосовувались після відміни кровної помсти і що усували страту, оскільки позбавлення життя злочинця у більшості випадків не мало можливості відшкодування завданого їм збитку.

Із джерел які маємо у сучаній науці можемо зробити висновок – давньоруський процес більше тяжів до змагального типу, який характеризується наявністю двох конкуруючих сторін, що володіють процесуальною рівністю, і незалежного від сторін суду. Причому диспозитивний порядок процесу відрізнявся надзвичайною гнучкістю. Це міг бути і формальний поєдинок сторін перед суддею, який виступав у ролі простого арбітра, і ґрунтовний судовий розгляд, при якому суд оцінював надані сторонами докази за своїм внутрішнім переконанням.

Договір Русі з Візантією 911 р. містить норму, відповідно до якої, клятву вимовляє та сторона, що доводить свою невинуватість. За Руською Правдою в справах по наклепній вірі тягар доведення своєї правоти також покладався на самого відповідача.

Право Давньої Русі передбачало рівний обов'язок сторін доводити свою правоту. Яскраво виражена диспозитивність процесу, коли сторони могли вільно розпоряджатися

своїми матеріальними і процесуальними правами, забезпечувала умови для справедливого їх змагання, тобто принцип рівності сторін. Відповідно немає достатніх підстав погоджуватися з думкою деяких сучасних дослідників, які, посилаючись на «презумпцію невинуватості», говорять про «відносність рівноправності сторін».

Публічність правосуддя виявляється не лише у відкритості процесу, але і в тому, як розумілося і вирішувалося в ньому завдання кримінального переслідування і обвинувачення злочинця. Якщо приватна особа звертається через порушення свого права до суду, то тепер захист її інтересів переходить із розряду приватної справи (помста, самосуд) в категорію суспільної.

Принцип гласності виражався у відкритості судового засідання і можливості присутності на ньому усіх бажаючих. А також у праві сторін брати участь у проведенні різних процесуальних дій (обшук, виїмка, гоніння сліду і так далі).

Вільна оцінка доказів судом припускає повну незалежність усіх учасників суду від сторонньої думки осіб, що не беруть участь у процесі. Згідно із цим принципом докази оцінюються суддями за їх внутрішнім переконанням, на підставі повної упевненості в достовірності наданих доказів. «Ордалії» або «суд божий», які активно використовували судді в сумнівних випадках, можна вважати наочним прикладом використання цього принципу в давньоруському судочинстві.

Учасниками давньоруського судочинства, що виконували функцію правосуддя, були різні судові установи, що розглядали справу. Це, насамперед, віче, суд, який в джерелах згадується або як «суд 12 мужей», або як «ізвод», третейський, князівський і церковний суди.

Функція обвинувачення або кримінального переслідування в давнину належала потерпілому (позивачеві) або його представникові, пособникам, дії яких також спрямовані на викриття винного, «ябетникам» або «сокам» і державі в особі князя. Функцію захисту виконують підозрюваний (відповідач) або його представник і пособники відповідача.

Свідки, поняті, як правило це були представники общини, і судові чиновники виконували функцію сприяння кримінальному судочинству.

Сторони у процесі іменувалися «позивачами». Жодна із сторін не мала процесуальних переваг. Оскільки в законодавстві цього часу поняття держави як позивача ще не існувало, сторонами в усіх категоріях справ називалися приватні особи. До них давньоруське законодавство відносило не лише фізичних осіб, але і сім'ю, общину, рід. Наприклад, за позовами, що виникають із убивства і каліцтва, міг спочатку виступати позивачем увесь рід, а не тільки сім'я потерпілого.

Відповідачами за злочинами теж могли бути як члени сім'ї злочинця, так і уся його община. Так, «Руська Правда» допускала «поклеп» в «тятьбе» проти цілої общини – верві.

Право позову належало тільки вільним людям. Холопи не були суб'єктами правовідносин: не могли звертатися до суду в якості позивачів, так само як не могли виступати відповідачами. Свідчення холопів допускалися лише у крайніх випадках.

Чітких умов процесуальної правоздатності джерела до нас не донесли. У тексті Просторової Правди зустрічається згадка про неделіктоздатність холопів, проте, говориться про випадки притягнення за певних умов холопа в якості свідка. Слід зазначити, що присутність сторін на процесі, ймовірно, була обов'язковою. У текстах прадавніх джерел права інститут представництва відсутній. Це пояснюється тим, що в системі доказів значну роль грали присяга, судовий поєдинок – «поле» і різні випробування (водою, вогнем, залізом). Отже, у процесі судового розгляду була потрібна особиста присутність сторін.

Для доказу своєї правоти сторони повинні були надати суду свідків – «видоків», «помочников» і «послухов».

На жаль, текст Руської Правди дає занадто мало можливостей розрізнити видока і послуха. Про архаїчні риси процесу свідчить обов'язок «послухів» разом із стороною, що їх виставила, йти «на роту» - присягати. Послухи виконували декілька процесуальних функцій. Передусім, це

люди, на яких могли послатися сторони при різних обставинах. Перед послухами оголошували про нанесену образу, наприклад, при необгрунтованому наклепі, заявляли себе в якості позивача, а також в якості свідка.

В удільний період сторони, як і в Київську епоху, іменувалися «истцами» або «сутяжниками». Ними могли бути як фізичні особи, так і община, сім'я, рід. Процесуальна правоздатність фізичних осіб не обмежувалася: позов міг подати будь-який вільний громадянин, незалежно від того, хто він – чоловік або жінка.

Сторони мали не лише права, але і певні обов'язки. Так, у викладі доказів і виправданні перед судом вони повинні були зберігати повагу один до одного. Нам не відомо, чи піддавалася якому-небудь покаранню образа, заподіяна словами, але зневага дією каралася високими штрафами.

Закон передбачав заходи, які повинні були служити до запобігання ябедництва і позовів, що робилися з помсти, тобто без достатніх причин. Позивач зобов'язаний був підтвердити присягою справедливість своєї скарги або доносу на самому початку тяжби. Відповідач теж повинен був присягнути в тому, що говоритиме на суді правду. Той, хто відмовлявся давати присягу, одразу ж визнавався винним і сплачував не лише судові мита і штрафи, але й усі збитки, заподіяні тяжбою його супротивникові.

Судом розглядалися докази прямі і непрямі; звинувачувальні і виправдувальні, речові та особисті. У процесі доведення (збирання, перевірки і оцінки доказів) велику роль відігравали свідчення «видоків» – простих свідків, «пособників» – людей, які на суді підтверджували все, що говорили сторони, що їх, що виставили, і «послухів». У Руській Правді згадується «речовий доказ», тобто крадені реч, яку виявили у злодія. Суду надавалися «сліди» («знаки», «знамення»), наприклад, синці, садна. Але їх вимагалось підкріпляти й іншими доказами.

У якості способу доказування невинуватості тієї або іншої особи застосовувалися: «рота» або присяга, «ордалії» – випробування залізом і водою, «муки» і судовий поєдинок. Аналіз джерел права Київської Русі дозволяє зробити висновок, що система доказів Київської держави несе на собі

відбиток глибокої старовини. Вона, також як і судочинство, визначалася правовими звичаями та стародавніми традиціями, що панували в суспільстві. Проте прадавня система доказів не була деякою застиглою формою. Вона змінювалася і розвивалася разом із суспільством. Руська Правда, у порівнянні з Договорами Русі з Візантією, відбила істотні зміни в положенні позивача і відповідача, які з'явилися у процесі переходу до сусідської общини.

Позивач за допомогою свідчення «видоків» повинен був підтвердити надане конкретній особі звинувачення («поклеп»). «Видоком» міг бути усякий, навіть раб. Видоки - це люди, які засвідчують той факт, що випадково стався у них на очах, тобто це очевидці – свідки. Їх значення не переходить у роль захисників, вони просто засіб пізнати фактичну істину. Вони не зацікавлені в результаті процесу і не пов'язані із сторонами ні як свідки угоди, ні клятвою. У Просторовій редакції міститься вимога, щоб свідки говорили «слово протіву слова» з потерпілим.

Пам'ятки права Стародавньої Русі не містять прямих посилань на застосування тортур у якості способу отримання зізнавальних свідчень. якщо не враховувати швидкоплинної фрази «Руської Правди» про заборону «мучить смерда и огнищанина без княжего слова». Проте використання тортур у процесі підтверджується численними непрямыми даними інших джерел.

«Суд божий» містив «ордалії», «роту» і «поле» – судовий поєдинок. Застосовувався божий суд у тому випадку, коли були вичерпані усі звичайні способи доведення, а істина так і не була встановлена. Ордалія не була засобом насильницького витискання зізнання провини, в ній тортури грали іншу роль. Божий суд був засобом встановлення юридичної істини шляхом звернення до волі Творця. Особи позивачів добровільно погоджувалися піддатися випробуванню, пов'язаному з тортурами, для того, щоб виявити, на чий стороні правда. У основі ордалії було переконання в тому, що Бог постійно втручається в людські справи і тому його можна спонукати до участі в судовій тяжбі.

Ритуальний характер ордалії відповідав культурним уявленням і віруванням того періоду. Ордалія не передбачала зізнання підозрюваного, і про істину судили на підставі слідів залишених судовим випробуванням. Учасники божого суду проходили випробування розпеченим залізом, яке вони тримали в руках або ходили по ньому босоніж (зазвичай по плугових лемешах), або киплячою водою, в яку опускали руку. Обпечену руку або ноги забинтовували, і на третій день пов'язку знімали, та за станом отриманих ран судили про винуватість або невинуватість учасників ордалії.

Складовими частинами цієї процедури були благословення вогню і заліза, месса, молитви, прийняття тіла Христа, тобто свхаристії. У народі божий суд вважався найбільш надійним методом доведення правоти.

У статті 21 Поширеної Правди вказувалося, що застосування випробування залізом потрібно у тому випадку, якщо не виявилось бажаючих виступити в якості «послужив». У законі не розкривається порядок проведення ордалій, зокрема не вказується точно, яка із сторін піддавалася випробуванню, згадується лише те, що випробування водою застосовувалося в позовах на суму менш напівгривні, а випробування залізом у позовах на суму більше за напівгривню. Йдеться, мабуть, про татьбу, знищення чужого майна, можливо вбивство, а також і про «всех тяжах поклепных». Випробування залізом застосовувалось у таких випадках: 1) якщо не було «полічного»; 2) якщо було здійснено вбивство або ціна тяжі була не менше, ніж півгривні золота; 3) якщо позивач підозрював кого-небудь за словами сторонніх людей, а звинувачений не міг на своє виправдання надати послужив доброї слави.

Текст 21 і 22 статей Поширеної редакції дозволяє припустити, що тортурам залізом піддавався відповідач. До випробування водою за Руською Правдою удавалися у випадках крадіжки, коли у позивача не було доказів для підтримки свого звинувачення, і сума позову не перевищувала півгривни золота, але була не менше двох гривень срібла (Ст. 22 ПП).

У якості самостійного способу доведення «рота» (клятва, присяга) застосовувалася в декількох випадках. Якщо

сторони не могли надати «послужів» і ціна позову не перевищувала двох гривень, то справа вирішувалася «ротою». Приносити присягу могли іноземці, яким у справах про особисті образи дозволялося не приводити «послужів».

Рота призначалася у разі позовів із договорів, укладених без свідків, наприклад, займ із відсотками не вище за 3 гривні або договір поклажі. Суть присяги полягала в покликанні Бога в якості свідка істинності свідчень сторін. У давньоруському судочинстві присяга служила одним із засобів досягнення істини і рішення спірних справ. У вирішенні певних категорій справ вона замінювала собою усі інші докази, а значить мала рівну з ними доказову силу.

Якщо справа стосувалася договору поклажі, то присягав відповідач: «тому ига роте, у кого лежало», а у разі необхідності добитися стягнення боргу – позивач: «идти ему про свои куны роте». І для позивача і для відповідача умови «роти» були однакові.

Перше місце у процесі доказування посідають свідчення. При їх відсутності розглядалися формальні докази. Причому в їх застосуванні видно певну послідовність – від суворіших випробувань до менш суворих. У справах великої позовної цінності або соціальної значущості застосовувалося залізо. У інших випадках – вода. Останнє місце відводилося присязі. Закон в окремих випадках визначає силу того або іншого доказу, залишаючи за суддею повну свободу їх оцінки.

Руська Правда прямо не говорить про власне зізнання обвинуваченого. У її статтях ми не побачимо прямої згадки про зізнання, проте, немає сумніву в тому, що цей вид доказу грав вирішальну роль у суді. У тексті зустрічаються лише непрямі данні про цей вид доказів (Ст. 15, 29, 32 і 34 Поширеної Правди). Так, згадка про необхідність фактичного дослідження справи, безпосередньо пов'язана з відмовою обвинуваченого визнати свою провину.

Роль державних органів особливо активною була в переслідуванні за вчинення особливо тяжких злочинів (наприклад, за вбивство). Відомі випадки, коли справа починалася за ініціативою представників влади.

Забезпечення явки відповідача до суду і збору доказів лежали на позивачеві, якому активно допомагала община. Представники общини («послухи», «пособники», «добрі люди», «мужи») брали участь у процесі на усіх його стадіях. У цей час елемент індивідуальної волі сторін позовників грав дуже важливу роль.

Основне завдання сторін на суді зводилося до того, щоб переконати суддів у правоті своїх домагань. Докази надавалися безпосередньо сторонами процесу. Слідчих органів держава не мала. Існували лише приватні особи, що професійно займалися розшуком, - соки або ябетники.

Судочинство у справах про вбивство мало певну специфіку, що визначало його особливий статус у судовому процесі. Вбивця, перш за все, намагався завершити справу, домовившись з родичами вбитого добровільною угодою, не удаючись до суду. Якщо він встигав «покінчити зі справою» без суду, то позивач та відповідач робили мировий запис і тим справа закінчувалася.

Судочинство про вбивство могло початися за наступними підставами: заявою родичів убитого при наявності трупа; заявою родичів убитого за відсутності трупа, але за наявності достатніх підстав (слідів злочину і непрямих свідчень); за ініціативою судових органів при наявності трупа.

Відповідач міг «очиститись від звинувачень» за допомогою «відводу». Для цього йому треба було або надати «послухів» – очисників, або погодитися на муку (випробування водою або залізом) або «йти на роту» присягати. Руська Правда дає досить детальний опис судового процесу у справах про вбивство. У тому випадку, якщо вбивця зізнавався в скоєнні злочину, то суддя виносив ухвалу, призначав покарання і на цьому суд закінчувався. У тому ж випадку, якщо обвинувачений не зізнавався у вбивстві, то тоді проводився допит свідків, після чого суддя виносив ухвалу і призначав покарання. Якщо прямих доказів винуватості обвинуваченого не було, то в цьому випадку відповідач повинен був надати суду сім послухів – свідків доброї слави. У тому випадку, коли обвинуваченим був іноземець, то він повинен був надати двох послухів (Ст. 18 ПП). Якщо ж обвинувачений не

міг надати сім послухів, то його примусово піддавали випробуванню залізом. У тому випадку, коли у позивача не було і непрямих доказів, що підтверджували його підозру, тоді вже самого позивача піддавали випробуванню залізом (Ст 21 ПП).

Якщо ж речовий доказ був виявлений у будинку обвинуваченого, інші докази його провини не були потрібні. Необхідно зазначити, що «речовий доказ» або «лицо» посідали найважливіше місце в доказовій базі кримінального судочинства. Він вважався наявною ознакою злочину, достатньою для висування звинувачення.

Руська Правда передбачає процедуру відведення підозри у вбивстві общиною, на території якої стався злочин («лежала голова»). Община могла або видати вбивцю, або заплатити «дику виру». Община не несла відповідальності, якщо особа убитого була не відома, «на костехъ и по мертвечи, оже имени не ведають и не знают его».

Отже, докази для обвинувачення були наступні: 1) власне зізнання; 2) невідведення «поличного» зводом чи показами послухів – видоків; 3) невідведення слідів злочину; 4) отримання опіку при випробуванні залізом; 5) свідчення проти відповідача послухів-видоків, виставлених позивачем; 6) присяга позивача.

Про те, як проходила остання стадія процесу, коли признався і приводився у виконання вирок, джерела не говорять нічого. За характером доказування, коли, наприклад, присяга, дана відповідачем, знімала з нього усі звинувачення протилежної сторони, можна зробити висновок, що у справі, початої «поклепом», можливим було винесення двох видів вироків: звинувачувального і виправдувального.

Обвинувальний вирок ухвалювався в тих випадках, коли у процесі судового розгляду відповідач (обвинувачений) хоч і використав усі наявні в його розпорядженні докази, але не зміг довести свою невинуватість. Виправдувальний вирок ухвалювався в тих випадках, коли, на думку суду, доказів, наданих відповідачем, що підтверджують його невинуватість, було більше, ніж доказів, які надала сторона звинувачення. Доказами до виправдання були: 1) звід, яким

підтверджувалося посилення відповідача; 2) свідчення послухів-видоків; 3) відведення слідів злочину; 4) свідчення послухів доброї слави; 5) неотримання опіку при випробуванні залізом; 6) підтвердження відповідачем своєї невинуватості присягою.

На підставі непрямих даних можна констатувати також, що ухвала суду виносилася в усній формі. Необхідно зазначити, що винесений тією або іншою судовою установою вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. У цей період ще не існувало ні інституту оскарження вироку, ні інституту опротестовування судового рішення. У Руській Правді немає постанов про повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони, але іноді за рішенням князя воно проводилося знову.

Ще не у повній мірі склалася і система судових інстанцій. Безпосереднє виконання вироку здійснювалося як самими потерпілими або їх родичами, так і представниками князівської влади. Причому контроль за виконанням вироку, судячи з усього, покладався на общину. У Руській Правді видно певні форми забезпечення виконання судового рішення, наприклад, стягнення віри із убивці. Спеціальний посадовець – вірник приїжджав у будинок засудженого з численною свитою і терпляче чекав сплати віри, отримуючи щодня щедре натуральне утримання. Тому злочинцеві вигідніше було якнайшвидше покінчити зі своїм боргом і позбавитися від неприємних гостей. Ми знаємо випадки, де сам князь особисто вбиває злочинця (Данило Галицький Філю Гордого). Особиста екзакуція могла мати у багатьох випадках право торжествуючої сторони».

Джерела містять занадто мало відомостей для того, щоб скласти цілісну і повну картину процесуальних дій, що забезпечували фактичну реалізацію рішень, що містилися у вироку.

У добу Київської Русі процесуальне право як частина норм правової системи, що регулює відносини, які виникають при розслідуванні злочинів, розгляду і вирішення кримінальних та цивільних справ лише почало зароджуватись і самостійного значення не мало. У цей час процесуальне право майже невіддільне від матеріального права, оскільки

вони спираються на одні джерела права і тільки деякі процесуальні форми дістали законодавче закріплення. Разом із тим, у Київській Русі існував власний правовий порядок, до якого входили окремі законодавчі акти, що виходили від центральної влади, а також значна кількість неписаних правових норм і інститутів, як світських так і церковних. Проте і світській, і церковній сфері бракувало різкого відмежування права взагалі і процедурного, зокрема від інших процесів соціального контролю та інших видів інтелектуальної діяльності. Світське право загалом не було виокремлене від загального плеємінного, місцевого, феодалного звичаю або із загального звичаю князівського дому. Інститути законодавства і винесення судових ухвал мали зачатковий характер. Хоча князі і видавали закони, вони робили це від випадку до випадку і в основному з метою підтвердити або виправити існуючі звичаї. Приблизно так само було із правосуддям: не було професійних судів, тобто судів, укомплектованих професійними суддями. Було відсутнє і будь-яке уявлення про те, що справи слід вирішувати згідно з розвинутою системою загальних принципів. Зрозуміло, що були встановлені правила і процедури для покарання злочинів, відшкодування збитку, дотримання договорів, посмертного розподілу майна і вирішення інших проблем, пов'язаних із правосуддям. Проте, правові правила і процедури, що застосовувалися в Давній Русі переважно не були диференційовані від суспільного звичаю та політичних і релігійних інститутів. Дуже мала частина права була записана. Не було ні професійного судочинства, ні професійного класу юристів, ні професійної юридичної літератури. Не існувало незалежного, єдиного, організму правових принципів і процедур, які б рельєфно відрізнялися від інших процесів суспільної організації і таких, що свідомо викладаються корпсом спеціально навчених осіб.

Аргументами широкої участі общини в судочинстві можна вважати такі процесуальні дії, як «звід» і «гоніння сліду», а також її роль як у процесі доказування («послужи»), так й у проведеному судового поєдинку – «поля» і виконанні покарання.

Основною метою юридичного процесу Київської Русі була підтримка соціальної справедливості в суспільстві шляхом відшкодування збитку, нанесеного злочинним діянням, тобто відновлення порушеного права. Характерною рисою процесу була яскраво виражена диспозитивність. Сторони могли вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами. А змагальність і рівноправ'я сторін були основними принципами судочинства.

У Давній Русі доведення і безпосередньо докази відігравали істотну роль у судово-процесуальній діяльності, у зв'язку з чим виникла необхідність юридичної регламентації доведення, яке посіло головне місце у встановленій законом процедурі судочинства.

Отже, у юридичному процесі Давньої Русі помітно переважали елементи змагальності. Форма судочинства варіювалася залежно від складності злочину і обставин його здійснення.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть основні теорії походження Давньоруської держави.
2. Які причини та передумови утворення Давньоруської держави?
3. Періодизація історії Київської держави та їх характеристика.
4. Реформи великої княгині Ольги.
5. Реформи великого київського князя Володимира Великого.
6. Які суспільні верстви належали до категорії вільних, залежних та напівзалежних?
7. Які джерела права Давньоруської держави?
8. Які види договорів укладались у Давньоруській державі?
9. Які види злочинів та покарання за них характерні для періоду, що вивчається?
10. Дайте характеристику основним стадіям юридичного процесу в добу Київської Русі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посібник / В.М. Заруба. – Київ: Істина, 2006. – 416 с.
2. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.

3. Шевченко А. Є. Історія держави і права України: практиcum: навч. посіб.: рекомендовано МОН України / А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна та ін. – Донецьк: Кальміус, 2012. – 244 с.
4. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.
5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
6. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.
7. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.
8. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб.: Рекомендовано МОН України / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 382 с.
9. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практиcum / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О. В., 2017. – 444 с.
10. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практиcum: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, я

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
2. Буша Н. Д. До питання участі народу в управлінні державними справами в Київській Русі, Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій / Н. Д. Буша // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2010. – № 4 (№ 50). – С. 108-113.
3. Гавриленко О. А. Київська Русь: політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. – Харків: УніВС, 1999. – 69 с.
4. Головка О. М. Аскольд (р. н. невідомий - 882) Велика українська юридична енциклопедія. / О. М. Головка, В. А. Греченко – Харків: Право, 2016.- Т. 1: Історія держави і права України.-С.57-58.
5. Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі // П. Гураль Вісник Львівського університету. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів.нац. ун-т ім. І. Франка. Юридичний ф-т. – 2011. – № 1 (№ 52). – С.56-63.

6. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / отв. ред.: Л. В. Черепнин ; изд. подгот.: Я. Н. Шапов ; АН СССР, Ин-т истории. – М.: Наука, 1976. – 240 с.
7. Колесніков С. Д. Шлюбно-сімейне право Київської Русі / С. Д. Колесніков // Проблеми державотворення України: історія і сучасність: збірник наукових статей. – Х.: УніВС. – 1997. – Ч. 1. – С. 23-32.
8. Миронова В. Г. Из истории юридической практики в Древней Руси / В. Г. Миронова // История и культура древнерусского города: Сборник статей / Редкол.: Г. А. Федоров-Давыдов и др. – М.: Издательство МГУ, 1989. – С.66-68.
9. Зимин А. А. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X-XII вв. / А.А. Зимин, С.В. Юшков. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1952. – 287 с.
10. Попле А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А. Попле // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 29-34.
11. Пьянков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси / А. П. Пьянков. – Минск.: Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1980. – 210 с.
12. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси: Учеб. пособие. / В. А Рогов. – М.: РИО ВЮЗИ, 1984.– 80с.
13. Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві Давньої Русі Княжої доби / Є. В. Ромінський // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 271-274.
14. Термок І. Я. Становлення та джерела руського права / І. Я. Термок // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 9. – Львів, 1999. – С.17-23.
15. Хачатуров Р. Л. Становление права (на материалах Киевской Руси) / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1988. – 177 с.

Розділ IV.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

§ 1. УТВОРЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Об'єднання Галицького і Волинського князівств припадає на період княжіння Романа Мстиславича (1199-1205 рр.), який, спираючись на середнє та дрібне боярство й міщан, приборкав боярську верхівку і здійснив переможні походи проти Литви та Польщі. Вже 1202 р. Роман оволодів Києвом і став Великим князем. Йому вдалося припинити князівські міжусобиці та об'єднати сили для відсічі зовнішніх ворогів. Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати усю Русь, оскільки 19 червня 1205 р. він трагічно загинув.

Утворення Галицько-Волинського князівства стало важливим етапом в історії української державності. На відміну від поліетнічної Руської держави українська державність тепер розвивалася на єдиному українському ґрунті. Це дало підстави українському історику С. Томашівському назвати Романа Мстиславича «творцем першої, національної української держави», яка проіснувала до кінця XIV ст.

Після смерті Романа боярство Галичини, скориставшись малолітством його синів Данила і Василька, розпочало боротьбу за посилення своєї влади. Численні усобиці й феодальні війни тривали понад 30 років. Галицькі бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади. В усобиці втручалися також інші руські князі, угорський король і польські феодала, які прагнули підкорити Галицько-Волинські землі.

Спираючись на підтримку населення і духовенства, Данило Романович, який обійняв князівський трон зумів припинити усобиці і поновити єдність Галицько-Волинського князівства. У 1238 р. він зайняв Галич. Відновивши єд-

ність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвоює втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів під Дорогочином. У 1240 році він зайняв Київ. Відчуваючи реальність загрози із Заходу та Сходу, зводить низку укріплених міст (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін.). Проте монголо-татарська навала стала на заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя.

Монголо-татарська навала та її наслідки. Наприкінці XII – на початку XIII ст. у степах Монголії склалася сильна протодержава. Велике і могутнє об'єднання монгольських племінних союзів очолив Темучін, що 1206 р. був обраний Чингісханом (великим ханом). Майже одночасно ним були підкорені Північний Китай, Південний Сибір, Середня Азія.

У 1222 р. монголо-татари через Кавказ вдерлися у причорноморські степи. Безпосередня загроза нависла над князівствами Русі. Поразка об'єднаної дружини у битві на річці Калка 31 травня 1223 р. значно послабила руські князівства.

Навесні 1239 р. монголо-татари почали завоювання південно-східних Русі. Були захоплені і зруйновані Переяслав і Чернігів. 6 грудня 1240 р. монголо-татари оволоділи Києвом і зруйнували його.

Між тим, татаро-монгольські загони рушили вглиб Волинської землі і далі в Галичину. Одне за одним під ударами ординців падали західноукраїнські міста. Проте, рішучий опір вчинили ворогові жителі Кременця, Холма, Данилова. Ці міста Батий так і не спромігся здобути. Саме у добре укріпленій Холм було перенесено столицю Галицько-Волинського князівства.

Наступним етапом завойовницького походу Батія стало вторгнення в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину та Трансильванію. Однак продовжувати просування вглиб Європи орда, ослаблена боями на Русі, була неспроможна. У 1242 р. після отримання звістки про смерть великого хана Удегея Батий вивів свої війська у пониззя Волги, де заснував нову державу – Золоту Орду.

У вітчизняній історіографії питання про нашествя на Русь орд Чингісхана і Батія та його наслідки для подальшої

долі руського народу порушувалося неодноразово. Переважна більшість вчених була одностайною щодо оцінки цієї історичної події як трагедії для Русі. Але існують й інші точки зору на цю проблему. В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, Л.М. Гумільов та ін. стверджували, що завойовники не завдали південноруським землям будь-яких серйозних руйнацій і що навіть Київ не був розорений. Батий, на думку Грушевського, збираючись зробити південну Русь провінцією Орди, не був зацікавлений у перетворенні її на пустелю.

Отже, в історичній науці існують різні оцінки монголо-татарської навали та її наслідків. Однак більшість дослідників визнають, що в цей час відбувалися такі негативні процеси, як:

- сплата данини завойовникам;
- руйнація та падіння ролі міст;
- занепад ремесла і торгівлі;
- демографічні втрати;
- знищення значної частини феодалної (світської та духовної) еліти.

Суть золотоординського іґа полягала у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. Іґо позначилося насамперед у трьох сферах: економічній (система податей та повинностей – данина, мито, плужне, подвірне, корм, ловче та ін.); політичній (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); військовій (обов'язок слов'янських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах). Стежити за збереженням та зміцненням системи залежності покликані були ханські намісники – баскаки. Із метою ослаблення Русі Золота Орда здійснювала періодичні спустошливі набіги, яких лише до середини XIV ст. відбулося понад 20.

Галицько-Волинське князівство внаслідок татаро-монгольської навали зазнало руйнувань, але воно залишилося найміцнішим серед усіх південно-західних князівств.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. внаслідок посилення феодалних усобиць і через татарські напади єдність і могутність Галицько-Волинського князівства поступово

послаблюється. Водночас на ці та інші південно-західні і західні руські землі все більше починають зазіхати Польща, Угорщина та Литва.

Останнім Галицько-Волинським князем був Юрій II Болеслав (1323 – 1340 рр.). Після його смерті єдине, самостійне Галицько-Волинське князівство припиняє існування.

§ 2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Державний устрій Галицько-Волинського князівства був багато в чому схожий з Руською державою, проте мав свої особливості:

По-перше, великий вплив на управління об'єднаним князівством мали галицькі бояри (галицька боярська олігархія), оскільки влада князів не була стійкою, через відсутність широкої соціально-економічної основи. Інколи влада князя була настільки послабленою, що без згоди боярської ради не ухвалювалося жодного політичного рішення. До її складу входили окрім великих бояр, ще й єпископ, воєводи, державні посадовці найвищого рангу. Як правило, боярська рада скликала за ініціативи самого боярства, інколи – князя. Отже, за формою правління Галицько-Волинське князівство – феодална монархія обмежена боярською олігархією.

По-друге, відмінність у політичних системах князівств (у Галицькому - домінувала боярська олігархія, а у Волинському – більш сильною була князівська влада) не дозволила сформувати унітарну державу і вони у значній мірі були політично самостійними.

По-третє, місцеве управління здійснювали призначенні князем посадовці. Проте на кадрові рішення князя величезний вплив мало боярство. Із часом воно фактично привласнило собі право роздавати землю, міста і волості. У містах сиділи тисяцькі та посадники, у воєводствах управляли воєводи, а у волостях – волостелі. У селах управлінські функції виконували виборні старости («старці»), діяльність яких контролювалася місцевою адміністрацією. Місцеве управління утримувалося за системою «кормління».

По-четверте, віче вже не мало суттєвого впливу на політичне життя Галицько-Волинського князівства. Не були чітко визначені його повноваження. Хоча усі мали право брати участь у віче, проте вирішальну роль в ухваленні рішень відіграла феодальна знать.

По-п'яте, сними (з'їзди князів) поступово втрачають свою вагу, збираються рідше, їх рішення мають консультативно-рекомендаційний характер.

По-шосте, характерною особливістю центрального та місцевого управління в Галицько-Волинському князівстві став ранній перехід (на відмінну від інших руських земель) від десятинної системи управління до двірцево-вотчинної. Двірцеві слуги (печатник, стольник, ловчий, ключник, конюший та ін.) виконували двірські обов'язки і здійснювали функції управління в усій державі.

По-сьоме, Галицько-Волинська Русь ніколи не була поділена татарами на адміністративно-фіскальні округи – «тьми», як в інших частинах України та російських князівствах. У ній також ніколи не було баскаків, що свідчить про зовсім інший політично-правовий стан Галицько-Волинської держави порівняно з іншими землями – князівствами колишньої Руської держави.

§3. ПРАВОВА СИСТЕМА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Як і в усіх інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві залишалися чинними норми Руської Правди, які регулювали питання права власності на майно та земельні володіння, укладення договорів. Діяли також норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава.

Проте, відбувалися і зміни у праві на землях південно-західної Русі взагалі, і Галицько-Волинської держави зокрема. Серед найпомітніших змін, що відбулися у праві Русі слід виділити наступні:

По-перше, запроваджувався новий правовий (процесуальний) механізм затвердження князів на престолі – через видачу золотоординським ханом ярликів (грамот) на князювання.

По-друге, змінювалась система управління князівствами. Тепер за діяльністю князів наглядали ханські представники – баскаки.

По-третє, збиранням данини з населення руських земель керували саме баскаки. 14 різновидів ординських повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, «корм» для баскаків і т. ін.).

У Галицько-Волинському князівстві вплив монгольського права не був настільки відчутним як на інших землях Русі. Однак, теж мали місце зміни у праві, що зумовлювалось специфікою економічного та суспільно-політичного розвитку об'єднаного князівства.

Зміни у праві розвивались у напрямі посилення регулятивної ролі юридичних актів. Це здійснювалося загалом за рахунок збільшення кола об'єктів феодального господарства, які захищалися законом та посиленням санкцій (у Церковних уставах). Останні були встановлені на основі принципів феодального права - привілею.

Зберіглося лише кілька пам'яток права Галицько-Волинського князівства, які демонструють особливості її правової системи. Найдавніша – **Грамота князя Івана Берладника (1134 р.)**. Вона регламентувала правовий статус окремих іноземних купців на землях князівства. Наприклад, встановлювалися пільги для болгарських купців (звільнялися від сплати мита, коли привозили до Малого Галича товари «на ізклад»). «**Рукописання**» (близько 1287 р.) – заповіт князя Володимира Васильковича свідчить про існування в період роздробленості права спадщини феодального володіння у Володимир-Волинському князівстві, а також про порядок передавання князями права на залежне населення своїм спадкоємцям. Одночасно «Рукописання» дає матеріал для вивчення організації управління селами і містами князівства, вказує на купівлю землі як один із способів набуття

феодалних землеволодінь. **Грамота Мстислава Даниловича (1289 р.)** – демонструє розміри й форми феодалних повинностей міського населення на користь державної влади.

У останній період існування Галицько-Волинської держави тут з'явилися початки організації міського самоуправління, більш відомої як магдебурзьке право. Спершу воно стосувалося тільки німецького населення, а згодом поширювалося на всіх міщан. **Магдебурзьке право** з'явилося на західноукраїнських землях разом із німецькими колоністами: князь Данило Галицький і його наступники забезпечили їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні інституції. Одним із перших міст, в якому німецьке населення було виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації, був Володимир-Волинський (бл. 1324 р.), а першим містом, що отримало повне магдебурзьке право, був Санок (1339 р.). Грамота князя Юрія II Болеслава наділяла міщан цього міста привілеями, зокрема звільняла їх від податків на 15 років.

Серед відомих документів юридичного характеру, укладених у XIV ст. були грамоти, договори (зокрема міжнародні), доручення тощо. У переважній більшості ці документи містили відомості про деякі інститути права власності й права зобов'язань. Окремі відомості про правові норми цього періоду збереглися у літописах. У них можна знайти ті чи інші згадки про міжнародні договори, законодавчу діяльність князів та деякі нові моменти в галузі кримінального права. Зокрема йшлося про самостійність такого виду злочину, як змова проти князівської влади; застосування таких суворих покарань, як смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна. В історико-правовій літературі є припущення про існування збірника постанов галицько-волинських князів, а також збірника церковних «навчань» про правосуддя.

Значення Галицько-Волинської держави в українській історії держави і права важко переоцінити. На думку С. Томашівського, це була «перша суто українська політична організація», яка в часи свого найбільшого піднесення обіймала 9/10 а під кінець існування – 3/4 залюднених прос-

торів України. Галицько-Волинська держава зберегла Україну від передчасного поневолення і асиміляції її Польщею. Разом з тим, відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця держава дала змогу уникнути односторонньої орієнтації на Візантію, запобігти утвердженню монгольських впливів. Перша загальноукраїнська держава сприяла концентрації значних державотворчих сил, які забезпечили розвиток українського суспільства та України як окремого національного утворення в наступний період.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть та охарактеризуйте етапи становлення Галицько-Волинського князівства.
2. Які оцінки монголо-татарської навали та її наслідків в історичній літературі?
3. Розкрийте суть золотоординського іга?
4. Покажіть особливості державного устрою Галицько-Волинського князівства.
5. Назвіть джерела права Галицько-Волинського князівства?
6. Покажіть особливості правової системи Галицько-Волинського князівства.
7. Яке значення Галицько-Волинського князівства у історії українського державотворення?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.
2. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.
3. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2017. – 444 с.
4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.
5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.

6. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.

2. Буша Н. Д. До питання участі народу в управлінні державними справами в Київській Русі, Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій / Н. Д. Буша // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2010. – № 4 (№ 50). – С. 108-113

3. Гавриленко О. А. Київська Русь: політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. – Харків: УніВС, 1999. – 69 с.

4. Черепнин Л. В. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. / отв. ред.: Л. В. Черепнин ; изд. подгот.: Я. Н. Шапов ; АН СССР, Ин-т истории. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

5. Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві Давньої Русі Княжої доби / Є. В. Ромінський // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 271-274.

6. Термок І. Я. Становлення та джерела руського права / І. Я. Термок // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 9. – Львів, 1999. – С.17-23.

Розділ V.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

§ 1. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВЛАДАРЮВАННЯ

Період XIV – першої половини XVII століття увійшов в історію України як дуже трагічний і драматичний. Ослаблені феодальною роздробленістю, знесилені татаро-монгольською навалою, колись могутні українські землі виявились неспроможними протидіяти зовнішній агресії. Як підкреслював О. Субтельний: «Україна, наче дозрілий плід, чекала наступного завойовника». Першими сприятливою нагодою скористались литовці, які у середині XIV ст. розпочали захоплення Наддніпрянської України. Князь Ольгерд поширив свою владу на дрібні князівства Лівобережної України, а 1362 року зайняв Київ. Підкоривши Чернігівщину і Новгород-Сіверщину, литовський князь створив одну з найбільших у тогочасній Європі держав. Керуючись мудрим принципом «Старого не змінюємо, нового не впроваджуємо», литовські князі привернули на свій бік значну частину української людності. Не випадково М.С. Грушевський вважав, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія. До речі, московські землі також не залишились осторонь литовської експансії, тому що 1386 року до складу Литви увійшло Смоленське князівство, а останньою українською територією, приєднаною до Великого князівства Литовського 1411 р., стала Подільська земля.

Під впливом зовнішніх чинників – політичного і військового характеру – Литва вимушена була шукати впливового союзника, яким стало Польське Королівство. Унаслідок укладання династичного шлюбу і підписання Кревської унії у 1385 р., литовський князь Ягайло спробував утворити

литовсько-польський союз, проте, Острівська угода 1392 р. і рішення Городельського сейму 1413 р. продовжили існування Великого Князівства Литовського як самостійного державного утворення.

Значні зміни у державно-правовому устрої українських земель сталися після їх анексії Польською державою. Від другої половини XIV ст. до середини XVII ст. становище українських земель залежало від особливостей процесу зближення Великого князівства Литовського та Польського королівства. Цей процес був обумовлений необхідністю протидії агресії Ливонського та Тевтонського орденів хрестоносців, а також зазіханням Московської держави на польські і литовські землі. Наслідком стало укладення 1569 року Люблінської унії, що проголосила створення держави Річ Посполита. Головний зміст унії полягав у наступному: створювалась єдина держава, очолював державу польський король, якого обирали у Кракові. Вибори Великого князя литовського скасовувались, хоч посада і залишалась, створювався єдиний сейм, запроваджувалась єдина монета, скасовувались внутрішні мита і збори, підтверджувались привілеї польської та литовської шляхти, укладені до унії міжнародні договори обох країн денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї з договірних сторін.

Велике князівство Литовське не одразу втратило свою самостійність, певний час зберігались власне законодавство, військова організація, фінанси, однак, територіально Литва зазнала втрат саме за рахунок українських земель – Волинь, Київщина, Поділля увійшли до складу Польського королівства. Проте, одразу після укладення унії, польський король своїм привілеєм підтвердив рівноправність православних і католиків, дозволив користуватися українською мовою в діловодстві та зносинах коронної канцелярії з місцевою адміністрацією. Принаймні, ще упродовж двох десятиліть українські землі у складі Королівства Польського мали статус схожий на автономію.

Утворення Речі Посполитої актуалізувало проблему взаємовідносин православної і католицької церков. У 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал про скликання церко-

вного собору у Бресті (Бересті) з метою ухвалення остаточного рішення щодо церковної унії. Брестський собор зібрався у жовтні 1596 р. і одразу ж розколовся на два собори – *православний і уніатський*. Православний собор відхилив унію; уніатський – проголосив унію, визнав владу Папи Римського, ухвалив основні догмати католицької церкви, зберігши, проте, православні обряди та церковнослов'янську мову. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (ця обіцянка залишилася невиконаною). Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, уніатська шляхта дістала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством. У підсумку, процес, що розпочинався як спроба об'єднати християнські церкви, закінчився їхнім подальшим роздробленням. Тепер замість двох з'явилися три церкви: католицька, православна та греко-католицька

Територія Північного Причорномор'я і Кримського півострову спочатку у складі Золотої Орди, а з часом Кримського ханства у XV ст. стала васалом Османської імперії.

Державний устрій Великого князівства Литовського перетерпів певну еволюцію. Упродовж XIV ст. верховна влада знаходилась в руках князівського роду. Найважливіші питання зовнішньо і внутрішньодержавного життя вирішувались на князівських зборах – снємах, до речі, в їх роботі брали участь навіть жінки князівського походження. Як й у провідних тогочасних європейських державах, вища законодавча і виконавча влада належала, за винятком князівської вотчини, удільним князям.

Із часом, у XV ст. князь привласнює собі законодавчі повноваження, скасовує удільні князівства і погоджується з діяльністю державної ради («пани-ради») у якості допоміжного, консультативного органу влади. У 1492 р. князівський привілей легітимізував діяльність «пани-ради», а привілей 1506 р. визнав її органом законодавчої влади. До складу панів радних входили близько 80 осіб, серед яких: маршалок земський і маршалок дворний, канцлер, підскарбій, гетьман, каштелян, старости, чотири католицькі єпископи і великі феодали. До компетенції відносилось обрання князя,

міжнародні справи, проблеми оборони держави, судочинство з найгучніших справ.

Починаючи з середини XV ст., найважливішим органом влади стає шляхетський сейм. Перший загальний (вальний) сейм було скликано у 1446 р., на нього збирались великий князь, «пани-рада», представники шляхти, яких обирали місцеві шляхтичі на сеймиках, єпископи. Із 1507 р. до складу сейму обирались винятково представники шляхетського стану, що перетворювало сейм на шляхетський представницький орган влади. Посада великого князя ставала виборною, за князем зберігалось право передати посаду у спадок, але за обов'язкового затвердження кандидата сеймом. II Литовський статут 1566 р. де-юре визнав сейм і заборонив князю без дозволу сейму починати війну, встановлювати податки на військові потреби, відсторонювати підданих від посади, позбавляти їх звань, а також ухвалювати нові закони «...на вальном сойме... з ведомостью порадою рад наших и призволением всех земель того панства нашего». Структурно сейм складався із двох палат – «пани ради» і шляхетської. Остаточне рішення ухвалювалось на спільному засіданні обох палат та набувало законної сили після підписання великим князем литовським. Через те, що ухвалення рішення потребувало консенсусу, є підстави припустити, що досягався він, зокрема, шантажем і навіть погрозами. Окремі дослідники вважають, що Литовські статuti заклали основи принципу розподілу влад, однак де-факто управлінські функції в цей час іще не були відокремлені від законодавчих, тому виконавча влада концентрувалась в руках сейму, князя і «панів-радних».

Система місцевих органів влади виникала наприкінці XIV ст. і була доволі строкатою, що пояснювалось її генезою під впливом анексії українських земель різними державами з різними традиціями організації і функціонування місцевої влади. У більшості удільних князівств залишалась волосна система адміністративного поділу. Кілька волостей створювали повіт. Після скасування інституту удільних князів їх функції перейшли до намісників, які призначались князем із числа місцевих магнатів. Намісники обіймали посади старост, воєвод, каштелянів.

У XVI ст. основною адміністративною одиницею визнається воєводство, що поділялось на повіти і волості та очолювалось воєводою, якого князь призначав майже довічно. Окрім воєвод місцевими проблемами опікувались старости, стольники, хорунжі. Первинною адміністративною ланкою ставали органи самоврядування сільських громад. Їх очолювали отамани (на південних землях) і старці (на північних), яких обирали на віче терміном на один рік. Допомогали їм інші місцеві чиновники (війтики, сорочники), які разом забезпечували збір податків і розподіляли обов'язки між членами громади. Також отаманові або старцеві з громадською радою належало право громадського, копного суду.

Певна еволюція центральних і місцевих органів влади і управління відбулась після їх залучення до складу Польської держави, а з 1569 р. – Речі Посполитої. Із другої половини XIV ст. до першої половини XV ст. Польща була станово-представницькою монархією на чолі з королем та однопалатним парламентом. До складу парламенту входила королівська рада (магнати й католицькі священики), а також представники від шляхти.

У 1476 р. було створено окрему шляхетську палату, що дістала назву посольської зборні, що призвело до формування вального двопалатного сейму. До верхньої палати – сенату входили представники світської та духовної знаті, що володіли значною земельною власністю і перебували в привілейованому статусі. Нижня палата сейму – посольська зборня складалась здебільшого зі шляхтичів та незначної кількості міських жителів. Король став носієм виконавчої та певною мірою законодавчої влади. Він входив до складу сенату, був його головою. У разі відсутності короля на засіданні, рішення сейму визнавалися неправомірними. І, нарешті, 1572 року у зв'язку з обранням королем Речі Посполитої Генріха Валуа, були ухвалені «Генрихові артикули», за якими держава проголошувалась дворянською республікою з королем на чолі, який визнавав вільні вибори. Насідком стало значне послаблення влади короля. Держава залишалась республікою, але влада короля не успадковувалась, а задля виборів короля скликались конвокаційний,

елекційний і коронаційний сейми. Король зобов'язувався не збирати посполите рушення (народне ополчення) без згоди сенату, скликати сейм кожні два роки, забезпечувати територіальну цілісність держави. Якщо король не виконував свої обов'язки, шляхта мала право висловити йому непокору.

Отже, внаслідок Люблінської унії 1569 р. та «Генріхових артикулів» 1572 р. верховна влада передавалася спільному литовсько-польському коронному сейму. Польські дослідники вважають, що законодавча влада - парламент складався з трьох елементів: короля, сенату і посольських зборів (зборні);

а) король, як носій виконавчої влади. Кандидатами на польський престол могли бути особи, що належали до родової польської знаті, католики, знайомі з вітчизняним правом. Маєтності короля проголошувалися недоторканими. Без згоди сейму король не мав права виїжджати за кордон. Йому дозволялося мати особисту охорону (до 800 осіб), але утримувати її слід було власним коштом. Навіть особисте життя короля підлягало регламентації. Він міг брати шлюб і розлучатися лише з дозволу сенату. Наречена мала бути католицького віросповідання, в іншому випадку – не могла стати королевою, доки не прийме католицизму. Діти короля не користувалися правом на успадкування трону, хоча могли обіймати посади в уряді та сеймі;

б) сенат. Членів сенату король призначав довічно, що робило сенаторів незалежними від новообраних королів. До сенату входили римо-католицькі єпископи, архієпископи, воєводи, каштеляни, державні чиновники вищого рангу. Після Люблінської унії кількість сенаторів стабілізувалася на рівні 140 осіб. Першим сенатором вважався глава польської католицької церкви.

Сенат скликався королем одночасно з посольською зборнею, але засідання проводились окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів нормативних актів, ухвалення посольською зборнею, обговорення питань зовнішньої політики, участь у розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля;

в) посольська зборня, як орган шляхетського представництва, перетворювалась на найвпливовішу палату сейму. До її складу входили 170 депутатів – послів від земської шляхти. Вона обговорювала внесені королем проекти законів, ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи. Після закінчення роботи сейму послі звітували на повітових сеймиках, які обрали їх до коронного сейму.

Усі питання в нижній палаті вального сейму ухвалювались одностайно. Це правило дістало назву «*liberum veto*» (вільна заборона). Отже, вальний сейм Речі Посполитої мав такі повноваження: ухвалював закони, скликав ополчення, надавав шляхетство, укладав міжнародні договори і союзи, визначав розміри та види податків, здійснював помилування та амністував засуджених, визначав напрями зовнішньої політики. Постанови сейму називались конституціями, оголошувались від імені короля, але з обов'язковою ремаркою, що ухвалені королем разом із сенатом.

За конституцією 3 травня 1791 р. Річ Посполита стала конституційною монархією, але, як така проіснувала лише кілька років, оскільки її територія внаслідок трьох розділів була поділена між Російської імперією, Австрійською імперією і Пруським королівством.

Державне управління у Речі Посполитій виконували король і вищі службовці, до складу яких входили: коронний маршалок, надвірний маршалок, коронний канцлер і підканцлер, що відали королівською канцелярією, коронний підскарбій, який відав державною скарбницею, коронний гетьман – головнокомандувач збройних сил Речі Посполитої, референдарії (духовний та світський) – помічники короля у королівському суді.

У адміністративному аспекті Річ Посполита поділялася на три провінції – Велику Польщу, Малу Польщу, до складу якої входила більша частина захоплених українських земель і Литву. Провінції поділялися на менші адміністративно-територіальні одиниці – воєводства. Очолював воєводство воєвода, який також виконував суддівські функції та керував шляхетським корпусом свого воєводства у разі воєнних дій. Українські землі були поділені на шість

воєводств – Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське. Кожне воєводство мало свій сеймик і посилало депутатів на вальний сейм. Воєводства складались територіально зі староств, які король жалував за службу. У віданні старост і замкових управителів перебували замки і села староства. Старости очолювали городські суди. На чолі повітів стояли каштеляни. Первинною адміністративною ланкою були волосні і сільські органи. У волості головним розпорядником става волосний староста, у селі – сільській схід з обраним старостою.

Конституція 1611 р. побудувала у Речі Посполитій своєрідний табель про ранги: підкоморій, хорунжий, земський судя, стольник, чашник, підсудок, підстольник, підчаший, ловчий, писар, мечник.

Своєрідною була організація Запорозької Січі, як осередка української державності цього часу. Запорізька Січ у військовому відношенні поділялась на 38 куренів, а в територіальному – на 8 паланок. Найважливіші питання – про війну і мир, переділ землі, обрання старшини – вирішувались військовими радами, які збирались щорічно 1 січня та 1 жовтня. Поточні проблеми ставали предметом обговорення паланкових і курінних сходок.

У зв'язку з домінуванням військової складової у діяльності Січі, серед міністеріалів провідні місця посідали військові керівники – кошовий отаман, військовий суддя, військовий отаман, військовий писар, курінний отаман, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, осавул. Головним посадавцем ставав кошовий отаман, якому належала вища адміністративна, військова, духовна і судова влада. До честі запорожців, вони створили своєрідну систему стримань і противаг, щоб запобігти абсолютизації влади кошового отамана: річний термін перебування при владі, звіт перед військовою радою і контроль з боку військової ради.

Більш детально державно-правовий устрій Запорізької Січі буде розглянуто на наступних сторінках підручника.

§2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Природно, що у ранньофеодальній державі, якою було Велике князівство Литовське, правовий статус особи залежав від наблизеності до очільника держави і розмірів власності або статків. Тому основними верствами населення литовсько-руського суспільства були: феодала, селянство, міщанство, дувішніцтво і козацтво.

Верхівку тогочасного суспільства складала боярсько-шляхетська аристократія, яка складалась із князів – «княжат голонних» – найбільш привілейована верства, яка мала за плечима окрім знатного походження значні статки і ключові державні посади і «княжат повітників» – шляхетне походження, але помірні розміри власності. Такі представники княжого прошарку мали вийняткові права щодо суду над підданими, надання їм земель за певних умов тощо. Суттєвим правом князів вищої ланки ставала виключна підсудність великому князю, а також можливість участі у великокнязівських нарадах лише завдяки знатності їх роду.

Іншою впливовою верствою суспільства стали магнати (від лат. «Magnus» – великий) – пани, які не мали князівських титулів, але походили від старовинних родів, володіли землею на спадковому праві. Правовий статус магнатів визначався князівськими привілеями 1492 і 1506 рр, за якими їм надався імунітет від місцевих судів, виклики магнатам на великокнязівський суд розсилались за чотири місяці, скаржитись на магнатів можна було або великому князю, або органу магнатського представництва «пани-Раді». Магнати підлягали юрисдикції великого князя, власне військо виводили під власними хорутвами, звідси ще одна їх назва «пани хорутонні».

Найчисельнішою групою панівного класу була шляхта – середні та дрібні земельні власники, що отримали земельні наділи за особисту військову службу. На початкових етапах існування Великого князівства Литовського до шляхти зараховували будь-яку людину, яка могла брати участь у воєнних діях. Із часом, починаючи з XVI ст., доступ до лав шляхти ускладнюється, а у другій половині століття унемо-

жливлюється. Правовий статус шляхти визначався постановою сейму 1522 р., за якою шляхтичами вважали лише тих землевласників, які походили від перших литовських князів Вітовта і Сигізмунда. У 1557 р. під час аграрної реформи були ревізовані як земельні, так і станові права шляхти. Перетворення шляхти на окремих лицарський стан супроводжувалось збільшенням їх прав – звільнення від суду королівських чиновників, від сплати мита за іноземні товари, упровадження підвищених санкцій за замах на життя шляхтича. Нарешті, у другій половині XVI ст. встановлюється режим «шляхетської демократії». Наслідком підписання Люблинської унії 1569 р. стало фактичне зрівняння української шляхти у правах з польською шляхтою. Від середини XVI ст. шляхетство вже передавалось у спадщину. Дарувати його міг лише сейм, а його втрата відбувалася за рішенням суду, або у разі переїзду шляхтича до міста для заняття ремеслом чи торгівлею. Тільки осілий шляхтич був єдиним повноправним громадянином Польщі. Із падінням авторитету державної влади у XVII ст. магнати забезпечували іншим шляхетським категоріям захист життя і майна, нерідко наймали для служби в латифундіях чи у власному війську. У другій половині XVIII ст. шляхта у Речі Посполитій становила майже 10% населення, що було найвищим показником у Європі. Шляхтич на українських землях у середньому володів одним селом у 20 – 30 ланів землі.

На приєднаних наприкінці XIV ст. галицьких землях українська шляхта мала значно менші права та привілеї порівняно з польською аристократією. На відміну від польських, українські шляхтичі змушені були сплачувати до королівської скарбниці грошові й натуральні податки, ремонтувати дороги та замки.

Специфічною суспільною верствою було духовенство, яке охоплювало не лише священиків, а й членів їх родин. Заможність церковників ґрунтувалась на володінні селянами, селами, стягунанні податків церковним судом, пожалуваннях із боку мирян. Із часом, великий князь набув право втручатись у внутрішні справи православної церкви, а внаслідок посилення католицької церкви, православна – втрачає свої привілеї і переходить під контроль польської влади.

Доволі численну категорію (близько 15%) складало міщанство. За заможністю і повнотою прав міщан можна поділити на три категорії: купецько-лихварська верхівка, цехові майстри, а також чільні урядники станового місцевого самоврядування і суду, які разом охоплювали міський патриціат; середні торговці, майстри, купці і бюргерство; міські низи: позацехові ремісники (партачі), міська біднота, слуги. Правовий статус міщанства визначався категорією міста – королівське, самоврядне, приватновласницьке або церковне. У XIV – XV ст. помітною прикметою українських міст стало надання «німецького» права спочатку колоністам-переселенцям із німецьких земель, а з часом магдебурзького права, яке поширювалось на мешканців багатонаціональних українських міст. Однак, православних зобов'язували проживати в певних районах міста, їх позбавляли можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежували у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Згідно з магдебурзьким правом, міщани обирали органи самоврядування – міську раду і міський суд – лаву. Водночас мешканці міста виконували як загальнодержавні повинності, так і ті, що встановлювала міська влада – сребщина, воловщина, подимний збір, утримання адміністрації, церковна десятина. Аристократія (князі, пани) володіли в містах земельними ділянками, які не підлягали міській адміністрації та суду. Міщани приватних міст сплачували натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували шляхи, чистили стави, будували греблі тощо.

Найчисленнішою суспільною верствою на українських землях у складі Великого князівства Литовського було селянство, яке за майновим і правовим становищем також не було однорідним.

За правовим статусом селянство поділялось на державних (мешкали на королівських землях) і приватних (перебували на магнатських, шляхетських, церковних або монастирських землях).

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялось на: особисто вільних або «похожих», які у будь-який

момент могли покинути землевласника, мали особисту власність, сплачували повинності; напівзалежне селянство – не мали права вільно покинути землевласника, доки не повернуть боргу, або не нададуть «замісника», тобто селянина такого ж ступеня залежності; покріпачені селяни – взагалі втратили право виходу від феодала.

§3. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Враховуючі політику «приятні», яку сповідували литовські князі по відношенню до Київської Русі, основними джерелами права залишались звичаєве право, Руська Правда, церковні статuti, а з часом з'явилися привілеї литовських князів. Усвідомлення позитивного характеру кодифікації покликало до життя створення Судебників, Литовських статутів, гетьманських (військових) артикулів. Необхідність запровадження самоуправління у містах обумовила появу на українських землях магдебурзького права у вигляді збірників німецького права. Так, 1556 року Бартоломей Троїцький видав збірку «Статті магдебурзького права».

Чільне місце серед джерел права посідало звичаєве козацьке право, яке навіть визнавалось польським урядом, тому що у цьому праві «чесність велика була».

Доволі розповсюдженими ставали великокнязівські привілеї, які надавали пільги, імунітет або звання, посади своїм підданам, як фізичним особам, так, навіть, станам, монастирям, містам тощо. Серед привілеїв найвідоміші – привілеї Ягайла 1387 р. та Городельський 1413 р., що суттєво обмежували права православних, як особисті, так і політичні. Віленські привілеї 1457 р. і 1492 р. надали додаткові права шляхті щодо суду залежного населення, звільнили її від сплати податків, зафіксували провідне становище «пани-ради» у політичній системі князівства. Серед перших судебників варто згадати Судебник Казимира IV, ухвалений 1468 року, який складався з узагальнення місцевого звичаєвого права і судової практики, а також викладення норм, що походили від Руської Правди.

Найвідомішими джерелами і пам'ятками права литовсько-руської держави стали Литовські статuti. I Литовський статут «Старий» був виданий 1529 року за ініціативи шляхти. Кодекс складався з 13 розділів та 264 артикулів і містив норми державного, адміністративного, кримінального, цивільного і інших галузей права. Статут визначив шляхту як єдиний стан і зафіксував її станові права і привілеї. Зокрема, ознакою приналежності до шляхти визнавалась давність, тобто можливість користуватись боярськими правами протягом кількох поколінь. Позитивною ознакою Статуту стала спроба сформулювати принцип верховенства права – «усі особи, як злиденні, так і багаті, повинні судитися на основі норм, викладених у Статуті».

Зміцнення правового статусу шляхетства у протистоянні з магнатством викликало потребу у розробці нового Статуту. Особливо наполегливою у своїх станових прагненнях виявилась волинська шляхта. У 1566 р. сейм затвердив II Литовський Статут. Структура кодексу залишилась майже незмінною – складався з 14 розділів і 367 артикулів, охоплював норми з різних галузей права. Так, розділ перший, другий, третій регулювали норми державного права, четвертий розділ було присвячено судоустрою, розділи з п'ятого до десятого – приватному праву, розділи з одинадцятого до чотирнадцятого регулювали кримінальне та процесуальне право. Однак, II Статут значно збільшив шляхетські права, закріпив представництво шляхти на сеймах, надав шляхті право вільно розпоряджатися землями і селянами.

Підписання Люблінської унії 1569 р. викликало потребу в уніфікації литовського і польського законодавства. Цю роботу виконала комісія під головуванням підканцлера Л. Сапеги. У 1588 р. III Литовський Статут не розглядався сеймом, а був затверджений привілеєм короля Сигізмунда III.

Чинність III Литовського статуту не поширювалася на Брацлавщину, Київщину, Волинь через приєднання цих територій у 1569 р. до польської корони. Тут зберігав чинність II Литовський статут.

Статут 1588 р. складався з 14 розділів, які налічували 488 артикулів. Кодекс був найповнішим, регулював усі найважливіші суспільні відносини. Помітною рисою Статуту

стало юридичне закріплення кріпосного права, збільшення терміну розшуку селян-втікачів з 10 до 20 років, збереження за селянами лише права володіння рухомим майном.

Провідним джерелом права став Вислицький статут 1347 р. – перший кодифікований збірник звичаєвого права Польщі. Він регулював норми публічного і приватного права, визначав правові рамки для окремих верств суспільства, насамперед, для шляхти і духівництва. На обидва верстви накладалися обов'язки військової служби на користь короля залежно від розмірів землеволодіння. За Вислицьким статутом шляхта зобов'язана була відбувати службу в межах країни, участь у воєнних операціях поза межами Польщі визнавалася справою добровільною, з окремою грошовою оплатою.

Згодом Вислицький статут (Мала Польща) був об'єднаний з Петраківським статутом (Велика Польща) у загальний судебник, що дістав назву «Повний звід статутів Казимира III».

Серед інших джерел права особливе місце посідає «Устава на волоки», ухвалена Сигізмундом II Августом у квітні 1557 р. Мета документу – проведення суттєвих соціальних та економічних перетворень у сфері аграрних відносин. Устава складалась із 48 артикулів, не пов'язаних між собою внутрішнім змістом. Започаткувавши земельну реформу, Устава на волоки сформулювала такі положення: зосередження усіх селянських земель в одному місці, позбавлення селян усіх категорій права на земельну власність. Власниками землі визнавались князь, шляхта, церква; селянство лише користувалось землею. Селянам заборонялось переходити з одного місця на інше, тобто Устава фактично узаконила кріпосне право на українських землях. Цей закон також реформував систему органів місцевого самоврядування – на місце десятників, приставів і старців прийшли війти і лавники, як представники великокнязівської адміністрації.

Із утворенням Речі Посполитої почалися спроби кодифікації чинного законодавства. У 1505 р. було схвалено збірник польських законів; 1532 року підготовлено новий збірник, який видано 1533 року. У 1782 р. було завершено роботу

із систематизації польського законодавства у єдиний Збірник законів.

Право власності. Об'єкти власності у Великому князівстві Литовському поділялися на нерухомі, до яких належали маєтки, земля, будівлі, ліси, та рухомі – усі інші речі.

Центральною проблемою ставало правове регламентування земельної власності. Найбільші земельні володіння належали великому князю литовському. Крім великокнязівської, існувала магнатська, шляхетська, церковна та селянська власність. Залежно від способу набуття права власності, маєтки поділялися на: родові, тобто отримані у спадщину батьком і передані синові, вислужені або одержані в тимчасове користування на певних умовах, наприклад «до живота» чи до «волі панської», придбані внаслідок купівлі-продажу.

Земельна власність усіх видів була недоторканною. Однак існували певні винятки. Піддані, що втекли до «землі ворожої», розглядалися як державні злочинці, а їхні маєтки переходили до скарбниці князя. Діти злочинця втрачали право на нерухоме майно. Проте, таке право відновлювалося, якщо злочинця затримували і передавали до великокнязівського суду. Позбавлялися права на частку батьківського володіння доньки, які вийшли заміж за іноземця або не отримали батьківського благословення на шлюб.

Право володіння засвідчувалось грамотою чи давністю часу. У разі відсутності посвідчувальних документів на нерухоме майно, воно відбиралося і передавалося до скарбниці литовського князя. Згідно з умовами аграрної реформи Сигізмунда Августа, у випадку неможливості документально підтвердити право власності на землю, земля переходила до великого князя. Литовський статут 1529 р. закріпив за землевласниками право володіти землею за винятком майна родового і вислуженого. Більш того, цей же статут забезпечив недоторканість шляхетської землі, встановивши термін давності у 10 років – тобто після закінчення терміну нерухомість залишалась у особи, яка тримала землю протягом вказаного часу. Певні обмеження щодо володіння землею за трьома Литовськими статутами полягали у зобов'язанні ко-

жного землевласника відбувати військову повинність особисто і, залежно від розміру землі, відправляти до князівського війська певну кількість озброєних підданих. Шляхтич, який відмовлявся виконувати військову повинність без поважних причин, позбавлявся права володіння землею, а його маєток переходив до земельного фонду Великого князя литовського. Зрозуміло, що будь-які обмеження щодо розпорядження землею, суперечили розвитку господарських відносин і утискали права і привілеї шляхти. Тому у III Литовському статуті 1588 р. шляхта домоглася скасування усіх обмежень земельної власності – «усім станам шляхетського роду можна тепер вільно і у майбутньому маєтками своїми, вотчинами, материнськими, також і висулуженими у нас, гусударя, і яким-небудь звичаєм і способом нажитими на вічність, розпоряджатися згідно з потребою, бажанням і власним розсудом». Новиною стало заставне землеволодіння, що з'явилося у XV столітті і визначало землю, що віддавалась кредиторів для забезпечення боргу. Якщо боржник упродовж 30 років не викупував заставну землю, вона переходила у власність кредитора.

Зобов'язальне право. Зрозуміло, що слабка розвиненість ринкових відносин і панування натурального господарства не сприяли поширенню договірному праву. Тому первинними видами договорів, як і у попередні часи, були договори міни і дарування. І з часом, під впливом розвитку грошових відносин, значного розвитку набувають договори купівлі-продажу, перш за все, рухомого, а з часом і нерухомого майна. Здебільшого договори укладались у письмовій формі за присутності свідків, із виконанням символічних дій (перебивання рук, виставлення частування), а суддівський чиновник лише фіксував факт відсутності примусу з боку однієї зі сторін та засвідчував їх дієздатність. III Литовський статут визначав, що у разі операцій із землею, необхідно було скласти запис, скріпити його власними печатками, а також запросити у якості свідків кількох осіб шляхетського походження, кожного зі своєю печаткою.

Поширеною формою забезпечення виконання зобов'язань ставала застава. Перехід права володіння від боржника до кредитора забезпечував останньому повернення

боргу, а право користування заставленим майном відкривало можливість отримання додаткових прибутків. У разі передавання маєтків у заставне володіння, з ними відходили й рухомі речі. Особливість заставного володіння Литовсько-Руської держави полягала в тому, що передаватися у заставу могли не лише особисті майнові права, а й державні посади. Правові джерела зафіксували непоодинокі факти передання у заставу прав старости чи міського вїта. Заставлену нерухомість володілець міг передавати у спадщину як за законом, так і за заповітом. Але, якщо в договорі застави вказано про перехід права власності на нерухомість у разі невикupu, то кредитор від моменту закінчення терміну ставав її власником.

Рухомими заставними речами дозволялося тільки володіти, але не користуватися. Наслідком невикupu речі в зазначений термін ставав її продаж із дозволу суду. Якщо вичерпані кошти перевищували борг заставника, то надлишок повертався останньому. Коли ж сума була меншою за борг, різниця стягувалася з решти майна заставника.

Договір застави рухомого майна укладався на невизначений термін. У такому разі заставодержатель звертався до суду, який призначав термін викупу, про що повідомлявся заставник. Якщо упродовж цього часу заставник не викупував річ, право власності на неї переходило до заставодержателя.

Спадкове право. Литовське право розрізняло спадкування за законом, заповітом і на основі звичаю.

Згідно із законом у Литовсько-Руській державі спадкомцями вважалися діти, брати, сестри, батьки та інші кровні родичі. Позбавлялись права на спадок особи таких категорій: донька, яка вийшла заміж без дозволу батьків чи опікунів, вдова шляхетського роду, яка без батьківської згоди вийшла заміж за простолюдина, незаконнонароджені, діти державних злочинців.

Законодавець розрізняв батьківське і материнське майно. Так, III Литовський статут встановлював, що батьківське майно передавалось у спадок лише синам, а дочкам надавався посаг (придане) з четвертої частини всього майна. Материнське майно, рухоме і нерухоме, розподілялося порівну між усіма дітьми, як синами, так і дочками.

Литовські статuti передбачали можливість розпоряджатися майном за заповітом. Відповідно до заповіту спадкодавець мав право розпоряджатися лише купленою земельною власністю, що не входила до власності родової, та рухомим майном.

Держава ретельно охороняла майнові права спадкоємців, створюючи законодавчі перешкоди для несумлінних спадкодавців. Відтак процедура укладання заповіту була достатньо складною. Вона розпочиналася з дозволу шляхетської чи копної ради на внесення до заповіту саме того перебіку майна, яким мав право вільно розпоряджатися власник. Заповіт укладався в усній чи письмовій формі у присутності одного члена панів-ради та не менше ніж двох шляхтичів.

Існувала спрощена форма заповіту для осіб, що перебували на війні, в дорозі або за кордоном. Нею передбачалося складення присяги щонайменше двома шляхтичами перед князем, судом, а під час воєнних дій гетьманом чи повітовим хорунжим, які могли засвідчити чинність укладання такого заповіту.

Не мали права заповідати неповнолітні, ченці, сини, які не були відокремлені від батьків, залежні людям, полонені, психічно хворі.

Не могли бути свідками складення заповіту особи, які самі не мали права заповідати, наречені, опікуни, а також ті, кому за заповітом передавалося все майно чи його частина. Документ із помарками чи виправленнями вважався нечинним.

За відсутності спадкоємців майно ставало вимороченим і переходило до державної скарбниці.

Деякі питання спадкових відносин регулювалися нормами звичаєвого права. Вони настільки глибоко вкорінилися у правосвідомості населення, що посіли належне місце в системі чинного права. Литовський статут 1588 р. узакопив норму, яка дозволяла розгляд спадкових справ на основі звичаєвого права.

Шлюбно-сімейне право. За звичаєвим правом на українських землях, що були інкорпоровані до Литовського князівства, шлюб міг укладатися без вінчання в церкві. Шлюб

набував законної сили за умов отримання нареченими батьківської згоди, публічності укладання шлюбного союзу і сплати грошового податку.

У XVI ст. єдиною формою законного шлюбу стає церковний шлюб. У Статуті 1566 р. йдеться про те, що шлюбний вік жінок становив 15 років, а чоловіків – 18. Згодом III Статут зменшив шлюбний вік жінки до 13 років. Укладання шлюбу здійснювалось у декілька етапів: сватання, оглядини, заручини, вінчання та весілля. Сватання й оглядини, як підготовча дія, не мали ніяких правових наслідків. Правові наслідки наставали тільки після заручин. Сторона, яка відмовилась одружитися після укладання угоди про шлюб (заручин), зобов'язана була виплатити обумовлену угодою штраф як відшкодування витрат із підготовки до шлюбу. Заручини могли відбутися ще у дитячому віці майбутнього подружжя. Якщо в сім'ї було кілька дівчат, то обов'язковим було раніше видати заміж старшу, а потім наступну за віком. Після сватання і заручин представники нареченої та нареченого укладали шлюбний договір. Порядок оформлення шлюбних договорів і наслідки їх невиконання досить докладно розглянуті в Литовських статутах. Головною частиною такого договору були майнові відносини. Так, статuti визначали порядок внесення посагу і віна, що записувалося нареченим своїй майбутній дружині в порядку забезпечення її посагу. У разі смерті батьків нареченої посагом її повинні були забезпечити брати. Зазвичай розмір віна удвічі перевищував розмір посагу. Законність шлюбу затверджувалася вінчанням. Перешкодою для узяття шлюбу могло бути різне віросповідання чи кровна спорідненість. Так, жінкам-християнкам заборонялось одружуватися з мусульманами та іудеями. Заборонялось також одружуватись особам, які раніше вже перебували у трьох шлюбах. У випадку смерті батьків і незгоди рідних видати дівчину заміж, вона могла одержати дозвіл на шлюб від посадових осіб. Особиста згода на шлюб нареченого й нареченої мали значення лише в тому випадку, коли вони були матеріально забезпечені та перебували у зрілому віці. Найчастіше ця згода була тільки формальністю. Литовські статuti забороняли відда-

вати заміж дівчат та жінок-вдів силоміць, жінкам надавалось право вільного волевиявлення при виборі шлюбного партнера. Водночас, обираючи чоловіка, дівчина зобов'язувалась рахуватись з волею батьків чи опікунів. Особисті відносини подружжя формувалися залежно від їх характеру, походження та майнового стану. Дотримання дітьми поваги до батьків ґрунтувалося не лише на звичаях і моралі, а й на законодавстві. Литовський Статут 1529 р. наполягає на покаранні того, хто вдарив батька чи матір, насамперед, позбавленням сина чи доньки спадку. У разі, якщо дочка без дозволу батьків виходила заміж, то її слід залишити без посагу і будь-якого спадку. Покарання також встановлювалось, якщо неповнолітня дівчина, що не має батьків, виходила заміж без згоди на це рідних (дядька по батьківській лінії). За Литовськими Статутами визначалися права жінки на окреме майно (віно чи посаг), а також рівноправність учасників подружнього життя щодо питань виховання дітей. Діти мали однакове право на спадкове майно батьків, не зважаючи на те, що були народжені в різних шлюбах. Розірвання шлюбу Литовськими статутами позначалось терміном «протестація» і ставало можливим лише з дозволу церкви. Так, церковне законодавство визначило лише два випадки для розлучення – перелюбство і тривалу та невиліковну хворобу одного із членів подружжя.

Кримінальне право. Джерелами кримінального права XIV – XVII ст.ст. перш за все ставали норми звичаєвого права, зміст яких свідчив про цілком розвинені уявлення про злочини і покарання. Дослідники також зазначають, що в окремих землях Великого князівства Литовського – колишніх князівствах Берестейському, Полоцькому та інших існували власні кримінальні закони. Із часом розвиток правової думки і потреби суспільства покликали до життя кодифікацію кримінального права. Реалізацією цього стали Судебник Казимира 1468 р. і Литовські Статути. За Судебником законодавець зафіксував одноманітне розуміння злочинів і покарань, а також уперше сформулював підстави і цілі індивідуального покарання. У XVI ст. розвивались теоретичні засади різних інститутів кримінального права, а також ство-

рювалася спеціальна юридична термінологія для визначення правових явищ. Залежно від характеру злочинної діяльності і її результатів, по-різному називалися і злочини: «кривда», «учинок», «злочинство», «шкода», тобто фізичні, моральні або матеріальні збитки, що завдавались громаді або фізичній особі. Загальне поняття злочину, близьке до сучасного, вперше зустрічається у грамоті 1447 р. і називається «проступок».

Закон починає розрізняти елементи складу злочину і характеризувати його істотні ознаки. Так, на початку XIV ст. об'єктом злочинного діяння визнаються конкретні блага та інтереси особи, а Статут 1588 р. визнає об'єктом злочину злочинні посягання на порушення громадського порядку і суспільної моралі. Суб'єктом злочину закон визнавав тільки осудну особу, яка досягла певного віку (14 років за Статутом 1566 р. і 16 років за Статутом 1588 р.). Не підлягали кримінальному покаранню психічно хворі особи. Стан алкогольного сп'яніння прирівнювався до діянь, вчинених «по злому наміру».

Суб'єктами злочину могли виступати як безпосередньо винна людина, так і група осіб, які відповідали за чужий злочин. Колективна відповідальність цілої групи була зручним засобом примушення до покори феодално залежних людей, встановлення серед них кругової поруки, давала можливість примусити усіх стежити за підтримкою порядку або відповідати за нього. Разом із тим, у правових актах були спроби обмежити відповідальність за чужу вину і запровадити принцип персональної відповідальності тільки винної особи. Якщо слід злочинця приводив у яке-небудь село, то його жителі повинні були знайти і видати його або відшкодувати всі нанесені ним збитки і виплатити судові штрафи (пригадаємо «дику віру» часів Київської Русі). Колективна відповідальність широко застосовувалася за державні, антифеодалні і релігійні злочини.

Статут 1529 р. розмежовує вину умисну і необережну. Злочин, навіть тяжкий, вчинений з необережності, не призводив до кримінальної відповідальності, а лише зобов'язував порушника виплатити сім'ї загиблого головщину або компенсувати збитки. Така відповідальність наставала у випадках

необережного вбивства на полюванні, коли зрубане дерево падало на людину, коли при стрільбі з лука або рушниці в ціль стріла або куля, що відхилилася убік, влучала в людину. Якщо вершника поніс кінь, і при цьому хто-небудь був збитий, то вершник не ніс кримінальної відповідальності. Але, якщо вершник на коні ненавмисно збивав вагітну жінку, то йому призначалось тюремне ув'язнення терміном на 3 місяці і публічне покаяння, а у разі смерті потерпілої – смертна страта.

І Литовський Статут 1529 року спробував сформулювати презумпцію невинуватості. Кодекс підкреслював, що суд «в речах вонтпливых сконнейший маєть быти ку вызволенню нижли ку каранью». У той же час підкреслювалось, що ця теза поширюється на привілейовані верстви, і лише Статут 1588 р. розповсюдив презумпцію невинуватості на всіх громадян.

Також І Литовський Статут 1529 р. містить спробу визначити інститут необхідної оборони. Якщо діями особи, яка вимушена захищатися, керує не зла воля, а необхідність, що примушує людину захищати життя, здоров'я, майно, як власне, так і інших осіб, то не можна таку особу притягати до кримінальної відповідальності. Також закон встановлює, що необхідна оборона матиме місце винятково за умов реальної небезпеки. На думку дослідників, «Статут 1529 р. визнавав необхідну оборону, як обставину, що мала злочинний характеру діяння і його караність у випадках: при здачі фортеці ворогу внаслідок голоду «гвалтівного» і «при вбивстві чужої собаки при обороні від її нападу». Згідно зі Статутом 1529 р., при перевищенні необхідної оборони винуватець звільнявся від кримінальної відповідальності, але зобов'язувався виплатити родичам загиблого «головщину». При нанесенні тільки поранень, для звільнення від кримінальної відповідальності, достатньо було довести, що потерпілий перший почав агресивні дії не залежно від того, яка була загроза, і які дії міг учинити той, хто захищався. Здача ворогу фортеці і капітуляція гарнізону вважалися тяжким злочинном, але здача фортеці через важкий голод розглядалося як дія, що наставала за крайньої потреби і не підлягала кримінальному покаранню.

Кримінальне право XVI століття точно не розмежовувало стадії злочинних дій, хоча вже й відрізнялися злочинний намір, готування і замах, які переслідувалися тільки у випадках, безпосередньо передбачених у законі. Наприклад, підготовка бунту і змови проти государя каралися як закінчений злочин. Намір у вигляді погрози підпалу майна або вбивства кого-небудь, зобов'язував того, хто погрожував, зробити заяву перед урядовцями, що він це не зробить і надати поручителів. Якщо він відмовлявся надати поручителів, то його ув'язнювали до того часу, поки він їх не надасть. Якщо після погрози у потерпілого що-небудь підпалювали або було вчинено вбивство, а злочинця встановити не вдалося можливим, то відповідав той, хто погрожував вчиненням цих дій.

Іще одним показником високої правової культури стало визначення покарання залежно від ступеню участі особи у злочині – проста співучасть (усі співучасники – виконавці злочину) і складна (підбурювачі, виконавці, співучасники). Співучасниками вважалися особи, які допомагали злочинцям порадами або кіньми, зброєю, людьми або грошима. Підбурювачем визнавався суб'єкт, зокрема феодал, який направив залежних від себе людей на злочин. Підбурювач психічно хворих (неосудних) осіб розглядався як безпосередній виконавець. Не вважався співучасником злочину і не підлягав кримінальній відповідальності слуга поміщика, який супроводжував його при нападі на чужий будинок і поранив або вбив кого-небудь під час захисту свого пана.

Залежно від об'єкта злочинного посягання, злочини можна поділити на наступні види: державні, проти порядку управління і правосуддя, військові, проти релігії і церкви, проти моральності, проти життя, здоров'я і честі людей, майнові, злочин слуг та інших залежних людей проти феодалів. Ставлення до злочинів проти віри було наступним: закон заохочував перехід із іудейства чи ісламу до православ'я чи католицизму. Однак, перехід християнина у зворотному напрямку передбачав спалення тих, хто схилив до прийняття іншої віри. До злочинів проти моральності відносилось і

згвалтування. У цій справі основним доказом для суду служив крик потерпілої. Якщо вона цього не робила або ніхто не чув – факт злочину був відсутній. У разі доведення своєї правоти потерпіла отримувала навіязку (відшкодування за завдані побої, рани, образу честі). Покарання могло бути скасоване в разі згоди потерпілої вийти заміж за кривдника. До злочинів проти життя та здоров'я належало нанесення тілесних ушкоджень. Замах на життя особи та її майно визначався термінами «наїзд» або «кївалт». Під ними закон розумів бандитський напад однієї особи чи групи осіб. Якщо на шляхетський будинок навмисно, насильно був учинений напад, або під час нападу у будинку був би хто-небудь вбитий, зловмисник підлягав смертній карі разом зі своїми спільниками. При цьому головщина виплачувалась відповідно до стану вбитого у подвійному розмірі. У випадку причинення тяжкого поранення сам виконавець присуджується до смертної кари, а його спільники – до тюремного ув'язнення терміном один рік і шість тижнів. «А коли насильно наїхавши чи напавши, нікого не поранив і не вбив, але ознаки насилля залишив або шкоду причинив, тоді тільки за насилля буде платити штраф і відшкодовувати збитки».

Законодавець використовує різні терміни для позначення покарання: «карання», «скарання», «покута», і визначає його як зло і страждання, що застосовується органом, який діє на підставі закону або звичаю. Із часом правова думка у Литовсько-Польській державі оцінює покарання як «школу земську», і головний наголос робиться на покараннях публічно-кримінальних і залякуючих. Одночасно з розвитком держави і права, змінюються і погляди на цілі покарання. Зазнають змін і розуміння мети покарання – головною стає публічна кримінальна відплата і захист суспільства від «шкідливих і злих дій». Закон забороняв звільняти злочинця від покарання. Законодавець достатньо чітко визначає, що однією з основних цілей покарання є попередження злочинів, крім того, покарання злочинця повинне приносити матеріальні вигоди державі.

Покарання поділялись на основні і додаткові. Основні: штрафи на користь потерпілого і держави і інші майнові по-

карання, тюремне ув'язнення, позбавлення прав, тілесні покарання, смертна страта. Додаткові: вигнання за межі держави, позбавлення спадкових прав, покаяння. Майнові покарання дуже часто застосовувалися як додаткові. При призначенні міри покарання, перш за все, враховувалася становище належність особи. Наприклад, таке додаткове покарання, як позбавлення честі призначалося тільки для представників шляхти, оскільки прості люди не могли позбавлятися честі, вважалося, що її в них немає. Страта призначалася за учинення таких злочинів: проти релігії і церкви, державних, проти порядку управління, проти правосуддя, військових, проти життя, здоров'я і честі людини. Тілесні покарання (членушкодження і болісні) застосовувалися, як правило, до простих людей.

Особливим видом покарання у Великому князівстві Литовському було оголошення поза законом і вигнання за межі держави («баніція»), до якої засуджувалися шляхтичі, звинувачені в тяжких злочинах. За деякі злочини закон передбачав їй у вигляді додаткової міри покарання. Всі ці різні за характером види покарань на практиці застосовувалися іноді у вигляді різноманітних комбінацій, які законодавець був не в змозі наперед передбачити і регламентувати. Дослідники зазначають, що практика призначення покарань мала певні гумані риси – незастосування смертної страти до вагітних жінок, до дітей і підлітків до 16 років, у встановленні кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини, більш високої відповідальності за злочини проти жінок, порівняно недовгих термінів тюремного ув'язнення. Зрозуміло, що у класовій державі теорія і практика призначення покарань також мала класовий характер – покарання винуватих осіб залежало від класової і станової належності як потерпілого, так і злочинця. Коли був вбитий шляхтич декількома шляхтичами і всі вони були визнані винними, то карався смертю тільки один, по вибору обвинувача (позивача), інші засуджувалися до тюремного ув'язнення і виплати «головщини». Якщо шляхтича вбили прості люди, то смертна страта чекала на всіх, скільки б їх не було, і лише у разі вбивства в бійці, кількість простих людей, які

підлягали покаранню смертю, обмежувалося трьома особами. Коли хтось із шляхтичів без наявної причини навмисно вбив людину простого звання, нешляхтича, і при цьому був би впійманий на гарячому, він, крім виплати головщини, карається смертною карою.

Отже, безумовно прогресивним явищем у кримінальному праві XVI ст. ставало введення відповідальності шляхти за вбивство простої людини. Проте процесуальний порядок встановлення вини шляхтича у такому злочині був настільки складним, що довести його винність часто було просто неможливо, у зв'язку з чим і сам злочин міг залишитися безкарним. У тих випадках, коли суд не в змозі встановити ступінь винуватості особи в бійці за відсутності свідків, питання винності розв'язувалося шляхом жеребу або присяги, тобто для правильного визначення вини суд повинен був виявляти причинний зв'язок між діянням винного і наслідками.

Кримінальні норми Статуту не охоплювали всіх видів покарань, тому феодал, який здійснював суд над залежним населенням, міг застосовувати покарання, не передбачені законом або навіть звичаєвим правом. Існувала також своєрідна система покарань в церковних судах.

В державних судах найбільш часто застосовувалися наступні покарання: майнові покарання, конфіскація і штрафи, смертна страта, тілесні покарання, видача злочинця потерпілому (для відробітку боргів або для страти), тюремне ув'язнення, вигнання і оголошення поза законом, позбавлення честі, покаяння, позбавлення посади. Найпоширенішими покараннями були майнові покарання і штрафи. Вони могли застосовуватися як основний або додатковий вид покарання. Гроші могли піти на користь як потерпілого і його рідних, так і держави і суддів.

Смертна страта могла бути простою і кваліфікованою. Простою смертною стратою вважалось повішення або відрубання голови, а кваліфікованою – четвертування, спалювання на багатті, втоплення, колесування, саджання на кіл. До простих людей широко застосовувалися тілесні покарання – відрубання певних частин тіла, биття палицями або батогом.

Тюремне ув'язнення практикувалось у двох видах – легке – у верхній частині тюрми і важке – у підземеллі, з ланцюгом на шії. На утримання невільника гроші повинен був давати він сам і його близькі або потерпілі, за звинуваченнями яких злочинець був засуджений до тюремного ув'язнення.

Вигнання і оголошення поза законом застосовувалося зазвичай до злочинців-феодалів, які ховалися від суду, у випадку, якщо вони звинувачувались у вчиненні тяжких злочинів, за які могла бути покаранням смертна страта. Позбавлення честі було додатковою мірою покарання для шляхти. Це покарання означало втрату шляхетських привілеїв і всього маєтка. Позбавлялася честі шляхтичі, які втекли з поля битви, вигнанці, злочинці, які були осуджені до смертної страти, але потім помилувані.

При каятті засуджений повинен був прилюдно, в церкві або костьолі, чотири рази на рік оголошувати людям про свій злочин. У разі нанесення образи шляхтичу, винний міг бути засуджений до публічного прохання прощення у шляхтича, що могло відбуватися у суді або іншому суспільному місці.

Класовий характер права особливо бачимо у призначенні покарань. Якщо шляхтич поранив або покалічив іншого шляхтича, то він міг бути засуджений до такого ж покарання. У випадку завдання шляхтичем побоїв простій людині, він засуджувався тільки до виплати штрафу. Якщо проста людина поранила або побила шляхтича, то її карали відсіканням руки, а якщо покалічив шляхтича, то каралась смертною стратою. Слуга, який поранив поміщика, карався смертною стратою, а тому, хто підняв руку на поміщика – її відрубували.

§4. СУД ТА СУДОЧИНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

Після захоплення українських земель Великим князівством Литовським (з другої половини XIVст) юридичний процес регламентувався різними нормами: звичаєвого

права, Руської Правди, а з XV ст. уже вперше законодавством іншої держави – першою збірником норм литовського кримінального і кримінально-процесуального права – Судебником Казимира IV 1468 р., а також статутами, збірниками магдебурзького права.

Що стосується іншої частини українських земель – Галичини, то тут зберігався дуже значний вплив звичаєвого права, який був зумовлений зокрема, архаїчним, консервативним характером цього права, що сприяло захисту давньоруських традицій правового ладу від різких змін або нав'язування чужоземних правових норм. Давньоруське звичаєве право зберігало традиції, ідеологію народного права, у ньому рельєфно відбивався стан і рівень розвитку правової культури того часу. Саме тому українське звичаєве право не сприяло радикальним змінам, які ініціювалися польськими королями у Галичині після її загарбання польською державою 1349 року.

Проте, така ситуація лише уповільнювала проникнення польського права в Галичину. У результаті джерела права в Галичині у складі Польського Королівства зазнали певних запозичень принципів та ідей польського права. Проте, ці запозичення не змінили і не могли змінити правової ідентифікації українців, оскільки право Польського Королівства було орієнтоване на європейське, давньоримське право, тобто європейську правову культуру. А українська правова традиція ще задовго до анексії Галичини Польським Королівством у добу Київської Русі мала рецепцію візантійського, а через нього і римського права.

У цей час основним джерелом процесуального права у Польщі був Віслецький статут 1347 р. та Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р. Окрім того, важливе значення для регулювання судового процесу на базі звичаєвого права відіграла Ельблонзька книга, або так звана «Польська правда» XIII ст. Проте, найґрунтовніше у зазначений період питання процесуального права вирішувалися у I (Старому) Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що серед XIII розділів, на які поділявся цей Статут, окремий розділ (VI) був присвячений судоустрою і судочинству. У 1566 р. було затверджено

II (Волинський) Литовський Статут який також містив процесуальні норми (розділ IV). Як результат, процесуальне право на українських землях сформувалося на основі синтезу давньоруського звичаєвого права, Руської Правди і нормативних актів у вигляді судебників, статутів та привілеїв Польського королівства і Великого князівства Литовського.

У цей час у більшості випадків процес мав змагальний характер. Розглядаючи генезу судочинства на українських землях упродовж XIV – XVI ст. необхідно зазначити безсумнівний поступ у його розвитку, який мав низку позитивних рис. Сюди можна віднести досить вдалі спроби щодо розподілу влад, а саме: поступового відділення судової влади від виконавчої (адміністративної); уточнення юрисдикції судів шляхом розмежування їх компетенції за колом справ; початки відділення кримінального процесу від цивільного; формування нової стадії кримінального процесу – попереднього слідства у кримінальних справах; зміна порядку виклику відповідача до суду (встановлення письмового порядку) і ведення судових книг, до яких занотовувалися вимоги позивача та судові рішення. Все це було істотною новацією і стало важливим кроком у впорядкуванні судочинства, а, значить, у цілому позитивно вплинуло на перспективи розвитку процесуального права

Характерною рисою юрисдикційного процесу був суворий формалізм. Судочинство здійснювалось відкрито і усно з дотриманням певних процесуальних правил. Необхідно зазначити, що сторони юрисдикційного процесу отримали достатньо широкі процесуальні права. Про це свідчить, наприклад, те, що при розгляді кримінальних справ потерпілий мав значні повноваження на різні процесуальні дії, спрямовані на розшук злочинця. Такі дії передбачалися ще звичаєвим правом і здійснювалися, як правило, тоді, коли злочинець переховувався, прагнучи уникнути правосуддя. Характерно, що позивач на будь-якій стадії процесу міг відмовитися від позову чи обвинувачення, укласти мирову угоду або навіть помилувати злочинця. Але стосовно найбільш тяжких злочинів (проти держави й церкви) слідство й суд були обов'язковими, незалежно від заяви сторони.

У такому випадку можна спостерігати чіткі прояви рис слідчого процесу, що означало практикування доносів, застосування катування (до трьох разів, але із заборонаю доводити до скалічення допитуваного), дотримання таємниці судочинства.

Ще однією характерною рисою процесу було те, що його суб'єкти мали різну процесуальну правоздатність, яка безпосередньо залежала від станової приналежності. Але в цілому процесуальні права сторін у суді були достатньо широкими і давали їм реальну можливість брати активну участь у процесі та впливати на увесь його хід. Найширшою процесуальною правоздатністю, відповідно до свого соціального стану, були наділені магнати і шляхтичі. Обмежену правоздатність мали залежні люди, — це означало, ще не в усіх судах вони самостійно могли вести справи. Взагалі не мали процесуальної правоздатності холопи, челядь, невольники та бранці. Таким чином, реальний обсяг прав кожної зі сторін залежав від її станового та майнового становища, що відповідало принципам феодального суспільства.

Певні зміни у процес було внесено після судової реформи, яку було проголошено на Більському сеймі (1564 р.). Найсуттєвіше полягало в тому, що магнати і шляхта були позбавлені права судової юрисдикції. Своєрідними судовими округами стали повіти, на які було поділено Велике князівство Литовське. У кожному із них були створені земський, гродський та підкоморський суди. Кожен з цих судів мав свою юрисдикцію. Гродські суди розглядали кримінальні справи. У містах, які мали магдебурзьке право, розглядом судових справ займалася судова колегія, до складу якої входили вейта, його заступник — лентвійт та лавники. Їх юрисдикції підлягали і міщани. Продовжувала залишатися істотною судова компетенція церкви. Церковні духовні та доменіальні суди діяли фактично на усій території держави.

У першій третині XVI ст. у судах на українських землях виникає новий прогресивний інститут — інститут судового представництва, і це знайшло своє відбиття у Статуті 1529 року (розд. VI, арт. 20). Якщо у державних судах розглядалися цивільні справи, то ведення справи могло доруча-

тися довірений особі сторони – прокуратору, або речнику, адвокату. У цьому випадку сторона отримала певну преференцію – могла не з'являтися до суду. Поява адвокатів в українських судах була подією великого значення і обумовлювалася зростанням ролі писаного права у результаті впровадження Статуту 1529 року. Фактично і юридично це означало поступове витіснення звичаєвого права писаним, а це, в свою чергу, зробило неможливим для багатьох людей, які не мали відповідної освіти чи досвіду, ведення справ у судах.

Проте, на українських землях XVI ст. ще залишався певний дуалізм процесів: за писаним правом і звичаєвим правом. Звичаєве право продовжувало залишатися основним джерелом нормотворення, а часто й істотною складовою процесуальних приписів статутів. Копне судочинство здійснювалося на принципах рівності учасників процесу, усності й широкої участі громадськості у розгляді справи та ухваленні рішення. Частково це збереглося й у судочинстві урядових судів.

Суттєвий вплив на формування права Великого князівства Литовського здійснили ідеї західноєвропейського Ренесансу та рецепція зарубіжних правових інститутів. Це зумовило початок упровадження таких важливих принципів у судочинстві, як презумпція невинуватості, призначення покарання не інакше як за вироком суду і за наявності достатніх доказів вини. Статути 1529, 1566 рр. закріпили недопустимість заочного покарання та неможливість піддати шляхтича арешту та ув'язненню без вироку суду.

Вагому роль у юрисдикційному процесі XIV – XVI ст. на українських землях продовжувало відігравати українське звичаєве («копне») право. Це, зокрема, виявлялося у тому, що потерпілий у разі заподіяння йому будь-якої шкоди, за звичаєвим правом (і за Литовським Статутом), як і в добу Київської Русі, мусив терміново повідомити про це сусідів, сповістити в найближчі урядові установи, а після того – до суду. Таке оприлюднення звістки про скоєння злочину мало свої корені у звичаєвому праві і називалось поволанням. Поволання означало визнання факту злочину, а також зобов'язання місцевих жителів допомагати викриттю і упійманню злочинця. Останні мусили інформувати про все,

що їм стало відомо про цю справу. Якщо оголошення про злочин було відсутнім, то суд розцінював це не на користь потерпілого. У такому випадку суд піддавав сумніву сам факт злочину.

Хоча поволянням усі жителі закликалися до збору доказів у цій справі, проте потерпілий, перш за все, сам повинен був зробити все можливе для викриття й упіймання злочинця. Його дії починалися з того, що одразу після поволення або й синхронно з ним потерпілий розпитував усіх, намагаючись знайти будь-яку інформацію про злочин. Якщо ж ці дії і, перш за все, опитування не давали необхідних результатів, то переходили до «прослуху». Цей етап розшуку був пов'язаний із прагненням потерпілого отримати будь-яку звістку, яка сприяла упійманню злочинця. Якщо йшлося про вбивство, поволення закликала вбивцю з'явитися на суд. У такому випадку, згідно з магдебурзьким правом, міські суди, оголошували «поволеного» «упавшим в праві», його жінку – вдовою, а дітей – сиротами. Поволення занотовувалося до спеціальних книг, де вбивця піддавався осуду. Від нього, за звичаєм, відрікались всі близькі йому.

Якщо ж потерпілому вдавалося натрапити на слід злочинця і знайти крадене, зокрема коней або худобу, здійснювалося «личкування» або «лицовання», що означало позначення, помічання краденого як «лиця», *corpus delicti*. Необхідно зазначити, що урядовці не заперечували проти таких дій потерпілого, а вважали їх ціком виправданими, необхідними та правомірними. Вже на стадії розгляду справи «лицьовані» речі вважались достовірним доказом. В Україні «личкували», окрім коней та худоби, також і птицю (різали лапки). «Лице» («личко») передавалося возному для збереження до суду. Окрім того, у народі був поширеним і звичай самостійно «личкувати» до суду злочинців, які вчинили аморальні дії.

Переслідувати та викривати злочинця потерпілий або його рідня мали право, позачергово, у кримінальних справах. Для цього використовувалися традиційні з доби ще Київської Русі «зводу» та «гоніння сліду». У випадку, коли упійманий «на гарячому» із краденими речами не бажав визнати себе винним, а заявляв, що він є сумлінним набувачем

і речі були ним ніби-то куплені, його приводили на звід – очну ставку з тим, від кого він отримав річ, опитували «де він се взяв і на кого посилається». Так продовжувалося до того моменту, доки не знаходили того, хто не міг пояснити і підтвердити, звідки він узяв крадену річ. У такому випадку цю особу й визнавали винуватою.

Досудове розслідування передбачало ще одну наступну форму – гоніння («виведення») сліду, про який вже писалося в попередньому підрозділі.

Згідно зі Статутом 1588 р., у деяких кримінальних справах посадовці повинні були порушувати обвинувачення і проводити попереднє слідство, не чекаючи заяви від потерпілого або зацікавлених осіб. Таке слідство проводилося повітовим старостою або його заступником і суддею або писарем гродського суду. Допит свідків і підозрюваних проводився у присутності возного і 2-х понятих шляхтичів, що не мають відношення до справи. Такий порядок слідства і допиту дозволяв уникнути зловживань посадовців на цій стадії процесу.

Розгляд судових справ у Галичині до 1434 р. знаходився у компетенції старост кожної землі, а вищою апеляційною інстанцією для них був генеральний староста у Львові. Із 1434 р. ця територія була поділена на воєводства, якими керувала польська адміністрація, а також започатковувалися станові шляхетські суди – земські, гродські та підкоморські.

Впровадження земських судів у воєводствах (землях) було результатом певного перетворення раніше утворених у провінціях придворних судів. Наперед визначався термін проведення засідання суду, що мав назву рочки. До обов'язків членів земського суду належали періодичні поїздки територією воєводства, де вони мали збиратися у заздалегідь визначених містах для розгляду справ. У результаті цього були утворені так звані судові повіти. Характерними рисами земських судів була їх колегіальність і виборність. Право рекомендувати королю претендентів на суддів і підсудків мали земські сеймики, – до їх компетенції входило обрання асесорів (лат. *asesor*, букв. – засідателі). Сесії зем-

ського суду називалися «рочки», справи на них розглядалися обов'язково за наявності 5–6 асесорів-шляхтичів. У перший період діяльності земських судів їх збирали на засідання раз на місяць, а з 1454 р. – 4 рази на рік. Сесії мали проводитися за певним порядком (у чергу) у різних землях. Це давало змогу звертатися в земський суд не тільки мешканцям даної місцевості чи повіту, але й тих, що знаходилися по сусідству.

Ієрархія судових органів передбачала існування серед них центральних, якими на українських землях до 1569 р. були вищі судові установи Великого князівства Литовського. Сюди належали, насамперед, суд великого князя, суди великокняжих урядників та Пани-Рада. При цьому необхідно зазначити, що в цей період залишалися чинними традиції руського публічного права, які стосувалися концентрації в руках монарха всієї повноти судової влади. Це означало, що з формальної точки зору будь-яка справа будь-якого вільного підданого держави цілком могла розглядатися у великокняжому суді.

Представники панівних станів користувалися «судом рівних». Магнати і шляхта судилися у сеймовому й королівському судах. Шляхта підпадала під юрисдикцію повітових шляхетських судових органів – земських судів, які сама й утворювала.

Гродський суд мав свою, чітко виражену компетенцію. Він мав розглядати кримінальні справи міщан, осілої шляхти про підпал, грабіж на дорозі, напад на будинок, з'валтування тощо. Гродські суди працювали фактично безперервно протягом року, а земські суди, – на відміну від них, – лише кілька разів на рік. Це спричинило те, що з плином часу гродські суди взяли на себе також і частину компетенції цивільних справ.

Судочинство у містах здійснював суд міської лави. До його складу входили лавники на чолі з вїйтом. Міська рада також виконувала певні судові функції. У деяких випадках ці судові органи судили разом, тоді суд набував назви раднолавничим. Суд міської ради був першою інстанцією щодо всіх справ, але разом із тим він був апеляційною інстанцією

для сусідніх невеликих міст і дрібних містечок, а також великих сіл, що мали «німецьке право».

Справи селян після XIV ст. розглядали тільки селянські суди. У тих селах, які користувалися «німецьким правом» судили солтис і лавники. Апеляційною інстанцією щодо їхніх рішень був поміщик – власник села.

Виникнення підкоморських судів датується серединою XV ст. У його компетенцію входив розгляд справ про земельні спори шляхти з обов'язковим виїздом на місце спору, де треба було встановити деякі юридичні факти, наприклад, визначити межі володіння земельними ділянками. Він також установлював межові знаки. Ці суди запроваджені у Правобережній Україні (у Київському, Волинському, Брацлавському воєводствах) Статутом 1566 р. Суд провадився однією особою – підкоморієм або коморником. Апеляційною інстанцією для цих судів був Великий князь Литовський.

Упродовж XV ст. у Великому князівстві Литовському відбувався перерозподіл судових повноважень на користь місцевих органів влади, громад чи навіть окремих осіб. Як результат – виникли третейські, домініальні суди та суди для іноземців. Був наданий новий поштовх становленню судів, які вже сформувалися до цього – церковних, вйтівсько-лавничих і копних судів. Важливим чинником, який істотно впливав на судочинство стало виокремлення достатньо розгалуженої системи недержавних судів. Найвагомішою складовою цієї системи були копні суди, оскільки їх сумарне число значно перевищувало кількість інших недержавних судів. Підсудність копним судам ґрунтувалася винятково на територіальних засадах. Компетенція копного суду обмежувалась так званим копним округом, до якого входило все населення території, що простягалася від даного пункту в чотири сторони на одну литовську милю (приблизно 7,5 км), тобто на 15 км. Можна підрахувати, що загальна площа копного округу дорівнювала приблизно 115-225 квадратних кілограм (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 25; Статут 1588 року, розд. XIV, арт. 9; розд. XI, арт. 26).

Копний суд був своєрідним феноменом у середньовічній феодальній Європі. Але були певні відмінності, які сто-

сувалися таких учасників цієї стадії, як копні судді. Як правило, община обирала копних суддів ще до початку «гарячої копи» (попереднього розслідування). У деяких випадках вони могли обиратися безпосередньо напередодні ухвалення рішення. Копні судді мали принести присягу, що вони винного не захищатимуть. Коли присяга була прийнята, копні судді кидали шапки у коло, яке оточувала громада. На стадії «гарячої копи» копний суд набирив форми слідчої групи з кількістю до 15 осіб. Ця група здійснювала необхідні слідчі та процесуальні дії.

Таким чином, можна зробити висновок, що суттєвою особливістю копного судочинства було сполучення в одній особі судових і слідчих органів. Ще однією важливою особливістю копного права було те, що у ньому не враховувався принцип станового поділу суспільства, дуже характерний для того часу і тому, як не дивно, в деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин могли виступати як цілком рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин.

Його унікальність була пов'язана з тим, що, на відміну від домінального суду, де феодали судили селян, він мав право судити шляхтичів. Аналогів такої демократичності важко знайти на той час в будь-якій іншій європейській державі

Судова реформа 60-х років XVI ст. передбачала поділ держави (Великого князівства Литовського) на повіти. Відповідно до II Статуту Великого князівства Литовського 1566 р., який юридично оформив реформування судової системи, у кожному повіті були створені три повітові суди: земський, гродський і підкоморський.

Цивільні справи шляхти, справи про належність до шляхетського стану, нагляд за діяльністю гродських судів належали до компетенції земських судів. Кримінальні справи розглядав і вирішував гродський суд, а земельні спори – підкоморський суд. На засіданнях домінального суду вирішувались справи феодално залежних селян. Значними на той час були судові функції церкви, зокрема, свої судові органи, мали і монастирі, але по суті, ніякої різниці з судом феодала вони не мали. Процедура вирішення земель-

них спорів передбачала залучення не суддів, а «Іздців» – спеціально відібраних осіб, що викликалися на спірну земельні ділянку для визначення її меж, у разі потреби – за допомогою опитування старожилів про права на неї сторін спору. Копні (громадські суди) в цей час уже припиняють своє існування, їх замінюють суди власників.

У результаті реформи відбулося становлення достатньо розгалуженої та чіткої державної судової системи.

Судовий процес починався із протестації – подання до суду позову. На його основі складалася позова (виклик відповідача до суду). У ній викладалися вимоги або обвинувачення, факти, докази, а також вказувався час, в який обидві сторони повинні були явитися до суду. Зміст позви записувався в судову книгу, а копія, засвідчена печаткою і підписом писаря, вручалася іншій стороні. Поважними причинами через які можна було не з'явитися за першою позовою були хвороба, земська служба, одночасний виклик у двох справах. В один судовий день кожній стороні давалося двічі по одній годині на обдумування заперечень на аргументи іншої сторони.

Необхідно зазначити, що значним недоліком судочинства дореформеного періоду була відсутність інституту професійних суддів. У результаті протягом значного періоду (XIV – першої половини XVI ст.) функція судді вважалася малозначною, другорядною справою для державного чиновника і, відповідно до прийнятої тоді системи кормління, розглядалась як додаткова винагорода за ретельну службу. У той час мала місце така практика як перенесення розгляду проблемної справи, від одного судді до іншого, – більш досвідченого, авторитетного, – такого, що мав певну правову підготовку.

Як і в інші періоди, основною стадією процесу був судовий розгляд. Він складався з кількох етапів. Підготовчий етап передбачав з'ясування суті скарги, визначення питання підсудності, при необхідності – заявлення відводів. Другий етап – власне судові дебати, судове слідство; третій – винесення рішення. Етап судового слідства передбачав проведення допитів сторін, свідків, дослідження доказів. Важли-

вим компонентом судового розгляду було складання стороною присяги. Існувала можливість оскарження рішення суддів про допущення до присяги. У справах про тяжкі злочини застосовувалися тортури та особливі слідчі заходи – «шкрутніє». Такі дії проводилися за ініціативою сторін чи суддів судовими урядниками й передбачали відібрання свідчень під присягою у сторін та свідків на окремому судовому засіданні. Коли починався безпосередній розгляд справи судді вивчали лише протоколи «шкрутніє».

Звичасєе право мало свою, специфічну термінологію, зокрема і щодо виклику відповідача до суду. Це мало назву «погон». Це засвідчують положення I Литовського Статуту, де вживається термін «погон», або позов, яким «погнаний», «позваний», тобто відповідач, іменем уряду викликався до суду. Ця дія занотовувалася до судових книг і вручалася відповідачеві через вижа, а згодом, після ухвалення II Литовського Статуту – через возного. Згідно з I Литовським Статутом, виж повинен був передавати позови лише тоді, коли присутніми були поняті. Це пов'язувалось із тим, що випадки невиконання владних розпоряджень були досить частими. Позов мав містити терміни явки до суду. Коли відповідач у вказаний термін «не ставав на рок», тобто ігнорував явку до суду, суд повинен був змінити час слухання справи, проінформувавши відповідно про це відповідача. Якщо ж відповідач вдруге не з'являвся в суд, то останній визначав остаточний, третій термін і надсилав дїцького, що наділявся правом силоміць доставити відповідача до суду. I Литовський Статут, а за ним і II Литовський Статут містили положення, що у випадку неявки у суд у вказаний термін без поважних причин (якими вважалися хвороба або виконання державних справ) сторона «тратить право», тобто програє справу. У протилежній ситуації, коли після порушення справи до суду без поважних причин не з'являвся позивач, – то це означало, що він безповоротно програвав справу, оскільки не міг порушувати її вдруге (Статут 1529 р., розд. VI, арт. 14; Статут 1566 р., розд. IV, арт. 48.)

У Великому князівстві Литовському як до об'єднання з Польщею, так і після утворення Речі Посполитої, судовий процес не містив поділу на цивільний та кримінальний, а

проводився у рамках єдиної процесуальної форми, яка передбачала розгляд усіх судових справ. Процесуальне право і за Статутом 1588 р. було єдиним для цивільних і кримінальних справ, процес носив позовний характер. За нормами змагального процесу позивач (обвинувач) зобов'язаний був сам збирати і доставляти до суду докази. У разі, якщо надане ним обвинувачення в суді не було доведене, то сам обвинувач міг бути покараний судом. Незалежно від стадії процесу позивач міг відмовитися від позову, укласти мирову угоду або помилувати злочинця. Роль суду була порівняно пасивною. Вживалися усі заходи для пошуку і покарання злочинців (незалежно від заяви потерпілого) тільки за найтяжчі злочини.

У вказаний період розвитку судочинства на українських землях функціонувала значна кількість різних судійських чиновників – урядників, в обов'язок яких входили різноманітні функції, пов'язані з допомогою суддям. У документах тієї епохи серед таких урядників називаються діцькі, вижі, дільчі, єдначі пізніше – возні. Значна частина з них відома ще за Руською Правдою, тобто можна відзначити наступність і тяглість цих посад ще з часів Київської Русі.). До функцій діцького, наприклад, належало право силою доставити якусь із сторін до суду або зробити майнове стягнення згідно з судовим рішенням.

У тому випадку, коли розслідування злочину вимагало огляду місця події, великий князь або воєвода чи староста могли доручити це вижу. Виж оглядав місце злочину, трупа вбитого, каліцтв чи ран потерпілого, опитував свідків. До його функцій також входило офіційне засвідчення побаченого та почутого. Більше того, якщо на те була відповідна вказівка великого князя, воєводи або старости виж мав право самостійно розслідувати певні обставини справи або перевірити свідчення. До його обов'язків могло входити також виконання функцій наглядача в суді пана над селянами. Виж мав і суто поліцейські обов'язки – міг заарештувати і доправити у в'язницю осіб, яких підозрювали в учиненні злочину. Присутність вижа вимагалася і тоді, коли до суду викликалися шляхтичі для відшкодування збитків. Якщо

виникали якісь справи між шляхтою і міщанами магдебургій розбиратися у цьому також посилали вижа. Інші урядники – ув'язчі теж були помічниками князя і воєвод. Вони повинні були, на виконання рішення суду, вводити у володіння маєтком.

Судова документація Литовсько-Польської доби також містить згадку про дільчих. Ці урядники за рішенням і дорученням суду проводили розділ спірного майна між спадкоємцями. У випадку, коли сторони дійшли згоди щодо вирішення справи третейським судом, центральний або місцевий суд призначав єднача, до функцій якого і входило вирішення справи. Необхідно підкреслити, що вищевказані урядники не вважалися постійними посадами, а виконання їх обов'язків здійснювалося за одноразовими дорученнями великого князя, воєводи або старости.

На відміну від них, інші посади – писарів та дяків при адміністраторах були постійними і їх обіймали неначе штатні призначені особи. Таку ситуацію можна пояснити тим, що як писарі, так і дяки були фахівцями і знавцями канцелярських і судових справ, а саме канцелярське діловодство на той час (і не лише на той) було досить громіздким і зовсім не простим.

Уже згадана судова реформа 60-х років XVI ст. спричинила перетворення правового інституту вижа у правовий інститут возного. До возного «у спадок» перейшли істотні за об'ємом повноваження вижа, серед яких і нагляд за провадженням копного судочинства. До обов'язків возного входило укладання протоколу засідання копного суду і передача його гродському судові для запису відповідного рішення у гродській актовій книзі. До функцій возного входив не лише звіт гродському суду про рішення копного суду, але й засвідчення певних юридичних фактів, які мали істотне процесуальне значення у копному судочинстві. Раніше це робив виж. Сюди належав значний спектр дій, який містив огляд трупа, ран, побоїв; свідчення; неприбуття на засідання копного суду; відмову від присяги; неявку на присягу; примирення сторін; взяття винного на поруки; оскарження копного декрету та ін.

Ще з початку XVI ст. у документах зустрічаються згадки про адвокатів (прокураторів) як професійних захисни-

ків чужих інтересів в суді. У III Литовському Статуті підкреслювалось, що важливим обов'язком адвоката є сумлінне виконання своїх обов'язків. Якщо було встановлено, що адвокат недбало вів доручену йому справу, то це могло закінчитися для нього ув'язненням і відшкодуванням усіх збитків, яких із його вини зазнав клієнт. Ще жорсткіше оцінювалася зрада адвоката своєму клієнтові. Це прирівнювалося до зради слуги своєму панові і могло вартувати адвокату життя.

Необхідно зазначити, що у процесуальному праві Великого князівства Литовського домінувала теорія формальних доказів, що базувалася на наперед визначеній у законі силі доказів, які поділялися на досконалі й недосконалі. Їх кількісні і якісні показники чітко вказувались в законі для кожної категорії справ. Встановлювалася певна ієрархія таких доказів. Найважливішим серед них вважалося власне визнання. Далі у нисхідному порядку слідували аргументи листовні (письмові докази); свідки; присяга. Щодо тортур – то їх застосування – дозволялося, але у обмежених рамках.

Якщо відповідач визнав позов або обвинувачення, то він втрачав право подати скаргу на постанову суду, в основі якого лежало визнання.

Були розроблені спеціальні вимоги до свідків, зокрема:

- не бралися до уваги свідчення осіб, раніше засуджених за тяжкі злочини, визнаних судом брехунами і наклепниками;
- не враховувалися свідчення слуги проти свого пана, селянина - проти феодала;
- із числа свідків відраховувались «дурні» і «шалення», виволанці (вигнанці з країни);
- не враховувалися свідчення осіб, зацікавлених у результаті справи.

Серед основних звичаїв, що стосувалися процесуального права, слід виділити звичай «видачки», або, іншими словами, закладу, яким скріплювався договір щодо явки до суду. Певним символічним знаком проведення «видачки» було підкидання шапок догори. Здійснення «видачки» означало, що сторони вже конкретно визначали предмет спору

та термін явки до суду і досягли згоди щодо величини закладної суми, яка передавалася сторонами в руки тих осіб, що були присутніми у момент укладання договору. У результаті: якщо якась сторона не з'явилася до суду в суворо визначений термін, то вона позбавлялася свого закладу на користь іншої сторони; якщо ж приходили обидві сторони, – то відбувався судовий процес і сторона, яка програла, знову ж таки позбавлялася свого закладу, але вже на користь суду.

Під час судового процесу позивач та відповідач мали довести свою правоту за допомогою доказів. Знову ж найважливішим серед них вважалося власне зізнання (у випадку його добровільності), різноманітні документальні свідчення (це стало частою практикою у зв'язку з упровадженням писаного права та поширенням шляхетських привілеїв, коли істотно змінився сам характер юрисдикційної процедури), свідчення, а також речові докази (насамперед, у кримінальних справах).

Слід зазначити, що вибір свідків прямо залежав від їх конфесійної приналежності. Свідками могли бути лише християни, які мали визнані чесноти, тобто хорошу репутацію. Вагома роль у процесі покладалася на офіційних свідків – вижив (возних), завданням яких було виступати свідками правової процедури, проводити перевірку та встановлення фактів і забезпечувати доказову базу. Інші свідки теж виконували визначені їм процесуальні функції. Серед них важливе місце посідали їздоки, які до першої половини XVI ст. були уповноваженими спільною довірою сторін або звичаєм свідками права у галузі поземельних відносин (проблема меж і т.д.). Збирачі доказів правопорушення називалися соки; виконавці судової процедури – діцькі. До цієї ж групи учасників процесу належали і «люди добрі». Вони у сфері публічно-правової процедури були, у першу чергу, правовою стороною, що своєю присутністю засвідчувала чинність кожної конкретної процесуальної дії.

Як і у попередній період, велике значення як доказу у процесі судочинства надавалося присязі. У суспільстві того часу присяга вважалася досить переконливим доказом. Дослідники вказують, що існувало чимало випадків, коли одна лише присяга вирішувала весь результат процесу. У випадку,

якщо сторона не була впевнена у своїй правоті, вона, як правило, прагнула уникнути присяги сама і намагалася не допустити принесення присяги іншою, супротивною стороною.

Слід зазначити, що у цей час у судочинстві українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, використовувалося також чимало різних звичаїв, які виступали у якості способів доказування. Одним із таких способів була процедура «ставлення шапки». Вона полягала у наступному: позивач, що бажав зробити істотне посилення на своїх свідків, ставив перед суддею свою шапку; у свою чергу, обвинувачений, у тому випадку, коли якщо він згоджувався вислухати й визнати ці свідчення, ставив також і свою шапку. Коли одна зі сторін відмовлялася від «протиставлення шапки», то це сприймалося як один із основних доказів її вини і означало, що вона програвала справу. У деяких випадках шапка ставилася або протиставлялася під визначену суму застави, – як правило, це розцінювалося як гарантія істинності показів. «Ставлення шапки» не було простим символом, воно фактично дорівнювало закладу «голови», тобто життя. Виходячи з цього, саме ця процесуальна дія набувала значення найвагомішого, так званого «зупольного» доказу і навіть могла замінити усі інші юридично обґрунтовані докази. Слід підкреслити, що подібний звичай застосовувався в усіх судах держави – від нижчих і до вищих – Панів-Ради та Великого князя литовського. В українських судах «ставили шапку» не лише щодо живих свідків, але й до актових книг, а також до витягів із них.

Досить подібною до звичаю «ставлення шапки» за своєю суттю та результатами була «викидщина». Під час цієї процесуальної дії сторони не використовували процедуру покладання шапки перед суддями, а закладали деяку, зазвичай, чималу суму або навіть обіцяли покалічитися чи укоротити собі віку, якщо їхні свідчення не знайдуть підтвердження. Викидщина у грошовій або натуральній (речовій) формі віддавалася на користь уряду, адміністрації чи суду.

Після вищевказаної реформи суду розгляд справи у гродському суді міг починатися одразу ж після того, як туди доставили обвинуваченого, схопленого безпосередньо на мі-

сці злочину або затриманого протягом доби від моменту скоєння злочину. Коли ж за цей термін злочинця не затримали або він зміг заховатись у себе вдома, то у цьому випадку його викликали до суду позовом, повісткою, але не пізніше ніж за тиждень. У справах про самовільне захоплення маєтків цей термін міг бути збільшений до 10 тижнів. Якщо позивач пропускав ці вказані терміни, то порушити справу за обвинуваченням осілого шляхтича можна було вже не у гродському, а тільки у земському суді.

Необхідно підкреслити особливість судочинства у підкоморському суді: справа повинна була розглядатися безпосередньо на місці спірних меж землеволодінь. До функцій підкомор'я входило заслуховування пояснень сторін, опитування сусідів, дослідження письмових та інших доказів, які були у наявності. Коли підкоморій постановляв рішення, він повинен був указати на місцевості конкретні межі землеволодіння і встановити відповідні межові знаки. Якщо виникав спір щодо межі землеволодінь, які знаходилися у різних повітах, для вирішення цього питання мали з'їжджатися підкоморії усіх цих повітів і разом вирішувати цю справу. Коли вони не могли дійти до спільної точки зору, кожен із підкоморіїв мусив скласти свій проект рішення, і тоді справа передавалася на розгляд до вищого суду. Сюди ж сторони, якщо вони були не згодні з рішенням підкоморського суду, могли подавати свої скарги.

Розгляд цивільної справи у суді починався поясненнями сторін справи – позивача і відповідача – щодо своїх позицій у ній, тобто вони давали пояснення щодо обставин справи і висували свої вимоги на цій підставі. Після їх заслуховування суд брався до дослідження доказів. Як судові докази у Польському королівстві у цивільних справах досліджувалися такі: пояснення сторони, що дане у формі власного зізнання (*confessio*), присяга (*juramentum*), свідчення (*testes*), висновок судового виконавця (*visio*), письмові докази (офіційні і приватні).

Пояснення сторін цивільної справи набувало сили доказу тільки в одному випадку – якщо сторона визнавала факт, про який стверджувала протилежна сторона. Отже,

як у Київській Русі, так і у Речі Посполитій пояснення сторони – власне зізнання, мало силу доказу. Але для того, щоб власне зізнання набуло офіційної сили доказу, воно мало бути зроблене безпосередньо перед судом. За відсутності або недостатності вищеназваних доказів також вдавались до присяги. Присяга як судовий доказ складалася обома сторонами справи – позивачем та відповідачем, де перший її складав для підтвердження твердження, а останній – для заперечення вимог позивача. Присяга складалася учасником процесу у термін, визначений судом, зазвичай на наступне засідання суду. Проте слід вказати, що сторони, як правило, присягали спільно зі співприсяжниками, тобто свідками доброї слави сторін, і лише в окремих випадках позивач або відповідач присягали окремо. Так, присяга одного позивача без співприсяжників зустрічається в «Польській правді» всього один раз, а саме: згідно зі ст. XXVI у випадку, якщо пастух втратив чужу худобу, її власник повинен був скласти присягу в тому, що приганяв худобу до пастуха.

Відносно свідчень закон особливо підкреслює, що вони повинні даватися людьми добросовісними (*probi*) і здатними (*idonei*) до надання свідчень.

У майнових спорах переважно виступали не свідки-очевидці, а співприсяжники, що підтверджували на суді хорошу репутацію, добропорядність тієї або іншої сторони. Численність співприсяжників не перевищувала 15 осіб, а в середньому колівалася близько 12-ти. Присягати могла особа у визначеному віці, психічно здорова, з незаплямованою честю, а в спорах щодо нерухомого майна особа повинна була належати до того округу та тієї суспільної групи, що й інші співприсяжники. Інститут співприсяжників є одним із пережитків родоплемінного устрою, що зберігся на той час у польському праві. Але вже в XIV ст. інститут співприсяжників, у порівнянні з XIII ст., зазнає значного скорочення. Це бачимо із його регламентації у правових пам'ятках того часу. Якщо в «Польській правді» цьому інституту приділена значна увага і він регламентований повно і ретельно, то у Віслецькому статуті і Повному зводі про співприсяжних говориться дуже мало, тоді як питома вага свідчень очевидців

помітно зростає. Ця тенденція пояснюється бажанням законодавця ввести раціональні обмеження у встановленні істини по справах. Із метою виграшу справи сторони дуже часто заручалися підтримкою своїх родичів, сусідів та знайомих. Це було настільки поширено, що стало негативним явищем, яке ускладнювало встановлення істини у справі. Саме тому 1477 року король Казимир IV заборонив використовувати як співприсяжників родичів.

Характерно, що у цей період починають використовуватися письмові докази. Законодавство того часу вже поділяло їх на офіційні та неофіційні. При цьому представники правлячого класу феодалів, у порівнянні з іншими станами, отримували за законом привілейоване становище. Так, згідно зі ст. XXXIV Віслицького статуту міщанин, який звернувся до суду з позовом проти шляхтича про стягнення з останнього грошової заборгованості, окрім надання боргової розписки, зобов'язаний був ще за допомогою свідків довести, що це грошове зобов'язання було між ними укладене.

Помітною в інституті оцінки доказів була тенденція до введення елементів раціонального мислення та можливості здійснення судом оцінки доказів за своїм власним внутрішнім переконанням, а не на підставі формальних дій, які вчиняють учасники процесу. Характерним у цьому плані є бажання законодавця обмежити використання свідків доброї слави або інституту співприсяжників у цивільних справах. Хоча повної ліквідації цього інституту так і не відбулося у цей період, але спроби не просто обмежити його певними рамками, а й обмежити у цивільних справах за рахунок свідків-очевидців показують, що польське процесуальне законодавство розглядуваного періоду розвивалося у напрямі вибору оптимальних процесуальних засобів, які гарантували б встановлення істини у справі.

Ухвала суду (вирок) виносилася не пізніше ніж за 3 дні після подання сторонами усіх доказів. Про бажання подати апеляцію (отозву) вимагалось повідомити негайно, інакше судові рішення набувало законної сили.

Згідно з I Литовським Статутом система урядових судів, якщо розглядати її по вертикалі, виглядала таким чином: перший щабель – суди намісників-державців; другий –

суди воєвод, старост та їх намісників, які виступали апеляційною інстанцією як для копних, так і, в окремих випадках, міських і вотчинних судів; третій щабель – Пани-Рада, четвертий – суд великого князя. У 1551 р. ієрархію регіональних судів було змінено. Це було пов'язано з ухваленням постанови про участь у судах намісників присяжних суддів та писаря, тому суди воєвод та старост визначались апеляційними інстанціями для судів намісників та підстарост. «Отозва» від судів воєвод та старост подавалася господареві, а у випадку його відсутності – Пани-Раді. За II Литовським Статутом апеляційною інстанцією для городських, земських та підкоморських судів ставав суд великого князя.

Слід зазначити, що на українських землях у 1578 – 1580 рр. паралельно функціонували дві установи, до яких можна було подавати скарги на рішення повітових судів: Луцький трибунал та королівський суд. Але при цьому треба підкреслити певну різницю між ними. Оскільки в Луцькому трибуналі реально були представлені депутати тільки Волині та розглядалися справи кременецьких, володимирських та луцьких повітових судів, то фактично він був апеляційною установою Волинського воєводства. Якщо говорити про завершення процесу переходу до постійної практики розгляду апеляційних скарг трибунальським судом в українських воєводствах, то його можна датувати 1589 – 1590 рр.

Можна зазначити, що у даний період застосовувалися два основні засоби перегляду рішень суду: скарга на суддю та апеляція. Коли чинним був I Литовський Статут, скарга на суддю була єдиною вказаною законом формою оскарження. II та III Литовські Статути вказували на можливість застосування обох форм. Предметом оскарження могли бути рішення та вирок суду.

Рішення копних судів можна було оскаржити у городських судах. Якщо потерпілий чи засуджений був незадоволений рішенням копного суду, він міг звернутись у городський суд із проханням переглянути справу. Копний суд також у випадку виникнення певних проблем і труднощів ухвалення рішення мав право передати справу на розгляд городського суду.

Таким чином можна констатувати, що процесуальне право на українських землях Великого князівства Литовського було складним синтезом місцевого звичаєвого права, норм Руської Правди та Литовських Статутів. Безсумнівна його подібність і тяглість до судочинства у Київській Русі. Якщо узагальнити підсумки розвитку юридичного процесу в Литовсько-Руській державі, то необхідно зазначити, що упродовж усього цього періоду завжди дуже суттєву роль відіграло українське звичаєве (копне) право. Ситуація не змінилася і після ухвалення Литовських статутів – правові звичаї у судовому процесі продовжували зберігати своє значення. Із одного боку, українське процесуальне право литовської доби базується на споконвічних давньоруських засадах, із іншого – використовує європейський досвід. Загалом можна констатувати, що юридичний процес мав достатньо чіткий формалізований характер, проходив усно та відкрито із додержанням певних процесуальних дій та обрядів. Суттєвих відмінностей між для цивільним та кримінальним процесом ще не було, проте, разом з тим, деяка специфіка існувала. Процес мав позовний характер. Сторони під час судового процесу мали достатньо широкі процесуальні права. У ці часи простежується тенденція на вдосконалення кримінального процесу. З'являється інститут представників сторін у суді, якими могли виступати прокуратори. На судовій стадії процесу сторони мали доводити свою правоту за допомоги доказів, зокрема – власного зізнання; різних документальних свідчень; речових доказів, свідчень очевидців, а також присяги.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Проаналізуйте основні джерела права на українських землях у XIV – на початку XVII ст.
2. Як зміст Литовських Статутів доводить класовий характер держави.
3. З'ясуйте динаміку форм держави на українських землях у XIV – на початку XVII ст.
4. Особливості державно-правового устрою Запорозької Січі.
5. Назвіть основні інститути місцевого управління на українських землях у XIV – на початку XVII ст.

6. Вивчить особливості правового статусу основних верств населення на українських землях у XIV – на початку XVII ст.

7. Основні джерела, зміст, особливості магдебурзького права на українських землях.

8. Проаналізуйте основні інститути цивільного права на українських землях у XIV – на початку XVII ст.

9. Надайте визначення злочину, назвіть його основні види, мету і види покарання на українських землях у XIV – на початку XVII ст.

10. Охарактеризуйте центральні і місцеві судові органи, основні форми судового процесу у XIV – на початку XVII ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.

2. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.

3. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.

4. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2017. – 444 с.

5. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.

6. Безклубий І. А. Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Грищенко, О. О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.

7. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.

8. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

Допоміжна

1. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія / М. М. Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.

2. Бершадский С. А. Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование / С. А. Бершадский. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1893. – 114 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ – ХХ ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. / І. Й. Бойко. – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
4. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387 – 1565 рр.): монографія / І. Й. Бойко. – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.
5. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 рр.): монографія / І. Й. Бойко – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.
6. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ – ХХ ст.): навч. Посібник / І. Й. Бойко – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 408 с.
7. Велика юридична енциклопедія: у 20 томах. Том 1: Історія держави і права України. – Харків: Право, 2016. – 848 с.
8. Грищук В.К. Кодифікація законодавства Української РСР (1956 – 1985 рр.) / В. К. Грищук – Львів, 1991.
9. Гавриленко О. А. Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2010. – № 919, вип. 7. – С. 152-156.
10. Гавриленко О. А. Судова система кримських колоній Генуї (друга половина XIII – середина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2011. – № 945. – С. 49-53.
11. Гавриленко О. А. Основні риси цивільного процесу в північнопричорноморських колоніях Генуї (друга половина XIII – третя чверть XV ст.) / О. А. Гавриленко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки», – 2011. – Т. 24 (63) № 2. – С. 17-22.
12. Бондарук Т. І. Принцип рівності як правоутворюючий фактор у Великому князівстві Литовському (за Литовськими статутами) / Т. І. Бондарук // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 114-117.
13. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. / С. Борисенко // Збірник соціально-економічного відділу УАН. – К., 1928. – вип. 3. – 334 с.

14. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. / А. О. Гурбик // Українській історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110-116.
15. Яковкин И. И. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. / Сост.: Яковкин И. И. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 155 с.
16. Кобилецький М. Магдебургське право як джерело кодифікації українського права (XVIII – початок XIX ст.) / М. Кобилецький // Вроцлавсько-львівський юридичний збірник. – 2011. – № 2. – С. 252-287.
17. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів.нац. ун-т ім. І. Франка. Юридичний ф-т. – 2013. – Вип. 58. – С. 55-61.
18. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. / М. Кобилецький – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
19. Ковальова С. Г. Суб'єкти правовідносин у литовсько-руському праві XIV – XV ст. / С. Г. Ковальова // Правова держава: щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2011. – Вип. 22. – С. 114-119.
20. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.
21. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года: в 2-х т. / И. И. Лаппо. – Каунас, 1934. – Т. 1. – 473 с.
22. Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы Респ. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута, Вильнюс, 27–28 нояб. 1979 г. / Вильн. гос. ун-т, Ин-т истории Акад. Наук ЛитССР; редкол.: С. Лазутка (отв. ред.) [и др.]. – Вильнюс: Минвуз ЛитССР, 1982. – 154 с.
23. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. За редакцією І.Б.Усенка. – Київ: Наукова думка, 2006. – 280 с.
24. Статут Великого княжества Литовского 1588 года, тексты, справочник, комментарии. – Минск: БелСЭ, 1989. – 573 с.
25. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.): монографія / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпрінт, 2010. – 210 с.

26. Стецюк Б. Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть) / Б. Р. Стецюк // Право і безпека. – 2012. – № 3. – С. 74-78.

27. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах.

28. Том 1 Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.; Том II Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.; Том III Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 1 – Одеса: Юридична література, 2004. – 672 с.; Том III Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

29. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.). / Б. Й. Тищик – Львів, 2012. – 512 с.

30. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 томах. Том 1: з найдавніших часів до початку ХХ ст. – Київ, 1997. – 464 с.

31. Яковенко Н. Українська шляхта з середини XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. / Н. Яковенко – Київ: Критика, 2008.

32. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. / Н. Яковенко – Київ: Критика, 2005.

Розділ VI

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ

§ 1 ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Проблема появи та формування українського козацтва і донині є дискусійною як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Як відомо, з часом викристалізувалася низка теорій, що пояснюють появу цього феномену української історії: хозарська, чорно-клубуцька, черкаська, татарська, автохтонна, бродницька, угодницька, захисна, соціальна та інші. Але жодна із них окремо не може пояснити виникнення і формування козацтва, тому що акцентує увагу на одному із чинників. Як зазначав В. Смолій, причини, що зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належать економічні, політичні, військово-стратегічні чинники. Ігнорування, чи, навпаки, гіпертрофоване зображення будь-якого із них призводить до спотвореної, деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва.

На думку дослідників, поява певного історичного явища зумовлена дією чинників двох категорій: 1) чинники, що роблять виникнення явища можливим (передумови); 2) чинники, що зумовлюють його необхідність (причини).

Як вважає О. Бойко, чинниками, що робили виникнення козацтва можливим (передумовами) були: наявність великого масиву вільних земель Дикого Поля зі сприятливими умовами для ведення господарства у прикордонних територіях між християнським (хліборобським) і мусульманським (кочовим) світами; досвід освоєння степів Дикого Поля ватагами уходників, що організовувалися з охочих міщан і бояр для походів за здобиччю; поява значної кількості людей, які внаслідок погіршення умов життя, зростання повинностей і податків прагнули переселитися на нові землі у пошуках кращої долі.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена: нездатністю влади і необхідністю організувати надійний захист населення Південної Київщини і Східного Поділля від татарських нападів; посиленням соціального і національно-релігійного гноблення українського населення, запровадженням кріпацтва; в окремих випадках організаторською роллю місцевих, прикордонних землевласників і урядовців.

Як відомо, перші згадки про козацтво датуються XIII ст., але як нова соціальна верства, воно формується протягом XV – XVI ст. До кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, вид занять. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення козацького реєстру: 300 козаків було зараховано на державну службу. Ця подія започаткувала 1) утворення реєстрових збройних формувань; 2) легітимізацію козацького стану, тобто юридичне визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

У XIV – XV ст., тобто в час зародження козацтва, відбувалися суперечливі державотворчі процеси: незважаючи на втрату династичної спадщини Рюриковичів, українські князівства користувалися широкими автономними правами аж до кінця 1471 року. Українське козацтво, на думку А. Чабана, стало базою продовження державотворчих ідей українського народу. Елементи автономії козацького населення були чітко означені в діяльності Черкаського і Канівського староств та найповніше проявилися в діяльності Запорозької Січі, заснованій черкаським і канівським старостою Дмитром Вишневецьким.

У різні роки Січ розташовувалася на різних островах: Хортицька 1553(6) – 1557 рр. – острів Хортиця; Томаківська 70-ті рр. XVI ст. – 1593 р. – острів Томаківка; Базавлуцька 1593 – 1638 рр. – острів Базавлук; Микитинська 1639 – 1652 рр. – острів Микитин Ріг; Чортомлицька 1652 – 1709 рр. – острів, який омивався річками Чортомлик, Прочна і Скарбна; Кам'янська 1709 – 1711 рр., 1730 – 1734 рр. – мис, утворений річковою протокою Козацьке Річище та гирлом річки Кам'янка; Олешківська 1711 – 1728 рр. – урочище Олешки на південь від місця впадання Інгулу в Дніпро; Нова 1734 –

1775 рр. – півострів, що омивався річкою Підпільною (протока Дніпра).

Із часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку фахівці називають прообразом справжньої держави і основою Української козацької держави середини XVII ст.

§ 2. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Запорізька Січ мала такі ознаки держави 1) територія, на яку поширювалася її юрисдикція; 2) особлива система органів і установ, що виконували функції державної влади; 3) право, що закріплювало певну систему санкціонованих норм.

Територія. Територіально Запорізька Січ займала майже всю нинішню Кіровоградщину, всю Дніпропетровщину, на Миколаївщині – лівий берег Бугу, частини Херсонської, Запорізької, Донецької та Харківської областей, що становило близько 87 тис. квадратних кілометрів. Умовно можна визначити адміністративно-територіальний устрій: кіш, паланки, курені.

Паланки – це були певні територіальні одиниці поза межами коша (спочатку вісім, а до середини XVIII ст. – десять). Кожна паланка мала свій адміністративний центр, де розташовувалась паланкова адміністрація. Заможні козаки освоювали територію паланки та закладали зимівники і слободи, що були своєрідними спостережними пунктами оборони від турецьких набігів. Зимівники та слободи лише формально підпорядковувались адміністрації Запорізької Січі, а фактично вони мали значну автономію. Їх залежність визначалася припискою господаря до одного з козацьких куренів.

Кіш Запорізької Січі визначався як центральний орган управління, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та ін. справами; козацький військовий табір, в якому знаходилася військова старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснювала управління всіма

справами Війська Запорозького. Окрім того кіш вживався як збірна назва для означення всього військового товариства запорозьких козаків.

Курені в Запорозькій Січі були основоположними адміністративно-військовими одиницями. Наприкінці XVII ст. у Запорозькій Січі налічувалося 27, а у XVIII ст. – 38 козацьких куренів, значна кількість із них мали назву українських міст: Корсунський, Уманський, Переяславський, Полтавський, Мінський, Батуринський, Канівський тощо. Курені залишалися своєрідними осередками із власним внутрішнім самоврядним колоритом, одягом, прапором тощо.

Населення Запоріжжя в останній рік його існування за офіційними підрахунками становило близько 120 тис. чол., із них козаків-січовиків – 15 тис. Січ була притулком для будь-кого, та різних національностей. За переказами, козаком міг стати будь-хто, якщо вмів перехреститися. За реєстром 1581 р. із 500 низових козаків українці та білоруси становили 83%, поляки – 10%, решту – росіяни, німці, татари тощо. Тому вказуючи на особливості державності О. Бойко відзначав, що Запорозька Січ виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі, коли людей об'єднувала перш за все духовна спорідненість. Територія Запорозької Січі тривалий період, особливо в період Литви та Речі Посполитої, визнавалася фактично, а не юридично.

Система органів і установ, що виконували функції державної влади. Загальна військова рада – найвищий орган законодавчої, виконавчої та судової влади. Збиралася обов'язково два рази на рік – 1 січня та 1 жовтня. Окрім того могла скликатися за будь-якої нагальної потреби. Її рішення були обов'язковими до виконання. Козацька рада обирала гетьмана і військову старшину, розглядала питання внутрішньої та зовнішньої політики, визначала покарання злочинцям, що вчинили тяжкі злочини тощо. Скликалася рада кошовим отаманом і відбувалася згідно з давніми звичаями, її учасники утворювали широке коло, всередині якого розміщувалася козацька старшина: кошовий отаман, обозний, писар, осавули та ін. Формального голосування не проводилось. Свою волю козаки виявляли голосними окликами та підкиданням шапок.

Військова (козацька) старшина – військовий та адміністративний орган Запорозької Січі. До складу козацької старшини входили: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, та канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. У період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу військової старшини. До складу військової старшини також входили колишні військові старшини, які залишили свої посади через хворобу або за давністю літ. На Запорозькій Січі старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу і судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, була представником Січі у зносинах із іноземними державами.

Козацьке військо мало чітко визначену структуру: кошовий отаман – полк – сотня – десяток. Пізніше її було покладено в основу адміністративно-територіального устрою Української козацької держави.

Отже, Запорозька Січ мала своєрідну оригінальну форму державності, суть полягала у самоврядній структурі і виборності органів влади. Це дало змогу М. Костомарову назвати її «християнською козацькою республікою», про що свідчили виборність органів влади, формальна рівність між козаками, відсутність кріпацтва і феодалної власності на землю, глибока релігійність, захист православ'я. Разом із тим особливими рисами були інтенсивний розвиток військової сфери і примітивний економічний сектор. Це і дало змогу дослідникам характеризувати Запорозьку Січ як військово-політичну організацію українського козацтва.

Зміни в державно-політичному статусі Запорозької Січі в середині XVII – II пол. XVIII століття. У середині XVII століття державно-політичний статус Запорозької Січі зазнав значних змін. Зокрема, змінилися функції і роль Січі в суспільно-політичному житті українського народу: Запорізька Січ виступала як автономне військово-політичне

утворення. Центр державного життя перемістився на Гетьманщину і спроби Січі продовжувати відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті часто наражалися на протидію гетьманів. Навіть за часів наступників Б. Хмельницького Запорозжя часто ставало в опозицію до гетьманської влади.

Запорозька Січ визнала протекторат московського царя 1654 року, за Андрусівським перемир'ям юридично була переділена між Московським царством і Річчю Посполитою, за вічним миром 1687 року перейшла під підпорядкування Москви, проте, незважаючи на заборону упровадила самостійну зовнішньополітичну лінію. На початку 90-х рр. XVII ст. відбулося пожвавлення зносин із Кримським ханством, активно розвивалися відносини із правобережним козацтвом і польською владою. У листопаді 1689 р. запорожці звернулися до Речі Посполитої із проханням про підданство, але отримали лише загальні обіцянки. Російський уряд розглядав Січ як надійний форпост у боротьбі з Кримським ханством і Туреччиною. Після переходу отамана Костя Гордієнка на сторону І. Мазепи Запорозька Січ була вперше знищена 1709 року.

Частина козаків на території, підвладній Кримському ханству, 1711 року заснували Олешківську Січ. Запорозжці змушені були платити хану данину значних розмірів, зобов'язувалися не мати артилерії і будувати оборонні укріплення, виконувати тяжкі земельні роботи. За часів імператриці Анни Іоановни козакам було дозволено повернутися на Лівобережну Україну і заснувати Нову Січ на річці Підпільній у 1734 році, яка проіснувала до 1775 року. Козаки відродили давні звичаї, хоча царський уряд намагався тримати козаків під постійним контролем. У 1775 році було заборонено обирати кошового отамана, писаря, осавула. Вони мали призначатися царськими урядовцями. І хоча це рішення не працювало, обрання вказаних здійснювалося не на загальній військовій, а на старшинській раді.

У середині XVIII ст. у зв'язку із зміною соціально-економічних відносин, зокрема появою заможних козаків, значно змінився характер функціонування паланкової системи

влади. Значний вплив у структурі управління паланки набула рада відставної заможної старшини, що прагнула впливати на рішення коша.

Російська влада продовжувала розглядати Запорізьку Січ як осередок можливого відродження державності, волелюбності і бунтарства, що і спонукало уряд до її ліквідації 1775 року. Після розгрому частина козаків втекла у межі Османської імперії і заснувала у гирлі Дунаю Задунайську Січ (1775 – 1728 рр.) Із метою створення противаги задунайцям царський уряд створив Бузьке козацьке військо між Бугом і Дністром, а 1792 року воно було перейменоване на Чорноморське військо і переселене на Кубань.

§ 3. КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО

Джерела права: **козацьке звичаєве право** – сукупність правових звичаїв, які утворилися та стихійно утвердилися без будь-якої санкції у сфері козацьких суспільних відносин; **постанови та ухвали органів влади Запорозької Січі** (кошового отамана, козацької ради, судових органів).

Характерними рисами права Запорозької Січі були: усна форма, правові регулювання правовими нормами переважно майнових та кримінально-правових відносин, наявність правових норм, що передбачали «умовляння» злочинців покинути свій промисел і дотримуватися закону.

Козацьке право було «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Правові норми фіксували відносини, що склались у Січі: утверджували військово-адміністративну організацію, визначали правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, види злочинів та покарань тощо.

Кримінальне право виділяло такі злочини: проти життя (вбивство), **проти здоров'я** (заподіяння тілесних ушкоджень), **військові злочини** (дезертирство, програш бою, ухилення від посади, на яку обирало козацьке товариство, пияцтво під час військового походу), **майнові злочини** (розбій, неповернення боргу, крадіжка).

Види покарань. Покарання на Січі були досить жорстокими. Смертна кара застосовувалась у формі повішення, відрубання голови, рідше розстрілу, посадження на палю. За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише у разі, якщо якась із дівчат бажала вийти за приреченого заміж, але такі випадки траплялися рідко.

Найбільш поширеним покаранням були приковування до ганебного стовпа і забивання киями осіб, які вчинили конокрадство, пограбування купців, порушували військову дисципліну. Застосовувалися також покарання, спрямовані на обмеження козацьких вольностей, наприклад, обмеження певних прав.

За всього розмаїття каральних санкцій було знайдено досить оригінальну форму виконання вироку: страта доручалася іншому засудженому на смерть, який чекав своєї смерті від наступного засудженого.

Цивільне право регулювало перш за все право власності на землю, порядок володіння і користування нею. Земля та угіддя вважалися спільною власністю Війська Запорізького та були у повному розпорядженні коша. Козаки могли отримати землю в користування, а за згодою кошової старшини – продавати, закладати, дарувати. Земля перерозподілялась шляхом жеребкування.

Суд і процес. Судова система Запорізької Січі складалася із: **паланкового суду або суду паланкового полковника** (суд першої інстанції; компетенція поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же був головою суду; справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання); **курінний суд, або суд курінного отамана** (суд другої інстанції; розглядав апеляційні справи з паланкового суду); **суд військового(генерального) судді** (суд першої інстанції з тяжких кримінальних справ); **суд кошового отамана** (виконував функції найвищої судової установи, вироки були остаточними і не підлягали оскарженню, ділив свої повноваження із судом військової ради); **суд козацької ради** (своєрідний верховний суд Запорозької Січі; збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення найбільш резонансних справ).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Проаналізуйте причини виникнення українського козацтва, його соціальну базу та характерні риси способу життя.
Охарактеризуйте суспільну організацію та соціально-правове становище козацтва.
2. Поясніть, у чому полягає унікальність козацтва як соціального явища.
3. Розкрийте соціальні джерела та засади формування Запорозької Січі.
4. Охарактеризуйте військово-адміністративний устрій Запорозької Січі.
5. Охарактеризуйте судову систему, що склалася в Запорозькій Січі.
6. Розкрийте джерела та риси права Запорозької Січі.
7. Визначте мету та систему покарань, що діяла на Січі.
8. Охарактеризуйте основні види покарань.
9. Поясніть, що спричинило суворість системи покарань, що існувала на Січі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61 – 72.
2. Бойко О. Д. Історія України: посібник / О. Д. Бойко. – К.: видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
3. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – 640 с.
4. Кіш запорізької Січі Електронний ресурс: – <https://history.vn.ua/book/slovník/116.html>
5. Курінно-кошова система устрою Запорізької Січі Електронний ресурс: – <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-520-2/32.pdf>
6. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків Електронний ресурс: 1 том. Львів: видавництво «Світ».1990. – 319 с. –: <http://museum.dp.ua/yavornitskypublication02.html><http://museum.dp.ua/yavornitskypublication02.html>

Розділ VII

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

§ 1. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ. ОРГАНИ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ В КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Головним наслідком Визвольної війни середини XVII ст. стало формування на визволених землях Української держави. Дотепер дослідники не мають єдиних поглядів щодо визначення етапів її існування, назви, форми, причин занепаду тощо. Разом із тим її становлення було тісно пов'язане із подіями Визвольної війни середини XVII ст. Досить детально вказаний процес відображений у періодизації, запропонованій В. Смолієм і В. Степанковим: 1) лютий 1648 р. – червень 1652 р. – бурхливий процес становлення державних інституцій, формування нової політичної еліти, національної державної ідеї, пов'язаний із найбільшим розмахом і інтенсивністю національно-визвольної та соціальної боротьби; 2) червень 1652 р. – серпень 1657 р. – погіршення становища Української козацької держави, пошук союзників для розгрому Речі Посполитої і воз'єднання в межах єдиної держави всіх українських земель; 3) вересень 1657 р. – червень 1663 р. – розкол Української держави на два гетьманства, спричинений різким загостренням соціально-політичної боротьби; 4) липень 1663 р. – червень 1668 р. – намагання поділу Української козацької держави польським та московським урядами, закріплене Андрусівським договором 1667 р. та боротьба національно-патріотичних сил за воз'єднання козацької України; 6) липень 1668 р. – вересень 1676 р. – загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав, ліквідація українських державних інституцій та занепад державності.

Окремі автори підручників та посібників з історії держави і права України періоду розвитку української державності, середини XVII – другої половини XVIII ст., пов'язують

із функціонуванням Української гетьманської держави, Козацько-гетьманської держави і розглядають його як єдине ціле. Разом із тим П. Музиченко виділяє два підперіоди: 1) Українська держава в роки Визвольної війни середини XVII (1648 – 1654 р.); 2) Українська державність під іноземною зверхністю (друга половина XVII – XVIII ст.), відзначаючи, що державність кожного із них мала якісно інший характер. У другій половині XVII – XVIII ст. українська державність розвивалась під зверхністю іноземних держав: Московського царства (пізніше Російської імперії), Польщі та інших. Використовуючи поняття «зверхність», автор має на увазі ситуацію, коли національна державність існує, але розвивається регресивно, зводиться нанівець спочатку до протекторату, а потім і загарбання.

Змінився і правовий статус Запорізької Січі, особливий правовий статус мала і Слобожанщина (Слобідська Україна).

Більшість вітчизняних дослідників дотримуються думки, що Б. Хмельницький, розпочинаючи повстання, не мав чітко розробленої державотворчої програми, планував припинити свавілля польської адміністрації в Україні, поновити козацькі привілеї, усунути переслідування православної церкви і православних і, нарешті, відстояти власну честь і гідність. Але перемоги літа-осені 1648 р., масове покозачення населення змінили його бачення майбутніх подій, і під час переговорів 1649 р. гетьман власне висунув політичну програму українського державотворення. Зрештою, це було закріплено юридично в перші роки Визвольної війни середини XVII ст.

Разом із тим інші науковці відзначають, що в листах Б. Хмельницького польському королю, турецькому султану, московському царю, шведському королю, іншим державним діячам простежується однаковий тон, як звичайний дипломатичний прийом, що передбачав далекоглядні результати. У взаємовідносинах із Річчю Посполитою гетьман намагався спочатку домогтися автономії Української держави, тим часом працюючи над удосконаленням державного апарату, обороноздатності, побудовою нового адміністративно-територіального устрою, тощо.

Основні положення розбудови Української козацької держави були оголошені гетьманом Б. Хмельницьким під час переговорів із польськими комісарами у лютому 1649 року у Переяславі та квітні 1649 року у Чигирині з московським посольством: 1) визволення українського народу збройним шляхом; 2) створення держави в етнічних межах розселення українського народу; 3) незалежність Української держави від Речі Посполитої; 4) визнання спадкоємного права держави, що утворилася, від Київської Русі.

Юридичним визнанням української козацької держави став **Зборівський договір**, підписаний у серпні 1649 року та ратифікований польським сеймом у січні 1650 року. Основні положення Зборівського договору: 1) під владу гетьмана переходили Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства; 2) формально підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького; 3) польські війська виводилися з території, підвладної гетьману; 4) лінія розмежування мала проходити на захід від Димера, Горностайполя, Коростишева, Павлочі, Погребищ, Прилук, Вінниці, Брацлава та Ямполья; 5) кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не приєднані до нього поверталися під владу панів; 6) Чигирин переходив у володіння гетьмана; 7) Київському митрополиту було обіцяно місце в сенаті; 8) на землі, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів тощо.

Наступним юридичним документом став **Білоцерківський договір**, підписаний 28 вересня 1651 року у Білій Церкві. Основними умовами його були: 1) територія української держави обмежувалася Київським воєводством; 2) кількість козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб, козаки, що залишалися поза реєстром, поверталися до своїх панів; 3) козаки мали право оселятися винятково на королівських землях Київського воєводства; 4) польська адміністрація поверталася до Брацлавського та Чернігівського воєводств, 5) магнати і шляхта отримували свої колишні маєтки; 6) гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин із іншими державами і повинен був розірвати союз із Кримсь-

ким ханством; 7) гетьман мав підпорядковуватися владі коронного гетьмана і короля; 8) зберігалися права і привілеї, надані православної церкві; 9) польським військам заборонялося розміщуватися у містах Київського воєводства, де перебували реєстрові козаки; 9) за гетьманом зберігалося право призначати за згодою короля полковників і генеральних старшин; 10) Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана. Після його смерті король отримував право призначати й звільняти гетьманів та ін.

Білоцерківський договір не був ратифікований сеймом, що давало змогу гетьману ігнорувати його умови, а після перемоги під Батогом у липні 1652 р. договір було анульовано. Як бачимо, із перших років Визвольної війни робилися кроки для розбудови незалежної держави в межах етнічного розселення українців. Разом із тим державотворчий поступ був тісно пов'язаний із результатами воєнних дій козацької армії, про що свідчить зміст Зборівського та Білоцерківського договорів. Але фактично в період 1652 – 1654 рр. Україна «не визнавала над собою іншої влади, окрім влади свого гетьмана».

Внутрішньополітичне та зовнішньополітичне становище козацької держави 1653 – 1654 рр. змусило Б. Хмельницького шукати нового союзника в особі московського царя. Із укладанням Переяславського договору розпочався новий етап юридичного закріплення української державності, але вже в межах Московської держави. Положення договору викладеного у «Березневих статтях» і трьох «Жалуваних грамотах» московського царя. Цей комплекс документів більш вживаний в історіографії як «**Березневі статті**», передбачав: 1) збереження форми урядування й устрою Української козацької держави, суду й судочинства, фінансової та податкової систем, а також соціальної структури суспільства і соціально-економічних відносин; 2) засвідчувались права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність українського уряду щодо проведення внутрішньої політики; 3) у Києві мав перебувати російський воєвода з кількатисячним підрозділом з метою надання українській стороні допомоги у боротьбі проти зовнішнього ворога; 4) численність козацького реєстру встановлювалася

у 60 тис. осіб; 5) визначалися розміри платні козакам і старшині; 6) Московське царство зобов'язувалося вступити у війну проти Речі Посполитої та надати допомогу при відбитті нападу військових загонів Кримського ханства; 7) козацький уряд визнавав протекцію царя, погоджувався виплачувати кожного року певну суму податків до російської скарбниці; втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також повинен був інформувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами інших держав.

Правова невизначеність вказаного договору спричинила різні його оцінки з боку дослідників. які сприймали його як: 1) персональну унію, завдяки якій дві країни, маючи одного монарха зберігали самоврядування; 2) протекторат Москви над Україною; Україна – васальна, залежна територія; 3) входження українських земель до складу Московської держави; 4) військово-політичний союз Москви та України; 5) конфедерацію Московського царства та Гетьманщини.

За формально-правовими ознаками, найвірогідніше, договір передбачав встановлення номінальної васальної залежності чи протекторату.

На кінець 1648 – початок 1649 року козацька держава, що отримала офіційну назву Військо Запорізьке, мала всі основні ознаки держави: публічність влади, територія, наявність апарату управління. У подальші роки сформувалися і інші ознаки: адміністративно-територіальний устрій, фінансова та податкова системи, соціальна структура населення, наявність війська, міжнародні відносини.

Владні органи козацької держави формувалися в ході бойових дій, що значною мірою вплинуло на їх структуру та повноваження. Для виконання владних функцій було використано полково-сотенну організацію реєстрового козацтва. Найвищим органом влади стала Загальна військова рада, система ж органів виконавчої влади складалася із трьох рівнів: генерального, полкового і сотенного.

Загальна (Генеральна) військова рада – колективний, військово-демократичний орган, що виконував адміністративні, законодавчі, управлінські та судові функції. До її

складу входили: козацьке військо, знатне військове товариство, козацька старшина, вище православне духівництво та представники міської адміністрації. Загальна військова рада формувалася через скликання гетьманом, генеральною старшиною або простими козаками. Рада не мала періодичності проведення зібрань. Кожного разу місце, мету і час проведення визначалися гетьманським універсалом. Гетьман і старшина виконували основні організаційні функції, що забезпечували її проведення. Рішення ухвалювались шляхом голосування – підкиданням шапок або криком. Поступово як компетенція, так і кількість проведенень військової ради зменшилися, а повнота влади зосереджувалась в руках гетьмана.

Компетенція військової ради полягала в наступному: 1) вибори гетьмана і генеральної старшини та їх усунення; 2) схвалення міждержавних угод; 3) ухвалення рішень із питань війни та миру; 4) судочинство, 5) ухвалення законодавчих актів та інші.

Гетьман виступав як глава держави, якому належала вища військова, адміністративна і судова влада. Обирався безстроково. Скликав Загальну військову та Старшинську ради, реалізовував ухвалені ними рішення, очолював Генеральний уряд. За його підписом виходили універсали, розпорядження і накази. Брав участь у судочинстві, розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів. Віддав фінансами, за рішенням Ради розпочинав війну чи укладав мир, підтримував дипломатичні зносини з іншими державами. Головнокомандувач збройними силами.

Генеральна старшина (генеральний уряд) козацької держави. Обирався на загальній військовій раді; з другої половини XVII – початку XVIII ст. генеральна старшина могла також обиратися на старшинській раді або шляхом гетьманського призначення. До складу Генеральної старшини входили: **генеральний писар** – керував Генеральною військовою канцелярією, вів усі справи Генерального уряду, займався закордонною політикою і здійснював функції внутрішнього управління; **генеральний суддя** – очолював вищий суд при Генеральному уряді, що розглядав апеляції, а також ви-

няткові справи, з якими зверталися безпосередньо до гетьмана; **генеральний обозний** – керував матеріальним забезпеченням армії та артилерією; **генеральний підскарбій** (з 1654 р.) – відповідав за державну скарбницю і **фінанси**. **керівник розвідки** – займався розкриттям змов проти гетьмана, керував боротьбою проти польської агентури, виконував окремі дипломатичні доручення; **генеральна старшина з особливих доручень**: осавули (двоє) – військові ад'ютанти гетьмана; хорунжий – охоронець військової корогви й ад'ютант гетьмана; бунчужний – охоронець гетьманського бунчука та ад'ютант гетьмана; наказний гетьман – тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій.

Старшинська рада (рада при гетьмані) утворювалась як дорадчий орган на який покладалось завдання функції оперативного управління. Складалася з довірених осіб гетьмана, переважно зі складу генеральної старшини, з якими він обговорював найважливіші питання державного життя.

До полкового уряду входили полкова козацька рада, полковник, полкові старшини, рада полкової старшини, полкові канцелярії. Полковник був головним представником центральної влади на території полку, виконував доручення гетьмана, уряду і Старшинської ради. Мав значну самостійність у вирішенні справ у межах полку. Обирався на полковій раді, або призначався гетьманом. Відповідав за упровадження на місцях гетьманських універсалів. Розпоряджався земельним фондом полку. Збирав податки, орендну плату, мита.

До сотенного уряду входили: сотник, городовий отаман, сотенні старшини, сотенна рада старшин, сотенна канцелярія. Сотник мав широкі військові, адміністративні, судові повноваження в межах сотні. Очолював сотенний уряд, ухвалював рішення про надання землі, збір податків, встановлював повинності, очолював колегію сотенного суду, виконував правоохоронні функції тощо.

Міста юридично поділялися на магістратські і ратушні. Магістратські користувалися магдебурзьким правом за яким дістали самоуправління, судовий і податковий імунітет, інші пільги. Очолювали міста війти, які обиралися місцанами і затверджувались гетьманом. Функції управління

виконували виборні магістратури, що склалися з ради і лави (лавничого суду). Часто у містах виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям: козацька адміністрація і виборні магістратури.

У містах, що не володіли магдебурзьким правом, управління зосереджувалося у ратуші, яку очолювали городові отамани.

Сільське управління перебувало у руках сільської громади, яка обирала сільського вїта та лавників (2 – 5 осіб).

§2. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ПІД ІНОЗЕМНОЮ ЗВЕРХНІСТЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

Як уже зазначалося, у другій половині XVII – XVIII ст. українська державність перебувала під зверхністю іноземних держав, розвивалась регресивно і врешті була ліквідована. У науковій літературі цей період дістав назву «Гетьманщина». 60 – 80 роки XVII ст. історики називають «добою Руїни», за якої наступники Богдана Хмельницького не змогли успішно завершити його починання, що привело до втрати державності. Початком «Руїни» вважають усунення від влади Ю. Хмельницького та прихід до влади Івана Виговського.

Формальною підставою до цього були молодість, хворобливість, відсутність досвіду Юрія Хмельницького управляти державою. Реальними причинами – посилення соціального протистояння в суспільстві, погіршення геополітичного становища держави, боротьба окремих груп козацької старшини за владу, слабка підтримка ідеї спадкового гетьманства. У подальшому інтриги серед козацької верхівки, численні прорахунки гетьманів, втрата підтримки власного народу, посилення агресивних втручань із боку держав-сусідів і спричинили втрату і ліквідацію держави. Правовий статус Гетьманщини у вказаний період визначала низка підписаних гетьманами договорів, зокрема, Гадяцький договір, Переяславські статті та інші нормативно-правові акти того часу.

Гадяцький договір 1658 р. був укладений Іваном Виговським із урядом польського короля Яна II Казимира Ваза та схвалений на Генеральній раді неподалік Гадяча. Ратифікований польським сеймом у 1659 р. із внесенням змін, що обмежували права української сторони. Основні умови: 1) українські землі в межах Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств під назвою «Руське князівство» ввійшли до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації; 2) Руське князівство очолював гетьман, одночасно будучи київським воєводою і першим сенатором; 3) влада гетьмана визначалася довічною, після його смерті обиралися чотири претенденти, одного із яких затверджував польський король; 4) ліквідувався полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій та відновлювався той, що існував до 1648 року; 5) утворювалися місцеві органи влади, суд і судочинство за польським зразком; 6) заборонялися самостійні відносини з іншими державами; 7) відновлювалося велике землеволодіння, кріпацтво, усі повинності й податки селян і міщан, які існували до 1648 р.; 8) кількість збройних сил мала становити 60 тис. козаків і 10 тис. найманців; 9) козацтву забезпечувалися давні права і привілеї, а по 100 козаків із кожного полку, за поданням гетьмана, отримували від короля шляхетство; 10) польські і литовські війська не мали права перебувати на території Руського князівства, за винятком надзвичайних ситуацій, і переходили в підпорядкування гетьмана та ін.

Договір, який отримав назву «Переяславські статті 1659 року» був укладений між гетьманом Юрієм Хмельницьким та царським урядом. Основні умови: 1) українська держава втратила право на самостійну зовнішню політику; 2) заборонялося переобрання гетьмана за різні провини перед Військом Запорізьким без попереднього розслідування, проведеного російською стороною та дозволу царя; 3) гетьман втратив право самостійно призначати і звільняти козацьку старшину, яка після призначення мала присягати на вірність російському цареві; 4) царські воєводи вводилися до Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, Брацлава, Умані, 5) козацькі залоги залишали територію Білорусі, населенню якої заборонялося іменуватися козаками.

У жовтні 1660 року був укладений **Слободищенський трактат** між гетьманом Юрієм Хмельницьким та представниками Речі Посполитої. Схвалений козацькою радою в Корсуні Слободищенський трактат був відхилений лівобережними полками на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком і ніжинським полковником В. Золотаренком. Це стало початком поділу Гетьманської держави на правобережну і лівобережну. Основні умови: 1) Гетьманщина розривала союз із Московською державою і відновлювала свій державний зв'язок із Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 р.; 2) вилучена стаття про створення «князівства Руського», Гетьманщина отримувала право лише на автономію на чолі з гетьманом; 3) гетьман позбавлявся права вести зовнішньополітичні відносини, зобов'язувався брати участь у військових діях польської армії проти Московської держави і не нападати на Кримське ханство.

Московські статті 1665 року, які були укладені між гетьманом І. Брюховецьким та урядом російського царя Олексія Михайловича передбачали наступні основні умови: 1) українські землі й міста оголошувалися володіннями московського царя; 2) вибори гетьмана відбувалися лише з дозволу царя і за присутності московських послів; 3) збільшувалася кількість московських залог в українських містах; 4) суттєво розширювалися права московських воєвод, які займалися збиранням податків з усього українського населення (окрім козаків), хліба на утримання московських залог, податків з купців, грошових зборів з винних оренд; 5) повернення королівських грамот на магдебурзьке право українським містам; 6) гетьману заборонялося вступати у зв'язки з іншими державами без дозволу царя; 7) Київська митрополія переходила в підпорядкування до московського патріарха.

30 січня 1667 року між Річчю Посполитою і Московським царством був укладений договір про перемир'я, яке увійшло в історію як **Андрусівське перемир'я**. Вказаний договір санкціонував поділ українських земель між вказаними державами винятково в їх інтересах. Основні умови: 1) у складі Московської держави залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля за Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ; 2) за

Річчю Посполитою закріплювалися Правобережна Україна, Білорусія із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом; 3) Київ із прилеглими містечками на два роки залишався за Московською державою, а потім передавався Речі Посполитій.

Протягом 1669 – 1670 рр. лівобережними та правобережними гетьманами було укладено низку договорів, що по-різному визначали статус Гетьманщини у складі іноземних держав. Це Острозькі статті 1670 р., укладені гетьманом М. Ханенком із Річчю Посполитою, Глухівські статті 1669 р., укладені гетьманом Д. Многогрішним із Московською державою, Корсунські статті 1669 р., укладені гетьманом П. Дорошенком із Османською імперією.

Подальше обмеження прав Гетьманщини і влади гетьмана передбачали Конотопські статті 1672 р. і Другий Переяславський договір 1674 року. У процесі боротьби Османської імперії з Річчю Посполитою за Правобережну Україну були підписані Бучанський мирний договір 1672 року та Журавненський мирний договір 1676 року. Із часом Поділля та Правобережна Україна перейшли до складу Речі Посполитої після поразки турецької армії під Віднем (1683 р.) і укладання Карловицького перемир'я (1699 р.). Бахчисарайський мирний договір 1681 року завершив війну за українські землі між Московською державою та Османською імперією та Кримським ханством. А Вічний мир 1686 р. визначив поділ українських земель між Річчю Посполитою і Московським царством та розрив попередніх договорів вказаних держав із Османською імперією щодо володіння останньою українськими землями.

25 липня 1687 року гетьманом Лівобережжя України було обрано Івана Мазепу. На старшинській раді було затверджено **Коломацькі статті**, які вже традиційно ухвалювалися при обранні нового гетьмана. Статті забороняли Україні торгувати із Кримом, порушували її фінансову систему, ст. 19 без усяких застережень проголошувала Україну частиною Московської держави.

За царювання Петра I, а особливо після поразки Івана Мазепи Гетьманська держава ще більше обмежується у своїх правах. Підтвердження цього – **Решетилівські статті**

1709 року, що вперше були введені в односторонньому порядку – царським указом, та Інструкції, надані Петром I ближньому стольнику А. Измайлову, що мав постійно контролювати діяльність гетьмана (видані 18 і 27 липня 1709 р.). Не покращили становище і «**Рішительні пункти**» **1728 р.** гетьману Д. Апостола, також закріплені царським указом. Основні їх положення були такими: 1) заборонялося обирати чи знімати гетьмана без царського дозволу; 2) до складу Генерального суду мало входити троє росіян; 3) вибори генеральної старшини мали затверджуватися царем; 4) полкову і сотенну старшини затверджував гетьман; 5) право наділення козаків маєтностями передавалося цареві; 6) заборонялося вести самостійну зовнішню політику крім дрібних справ із прикордонними державами; 7) у військових справах гетьман підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалу та ін.

Після смерті Данила Апостола гетьманство було ліквідовано та створено II Малоросійську «Правління гетьманського уряду». Останнього разу гетьманство відновлюється 1747 року. Гетьманом обрано Кирила Розумовського, за правління якого було проведено низку реформ: соціальну, військову, судову. Це була пора останнього піднесення козацько-гетьманської держави. Із 1762 року Катерина II послідовно проводила політику на скасування автономії. Наприкінці 1763 р. гетьманство було ліквідовано, а з 1764 року Україну перетворено в декілька адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії.

Державний устрій Гетьманщини вказаного періоду зазнав суттєвих змін у напрямку прийняття заходів Російською імперією щодо юридичного обмеження державності, насадження державних установ для управління в українських землях, ліквідації полково-сотенного адміністративного устрою тощо.

Від кінця XVII – початку XVIII ст. простежується трансформація козацько-гетьманської держави з васальної в автономну у складі Московського царства. Значні обмеження автономії передбачали і договори, підписані із Річчю Посполитою. При формальному збереженні структури ви-

щих органів влади, їх повноваження визначалися договорами і угодами, що постійно змінювалися.

Генеральна військова рада впродовж цього часу втратила характер вищого законодавчо-розпорядчого органу. Більшість генеральних військових рад за своїм призначенням та представництвом мали випадковий характер і скликалися залежно від обставин, зокрема для підтвердження договорів із Московським царством чи Річчю Посполитою або ж схвалення погодженої із Москвою кандидатури гетьмана. Систематично скликати генеральну раду намагався гетьман Дмитро Дорошенко, прагнучи відродити традиції державності часів Б. Хмельницького.

Старшинська рада фактично перебрала повноваження загальної військової ради, вона виступала як орган козацької старшини, створений на основі представництва від полків. На цій раді обиралася генеральна старшина і полковники, визначалися розміри податків, оренд, вирішувалися справи військово-оборонного характеру.

Гетьман обирався на невизначений термін Генеральною військовою радою за згодою верхівки старшини із наступним затвердженням польським чи царським урядом. Права і компетенції кожного гетьмана визначалися договорами із Річчю Посполитою чи спеціальними Статтями (умовами), які він підписував із московським урядом за умови обрання.

Генеральна військова канцелярія на чолі із генеральним писарем була вперше створена у 1720 році і виконувала функції політичного і судового контролю: нею складалися гетьманські універсали, аналізувалися звіти про діяльність полковників і сотників, вирішувалися спори про належність до козацького стану тощо.

Після укладання договорів із Московським царством розпочався процес створення російських державних установ для управління Україною.

Таким був **Малоросійський приказ 1663 – 17322 рр.**, створений у структурі Посольського приказу. Головні завдання якого полягали у відносинах із гетьманським урядом, контролі за діяльністю установ військово-адміністрати-

вного управління Гетьманщиною, реалізації політики царського уряду на території Гетьманщини.

Перша малоросійська колегія 1722 – 1727 рр., яка складалася із шести офіцерів царської армії на чолі із бригадиром була Центральним органом російської адміністрації в Гетьманщині, що перебрала фактично всю повноту влади у країні. Без згоди колегії гетьман не мав права видавати нормативно-правові акти, віддавати накази генеральній старшині. Колегія контролювала фінансову та податкову системи, мала право в апеляційному порядку переглядати всі судові справи.

У 1734 – 1750 рр. після ліквідації гетьманства був створений орган, створений уряд, який правив на українських землях і складався із шести осіб: троє призначалися царським урядом і троє – генеральною старшиною. Уряд був оголошений найвищою апеляційною інстанцією та підпорядковувалося Сенатові через Канцелярію малоросійських справ. Голова правління мав необмежену владу. Головна мета функціонування цього органу – проведення такої політики, щоб український народ звикав до великоруського правління. Істотно обмежилися функції козацьких полкових канцелярій, насаджувалося російське законодавство в судочинстві.

Особливий адміністративно-політичний статус мала **Слобідська Україна**. Слобідська Україна (Слобожанщина) – регіон, що утворився на території Дикого Поля між кордонами Московської держави, Речі Посполитої і Кримського ханства в XVII – XVIII ст.

Виділяють такі етапи колонізації Слобожанщини українським населенням: 1) XV – перша половина XVI ст. – початок заселення території Дикого Поля українськими селянами і козаками; 2) друга половина XVI –середина XVII ст. – активізація переселенського руху, пов'язана із утисками польської влади; 3) друга половина XVII ст. – нова хвиля переселення із Правобережної і лівобережної України, пов'язана з Руїною. Із середини XVII ст. відбувається активне переселення і росіян, так званих «службово-ратних людей», які заселяли і будували оборонні лінії для захисту від кримських татар.

На середину XVII ст. адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини набув форм козацько-старшинського управління, підпорядкованого белгородському воєводі, а через нього – Белгородському столу Розрядного приказу. У другій половині XVII ст. царським урядом було сформовано козацькі полки: Острогодський, Сумський, Охтирський, Харківський, Балакліївський, Ізюмський, які становили військові та адміністративно територіальні одиниці. Починають функціонувати полкові канцелярії до компетенції яких належали адміністративно-господарські, військові, судові, фінансові справи.

На чолі полкового уряду стояли полковники та полкова старшина. До складу полкової старшини входили: 1) обозний (відав полковою артилерією, обороною, керував справами полкової ради і міг замінити полковника за потреби); 2) суддя (розглядав цивільні справи у полковій радуші); 3) писарі (секретарі у військових і цивільних справах); 4) осавул (помічник полковника у військових справах); 5) хорунжий (відповідав за хоругву).

Полковник мав широкі повноваження у військовій та адміністративній сферах: затверджував судові постанови, роздавав вільні землі, мав пріоритетне право займанщини, видавав універсали за власним підписом і печаткою. Полковник і полкова старшина обиралися безстроково саме старшиною на старшинській раді, причому полковник мав два голоси, а старшини – по одному. Кожен полк поділявся на сотні. Сотника обирала полкова старшина, а сотник добирав сотенну старшину (отамана, осавула, писаря, хорунжого). Владі сотника підпорядковувалось також населення сіл. Правовою основою полково-старшинського управління були царські жалувані грамоти та інші документи, що визначали надання адміністративного козацького укладу та право вільної займанщини, що вважалось головним привілеєм слобожан.

Відмінності існування полкової організації Слобожанщини від Гетьманщини можна звести до таких: полки адміністративно та у військовому відношенні підпорядковувалися белгородському воєводі, посади гетьмана не існувало;

обрання полковників проходило на полкових козацьких радах, спостерігалось успадкування посади полковника; кожен полк отримував царську жалувану грамоту, що визначала його права і привілеї: на козацький устрій, торгівлю, володіння землями, звільнення від податків тощо.

Із часом відбувається обмеження та ліквідація права і вольностей слобожанських полків. У 1719 році полковників позбавили права здійснювати суд. Полковники та сотники почали призначатися царськими урядовцями. Із 1723 року на посади полковників призначалися лише росіяни. У 1763 році було створено Комісію по слобідських полках, основним завданням якої була підготовка до ліквідації полкового устрою. У 1787 році було створено Слобідсько-Українську губернію із центром у Харкові. Замість полкових канцелярій було створено провінційні канцелярії, а головним виконавчим органом стала губернська канцелярія, що здійснювала адміністративно-господарські, судові, фінансові і військові функції.

Як бачимо, на кінець XVIII ст. всі землі козацької України були остаточно інкорпоровано в російську імперську систему.

§3. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ГЕТЬМАНЩИНИ

Внаслідок Визвольної війни 1648 – 1656 рр. відбулися значні зміни у соціальній структурі, правовому статусі окремих соціальних груп. Вони були пов'язані з ліквідацією магнатського землеволодіння, вигнанням польської шляхти з українських земель, переходом останніх у загальновійськову власність тощо. У цілому ж населення Української козацької держави умовно можна поділити на такі групи: козацька старшина і козацтво, шляхта, верхівка православного духовенства, селяни та міщани. **Козацтво** – це привілейований стан, який мав власну адміністрацію і суд, користувався певними привілеями, що були юридично закріплені Зборівським 1649 р. і Білоцерківським 1651 р. договорами,

королівськими грамотами, царськими жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами. Козацтво не було однорідним. До нього належали як заможні, так і рядові козаки.

Козацтво як соціальний стан очолювала **козацька старшина**. Одна її частина воювала на боці короля, інша – на боці гетьмана. Склад старшини поповнювався представниками української шляхти і реєстрового козацтва. Козацька старшина збагатилася за рахунок воєнної здобичі, гетьманських пожалувань землі за службу, яку вона намагалася перетворити на спадкову. Представники цієї привілейованої верстви населення звільнялися від сплати податків і зборів, користувалися пільгами при укладанні орендних договорів на промисли тощо. Отже, козацька старшина, крім політичної влади, володіла ще й основними матеріальними благами.

Українська шляхта була політично вільною і за майновим становищем переважно була дрібною і середньою. Її правовий статус визначався як актами попереднього періоду, так і гетьманськими універсалами. Шляхта не тільки зберегла власні землі, а й розширила своє землеволодіння за рахунок гетьманських пожалувань за допомогу повсталим. Потреби козацької старшини й української шляхти збігалися.

У ході визвольної війни права православної церкви були відновлені. Гетьмани своїми універсалами підтверджували привілеї і права церкви. Вона не сплачувала податків, отримувала нові землі (за рахунок колишніх католицьких монастирів), її представники підлягали становому (церковному) суду. Майнові й особисті інтереси, життя і честь духовенства захищалися так, як і шляхти. Статус церковних і монастирських селян суттєво не змінився. Вони, як і раніше, виконували натуральні повинності, сплачували податки і не могли переходити до козацького стану.

Залежними верствами були рядові козаки і селяни. **Рядові козаки** – особисто вільні люди, які обслуговували реєстрове козацтво, мали право переходити в інші стани, змінити місце проживання, користуватися землею, звільнялися від загальних податків і повинностей. Головний

обов'язок – служба у війську, за що отримували землю, привілеї на торгівлю, могли виробляти горілку, але для власного споживання.

Селяни поділялися на 2 категорії: державні – селяни, які жили на колишніх магнатських і польсько-шляхетських землях. Вони визнавалися вільними. Могли переселятися з місця на місце. Виконували певні повинності і виплати на користь війська Запорозького (забезпечення провізією, транспортом, надання постою). Прирівнювалися у правах з міщанами; панські – селяни, які проживали на землях української шляхти і церкви. Виконували більше повинностей, ніж державні селяни. Вони також мали право переходити до козацького стану. Спочатку панщина фактично була ліквідована, але згодом селян залучали до панщини 1-2 дні на тиждень.

Міщани як мешканці міст визнавалися вільними, мали право переходу до козацтва, займатися ремеслами, промислами, торгівлею. Населення міст було неоднорідним. Тут жили козаки, що користувалися привілеями, купці, які перебували у привілейованому становищі, ремісники і дрібні торговці, об'єднані у цехи, міська біднота, міщани, що займалися сільським господарством. Міщани виконували різні повинності, платили податок, мостові і ярмаркові збори, забезпечували військові постої, утримували міську адміністрацію. Міста, які отримували Магдебурзьке право гетьманським універсалом, називалися ратушними. Проте козацька (полкова) старшина намагалася втручатися у справи міста.

У XVIII ст. продовжувався процес розшарування **козацтва**. У ньому можна виділити такі групи: **заможні козаки** (з 1735 р. називалися виборними козаками) мали власну землю, вели господарство, виконували військову службу. Проте, все частішими були випадки заміни (найму) у війську на збіднілих козаків або наймитів. Вікові межі служби козаків – 20 – 60 років; **підпомічники** – це збіднілі козаки. Вони постачали виборним козакам провіант, зброю, коней, одяг, навіть обробляли їхню землю, були погоничами в козацькому обозі. Підпомічники виконували такі ж повинності, як і селяни, але їх розмір був удвічі меншим; **підсуєдки** –

козаки, які не мали власного майна і наймалися на роботу до заможних козаків. Часто останні їх одягали і годували.

Процес розшарування торкнувся і міщан. У кращому становищі були **купці**, які об'єднувалися у гільдії. Звільнялися від податку, рекрутської повинності, тілесних покарань. Значну частину міщан складали **ремісники** – майстри, робітники, об'єднувалися у цехи (з 21 року за наявності майна). У містах також мешкали представники шляхти, знатного товариства, духовенства, рядових козаків.

У другій половині XVII ст. становище селян погіршилося. Із роздачею земель козацькій старшині вони повинні були сплачувати натуральний або грошовий податок власнику землі або відробляти дводенну (на тиждень) панщину. Окрім того, селяни сплачували державний податок на утримання війська – стацію. Поступово зростає залежність селян від панів, збільшуються державні податки і повинності. Окремими царськими указами дозволялося віддавати селян у рекрути, відправляти на каторгу. 1783 р. Катерина II заборонила селянам переходити до іншого пана, що означало повне закріпачення, позбавлення особистої свободи і громадянських прав.

§4. ОСНОВНІ РИСИ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Створення держави стимулювало розвиток системи права. Джерела права указанного періоду умовно можна об'єднати за такими групами: 1) звичаєве право, 2) система «попередніх прав», 3) нормативно-правові акти гетьманської влади, 4) джерела церковного права, 5) міжнародні договори.

Звичаєве право. Визвольна війна середини XVII ст. значно сприяла проникненню норм козацького звичаєвого права в усі сфери суспільного життя, зокрема, адміністративну, судову, кримінально-правову. Їх широко використовували у практичній діяльності гетьман, старшинська адміністрація всіх рівнів.

Широко використовувались також норми церковного звичаєвого права, що регулювали правила поведінки, які не

були закріплені в офіційних церковних документах, але яких обов'язково дотримувалися (поведінка під час богослужіння, повага до влади, «звикле послушення» тощо) У першій половині XVIII ст. із еволюцією суспільних відносин відбувся процес зменшення значимості норм звичаєвого права писаними законами.

Система «попередніх прав». Продовжували функціонувати попередні державні акти попереднього періоду: Литовський статут 1588 року, збірники магдебурзького права «Саксонське зеркало», «Порядок прав гражданських» тощо. Часто застосовувались у судових процесах, законність вказаних актів неодноразово підтверджувалася гетьманськими універсалами.

Нормативно-правові акти гетьманської влади до яких належали універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти.

Гетьманські універсали – офіційні акти державної влади, що видавалися від імені гетьмана або генеральною канцелярією від його імені. Універсали поділялися на загальні (стосувалися усього населення) і спеціальні (адресовані окремим особам чи групам осіб). Останні поділялися на земельні, охоронні, імунітетні, військові, службові та інші.

Джерела церковного права, що регулювали церковні правовідносини. Вказані акти можна умовно поділити на дві групи: 1) регулювали відносини церкви і держави (Духовний регламент, Монастирський регламент); 2) акти, що закріплювали канони християнства (Книга святого письма, Кормчі книги).

Міжнародні договори. Укладалися із Річчю Посполитою, Московським царством, іншими державами та визначали правове становище Української держави, гетьмана, окремих верств населення церкви тощо (Зборівська угода 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р., Березневі статті 1654 р., Раднотський договір 1656 р.).

Кримінальне право. Залежно від ступеня суспільної небезпеки кримінальне право визначало три види діянь: злочин, провина, проступок. До основних видів злочинів належали: злочини проти релігії, злочини проти держави, вій-

ськові злочини, злочини проти порядку управління, злочини проти життя та особистої свободи, злочини проти честі та моралі, майнові злочини.

Злочини проти релігії – богохульство, перехід із християнства в іншу віру, чаклунство. **Злочини проти держави** – державна зрада, замах на життя гетьмана, фальшивомонетництво. **Військові злочини та злочини проти порядку управління** – дезертирство, вбивство воїна воїном, підроблення документів, військова зрада. **Злочини проти життя** – вбивство, завдання тілесних ушкоджень, покалічення, ув'язнення за надуманим звинуваченням, знущання, тощо. **Злочини проти честі та моралі** – подружня зрада, двоєженство, образа словом, наклеп, кровозмішення. **Майнові злочини** – крадіжка, розбійний напад, пограбування. Крадіжка залежно від суми викраденого поділялася на просту (до 20 рублів) і кваліфіковану (більше 20 рублів, здійснення трьох крадіжок підряд, учинення злочину групою осіб, проникнення в житло).

Види покарань. Система покарань мала такі характерні риси: жорстокість, один злочин тягнув за собою кілька покарань, існування права-привілею для осіб із вищим правовим статусом тощо. З-поміж видів покарань виділяли: **смертну кару** (четвертування, спалення на вогнищі, повішення, заливання в горло розпеченого заліза, втоплення, закопування живим у землю); **калічницькі покарання** (відрізання вуха, носа, інших частин тіла), **ганебні покарання** (побиття канчуками, випалення на лобі злочинця знака злодія), **позбавлення волі** (арешт, ув'язнення); **позбавлення честі** (шельмування – позбавлення права обіймати виборні та державні посади, повна політична смерть – засуджений оголошувався поза законом); **дисциплінарні стягнення** (приковування до гармати, позбавлення права обіймати військові посади); **штрафи, конфіскація майна, головщина.**

Суб'єктом злочину визначалась особа, яка досягла 16-річного віку. Особа не притягувалась до кримінальної відповідальності, якщо не досягла 16-ти років для хлопців і 13-ти для дівчат. За певних обставин подія не визнавалась злочином, наприклад, злодія було вбито господарем під час краді-

жки, чоловік убив коханця дружини тощо. Визначалися обставини, що пом'якшували чи обтяжували вину злочинця. До пом'якшувальних обставин відносили: голод, неусвідомлення кримінального діяння, психічне захворювання та інші. До обтяжувальних – перебування у стані сп'яніння.

Були наявними окремі інститути кримінального права, зокрема інститут співучасті, за якого з'ясовувалась участь кожного у вчиненні діяння; інститут необхідної оборони, що передбачав наявність оборони адекватної нападу тощо.

Цивільне право. У цивільному праві провідне місце посідав інститут власності на землю. Суб'єктами права власності виступали держава Військо Запорізьке, козацька старшина, українська шляхта, знатне військово товариство, козаки та селяни до кінця XVII ст., православна церква та монастирі, Запорізька Січ.

Значного розвитку набуло і **зобов'язальне право**, що регулювало як договірні, так і деліктні зобов'язання. З-поміж договорів найбільшого розповсюдження набули: договори купівлі-продажу, позики, оренди, дарування, особистого найму та інші. Деліктні зобов'язання передбачали компенсацію матеріальних збитків та заподіяної шкоди.

Спадкове право передбачало успадкування як за законом, так і за заповітом. Існувало дві форми заповіту: звичайна (складався письмово у присутності місцевих урядовців чи свідків) та надзвичайна (під час військового походу, за кордоном, хвороби, укладався в усній формі). Заповіт складався дієздатною особою за її доброї волі. Заповідачами не могли бути політичні злочинці, невільники, особи, позбавлені честі в судовому порядку та особи, засуджені до смертної кари. Заповідач користувався правом вільного вибору спадкоємців незалежно від статі. Але виділялися особи, позбавлені права на успадкування: іновірці, позашлюбні діти, особи, що зловживали спиртними напоями, доньки, які одружилися без батьківської згоди.

За законом майно успадковувалося лише кровними родичами. До першої черги спадкоємців відносилися рідні сини, другої – онуки спадкоємця. Синами успадковувалась і

земельна власність. Доньки могли бути спадкоємцями за відсутності синів та їх дітей. Майно, залишене після смерті матері, успадковували як сини, так і доньки.

Шлюбно-сімейне право визначало шлюбний вік для чоловіків – 18 років і 13 років для жінок. Діяв принцип добровільності шлюбу. Традиційно діти мали отримати згоду батьків, але і відсутність такої згоди не була перешкодою для укладення шлюбу. Таку згоду могла надати і місцева влада. Припинення шлюбу відбувалося внаслідок смерті одного із подружжя або розлучення.

Відносини між подружжям мали особистий і майновий характер. Особисті відносини будувалися на тому, що після одруження дружина підпадала під владу чоловіка як голови сім'ї. Вона брала його прізвище і користувалася його статусом у суспільстві з огляду на посаду, соціальне статус, тощо. Майнові відносини ґрунтувалися на праві роздільної власності (посаг – майно жінки, віно – майно чоловіка). Чоловік вважався законним опікуном своєї дружини і відав її посагом, представляв, за потреби, її інтереси в суді. Після смерті чоловіка дружина неподільно користувалася майном або довічно, або до нового одруження, або якщо за заповітом не були призначені інші опікуни.

Особисті і майнові відносини між батьками і дітьми регулювалися на основі принципу окремішності (діти перебували на батьківському утриманні до повноліття). Існував інститут виділу за яким батьки надавали синам частину свого майна для створення окремого господарства і сім'ї.

На початку XVIII ст. посилилось втручання російської влади у внутрішні справи України, що здійснювалось як через контроль за діяльністю державних інституцій, так і видання нормативно-правових актів для України. Все більшого поширення набули царські грамоти, укази, регламенти, інструкції тощо. Із другої половини XVIII ст. місцеві нормативно-правові акти поступаються місцем російському законодавству.

Упродовж XVIII ст. було здійснено декілька спроб кодифікації права, яку підтримувала як козацька старшина, так і російська адміністрація. Хронологічно першою пам'ят-

кою був **«Процес короткий приказний, виданий при резиденції гетьманській» (1734 р.)**. Об'єднував нормативно-правові акти, що регулювали тогочасний судовий процес із питань урегулювання майнових відносин.

«Права, за якими судився малоросійський народ» (1743 р.) – наслідок роботи кодифікаційної комісії, створеної 1728 року. Це збірник законів, що містив норми державного, кримінального, цивільного, процесуального права. Джерелами зводу стали збірники магдебурзького права, литовський статут 1588 року, гетьманські універсали, деякі російські закони, норми, створені самими кодифікаторами. Не ставши чинним джерелом права, збірник залишився важливою пам'яткою його систематизації доби Гетьманщини.

Важливе значення мали збірники, створені в ході приватної кодифікації. 1750-1764 рр. – **«Суд і розправа в правах малоросійських»** Федора Чуйкевича. Об'єднував польсько-литовське та російське законодавство, а також норми звичаєвого права, що регулювали права привілейованих верст населення на землю і маєтки, містив норми процесуального права; **«Книга Статутів і інші права малоросійські»** В. Кондратьєва, об'єднувала норми процесуального законодавства, норми Литовського статуту і магдебурзького права і була цінним практичним посібником для суддів.

«Екстракт малоросійських прав» 1767 р. О. Безбородька містив витяги з основних прав, що стосувалися суспільно-політичних відносин. Він об'єднував правові джерела часів княжої доби, а також договори, грамоти, універсали Гетьманщини, імператорські закони, судову практику. Уміщені норми переважно регулювали правовий статус окремих верств населення.

«Екстракт із указів, інструкцій та установ» 1786 року невідомого автора. Створення збірника пов'язане із потребою узгодження старої адміністративної практики з вимогами нового законодавства у період ліквідації полково-сотенного адміністративно-правового устрою.

Особливого значення набуває в науковому і історичному відношенні **Конституція Пилипа Орлика**, ухвалена 5 квітня 1710 року в Бендерах під час обрання Гетьманом Пи-

липа Орлика. Офіційна назва – «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорізького». Це був договір між гетьманом і військом Запорізьким про державний устрій після визволення від російського панування. Затверджена шведським королем Карлом XII, написана латиною і староукраїнською. Чинності не набула, оскільки була написана в умовах вигнання.

Складалася із преамбули і 16 параграфів. У преамбулі викладено історію українського народу та Війська Запорізького. Основні положення преамбули: Україна втратила свою незалежність у боротьбі з Польщею; її відновив Б. Хмельницький; Московське царство порушило взяті на себе зобов'язання щодо України, тому Військо Запорозьке змушене відстоювати права українців збройним шляхом; І. Мазепа – захисник інтересів України, Карл XII – «покровитель і протектор України». Основні положення Конституції: Україна – самостійна держава під протекторатом Швеції; державною релігією визначалось православ'я, церква підпорядковувалась Константинопольському патріархату; територія Україна складалася із Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств; влада мала поділятися на три гілки: законодавчу (Генеральна рада), виконавчу (гетьман і генеральна старшина) та судову (Генеральний суд); уряди полковників і сотників мали бути виборними; передбачався соціальний захист козацьких удів та сиріт, які звільнялися від податків та повинностей.

§5. ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА СУДОУСТРІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Формування української державності в ході Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. суттєво вплинуло на судочинство. Хоча чинними залишалися положення Литовських статутів (із деякими змінами), проте істотно зростає вплив козацького звичаєвого права, а також виникає і нове джерело права – універсали гетьманів і полковників.

На початковій стадії доби Української козацької держави за своєю формою кримінальний процес носить обвинувальний характер. Історичні обставини, що склалися у цей час в Україні, хоч і сприяли розвитку судочинства під впливом Заходу, проте проникнення інквізиційного процесу на українські землі гальмувалося. Основною причиною такої ситуації було те, що тут зберігалися традиції Руської Правди, за якою головна форма судочинства виражалася у вигляді змагального процесу. Як і раніше, не було чіткого поділу процесу на кримінальний та цивільний, хоча можна виділити тенденцію розглядати цивільні справи в межах обвинувачувально-змагального процесу, а кримінальні – в межах слідчого.

У матеріалах судової практики другої половини XVII і першої половини XVIII ст. можна виявити ряд норм звичаєвого права, на які виразно посилаються суди в своїх декретах. Зокрема, окрім норм матеріального права, були вироблені звичаєві норми провадження в цивільних і кримінальних справах. Потерпілий безпосередньо після того, як був вчинений злочин, повинен «кликати гвалт», тобто він мусив оголосити про це своїм найближчим, а також органам влади, представляючи речові докази. За звичаєвим правом передбачалось так зване шлякування, тобто ведення розшуку потерпілим по свіжих слідах після вчиненого злочину. Знайдені під час розшуку крадені речі «личкувались»: потерпілий, упізнавши, наприклад, вкрадену в нього худобу, надрізував одне вухо корові, воліві, коневі і т. ін. Опізнавання худоби, яку не було так позначено, не мало юридичного значення. За звичаєвим правом визнавалися спеціально запрошені на торги при договорах купівлі-продажу худоби свідки – «могоричники», показання яких для справи були вирішальними.

Головним аргументом як у проведенні слідства, так і в судовому процесі виступали докази. Тому в джерелах цього періоду велика увага звертається на доказове судочинство. Докази називалися «доводами» і «отводами»

Суд заслуховував докази обох сторін, за винятком тих, які вони давали під присягою. При цьому присягу складала

одна сторона і її свідки, а саме та, яку він допускав до зізнань. Зазвичай, ближчим до зізнань був оскаржений. Проте якщо позовник міг надати більш переконливі докази, ніж протилежна сторона, тоді суд так само допускав його до доказів. Це було у випадку, коли оскаржений тільки в загальному заперечував позов і підтверджував це лише присягою, а позовник мав більш вагомі твердження через свідків чи задокументовано, тоді позовник був ближчий до позову.

У обов'язок слідства, а потім і судового органу, входив розгляд усіх доказів, які подавали сторони. Якщо докази були відсутні, але було достатньо даних із переслуховування сторін, то навіть у важких кримінальних справах суд ними обмежувався і виносив вирок. Найбільшого значення у кримінальному процесі серед усіх видів доказів мало добровільне зізнання сторони. Якщо сторона сама зізнавалася по суті справи, яка розглядалася під час судового процесу, то після цього не було потреби шукати інших доказів. Щоправда, зізнання мало бути вмотивованим. Воно не мало викликати ніякого сумніву, зізнаватися процесуальна сторона повинна добровільно, без будь-якого психологічного чи фізичного тиску і тільки в суді. У процесуальному праві цього періоду були чітко визначені факти, при яких зізнання не мало доказової сили. Це тоді, коли обставини вказували, що зміст самого зізнання не відповідає дійсності; зізнання було надано під примусом або поза судом; якщо зізнання належало малолітній особі, яка зізнавалася без присутності захисника або людини, яка мала психічні вади; коли подавалося зізнання з метою власної користі. Не менш вагомим доказом були документні дані.

Основною дилемою для судів в ухваленні таких свідчень було те, чому віддавати перевагу – якості чи кількості. Так, в одних постановках переважали судові рішення, ухвалені на основі кількості свідків, у інших – якості. Такі розбіжності були характерними для тодішнього процесу, бо він тримався на встановлених віками трактуваннях і формулюваннях. Жінок взагалі не допускали до свідчень, як виняток, жінка могла свідчити тільки тоді, коли вони були вкрай необхідні або не було свідків-чоловіків.

Важливими у кримінальному процесі вважалися речові докази та огляд місцевості, де було скоєно злочин. До речових доказів належали сліди побоїв, знаряддя, яким здійснено злочин, крадені речі, виявлені у спійманого злочинця. Оскільки рани чи побої швидко загоювалися, через це ними опротестовувалися перед судовими органами за допомогою протоколів досудового слідства, де були вписані всі побої та тілесні пошкодження. Їх, зазвичай, складав возний або інші урядовці місцевих адміністрацій. Такий протокол ставав вагомим доказом під час розгляду судової справи.

Іноді суд чи слідство зверталися за консультаціями до людей, які мали більш глибокі знання у певній сфері побутово-громадського чи господарського життя, так званими знавцями.

Для повного доказу під час проведення слідства чи у судовому процесі часто використовувалися під час допитів тортури. Допит на муках, або як його в цей час називали «питка», «мучение», «спитка», «проба», застосовувалися тільки в тих випадках, коли провина не була ще повністю доведена, або якщо були інші докази на провину підсудного, однак сам він їх заперечував. Щоправда, коли проти оскарженого не було зовсім ніяких доказів, тоді застосовувати тілесні муки відносно нього суворо заборонялося. Через це спочатку приймалися всі докази, які були в підсудного, і лише при умові їх сумнівності застосовувалося катування «с великим розсудженням» і «опасанням».

Фізичного впливу під час проведення кримінально-процесуальних дій не можна було застосовувати проти шляхти, духовенства, урядовців вищих чинів та знатних людей, розумово хворих, престарілих, якщо їм більше 70-ти років, вагітних жінок та неповнолітніх. В окремих випадках тортури застосовували тричі.

У цей період за виконуваними функціями суб'єкти судочинства були різними. Так, одні з них вели процес, другі відстоювали у справі свої інтереси, треті були задіяні у судочинстві для виконання допоміжних функцій. Вказані відмінності служать підставою для класифікації суб'єктів процесуальної дії на кілька груп:

а) державні органи і посадові особи, які ведуть судовий процес: у досліджуваний період до них відносилися місцеві урядові органи та суди, суддя, особи, які проводили дізнання та попереднє слідство;

б) учасники процесу: потерпіла сторона, позивана сторона, законні представники неповнолітньої процесуальної сторони, захисник. Зазначені особи захищають у суді свій інтерес або інтерес того, кого вони представляють.

Суд у цей період був єдиним органом, до компетенції якого входили функції правосуддя. Система судів на Лівобережній Україні в зазначений період була надзвичайно складною і містила різні за соціально-становим рівнем судові органи.

Після Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. одночасно з ліквідацією польської адміністрації було ліквідовано і стару польську судову систему. У новій судовій системі поєднувалися адміністративні і судові функції. На території Козацької держави не було значного розмежування на адміністративну і судову влади, тому судовий процес проводила переважно адміністрація. Така ситуація характерна для цієї епохи взагалі.

Самі суди мали певні повноваження і різноманітні правові функції. Вони були головною інстанцією, яка виконувала кримінально-процесуальні дії. У джерелах права цього періоду терміном «суд» називали не лише судовий орган, що здійснював розправу, а й саму судову дію, тобто процес.

Система судового устрою Лівобережної України у другій половині XVII ст. була досить складною, до неї входило більше двадцяти різновидів судових органів. Подібна різноманітність, яка є характерною для феодального суспільства, була визначена процесом української державності в умовах постійних агресій, внутрішньої політичної нестабільності, складністю соціальної структури суспільства, постійним політичним утиском та обмеженнями суверенітету Української козацької держави російським самодержавством.

У такій непростій ситуації козацтво вирізнялося серед інших соціальних груп суспільства найбільшою організованістю в ролі Війська Запорозького, через це воно відіграло провідну роль у системі загальних козацьких судів у загальному українському судочинстві. У другій половині XVII ст.

об'єктивно склалася ієрархічна система адміністративно-територіальних органів в управлінні України, які займалися судовою практикою і певною мірою виконували процесуальні провадження.

У системі козацького управління і судочинства найвищою ланкою був гетьман. Він по суті зосереджував усю владу в своїх руках і вважався найвищим суддею в державі. Крім цього, судова інстанція, якою він керував, була найвищою в українській судовій системі наглядовою та апеляційною інстанцією, а також органом кабінетної юстиції.

Своїми правами, як глава держави, гетьман міг пом'якшувати і звільнити від покарання засудженого. Проте судова юрисдикція над генеральною і полковою старшиною з кримінальних справ із 60-х років XVII століття починає обмежуватися Московським царством, яке контролювало діяльність гетьманського суду та судочинства в апеляційному і наглядовому порядку. Акти генерального суду видавалися у формі універсалів, ордерів і «відкритих листів» для регулювання судової та процесуальної системи. Гетьман здійснював роз'яснення права, даючи відповіді для правово-адміністративних інстанцій нижчого рівня. У процесі здійснення реформ, пов'язаних із процесуальними діями, важливе значення мали гетьманські інструкції територіальним урядовим управлінням.

Наступною ланкою в системі органів процесуальної дії була Рада старшин і Рада генеральної старшини.

На початку створення української держави Рада була найвищим органом влади. Вона існувала за взірцем Січової ради, яка збиралася на Запорозжжі для вирішення найбільш важливих господарських, військових, а також судових та процесуальних питань. Ці ради були подібні до січових рад Запорозької Січі, які в той час мали суттєвий вплив на козацтво України.

У зв'язку з цим процесуальна компетенція цілком належала Раді старшин. Склад її залежав від внутрішнього і зовнішнього становища країни, від важливості процесуальних справ. До складу Ради старшин входила вся генеральна старшина, полковники, полкові старшини, а також знатні урядові особи і впливові люди, які не належали до війська,

але користувалися авторитетом серед козацтва. Ця інстанція почала проводити процесуальні дії на початку утворення Гетьманської держави. Спочатку такі функції були введені на основі запорозьких звичаєвих норм права, в подальшому вона була узаконена. Вже 1672 року в статтях, які склалися при обранні І. Самойловича гетьманом, старшина вимагала, щоб новий гетьман не чинив над останніми розправи без погодження з Радою старшин.

Проте Рада старшин була громіздкою структурою і не могла вирішувати щоденних політичних справ. Ними займалася більш оперативна структура, якою була Рада генеральної старшини – центральний виконавчо-розпорядчий, військовий та судовий апарат генерального уряду. Склад Ради, як судового й одночасно процесуального органу, не визначався. До неї, як правило, входили генеральний писар, два генеральні судді, генеральний обозний і два осаули. У другій половині 70-х років цього століття членами ради стають бунчужний і хорунжий.

Стосовно судочинства суд колегії Ради генеральної старшини не відрізнявся від суду Ради старшин. Частиною обов'язків усіх генеральних старшин було виконання окремих доручень гетьмана, зокрема генеральні старшини проводили слідство. До складу судової колегії генеральної старшини входили постійні члени ради, а у разі необхідності, для розслідування окремих важливих кримінальних справ, задіявалися полковники, сотники, представники від царського уряду, духовенства, міщан.

Судові вирoki колегії затверджував гетьман. Іноді особливо важкі справи гетьман передавав на розгляд Ради генеральної старшини після того, як за ними виніс свій вирок генеральний суд. У таких випадках Рада генеральної старшини виступала апеляційною інстанцією генеральної старшини.

При необхідності проведення кримінально-процесуальних дій під час розгляду особливо важливих військових, політичних чи кримінальних справ розпорядженням гетьмана скликала Рada генеральної старшини і Рада старшин. Наслідком функціонування судово-слідчих органів у складі уряду є поєднання судової влади з адміністративною.

Старшинські ради тісно контактували з гетьманськими судовими і слідчими органами. Вони за дозволом царського уряду давали згоду гетьману на винесення вироків генеральним та іншим старшинам. В окремих випадках за сприянням і за згодою самодержавства ці ради проводили слідчі процедури і судили самого гетьмана, незважаючи на той факт, що подібний суд могла проводити тільки Генеральна козацька рада.

До вищих органів у системі судів Гетьманщини належав Генеральний військовий суд, або Генеральний суд. Існував з часів Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. до кінця XVIII ст. Склад суду часто змінювався. На початку Гетьманської держави до нього входили генеральний суддя і генеральний писар. Потім суд став колегіальним: до його складу ввели ще одного суддю та членів генеральної старшини. Нерідко в роботі Генерального суду брали участь полковники, сотники, представники сотенної старшини. На початку XVII століття суддів, як правило, було двоє, правда, за гетьмана Самойловича залишився один суддя. Пізніше гетьман П. Полуботок ввів до складу Генерального суду 4 асесорів, щоб зменшити судову тяганину. Із другої половини XVII століття Генеральний суд був переважно виїзним і знаходився за місцем перебування гетьмана, який (як його президент) затверджував кінцеві декрети.

Генеральний військовий суд діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників і бунчужових товаришів. Розглядав кримінальні справи про вбивства, підпали, пограбування тощо. Такий суд, за вказівкою гетьмана або за поданням генеральних старшин, міг проводити – процесуальні дії зі справ, що є підсудними нижчим судам – це залежало від суб'єктивних обставин – ставлення гетьмана і генеральних старшин до осіб, які проходять по справі, а також від рівня самої справи.

Наступною ланкою у вертикалі виконавчої влади і одночасно процесуальної дії Гетьманщини був полковий уряд. Очолював таку адміністративну одиницю полковник, якому належали широкі військові, адміністративні та судові пов-

новаження у межах полку. На полковників покладалося забезпечення правопорядку на території полку – «абы там жодная своеволя не была», організація і проведення попереднього слідства, придушення селянсько-козацьких повстань. Б. Хмельницький делегував полковникам судові повноваження «добром миловати, а злом карати», тобто вершити суд.

Процесуальні дії у полку здійснювалися в полкових канцеляріях та полкових судах. Якщо на території полку було скоєно будь-який важкий злочин, то, незважаючи на особу винного, за розпорядженням полковника полкова канцелярія починала розглядати судову справу. Вона проводила досудове слідство і вживала заходів, щоб схопити злочинця, якого не було затримано відразу, потім розслідувала обставини справи. Після закінчення слідства полкова комісія передавала справу на розгляд полковнику із загального до полкового суду. Полкова канцелярія переважно розслідувала злочини, пов'язані зі вбивством, пограбуванням, крадіжкою, підпалом, народженням позашлюбних дітей.

Так само за вказівкою вищих судів члени комісії полкових судів брали участь у проведенні розслідування на місцях або завершення огляду і складання відповідного протоколу. Часто до цього залучалися своєрідні експерти. Якщо полковий суд проводив розслідування справи за дорученням гетьмана або генерального військового суду, то тоді полковий суд видавав письмову «атестацію».

На території адміністративно-територіальної одиниці – сотні – адміністративну та судову юрисдикцію здійснювало сотенне правління, яке було створене у другій половині XVII століття. Сотенне правління очолював сотник, який призначався полковою канцелярією, і, відповідно, підпорядковувався їй. До складу такого органу управління входили сотенна старшина та писар. Посада судді була відсутня. На сотників покладалося виконання правоохоронних функцій. Вони організовували провадження дізнання і попереднього слідства, затримання біглих селян і дезертирів. Сотник, або за його рішенням городовий отаман очолював колегію сотенного суду. Також він виконував розпорядження полкової канцелярії або генерального військового

суду чи навіть самого гетьмана з проведенням процесуальних дій у формі попереднього слідства у справі, що порушувалася на території сотні. Отже, в компетенції сотенного правління було попереднє розслідування кримінальних справ для полкових судів.

На території села функціонував сільський суд, до компетенції якого входило розслідування і розгляд незначних справ козаків і населення села, що стосувалися крадіжок, випасу худоби на полі, дрібних бійок. Більш важливі справи входили в юрисдикцію сотенних чи полкових урядів. Проте у вирішенні цих справ сільський уряд усе одно не залишався не задіяним. Він вів перші засідання, затримував злочинця. Війт та отаман робили обшуки, брали також участь у проведенні слідства вищими судовими органами, видавали так звані атестації на обвинувачених мешканців села іншим судам.

Окрім системи козацьких судів, які розглядали і розслідували кримінальні справи, на території Гетьманщини існували ще так звані спеціальні суди. До них належали магістратські, ратушні, цехові, ярмаркові, духовні та домініканські суди.

Магістратські і ратушні суди розглядали незначні кримінальні справи міщан і селян, які перебували під юрисдикцією міських магістратів і ратуш. Формально-юридичні повноваження в них мала колегія лавників на чолі з війтами. Діловодством займався ратушний писар.

До спеціальних судів відносилися ярмаркові суди, що функціонували на торгах і ярмарках. Фактично, це був суд полковника і вели його окремі представники полкового управління, які розбиралися на справах, що виникали під час ярмарків. У кримінальних справах, що не входили до компетенції ярмаркових судів, лише проводилося розслідування і за можливістю – затримання підозрюваного, а справу передавали до полкового суду. Ярмаркові суди належали до так званих силових судів, у ході яких майже нічого не записувалося, а письмова форма в них використовувалася лише при передачі справ у полкові суди.

Одразу після підписання союзу між Гетьманською Україною і Московським царством остання почала втручатися у діяльність адміністративно-судових органів. Для цього

було спеціально створено 1662 р. Малоросійський приказ, що підпорядковувався Посольському приказу, окрім цього в найбільші міста були направлені російські воєводи із військовими залогами.

В умовах автономії українського суду і судочинства Малоросійському приказу були підсудні справи, пов'язані з посадовими особами і службовцями воєводсько-приказної системи самодержавної адміністрації в Україні. Проте російська адміністрація тримала під контролем і вище судочинство Гетьманщини. Так, Малоросійським приказом надавалася кваліфікація державним злочинам гетьманів, старшини і вищого духовенства. Він спрямовував вищі суди у потрібному йому руслі щодо проведення слідств, винесення вироків, а часто й сам виступав у ролі другої інстанції з кримінальних справ, проводив додаткові кримінально-процесуальні дії і виносив остаточне рішення, а потім контролював його виконання. Нерідко зазначена інстанція проводила ці дії без наявності апеляційної скарги у ній.

Розгляд кримінальної справи починався з існування потерпілої сторони, яка в судових документах Гетьманщини мала назву «поводовая сторона», «актор», «інстигатор», «жадливая сторона». Сторона, яка себе захищала від претензій скаржника, в судово-процесуальних документах мала назву «отпорная», «злодейская», «отводна», «позвана». Процесуальну правоздатність за принципами юридичного процесу визнавали за всіма громадянами. Водночас не всі, які мали процесуальну правоздатність, могли бути процесуально дієздатними, тобто мати можливість виступати у процесі безпосередньо від власного імені. Її не мали неповнолітні, жінки, піддані, розумово хворі, марнотратники, глухі, німі; повнолітніми виступали чоловіки після 18 років, а жінки – після 14 років. В окремих постановках зустрічаємо, що жінок вважали повнолітніми за досягненням 13-ти річного віку.

У другій половині XVII століття зрідка трапляються згадки про офіційного представника, який захищає сторону під час проведення процесуальних дій чи судового розгляду справи. Загалом це були представники опікунів в інтересах підопічних, а батьків – в інтересах дітей.

На території Гетьманщини, на відміну від західного права, публічного обвинувача, який повинен бути неодмінним учасником процесу, не існувало. У матеріалах кримінально-процесуальної та судової практики трапляється приватний обвинувач, якого називали інстигатор.

Початковою стадією кримінального процесу в досліджуваний період було порушення кримінальної справи. У цей час сторона мала право диспозитивності, що виражалося у формі оскарження. Вирішення питання про початок судової справи майже завжди залежало від зацікавленої сторони. Кримінально-процесуальна дія, яка переходила в судовий процес, починалася тільки на вимогу потерпілої сторони.

Кримінальні або цивільні справи порушувались після подання позову або позовної скарги, яким надавалося вагомє значення – «позов всего судового поступка фундамент». Поняття позову в XVII – XVIII ст. було ідентичне сучасному. У часи Гетьманщини у значення позову входили два окремі заходи: 1) захід, пов'язаний із внесенням до суду скарги з метою розпочати слідство, званої також «жалоба», «жалобливая супліка», «челобитна», «явочное челобитье» або «челобитье», «доношение»; 2) захід надсилання із суду до оскарженого листа із викликом на розправу; цей вид документа називали «позовний указ», «позоний лист», «позов», де так само вказувався термін виклику до суду.

Перед внесенням позову позивач повинен був виконати окремі процесуальні заходи. Передусім, необхідно було попередити оскарженого про задум розпочати справу. Ця дія відбувалася з метою мирного урегулювання спору без судового втручання. Форма і зміст нагадування були довільними. Протилежну сторону міг повідомити безпосередньо позивач, або це робилося через третю особу. Нагадування було у передпроцесуальній дії і мало тільки факультативний характер, тому його відсутність не могла впливати на проведення процесуальної дії й у подальшому судового розгляду. Але обов'язковим був протест як форма скарги, стосовно порушення кримінально-процесуальної дії чи судового процесу. Сторона, яка внесла позов, зобов'язана була спочатку записати в урядову актову книгу, факт порушення

у вигляді протесту, засвідчити сторонніми людьми ознаки насилля і викликати у вказаний термін безпосередньо кривдника. Цей протест подавався до суду за його територіально-адміністративного місцезнаходженням або за місцем скоєння злочину.

До того, як внести позов, скривджений звертався до місцевого уряду із вимогою забезпечити його – через проведення попереднього слідства – доказами, на які він міг спиратися під час проведення процесу.

Після проведення передпроцесуальних дій потерпілий віддавав судові на розгляд справу про суперечку. Кримінально-процесуальні дії судового органу починалися із розгляду чолобитної або скарги. Писар записував подання скарги, яку приймав особисто, присвоював їй порядкове номер та вносив до судової книги.

Суди, що проводили процесуальні дії та розглядали справи за магдебурзьким правом, мали п'ять видів позовів: а) усний, або словесний; б) письмовий; в) публічний на тих позивачів, що переховуються від кримінальної відповідальності; г) через оголошення на базарі чи на вулиці; д) у кримінальних справах, коли суддя наказує відразу арештувати позваного.

Диспозитивність обмежувалася у тих випадках, коли справа торкалася кримінально-процесуальних дій, а також коли позовник у позові зневажав честь оскарженого або покладалася на свідків, які мали підтвердити скоєння злочину оскарженим, чи коли позовник після подання позову напав на оскарженого, щоб влаштувати самосуд. Тоді розправа мала відбутися, навіть якщо позовник відкликав свій позов.

На початковому етапі ведення кримінально-процесуальної дії переважно належало до компетенції судів першої інстанції, і попереднє слідство не було обов'язковим у кримінальному судочинстві. Це пояснюється принципом зазначеного процесу, що на початку доби Гетьманщини судовий процес мав приватно-правовий характер, і головну роль у кримінальній справі відігравав безпосередньо позивач-потерпілий. Перш ніж надати позов-скаргу до судового органу, потерпілий повинен провести ряд дій, які мали ознаки попереднього слідства.

У деяких судових документах слідчі дії називалися «шлякуванням». Коли «шлякування» давало позитивні результати і нападали на слід злочинця, за ним встановлювалася «погоня» («гоніння сліду»). Коли потерпілий натрапляв на слід, який вів до іншого двору, то тоді він за допомогою представників сільської управи (переважно це були староста або отаман) проводив обшук підозрюваного; були випадки, що проводили обшук у всьому селі.

У процесі досліджуваного періоду було два типи термінів («сроків»): термін звичайний або зазначений і термін завитий, званий ще «крайнеположений» або «убивающий».

Перший термін був менш важливий і застосовувався у всіх справах, для яких не був застережений завитий термін. Проте з часом суди прямували до прискороного судового процесу і того ж вимагали під час проведення кримінально-процесуальних дій від компетентних органів, і зазначений термін почав уживатися все рідше. У зв'язку з цим дедалі частіше почав входити у практику завитий термін, із часом він стає звичайною процесуальною процедурою. Все це пояснюється тим, що за неявку на звичайнім терміні не було значних і відповідальних наслідків, на відмінну від неявки на завитім терміні, через це тим моментом користувалися та дозволяли у власних інтересах зволікати спір і не прибувати у визначені терміни. Неявку на звичайнім терміні стороні обходилася в поверненні видатків протилежній стороні, грошовому покаранні на користь судового органу і покаранні через арешт, але не було загрози, пов'язаної з програвшем справи.

Викликаний мав право домагатися, щоб виклик чи повістку йому було вручено за тиждень до початку судового процесу, а якщо позов залишено вдома в момент, коли не було оскарженого, — то навіть за шість тижнів. Проте із цієї загальної норми були винятки. Коли позовник мешкав за місцем знаходження суду, то його можна було викликати на розправу усним позовом, і тоді він був зобов'язаний негайно прибути до суду.

У судових актах трапляються приклади, коли суд мусив звертатися аж до гетьмана у справі притягнення сторони до

кримінально-процесуальних дій або судового розгляду. Загалом це були гетьманські протекціоністи, які могли собі дозволити не слухати указів нижчих судів, не боячись їх рішень.

Слідчі дії суду розпочиналися після того, як потерпіла сторона, провівши всі процесуальні заходи, пов'язані з попереднім розслідуванням, подавала в суд письмову позов-скаргу.

Суд нижчої інстанції проводив слідство у кримінальних справах, які остаточно подавалися для розгляду у вищу судову установу, що на своєму засіданні апробував ці слідчі дії. В актових документах зазначеного періоду фіксуються випадки, коли вищий суд, розслідувавши справу, надсилав відповідну атестацію нижчому суду.

Для початку проведення судового слідства потрібна офіційна ухвала цього органу. Після чого представники від суду чи місцевого органу управління оглядали місце злочину. Із метою виявлення речового доказу в судовій практиці часто використовувався обшук або трус, як і в попередньому слідстві. Для організації такого заходу залучалися суд у повному складі і представники місцевої влади. До обшуку залучався також потерпілий і його довірені особи або родичі. При відсутності злочинця суд давав на «прослух».

Суди стосовно обвинувачуваних використовували запобіжні заходи у формі попереднього затримання. Їх тримали під вартою в острогах, в'язницях або «секвестрах», як тоді називалися місця ув'язнення, де перебувало чимало колодників та колодниць.

В окремих міських судах для утримування підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів використовувалася спеціальна тюрма, так зване «тверде везеня».

У досліджуваний період суд вимагав поруки від позовників. Це відбувалося за умови, коли неосілий позовник подавав скаргу на осілого. Тоді суд при порушенні позовництва був зобов'язаний «с таких челобитчиков брать же сказки с подкреплением о не съезде з суда».

Отже, у період Гетьманщини існували дві форми кримінального процесу: обвинувально-змагальний та інквізиційний (слідчий). До початку XVIII ст. процес був переважно гласним. Він здійснювався відкрито. Згодом розповсюдилися закриті кримінальні процеси. Позов (позовна скарга)

подавався за кримінальними справами усно. Попереднє слідство у досліджуваний період міг здійснювати сам позивач – потерпілий, і лише із кримінальних справ, що стосувалися інтересів держави, – судові органи.

Важливою стадією процесу був розгляд справи у судовому засіданні. Судочинство характеризувалося формалізмом, здійснювалося загалом латинською мовою.

У процесуальному праві того часу існував ряд принципів. Принцип законності був одним із важливих і позитивних засад тогочасного процесуального права. Він зобов'язував усіх осіб, які беруть участь у судовому процесі, дотримуватися тогочасного законодавства. Закони хоча і часто змінювалися через об'єктивні, а ще частіше через суб'єктивні причини, проте ніхто ні за жодної підстави не мав права їх порушувати.

Відповідно до зазначеного принципу в цей період особа не могла бути обвинувачена у скоєнні злочину і піддана кримінальному покаранню, доки її вину не визнає суд і не винесе вирок. Органи або особи, які проводять досудове розслідування, також вирішують питання про вину обвинуваченої сторони. Проте їх висновки несли попередній характер і в суді мали силу свідчення чи доказу, але не більше. Відповідно до юридичного змісту цього принципу доказування вини обвинуваченого у злочинах проти гетьманської влади покладалося на відповідні судові органи, а у справах, що мали приватний характер, – на потерпілого або його представника. Так само дозволялося домагатися свідчень від обвинуваченого шляхом фізичного впливу або тілесних тортур. Тому можна констатувати, що функціонував принцип презумпції невинуватості.

Важливою засадою юридичного процесу цієї доби, в основі якого лежав приватно-правовий характер, був принцип диспозитивності. Тобто будь-який судовий орган розглядав справу тільки з подання скарги потерпілою стороною. Цей принцип оскарження виходив із формули давньоримського права «без позову не судити». Така юридична формула засвідчується великою кількістю актів судових процесів із кримінальних справ.

Принцип змагальності судового процесу найбільше виявлявся саме під час проведення судового процесу. У досудових стадіях його дії обмежувалися. Сторони наділялися однаковими процесуальними правами для здійснення своїх процесуальних функцій. Через це вони брали активну участь у судовому розгляді. Їм дозволялося, доводячи свою правоту, використовувати фактичний матеріал і судові докази, оскільки в досліджуваній період для провадження у справі не було обвинувача від державних органів. Це давало змогу сторонам вільно діяти у напрямку збирання та подання до суду доказів. У ролі обвинувача міг виступити кожен, хто відповідно до процесуальних норм подав скаргу на особу, яка підозрюється у скоєнні злочину або його скоїла, а також заявив про свій намір її переслідувати.

Принцип відкритості був характерним для судочинства Української козацької держави і був одним із головних, який полягав у тому, що процесуальні дії відбувалися у присутності сторонніх людей. Отже, дозволялося бути присутнім на судових засіданнях кожній правоздатній особі.

Процес Гетьманщини здебільшого був усний. Тільки скарги чи позови, а також судові постанови записувалися до канцелярських книг. Сторони з'являлися на розправу особисто і в усній формі доводили свою правоту. Після чого їх записували в короткій формі. Винятком тут виступали копії актів, що надавалося протилежній стороні як доказ своїх тверджень.

Судовий вирок так само виносився усно, а потім — для впевненості — його вписували до судових книг. Як говорилося у зазначеній інструкції, спочатку потрібно було готувати протоколи в чорновому варіанті, потім начисто записувати до книги судових актів і ставити підписи членам судової колегії.

Із принципом усності був тісно пов'язаний принцип безпосередності. За ним суди першої інстанції повинні були провести всебічне розслідування: допитати підсудного, потерпілу сторону, свідків, заслухати висновки органів чи осіб, які проводили слідство, при необхідності звернутися до людей, які виконували функції експертів, та оглянути речові докази. Принцип безпосередності виражався також у

тому, що суд виносив своє рішення на підставі тих матеріалів, із якими сам ознайомився до початку судового процесу і вони стосувалися зазначеної справи.

Мова ведення судового процесу в цю добу загалом була українська народна. Проте тут відчутна дія людського чинника. Суспільно-політичні та економічні умови, в яких розвивалася Україна у другій половині XVII ст., стали причиною поширення на її території латини. Через це у вищих судових інстанціях діловодство велося переважно латинською мовою.

При аналізі процесуального права цього періоду потрібно звернути увагу і на негативні ознаки, які мали місце. Найбільш характерними були залежність діяльності судів від адміністративних органів влади і так звані судові тяганини. Завершальною стадією кримінального процесу Гетьманщини було виконання судових вироків. Вони відбувалися, зазвичай, після того, коли постанова вступала в законну силу. Уся діяльність щодо фактичного виконання вироку в другій половині XVII ст. на території Гетьманщини, в більшості випадків покладалася на суд. У справах, де не допускалася апеляція, судова постанова виконувалася негайно. У більшості випадків це належало до спростування наклепу самим обвинуваченим, вигнання з міста або побиття, також ув'язнення засудженого. Безпосередньо судові вироки виконував кат, або як тоді називали «містр», при необхідності судовий орган міг залучати міських слуг чи козаків. У джерелах процесуальної практики знаходимо факти, де допоміжними особами при виконанні вироків виступали самі засудженні, які погоджувалися виконувати судові вироки над іншими засудженими.

У ролі виконавчих органів виступали різні ланки органів місцевого управління, які на цей час одночасно були наділені й судовою компетенцією. Також вони могли виконувати судові постанови й інших судів.

Проте, у більшості випадків судові вироки виконувалися за місцем засудження підсудного. Підставою для їх здійснення вважався судовий вирок, що набрав законної сили.

У судовій практиці Гетьманщини найчастіше предметом стягнення виступали грошові цінності або майно. Причиною було те, що потерпіла сторона більше була зацікавлена в матеріальному відшкодуванні, ніж у покаранні злочинця. Часто, як міра покарання через тілесне пошкодження, застосовувався так званий «ущербок на члонках». У таких випадках проходило відрубання руки або ноги, а також відрізання носа або вуха. До тілесних покарань належить і побиття, яке вчинялося різними способами, використовуючи при цьому такі знаряддя езекуції, як киї, батоги чи канчуки. Паралельно з ними у судовій практиці застосовувалися й інші міри кримінальних покарань: ув'язнення в темниці, вигнання з місця проживання, позбавлення честі.

На відмінну від вироків у кримінальних справах, що були пов'язані з накладанням грошових штрафів або майнових стягнень, у смертних покараннях страта засуджених проводилася тільки тоді, як вирок пройшов апробацію у гетьмана та у військовому генеральному суді. Це ж саме стосувалось і присудів щодо позбавлення честі, особливо відносно шляхтичів.

Смертна кара не застосовувалася до неповнолітніх до яких належали хлопці до 16 років та дівчата до 13 років, також до літніх людей та вагітних жінок. Під помилування підпадали засуджені на смерть у випадку, коли дівчина обирала його собі за чоловіка.

Безпосередньо страта, зазвичай, проводилася під час ярмаркових днів, коли було найбільше народу, на ринку або на центральному майдані біля ганебного стовпа. Перед початком виконання езекуції засудженому давали можливість висповідатися та попроситися з рідними й близькими йому людьми. Після прощання писар ще раз зачитував протокол із судовим вирокком, після чого він виконувався.

Арештованого утримували у в'язниці за його кошт. Із нього брали плату на свічки, дрова. За його рахунок утримувались керуючий в'язницею, зазвичай, це був отаман, та сторожі й наглядачі. За злочинця, засудженого на смерть, і за невинно посадженого платив винуватець ув'язнення.

Паралельно з ув'язненням проти арештованого застосовувалися спеціальні додаткові заходи покарання. Йому

одягали на руки та ноги дві дошки з вирізами для шиї та ніг, так звані «гусаки». На шию накладався залізний обруч, яким приковували до стіни, що називалося куною. Політичних злочинців, як правило, заковували в кайдани.

У в'язниці суворо дотримувалися такого режиму утримання, який був указаний у судовому вироку. В іншому випадку за його порушення винні мали заплатити грошовий штраф потерпілій стороні. Позивач мав право перевіряти в'язниці і стежити за порядком виконання присуду відносно злочинця.

Отже, можна зазначити, що у період існування Гетьманської держави було сформовано цілісну систему органів процесуальної дії, яка відповідала тогочасним правовим вимогам. Проте, на початку XVIII століття вона зазнавала значного впливу з боку нормотворення російського царизму, що стало передумовою реформування системи процесуальної дії Гетьманщини. Було реконструйовано структуру та механізм функціонування судово-адміністративних органів у сфері процесуальної діяльності на основі принципів судочинства, які були вироблені правовою культурою як європейського та російського права, так і тогочасної української правової думки.

У досліджуваний період у Гетьманщині сформовано свою судову систему та судочинство, які успішно функціонували. Ця система, хоч і мала свої недоліки, відображає прагнення побудови нового, безстанового, дійсно народного судочинства.

До 1760 року судова система Гетьманщини характеризувалася такими рисами, як: безстановий та загальний характер; участь у правосудді громадськості; невіддільність суду від адміністрації; наявність значної кількості апеляційних установ, що збільшувало процесуальну тяганину. У цей час значний вплив на діяльність суду мала царська адміністрація.

У 60-тих роках XVIII ст. гетьманом К. Розумовським було проведено судову реформу, яка передбачала зміну судової системи та повернення її до періоду Великого князівства Литовського. Відновили діяльність земські, гродські та підкоморські суди.

Земські суди, які кладалися із обраних привілейованими верствами судді, підсудка і писаря. Розглядали лише

цивільні справи та були позастановими. Запроваджувалися по два суди у кожному повіті.

Гродьські суди, на чолі яких стояли полковий суддя або полковник, розглядали кримінальні справи.

Підкоморські суди, які розглядали земельні спори з виїздом на місце конфлікту. Суд складався із підкоморія, помічника і писаря, які обиралися привілейованими верстами населення.

Дослідники також вказують на існування **особливих судів: третейського** (діяв при Генеральній канцелярії, вирішував нескладні цивільні справи, які можна вирішити шляхом примирення); **полубовний** (мировий суд); **церковний суд, ярмарковий суд**.

У судочинстві Гетьманщини дотримувалися авторитету судових інстанцій, і вища інстанція зважала на постанову нижчої. Із середини XVII і на початку XVIII ст. на території Гетьманщини слідчі дії в козацьких судах проводили осавули, в міських – слуги, які там несли службу, або інші міські урядовці чи представники міщанства. Характерною рисою судоустрою в період Гетьманщини є поєднання судової влади з адміністративною, що призводило і до певних негативних ознак кримінально-процесуального права, а саме: залежності судів від адміністративних органів влади та судової тяганини.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть причини та передумови національно-визвольної війни середини XVII століття?
2. Назвіть умови Зборівського договору.
3. Назвіть умови Білоцерківського договору.
4. У чому суть «Березневих статей»?
5. Який, на вашу думку, отримала правовий статус козацька держава за «Березневими статтями»?
6. Назвіть вищі органи влади козацької держави.
7. Назвіть повноваження гетьмана.
8. Назвіть повноваження генеральної козацької старшини.
9. Який склад генеральної старшини?
10. Охарактеризуйте повноваження полкового уряду.
11. Які повноваження мав сотенний уряд?

12. Як здійснювалось міське і сільське управління?
13. Назвіть джерела права Української козацької держави.
14. Охарактеризуйте кримінальне право Української козацької держави.
15. Охарактеризуйте цивільне право Української козацької держави.
16. Охарактеризуйте шлюбно-сімейне право Української козацької держави.
17. Назвіть суди та їх компетенцію
18. Які зміни відбулися в державному устрої Гетьманщини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.?
19. Які російські установи були створені для управління в українських землях?
20. Яка мета кодифікації права Гетьманщини протягом XVIII ст.?
21. Назвіть основні положення Конституції Пилипа Орлика.
22. Охарактеризуйте судову систему після реформи 1760 року.
23. Охарактеризуйте державно-політичний устрій Запорізької Січі.
24. Назвіть особливості адміністративно-правового устрою Слобідської України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
2. Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
3. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навчальний посібник / І. Я. Терлюк – К.: Атіка, 2006. – 400 с.
4. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навчальний посібник / П. П. Музиченко. 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2000. – 662 с.
5. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – 640 с.
6. Зборовський трактат від серпня 1649 р. Декларація його королівської милості запорозькому війську.... Електронний ресурс: – <http://litopys.org.ua/suspil/sus79.htm>

7. Білоцерківський трактат з Річчю Посполитою від 28 вересня 1651 р. Пункти спорядження і заспокоєння Війська його королівської Милості Запорозького.... Електронний ресурс: – <http://litopys.org.ua/suspil/sus85.htm>

8. Степанков В.С. Березневі статті 1654 року. Електронний ресурс // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с. – : Електронний ресурс: – http://www.history.org.ua/?termin=Bereznevi_statti_1654

9. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.

10. Горобець В. М. Гадяцький договір 1658 р. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. - 688 с.: іл. – Електронний ресурс http://www.history.org.ua/?termin=Gadjackij_dogovir

11. Горобець В. М. Переяславські статті 1659 р. Електронний ресурс // – http://www.history.org.ua/?termin=Pereiaslavski_statti_1659

12. Мицик Ю. Чуднівський договір 1660 р. Електронний ресурс // – http://www.history.org.ua/?termin=Chudnivskyj_dohovir_1660 (

13. Кресін О. В. Рішительні пункти 1728 р. Електронний ресурс / – http://www.history.org.ua/?termin=rishytelni_punkty_1728

Розділ VIII

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

§ 1. ОРГАНИ ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Наприкінці XVIII ст., після черги російсько-турецьких війн (1768 – 1774 рр., 1787 – 1791 рр.) та трьох розподілів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), українські землі опинилися у складі Австрійської та Російської імперій та пруського королівства. Обидві імперії і Габсбургів, і Романових були величезні територіальними конгломератами, численне населення яких складалося з різних народів, народностей та етнічних груп, що сповідували різні релігії. Обидві імперії, за своїм державним устроєм, були монархіями, проте, у першому випадку мала місце спроба конституційного обмеження влади монарха, а у другому самодержавство мало практично абсолютистський характер.

У 1796 р. пішла з життя імператриця Катерина II в роки правління якої були втрачені рештки української автономії та розпочалося створення адміністративного апарату управління на зразок російських губерній. Сподівання на симпатії до Малоросії з боку нового царя Павла I та простосердна надія на відновлення гетьманства виявилися марними. Втім новий імператор дещо зробив для українців повернувши їм Магдебурзьке право, Генеральний Земський та Підкоморський суди, старий адміністративний розподіл на повіти. Але з ухваленням указу «Про новий поділ на губернії» 1796 р. стало зрозумілим, що політичний курс на уніфікацію держави залишився незмінним. Єкатерининські намісництва було ліквідовано, а Наддніпрянську Україну поділено на дев'ять губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства. У 1801 р. Київська, Подільська та Волинська губер-

нії, як «порубіжні», були підпорядковані генерал-губернатору. У 1802 р. створюється Малоросійське генерал-губернаторство до складу якого увійшли Чернігівська та Полтавська губернії, а у 1835 р. долучилась і Харківська губернія, яка до того часу йменувалася Слобідсько-Українською. Їй нарешті Новоросійське генерал-губернаторство об'єднало Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії.

Першим Малоросійським генерал-губернатором було призначено князя О. Б. Куракіна, високоосвіченого, чиновника, який шанував українські традиції, користувався популярністю серед населення, рід якого походив від литовського князя Гедиміна. Генерал-губернатор здійснив низку заходів для зменшення відмінностей між загальноімперськими й місцевими правовими і управлінськими традиціями, зокрема, у становій, господарській, законодавчій та соціокультурній сферах. Водночас він переконував центральну владу в тому, що Малоросія потребує більш гнучкого врядування, ніж внутрішні губернії, оскільки найкращим засобом боротьби з українським прагненням до самостійності є не уніфікаторські чи силові заходи, а ефективне й оперативне управління на місцях. Формуючи політику центру із питання впорядкування місцевої соціальної структури і наближення її до загальноросійської, О. Б. Куракін запропонував Сенату низку правових норм щодо того, кого вважати козаком, а кого – селянином, і разом із тим ратував за повернення козакам права вільно розпоряджатися земельною власністю.

Важливою подією для України слід вважати відкриття у 1805 р. Харківського імператорського університету. Заснування відбулося зусиллями слобідських поміщиків, купецтва та городян, на чолі громадянської ініціативи стояв В. Н. Каразін. Університет став культурно-просвітницьким центром навколо якого почали гуртуватись українські вчені та письменники.

Таким чином, у першій половині XIX ст. завершувався реформаторський процес розбудови адміністративно-територіального устрою імперії, розпочатий Петром I, в основі якого лежав губернський поділ. Царські укази щодо адміністративного поділу держави наголошували на важливості

дотримання загальнодержавного управління та загального з іншими губерніями правового статусу.

Російська імперія першої половини XIX ст. перебувала в системній кризі, на шляху розвитку капіталістичного способу виробництва стояла потужна феодално-кріпацька формація. За цих умов та з метою пристосування державного устрою до нових буржуазних відносин, що нестримно розвивалися в надрах дворянсько-бюрократичної держави, остання була змушена шукати компромісів та піти на проведення у 1801 – 1811 рр. реформ, спрямованих на посилення центрального державного апарату, його зв'язків з місцевими урядовими та становими установами.

Росія, за формою правління, залишалася абсолютною монархією в якій імператор уособлював у собі всю повноту влади та був очільником державного апарату. У жовтні 1809 р. за дорученням Олександра I відомий державник царської Росії М. М. Сперанський підготував доповідну записку з планом державних перетворень – «Введення до уложення державних законів», яка містила пропозиції щодо проведення низки важливих реформ. М. М. Сперанський звертав увагу царя на зростання незадоволення підданих та з метою попередження революції пропонував план невідкладних заходів: дати народу конституцію, яка «полегшить правління самодержавне всіма, так би мовити, вищими формами закону, залишив по суті його ту ж силу і той же простір самодержавства». Щодо кріпосного права, то його пропонувалось скасувати поступово, шляхом розвитку промисловості, торгівлі та просвітництва. Отже, мала місце спроба обмежити самодержавство шляхом розширення політичних прав дворян та буржуазії.

Із плану реформ М. М. Сперанського запровадити вдалося лише окремі задумки.

До початку XIX ст. як вищий дорадчий орган у Росії функціонувала Рада при височайшому дворі. Ще напередодні воцаріння Олександр I створив при своїй особі неофіційний комітет, який жартома називав «Комітетом громадського порятунку», достатньо показовим був склад цього комітету – росіянин граф М. М. Новосільцев, поляк князь А. С. Чарторийський, українець, граф В. П. Кочубей і

майже француз, граф П. О. Строганов. Комітет був покликаний допомогти імператору в систематичній роботі над реформою безформного будинку управління імперією. Зазначений комітет мав безпосереднє відношення до реформ початку століття. У 1801 р., вже офіційно, було створено Непримінну Раду у складі 12 членів, якій було доручено розробку законопроектів впритул до 1 січня 1810 р., коли запровадили законодорадчу Державну Раду. Члени законодорадчого органу призначались імператором або входили до складу за обійманою посадою (міністри). Головував у Раді власне імператор або, за його дорученням, член Ради. Структурно, Державна Рада складалася із п'яти департаментів: законів, справ військових, справ цивільних і духовних, державної економіки та справ царства Польського (створеного після повстання в Польщі 1830 – 1831 рр.). Загальна кількість цієї інституції налічувала, в різні роки, від 40 до 80 осіб – вищих державних чиновників та поміщиків. Рада була покликана готувати проекти правових актів із метою приведення всієї правової системи до однаковості. Її робота відбувалась у формі загальних зборів, або департаментських засідань. Рішення в раді ухвалювались простою більшістю голосів, вони набували форми царського маніфесту після затвердження їх царем.

Вже починаючи з 20-х років XIX ст. справу законотворчості перебирає на себе Власна Його Імператорської Величності Канцелярія, яка стала на чолі системи центральних галузевих органів державного управління. Перше відділення канцелярії переймалося справами, що підлягали особистому розгляду царя та здійснювали контроль за виконанням найвищих велінь. До компетенції другого відділення відносилась кодифікаційна робота. У 1826 р. було створене третє відділення під керівництвом шефа корпусу жандармів, на яке покладалися: розшук та слідство у політичних справах, здійснення цензури, боротьба з сектантством та старообрядництвом, керівництво політичними тюрмами, розслідування справ щодо жорстокого поводження поміщиків із селянами, нагляд за революціонерами та антиурядово налаштованими громадськими діячами. Щорічно аналітики

відділення подавали цареві огляди суспільно-політичного життя імперії.

Четверте відділення опікувалося благодійними та навчальними закладами, які перебували під патронатом імператриці. П'яте, переймалося організацією управління казенними селянами. Й нарешті в компетенції шостого знаходився устрій Закавказького краю.

Заснований 1711 р. Петром I Урядовий Сенат із вищого адміністративного та судового органу за минулі майже двісті років перетворився на бюрократичного монстра, з погано окресленими функціями та повноваженнями – законодавчими, адміністративними та судовими. До компетенції Сенату входило призначення на посади, нагородження, оформлення жалування дворянства та титулів, визначення видатків військового відомства, землевпорядкування, судова справа.

Варто наголосити, що Урядовий Сенат не був єдиною цільною установою, а був лише сукупністю кількох, зовсім відокремлених, колегій. Він складався з департаментів, з'єднаних присутностей та загальних зібрань. Департаменти поділялись на судові та адміністративні (в окремі роки їх кількість сягала від півдюжини до дюжини).

Реформа Сенату гальмувалась впродовж кількох років, зокрема до остаточного вирішення питання щодо створення міністерств і указ про повноваження оновленого Сенату було підписано разом із маніфестом щодо заснування міністерств – 8 вересня 1802 р.

Того часу змінився статус генерал-прокурора, який із дня заснування Сенату очолював його. Відтепер посада очільника вищого судового органу була об'єднана з посадою міністра юстиції – представника виконавчої влади. Першим генерал-прокурором та міністром юстиції став Г. Р. Державін, державний діяч та поет епохи Просвітництва.

Разом із Міністерством юстиції 1802 р. ще сім петровських колегій було реорганізовано в міністерства, а саме: закордонних справ, військових сухопутних сил, морських сил, внутрішніх справ, фінансів, комерції та народного просвітництва. Маніфест щодо заснування міністерств 1802 р. завершувався реченням де згадується комітет, який складався

тільки з міністрів, для розгляду поточних справ. Так кількома фразами було створено верховний орган державного управління імперією – Комітет міністрів. Первинно він складався з п'ятнадцяти членів: восьми міністрів, чотирьох голів департаментів Державної Ради, начальників Головного та Морського штабів, головнокомандувача Петербурга. У подальшому його чисельність доходила до двадцятичотирьох осіб, які залучались до складу особливими Височайшими повеліннями. Комітет не став органом, що координує роботу міністерств, а виконував функції дорадчого органу при самодержці, усі його постанови набирали чинності та підлягали виконанню лише після затвердження царем.

Проте для міністерств це було лише початком засновницького процесу, який тривав майже десятиріччя. 25 червня 1811 р. підписанням маніфесту «Загального заснування міністерств» було завершено міністерську реформу, розпочату 1802 р. щодо реорганізації вищої виконавчої влади. Маніфест став законодавчою основою міністерської системи управління, на зразок відомчо-лінійних органів центрального управління з широкими, точно окресленими виконавчо-розпорядчими функціями та значною мірою відповідальності. Правове оформлення міністерської системи управління завершилось поширенням «Загального заснування міністерств» на кожну центральну установу державного управління протягом 1811 – 1835 рр..

Основним адміністративним органом місцевого державного управління в губерніях на початку XIX ст. було губернське правління як колегіальний орган під головуванням губернатора. Його канцелярія поділялась на чотири функціональних відділення: 1) із оприлюднення законів, нагляду за виконанням розпоряджень губернатора та губернського правління; 2) із керування поліцією; 3) із зв'язків адміністрації з судами; 4) із зв'язків з фінансово-господарськими органами різних відомств.

Із метою зняття зайвого навантаження на правління губернатора за своїм головування створював різноманітні дорадчі установи: комітети, комісії та присутності, які формувались із посадових осіб губернії. Всі ці комітети та комісії певною мірою полегшували функціонування губернського

правління, проте кількість справ не зменшувалася, а неефективність управління викликала незадоволення.

Намаганням царату реформувати губернське управління за прогресивними моделями не судилося збутися, навпаки, в умовах кризи кріпосницької державності, було обрано шлях посилення місцевої влади. Основним законодавчим актом, що визначив повноваження та обов'язки губернатора став Загальний наказ цивільним губернаторам, який після успішного проходження обговорення в департаменті законів Державної Ради був затверджений Миколою I 3 червня 1837 р. Цей наказ іменував губернатора «господарем губернії» та розширював його повноваження й по відношенню до губернського правління. Разом із тим, запровадження міністерської системи супроводжувалося, по-перше, залишити поза компетенцією губернської влади певного кола важливих питань місцевого життя та передання їх у відання міністерств; по-друге, подрібненням губернського управління на численні галузі, що керувалися з центру (втім з часом, міністерства перейшли на управління підвідомчими їм органами через губернатора).

За офіційними відомостями міністра внутрішніх справ, губернатор, окрім щоденного перебування в губернському правлінні, мусив бути присутнім за день ще в 17 установах. Такий стан речей обумовлювався занадто централізованою міністерською системою, яка поділяла провінційну адміністрацію за численними сферами діяльності. І ці вади місцевого управління ясно усвідомлювалось як суспільством, так і власне губернаторами, які зазначали, що ніякої людської сили не буде достатньо, щоб у повній відповідності виконати Наказ 1837 р. і більша частина його приписів це суцільна фантазія, насправді жодна справа не просувається так, як це передбачено в наказі. Більш того, за спогадами губернаторів існували певні неписані, проте загально-визнані та реальні «загальні підстави тодішньої губернської служби».

Відповідно до Наказу 1837 р. місцева адміністративна влада покладалася на губернатора, який, за поданням Міністерства внутрішніх справ, призначався царем та йому під-

порядковувався. Нагляд за «господарем губернії», на імперському рівні, здійснював Правительствующий Сенат, а на місцевому – губернський прокурор та жандармський штаб-офіцер.

Цивільні губернатори, як зазначалось у наказі, це «безпосередні очільники» ввірених їм губерній, за суттю перші в них гаранті недоторканості верховних прав самодержавства, державної користі та повсюдного точного виконання законів, статутів, височайших повелінь, указів Правительствующого Сенату і приписів керівництва. Маючи постійну пильну опіку щодо блага мешканців усіх станів керованого ним краю, вони зобов'язані, внаслідок наданої їм влади, охороняти всюди суспільний спокій, безпеку всіх і кожного та дотримання встановлених правил порядку та благочинності. Їм доручено вживати заходи щодо збереження народного здоров'я, забезпечення продовольством губернії, надання стражденним та безпомічним належного догляду та вищій нагляд за швидким відправленням правосуддя.

Під головуванням губернатора залишалось губернське правління, яке складалося з віце-губернатора, трьох радників та асесора з відповідною канцелярією. При правлінні знаходились – губернській скарбничий, губернській архітектор та губернській землемір.

Як зазначалося, зі введенням міністерств частина галузей губернського управління розподілилась між міністерствами. Адміністрація, поліція, в'язниці, станові органи відійшли у відання МВС, проте, вони так і не отримали окремого устрою та залишалися в апараті губернатора. За «Загальним установленням міністерств» міністри, не мали права давати вказівки губернським правлінням і змушені були діяти лише через губернаторів. Губернські правління залишалися підпорядкованими тільки Сенату. До середини ХІХ ст. роль губернського правління поступово скоротилась, всі його основні справи було передано до канцелярії правління.

У підпорядкуванні губернатора знаходився адміністративний апарат повітів, станів, волостей та сіл. Управління повітами покладалося на земський суд, який за своїм функ-

ціональним призначенням був універсальним – адміністративно-політичним, судовим та податковим органом. Земський суд, в українських губерніях, формувався із дворян губернським правлінням, а голова суду – земський справник – призначався Сенатом, за поданням губернатора. У пореформені часи справник став призначатися губернатором і був йому безпосередньо підпорядкований. Справник очолював повітове поліційне управління, головував у раді розпорядчовиконавчих колегій і численних дорадчих органів: присутствій та комітетів, які виконували функції виконавчих інстанцій відповідних губернських установ.

На земський суд покладався обов'язок контролю за спокоєм у повіті, станом доріг та мостів, виконання розпоряджень урядової влади. Окрім цього земський суд виконував функції торгової поліції, вживав заходи щодо запобігання поширенню епіdemій, розглядав справи з виконання повинностей, вживав протипожежні заходи, займався питаннями забезпечення населення продовольством, контролем за жебраками, а також проводив слідство у незначних злочинах та ухвалював рішення щодо незначних позовів.

У 1889 р., після скасування кріпосної залежності, та з метою посилення урядової влади на селі, в повітовому державному апараті було запроваджено посаду земського дільничного начальника. Щодо українських земель, то цей інститут було введено в малоросійських та новоросійських губерніях. Посаду міг обіймати лише спадковий дворянин із вищою освітою, який володів землею в повіті. Він призначався губернатором із подальшим затвердженням міністром внутрішніх справ.

Земський дільничний начальник наділявся адміністративною владою стосовно селян та їх громад (сільських та волосних товариств) та обмежену судову владу відносно всього населення дільниці. Вони наглядали за опікунськими та сільськими кредитними установами, за відсутності чинів повітової поліції виконували їх функції: наглядали за волосними старшинами та сільськими старостами, нижніми чинами поліції з охорони безпеки та порядку, запобігали злочинам та докладали зусиль щодо їх припинення. За часів «контрреформ» начальники, як чиновники адміністратори

замінили собою повітові з селянських справ присутствія і як судова інстанція заступили знесених мирових суддів. Вищою інстанцією для цих посадовців виступав повітовий з'їзд і далі губернське присутствіє.

У губерніях Південно-Західного краю – Київській, Волинській та Подільській, інститут земського начальника не запроваджувався, тут продовжували функціонувати мирові посередники, повітові мирові з'їзди та губернські з селянських справ присутствія.

Із 1837 р. суміжні села об'єднувались у стан, який очолював становий пристав. Він призначався губернатором і був наділений чисельними функціями: поліційними, слідчими, судовими, виконавчими та господарчо-розпорядчими. Згідно з реформою функції станового пристава було значно скорочено та зведено лише до поліційних, що поширило дію поліційної системи на сільські регіони імперії.

Також пореформений період відзначився запровадженням селянського самоврядування, адміністративними одиницями якого виступали волость та село. Кожне сільське товариство мало свій схід, який обирав посадових осіб – старосту, збірщика податей, соцького, десятського. Кілька суміжних сільських товариств складала волость, управління якою здійснювалось волосним сходом, старшиною з волосним правлінням та волосним селянським судом. Головним завданням місцевої влади було забезпечення надходжень платежів та виконання натуральних повинностей.

Отже, державному управлінню українськими губерніями в Російській імперії була притаманна загальна структура: губернська, повітова, дільнична та волосна-сільська. Проте у певних губерніях влада буда посилена інститутом генерал-губернаторства. У всій цій розбудові адміністративного управління на місцях майже не був відчутний вплив буржуазії. Лише після реформ 60 – 70-х років у галузі самоврядування буржуазія поступово здобуває владу на місцях. Основною проведених змін у місцевому управлінні було введення або розширення самоуправління.

Правового оформлення земська реформа набула в Положенні про губернські та повітові земські установи 1864 р. Відповідно до положення розпорядчі функції покладались

на губернські та повітові земські зібрання, члени яких обирались за трьома виборчими куріями. Перша курія обіймала повітових поміщиків, великих торговців та промисловців, таким чином, буржуазія потрапила вже до першої курії. Друга курія була міською, де виборче право отримали містяни, що мали купецьке свідоцтво, власники торгово-промислових підприємств, а також нерухомості з дотриманням певного майнового цензу, що встановлювався в залежності від розміру міста. Отже, за першими двома куріями виборче право отримувала лише незначна частина населення. Щодо селянської курії, то виборче право належало всім домовласникам, проте лише опосередковано. Спочатку волосний схід обирав виборців повіту, а вже вони вирішувались з гласними повітового земського зібрання. Запроваджений виборчий механізм забезпечив, на дату проведення перших виборів, за дворянством 42 % місць, за селянами 38 %. У свою чергу повітові гласні обирали губернські земські збори і тут співвідношення ще більше було на користь поміщиків – 74 %, а за селянами залишилося лише 11 %. Звісно, що й у виконавчих органах земських установ – губернських та повітових земських управах, останнє слово було за поміщиками.

Компетенція земських установ була обмежена місцевими господарськими та окремими культурними питаннями. Насамперед, вони переймалися станом доріг (ремонт доріг та мостів місцевого значення), влаштуванням медичного обслуговування, будовою та утриманням шкіл. І навіть із такими повноваженнями земство знаходилося під щільним контролем уряду в особі губернатора та місцевої поліції. Губернатор мав право зупинити будь-яке рішення земства на підставі порушення закону або з міркувань неспівпадіння з державними інтересами. Протистояння земств із царатом у боротьбі за свої права закінчилось поразкою буржуазних земств. Зміна у 1890 р. виборчої процедури призвела до формування першої курії винятково з поміщиків-дворян, за становим, а не за майновим цензом. Таким чином владі вдалося скоротити буржуазну складову земств. Щодо селянської курії, то селяни, за новим законом, обирали лише кандидатів із яких губернатор, на свій розсуд, призначав гласних.

Скасування кріпосного права сприяло подальшому інтенсивному розвитку капіталістичних відносин, що обумовило проведення міської реформи. 16 червня 1870 р. Олександр II затвердив «Городовое положение». Спочатку його дія поширювалася лише на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків та Херсон. Наприкінці 70-х в інших містах України за зразком земських установ були також створені всестанові органи міського самоврядування – міська дума (розпорядчі функції) і міська управа (виконавчі) під проводом міського голови, що обирались населенням, без урахування станової приналежності, терміном на чотири роки. Саме майновий ценз обумовив участь буржуазії в господарському житті міста. Проте контроль з боку урядової адміністрації за міським самоврядуванням був ще більш щільним ніж за земствами. Міський голова повітового міста затверджувався на посаді губернатора, а губернського – міністра внутрішніх справ. Але зростання ролі буржуазії в органах міського самоврядування не тішило дворянство. Міністерство внутрішніх справ, спираючись на повідомлення губернаторів, констатувало факти підкупу та погроз, із боку буржуазії під час виборчого процесу. А найбільш реакційно налаштоване дворянство наполягало на скасуванні органів місцевого самоврядування. 1892 року набрало чинності нове положення щодо органів міського самоврядування, відповідно до якого прикажчики та дрібні торговці позбавлялись виборчого права. Пануюче положення в міській думі посіли власники міської нерухомості. І, хоча співвідношення сил змінилося на користь дворянства, проте за своєю ментальністю ця освічена дворянська інтелігенція була наближена до буржуазії.

Адміністративна діяльність органів управління в Російській імперії в цілому розглядалася як лише один з видів або форма державної діяльності, що помітно відрізнялась від законодавчої і судової діяльності як за своїм змістом, так і тими формами, в яких вона здійснювалась. Зміст адміністративної діяльності держава розглядала набагато ширше і складніше за зміст законодавчої і судової діяльності. До форм адміністративної діяльності тоді відносили: приватно-правові дії, примусові і публічно-правові.

Правовою базою, що регламентувала упровадження з вирішення адміністративно-правових спорів у адміністративному порядку, в цей період виступали нормативно-правові акти різної юридичної сили. Це були законодавчі і підзаконні акти найвищих органів державної влади, а також блоки відомчих нормативно-правових актів, які у своїй сукупності складають інститут провадження за скаргами.

Правова система самодержавної Росії не знала спеціальних процесуальних форм адміністративного судочинства.

Вирішення публічно-правових спорів у цей час здійснювалося у формі оскарження до начальства неправомірних дій і актів адміністрації; єдиною формою порушення спорів для громадянина або громадської установи була скарга; прокурор міг винести протест на незаконний акт органу державного управління; подання скарг до начальства обумовлювало множинність і вузьку спеціалізацію органів, що їх розглядають; адміністративно-судові установи загальної компетенції (окрім Сенату) ще не існували; посадовці (губернатори, генерал-губернатори, справники, міністри, головноуправляючі) розглядали скарги одноособово, за принципом «суддя у власній справі»; деякі колегіальні органи мали свої процесуальні правила щодо вирішення скарг.

Важливу роль в Сенаті виконував його Перший департамент, оскільки саме він видав адміністративно-судовими справами: 1) розбирав спори між громадянами і владою; 2) вирішував спори органів влади між собою.

Найдієвішою формою сенатського контролю над губернською адміністрацією, зокрема й українських губерній, були сенаторські ревізії. Огляду сенаторів підлягали всі губернські установи на чолі з губернським правлінням, місцеві установи, що підкорялися центральному відомству, а також присутственні місця повітів, які знаходились на шляху проходження сенаторів. У 1801 – 1825 роках відбулася 51 ревізія, а в 1826 – 1850 роках 34. Слід взазначити, що закон не визначав, яким повинен бути судовий процесуальний порядок в органах адміністративної юстиції. Слухання справи, як правило, відбувалося у присутності представників зацікавленого міністерства (сторони), яким нарівні з суддями належало право вирішального голосу.

У руслі земської контрреформи 1890 р. уряд спростив інстанційну систему подачі протестів губернаторами на земства, надав право прямої скарги на органи самоврядування в Сенат приватним особам і установам. Держава, насперед, прагнула не тільки підвищити ефективність губернаторського нагляду, але і створити ситуацію, щоб більшість земсько-губернаторських суперечностей колегіально вирішувалися на місцях і щоб таким чином з'явилася можливість розвантажити центральний апарат від величезного потоку справ, пов'язаних зі скаргами на земство.

Існував ще один державний орган, який відіграв у цей час значну роль у здійсненні адміністративної процедури. Ще 1810 р. була утворена при Державній раді Комісія із прийняття прохань. Вона розглядала скарги на діяльність вищих державних установ, а також прохання про пом'якшення покарань, звільнення окремих селян, ухвалювала проекти перетворень у різних областях державного устрою. 18 січня 1835 р. Комісія із прийняття прохань виокремилася в самостійний орган і стала вищою державною установою Російської імперії - Комісією прохань. У Комісії розглядалися прохання та скарги на рішення справ найвищими судовими і урядовими органами; про помилування і пом'якшення вироків (із 1869 року передавалися до Міністерства юстиції або у Військове міністерство) та ін. Найвищезатвержені справи розглядалися тільки за особливим велінням імператора. Скарги і прохання могли бути подані безпосередньо від позивача, з повною вказівкою його звання, імені, прізвища і місця проживання.

9 червня 1884 року Комісія прохань перетворена в Канцелярію прохань на Височайше ім'я приношуваних при Імператорській Головній квартирі. Канцелярія розглядала і передавала скарги: на визначення департаментів Сенату (окрім касаційних) – в Особливу присутствіє при Державній раді; на постанови вищих державних установ (окрім судових) – на розсуд імператора; на дії у справах, що знаходяться у компетенції міністрів, головноуправляючих і генерал-губернаторів – у Державну Раду, Комітет міністрів, Сенат; за духовним відомством православного віросповідання – обер-

прокуророві Синоду. 20 березня 1895 року Канцелярія прохань була перетворена в Канцелярію із прийняття прохань.

Організаційне оформлення механізму адміністративного вирішення публічних спорів пов'язане також із формуванням системи місцевої влади в державі. Адміністративно-спірні справи, що виникали в губерніях і повітах, підлягали розгляду різними органами. Якщо проаналізувати діяльність деяких колегіальних органів губернської і повітової адміністрації, то можна побачити певні елементи адміністративно-судових установ. Насамперед, це – губернські правління, оскільки саме до їх компетенції належав нагляд за виконанням законів і припинення незаконних дій в межах губернії, зокрема шляхом дозволу скарг громадян і суспільств. Губернські правління розглядали справи за протестами губернського прокурора і його товаришів, за скаргами стряпчих, за скаргами на рішення міських дум, на дії міської і тюремної поліції повіту.

Якщо рішення губернського правління не задовольняли скаржника, то він міг подати далі скаргу до Першого Департаменту Сенату впродовж 6 місяців із моменту виконання рішення або протягом 3 місяців із моменту його оголошення, але якщо при цьому виконання ще не було розпочате.

Упродовж першої половини ХІХ ст. склалися певні політичні та соціально-економічні передумови для реформування адміністративно-процесуального законодавства. Це було пов'язано із загальним соціально-економічним розвитком імперії, розвитком юридичної думки, впливом європейських країн. Процесуальне право в другій половині ХІХ та на початку ХХ століття набувало самостійного значення і остаточно відділялося від матеріального, спираючись при цьому вже на власні джерела. Литовські статuti перестають бути джерелом процесуального права на українських землях Російської імперії.

Епохальне значення у реформуванні цивільного і кримінального процесу мала судова реформа 1864 р. Судочинство Російської імперії та українських земель, що входили до її складу, зазнало істотних позитивних змін. Вони

сприяли активному розвитку процесуального законодавства у демократичному напрямку, подоланню його негативних аспектів, властивих дореформеному періоду. Для того часу і на тлі тих, що існували тоді судових систем в інших країнах, судову реформу та зміни в цивільному, кримінальному процесі, адміністративній процедурі треба, безумовно, вважати прогресивними.

§2. ПРАВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Різна історична доля Лівобережжя, Правобережжя та південних губерній України зумовила наявність особливостей у розвитку джерел права, що регулювали суспільні відносини на цих теренах на початку ХІХ ст. На Катеринославщині та Херсонщині, Слобідсько-Українській губернії джерелом цивільного і кримінального права та процесу було загальноімперське російське законодавство – Соборне уложення 1649 р., а також численні маніфести, іменні укази, регламенти, статuti, установлення тощо.

Щодо лівобережних та правобережних українських губерній, то тут функціонували джерела права часів Гетьманщини та Речі Посполитої, а саме Статuti Великого князівства Литовського різних редакцій. Так, на Правобережжі переважно застосовувались норми Другого статutu (1566 р.), а на Лівобережжі – Третього (1588 р.). Застосування Третього статutu було підтверджено царем, та видано 1811 р. у російському перекладі. Не менш важливим джерелом слід вважати магдебурзьке право, його збірки використовувались на містах до 1827 р., коли сенатськими указами їх дію було припинено. У Києві, формально, норми магдебурзького права були чинними до 1834 р.

Регіональні відмінності обумовили партикуляризм права українських губерній, що викликало певні труднощі в функціонуванні адміністративно-політичних та судових інституцій і стало причиною уніфікації правових відмінностей із метою запровадження загальної імперської правової системи.

Зусилля щодо систематизації російського законодавства стали докладати в імперії ще з середини XVIII ст., проте діяльність численних комісій з розробки уложення не завершилися успіхом. Так, у 1801 р. було створено чергову, десяту Комісію для складання законів під орудою графа П. В. Завадовського (до речі вихідця з козацької старшини Чернігівщини). Комісія поділялася на три експедиції. «Малоросійськими правами» переймалося шосте відділення другої експедиції. У його складі, над кодифікацією права України, працювали 2 групи. Перша, на чолі з А. Р. Повстанським, опрацьовувала право правобережних губерній, друга, під керівництвом Ф. І. Давидовича, – право лівобережних губерній. Підсумком роботи групи А. Р. Повстанського був проект «Зводу місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі», а також переклад російською мовою Третього статуту Великого князівства Литовського. Група Ф. І. Давидовича підготувала «Зібрання цивільних законів, чинних у Малоросії». Після цього кодифікаційні роботи було фактично припинено, а їх результати не отримали затвердження. Згодом «Зібрання малоросійських прав» як вдалий збірник реально чинних норм цивільного права Лівобережжя частково внесено до Зводу законів Російської імперії. Із чотирьох тисяч норм було використано п'ятдесят три. Більшість із яких стосувались спадкування та регулювання шлюбно-сімейних відносин. Специфіка регулювання правових відносин в Україні була збережена, зокрема щодо визначення дієздатності особи, майнових відносин подружжя, права спадщини, інституту опіки, родових маєтків, права на чуже майно та знайдену річ, розподілу спільного майна, дарування майна, термінів давності, забезпечення виконання договорів.

У 1830 р. М. М. Сперанський запросив, на той час професора Харківського імператорського університету, І. М. Даниловича взяти участь у роботі над зводом законів для «приєднаних від Польщі губерній», яку проводило Друге відділення імператорської канцелярії. Упродовж 1830 – 1833 рр. було розроблено «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережжя України й Білорусії). Це був добре систематизований збірник матеріального й процесуального

цивільного права, який містив норми не лише місцевого, а й загальноросійського права. У 1838 р. Звід було затверджено Державною радою, але оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

Роботи з систематизації загальноросійського права було покладено на Друге відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії, під проводом М. М. Сперанського. У 1830 р. побачило світ перше «Повне зібрання законів Російської імперії» від Соборного уложення до 1825 р., розташованих у хронологічному порядку. Кожний законодавчий акт, а їх було понад тридцять тисяч, отримував порядковий номер неперервної нумерації від першого тому до сорокового (ще п'ять томів мали допоміжну мету).

Друге зібрання містило законодавчі акти царювання Миколи I та Олександра II до 1881 р. Воно налічувало 55 томів та вміщувало понад шістдесят тисяч узаконень. Починаючи з 1830 р., кожного року, видавався том зібрання, який охоплював щойно ухвалені закони з розподілом на відділення. Наприкінці кожного тому містилися штати установ, таблиці, плани міст, креслення й малюнки, таможні тарифи та інші додатки, зокрема хронологічний та алфавітний (предметний) покажчики.

Щодо третього зібрання, то йому не судилося завершитись, воно розпочалося з 1881 р., від помазання на царство Олександра III і припинилося 1913 р. Третє зібрання налічувало 33 томи та містило понад сорок тисяч узаконень.

Зібрання законів Російської імперії є дійсно повним. Ідея публікації всіх законів переслідувала за мету зберегти цілісний законодавчий комплекс, який забезпечить контроль за законодавством, буде корисним у наукових цілях та як історична пам'ятка права. Саме тому воно вміщало всі узаконення незалежно від того чинні вони були чи ні.

У 1832 р. вийшов друком п'ятнадцятитомний «Звід законів», куди залучили лише чинні закони, систематизовані за певною схемою. Рішенням Державної Ради звід було визнано єдиним офіційним напрямом у практиці органів правосуддя та управління – єдиним офіційним джерелом права.

Він набув чинності 1835 р. та проіснував до 1906 р., коли було запроваджено його нову редакцію.

Рівнобіжно з Повним зібранням законів та Зводом законів, починаючи з 1863 р., Правительствующий Сенат став видавати Зібрання узаконень і розпоряджень уряду. Це було видання де законодавчі акти вперше офіційно оприлюднювались протягом одного, двох місяців із дня їх підписання. Два рази на рік випуски брошурувались у том, до якого додавались хронологічний та предметний довідники. І лише після оприлюднення в Зібранні узаконень закони друкувались у Повному зібранні законів.

Цивільне законодавство було кодифіковане у X томі Зводу законів. Система речового права складалася із права власності, права володіння, права на чужу річ, заставного права. Майно поділялось на рухоме та нерухоме, а володіння ним могло бути законним або незаконним. Будь-яке володіння, навіть незаконне, отримувало охорону держави від насильства та самоуправства до того часу, поки майно не буде присуджено судом іншому власнику. Щодо сервітутних прав, то вони передбачали обмеження в праві власності, як на користь усіх без винятку, так і на користь конкретно визначеної особи чи то осіб.

Спеціальний розділ Зводу законів було присвячено укладанню, здійсненню, виконанню та припиненню договорів, які укладались за взаємною домовленістю сторін. Передбачалась як письмова так і усна форма договору, в окремих випадках вимагався або нотаріальний, або кріпосний порядок укладення. Закон передбачав: задаток, неустойку, поруку, заставу та заклад, як засоби забезпечення виконання зобов'язань за договором. Мало місце розмежування на зобов'язання, що виникали з договірних відносин та зобов'язання із заподіяння шкоди.

Детальної регламентації набуло сімейне право. Юридично значущим був лише церковний шлюб. Брати шлюб було можливим лише з досягненням відповідного віку, а саме: 16 – 80 років для жінок та 18 – 80 років для чоловіків, наявності згоди обох на укладення шлюбу та за умов свободи волі й свідомості. Укладення шлюбу залежало й від згоди ба-

тьків, опікунів, піклувальників та інших осіб (для тих хто перебував на військовій чи цивільній службі – згода їх керівництва; поміщика для поміщицьких селян тощо). Проте, недотримання цієї умови не означало нечинності шлюбу, як це було за попереднім законодавством. Серед обставин, які обумовлювали нечинність шлюбу, були наявність спорідненості чи свояцтва; якщо раніше православний перебував у шлюбі тричі; якщо наречений і наречена мали різне віросповідання, засудження на безшлюб'я тощо. Соціальний статус жінки визначався статусом її чоловіка. Дружина повинна була коритися своєму чоловікові як главі сімейства при цьому вона не звільнялася від зобов'язань щодо своїх батьків. Шлюб не спричиняв спільного володіння майном подружжя, кожен із подружжя міг розпоряджатися своїм майном окремо та незалежно один від одного. Закон розрізняв дітей на законних та незаконнонароджених. Останні не мали права на прізвище батька та права на успадкування його майна. У майнових відносинах батьків та дітей діяв принцип роздільності майна. У разі непокори батьківській волі дітей могли ув'язнити до тюрми.

Щодо спадкового права, то йому притаманне розширення спадкової свободи та появи можливості залишити спадкове майно будь кому. Нечинними визнавались заповіти укладені безрозумними, божевільними, самогубцями, неповнолітніми, монахами та особами, яких судом було позбавлено прав стану. Також не могли заповідатися майоратні та заповідні маєтки. Власне заповіт укладався у письмовій формі та у присутності свідків, його різновидами був нотаріальний та домашній заповіт. В окремих випадках припускався спрощений порядок укладання заповіту. За відсутності заповіту, відповідно до закону, до спадкування долучались всі кровні родичі спадкодавця.

Норми кримінального права було систематизовано в XV томі Зводу законів. Уперше було виокремлено загальну та особливу частини. У 1845 р. Миколою I було затверджено новий кримінальний кодекс – Уложення про покарання кримінальні та виправні, який набув чинності в 1846 р.

Відповідно до ст. 4 Уложення під злочином розумілося як власне протизаконне діяння, так і невиконання того, що

під страхом покарання кримінального або виконавчого законом передбачено. Уложення встановлювало форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Система злочинів стала більш складною. Виокремлювались наступні їх види: злочини проти віри, державні злочини, злочини проти порядку управління, посадові злочини, майнові злочини, злочини проти благочиння, злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності приватних осіб тощо.

Щодо системи кримінальних та виправних покарань, то вони поділялись на головні, додаткові та замінюючі. До кримінальних покарань належали: позбавлення всіх прав стану та смертна кара, позбавлення всіх прав стану та заслання на каторгу, позбавлення всіх прав стану та заслання до Сибіру чи то на Кавказ. Під позбавленням усіх прав стану розумілося: позбавлення прав, переваг, власності, припинення подружніх та батьківських прав. До виправних покарань відносили: позбавлення всіх особливих прав та переваг, заслання, зарахування до виправних арештантських ріт, ув'язнення в тюрмі, фортеці, домах примусової праці, арешт, вимова у присутності суду, грошові стягнення. Позбавлення всіх особливих прав та переваг полягало в позбавленні почесних титулів, дворянства, чинів, знаків відзнаки, права йти на службу, записуватися до гільдії, бути свідком та піклувальником.

Судовий процес носив інквізиційний характер. Вирішальна роль покладалася на поліцію, яка займалася проведенням слідства та виконанням вироку. Слідство поділялося на попереднє і формальне. Підставою для порушення справи були: донос, скарга окремих осіб, ініціатива державних органів. Після завершення слідства справа передавалася до суду.

У судовому засіданні суддя або секретар доповідали справу. Свідки та експерти до суду не викликалися. Докази поділялись на досконалі та недосконалі. Досконалими вважались: власне зізнання обвинуваченого; письмові докази; висновки медичних експертів; ідентичні свідчення двох осіб. Недосконалі – позасудове зізнання обвинуваченого, підтверджене свідками; обмова сторонніх осіб; повальний

обшук; показ одного свідка; «уліки». У тяжких кримінальних справах суд першої інстанції складав свою думку та спрямовував її на затвердження та винесення вироку до палати кримінального суду, а справи за незначними злочинами розглядалися у скороченій процедурі поліційними чиновниками.

Отже, на початку XIX ст. регулювання суспільних відносин на українських землях, із урахуванням регіональних відмінностей, відбувалось як чинним імперським законодавством, так і нормами місцевого права. Проте процес розбудови загальноімперської правової системи сприяв уніфікації норм права, що функціонували в українських губерніях. На всю територію російської України поширювали свою дію Звід та Повне зібрання законів Російської імперії, норми яких продовжували враховувати особливості місцевих правовідносин.

§3. ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Поширення загальноросійського законодавства про судоустрій і судочинство на території Лівобережної України почалося з 1783 р., коли на новостворені губернії, було розповсюджено дію наказу імператриці «Установлення про губернії» 1775 року. Щодо Правобережної України – то після появи маніфесту від 27 березня 1793 р., що проголошував приєднання Правобережної України до Російської імперії, Катерина II наказала підготувати «всі закони та накази з управління і судочинства згідно правил установ наших».

Наступний імператор Павло I, всупереч політиці Катерини II, 30 листопада 1796 р. видав Наказ «Про запровадження у Малоросії правління та судочинства відповідно місцевим правам і колишнім звичаям». Це сприяло тому, що на Лівобережній Україні частково поновлювалось колишнє українське судочинство, а на Правобережній Україні – польське, правовою основою якого було законодавство часів Речі

Посполитої. Цей наказ було доповнено Наказом із Малоросійського Генерального суду про скасування Палат кримінальних та цивільних, що були утворені у 1797 році.

Отже, на початку XIX ст. судова система на українських територіях України все ще залишалася не уніфікованою. Ця ситуація не могла задовольнити імперську владу, через те, що це ставало помітною перешкодою на шляху інкорпораційної політики царизму.

Указом від 30 жовтня 1831 р. «Про надання всім присутственным місцям і посадовим особам у західних губерніях тих найменувань, які існують у Великоросійських губерніях», Микола I запровадив у Правобережній Україні судову систему за російським взірцем, яка, втім, ще зберігала певні риси притаманні судовій системі, впровадженій Литовськими статутами. Проте вже указом імператора від 25 червня 1840 р. «Про розповсюдження сили та дії Російських цивільних законів на всі західні повернуті з Польщі області» на цю територію поширювалась дія Зводу законів Російської імперії 1832 року. Чинність Литовського статуту на цих землях було остаточно припинено. Таким чином, із 1840-х рр. українська система судочинства була інкорпорована із загальноросійською.

У Російській імперії на межі XVIII – XIX ст., ще не відбулося остаточного поділу процесуального законодавства на цивільний і кримінальний процеси, хоча стійка тенденція до такого поділу намітилася. Проте, детальний аналіз норм тогочасних джерел права, дозволяє розглядати їх, як уже окремі правові галузі.

Цивільне судочинство дореформеного періоду характеризувалося тим, що до компетенції судів відходили не тільки виключно судові, але й адміністративні функції. Велика кількість судових органів, відсутність чіткого визначення підсудності на законодавчому рівні, ускладнювала судочинство. Будь-яка судова інстанція мала власний звичай застосовувати законодавчі акти у справах, ухвалювати судові рішення. Навіть для закінчення справи не існувало єдиного стандарту. Це спричинило так званий судовий розсуд щодо застосування того чи іншого закону під час вирі-

шення справи. У результаті, в судовій практиці поширювались випадки зловживань суддів від повітового до губерньського рівня.

Серед найбільш вагомих недоліків тогочасного цивільного судочинства, слід зазначити наявність великої кількості порядків судочинства: один загальний, чотири головних і шістнадцять особливих. Це, без сумніву, ускладнювало та бюрократизувало безпосередньо процес розгляду цивільних справ. Існував поділ цивільного судочинства на примирливе і примусове. У свою чергу, у примусовому судочинстві виокремлювали позовні справи і справи, що стосувалися права володіння вотчиною. Серед позовних справ можна виділити швидкозакінчувані справи (у випадку невиконання зобов'язань) та справи про завдання шкоди, кривди, самочинне заволодіння майном тощо.

В основі цивільного судочинства знаходилися слідчі засади. Підтвердженням цього є наявність поліцейського провадження шляхом примирювального вирішення цивільних справ (ст.4, ч. 2 т. 10 Зводу) і судового порядку щодо спірних справ (примусове). Для розгляду спірних справ була притаманна присутність певних елементів змагальності, втім вони мали відверто формальний характер.

Процес розпочинався після того, як одна зі сторін робила подання позовного прохання. Проте розпочати процес можна було і без наявності позовного прохання, повідомивши суд поліцією чи органом адміністративної влади, і судовий орган був зобов'язаний зібрати необхідні довідки з метою роз'яснення справи. Через це, розгляд справ міг розтягнутися на невизначений час. Довідки слугували засобами до усунення відповідальності за повільність і свавілля, які проявлялися в усьому і особливо при виконанні рішень поліцією

Наявність канцелярської таємниці судочинства і вищезазначені особливості розшукового процесу фактично позбавляли позивача і відповідача процесуальних прав. У межах судової підготовки з цивільних справ, вони мали лише право подати до суду чотири види документів: прохання, відповіді, заперечення і спростування. Але при розгляді справ кількість різних документів доходила до півтора

десятка, що спричиняло судову тяганину. Позивач на заявлену вимогу отримував відповідь від відповідача, який у свою чергу намагався заперечити вимоги супротивної сторони власними доказами. Процес обміну «змагальними паперами» міг тягнутися не тільки місяцями, а інколи навіть роками.

У випадку, коли суддя визнавав, що кількість поданих документів для вирішення справи є достатньою, то за матеріалами цивільної справи судова канцелярія робила витяг, що називався екстрактом. Незгодні з витягом, мали право ознайомившись із екстрактом, звернутися із проханням про внесення доповнень та корегування витягів, що були зроблені зі справи. Це знаменувало завершення підготовчого етапу до розгляду справи. Наступним кроком було визначення підсудності. Цей процес міг тривати від кількох тижнів до кількох місяців.

Справу обговорювали і ухвалювали у ній рішення не публічно. Під час засідання суду відбувалося оголошення секретарем змісту екстракту, після чого ухвалювалось рішення, яке підписувалося членами суду. Враховуючи, що екстракт посилався на закони, які слугували підставою для вирішення справи, то розгляд справи під час суду фактично обмежувався формальним актом схвалення висновків екстракту.

Надалі, справа мала пройти ще через велику кількість інших судових інстанцій. Після розгляду в суді на рівні повіту, справа потрапляла до губернської цивільної палати. Далі вона надходила до департаменту Сенату, а згодом – до загальних зборів Сенату. Окремі справи із Сенату могли дійти і до Державної ради. У тому випадку, коли Державна рада скасовувала попереднє рішення, справа повинна була знову пройти через всі вищезгадані інстанції.

Суттєвим недоліком цивільного судочинства було існування вимоги, щоб казенні та державні майнові палати давали свої висновки у цивільних справах. Поліції надавалося право здійснювати слідство з цивільних справ і вирішувати деякі з них. Були відсутні правила, щодо залучення третіх осіб для участі у розгляді цивільної справи. Існували

різні терміни щодо подання до суду заперечень, апеляційних скарг, тощо. Не було вимоги стосовно обов'язкового викладення у судовому рішенні мотивів, на основі яких воно ухвалювалось. Існували правила щодо стягнення штрафів за подання необґрунтованих позовів та апеляційних скарг.

Внаслідок судової реформи 1864 р. було ухвалено нове цивільне процесуальне законодавство, потреба в якому визначалася ростом цивільного обігу в процесі розвитку ринкових відносин. Цивільний процес у післяреформеній період був заснований на нових принципах, що раніше не застосовувалися у вітчизняній судовій практиці.

Норми з цивільного процесу розміщалися у першому томі судових статутів 1864 р. – Статут цивільного судочинства (СЦС). У порівнянні з рештою судових статутів, що з'явилися внаслідок реформи, Статут цивільного судочинства був найдемократичнішим.

У зв'язку з переважанням у пореформеному цивільному процесі приватних інтересів, у ньому у великою мірою був реалізований принцип змагальності. Доповідь справи й усне змагання, на якому сторони подавали докази, свідчення, клопотання, відбувалися під час відкритого засідання суду. У закритому засіданні справа могла слухатися за проханням сторін або за рішенням суду через те, що «публічність» могла бути «негожа для релігії, громадського порядку або моральності».

Статут цивільного судочинства впроваджував у цивільний процес важливі нововведення: чітко структурована система органів судочинства з раціонально визначеною підсудністю у цивільних справах. Судова влада відокремлювалась від законодавчої, адміністративної та виконавчої. На зміну загальному, чотирьом головним та шістнадцяти особливим, було встановлено тільки два порядки цивільного судочинства: звичайний та скорочений. Цивільні справи розглядалися в одній чи двох інстанціях та касаційному суді. Скасовувалися теорія формальних доказів і канцелярська таємниця; суттєво скорочувались процесуальні терміни; визначення правил щодо внутрішнього змісту прохання; учасникам спору заборонялось подавати невизначену кількість паперів (можна було подавати тільки по два від кожної зі

сторін); судові витрати упорядковувалися; у випадку відсутності відповідача у справі, встановлювалися правила, що визначали порядок постанови заочних рішень; формальну оцінку доказів було змінено на їх оцінку відповідно внутрішнім переконанням судді; у процесі забезпечувалась участь прокурора, який представляв державні інтереси; для суду ставало обов'язковим мотивування власних рішень; відмова від накладання штрафів за необґрунтовані позови і апеляції, які суд визнавав безпідставними; вищий нагляд за розглядом цивільних справ було покладено на Цивільний касаційний департамент Сенату; виконання рішень суду надходило до компетенції судових приставів; завдяки появі інституту присяжних повірених, сторони отримували можливість отримати кваліфіковану юридичну допомогу.

Найбільш передовими й демократичними рисами цивільного процесу за судовою реформою 1864 р. стали: повна чітка формальна відокремленість від кримінального процесу; усність і гласність; змагальність; рівність сторін.

Цивільний процес пореформеного періоду у широкому розумінні охоплював три види судочинства: 1) позовне (цивільний процес у вузькому розумінні); 2) виконавче; 3) охоронне. Кожен із видів процесу вирішував окремі завдання. Так, позовне судочинство було спрямовано на вирішення конфлікту двох або більше осіб, що стосувався їх приватних прав. Охоронне судочинство встановлювало, визнавало й охороняло права осіб приватного характеру, що мало на меті попередити спір, що міг виникнути між сторонами. Цей вид судочинства розглядав справи із законності народження, усиновлення дітей, про затвердження прав на спадок, про розподіл спадку, вступ у власність нерухомим майном тощо.

Найбільш наближеною до населення ланкою судової системи, введеної судовими статутами 1864 р., у компетенції якої знаходився розгляд цивільних справ, був мировий суд. У статут цивільного судочинства, серед всіх напрямків діяльності мирових суддів, провідним вважався той, що стосувався досягнення примирення між сторонами протягом усього часу судових слухань.

На розгляд цього суду виносилися наступні позови:

- із особистих зобов'язань і договорів про нерухоме майно, за умови, що ціна позову не вище п'ятисот рублів;
- про винагороду за шкоду та збитки, коли кількість таких не перевищував п'ятисот рублів або ж на час подання позову не могла бути відомою;
- про особисті образи;
- про відновлення права володіння, яке було порушене, в тому випадку, коли з моменту порушення минуло не більше шести місяців;
- про право приватної участі, за умови, що порушення відбулося менше ніж рік тому (Статут цивільного судочинства, ст. 29);
- прохання про забезпечення доказів за позовами на будь-яку суму.

Наступною ланкою системи цивільного судочинства були окружні суди. У них справи розглядала колегія, що складалася із трьох професійних «коронних» суддів. Власне процесуальним діям, у порівнянні з мировими судами, була притаманна певна заформалізованість.

Процес в окружному суді розпочинався після того, як до нього надходило позовне прохання, обов'язково з дотриманням унормованої форми викладу та складеного на гербовому папері. Позовне прохання, відповідно з вимогами закону, мало бути розглянуте у загальному (звичайному), скороченому чи спрощеному порядку.

На початку засідання суду один із його членів доповідав зміст справи, що потрапила до розгляду. Згодом, сторони, які були учасниками процесу, мали право звернутися до суду з усними доказами. Пояснення, що надавали сторони, мали бути доведеними. Усі докази поділялися на прямі та непрямі. Серед головних видів доказів під час цивільного процесу вважалися: свідчення позивачів, особливо зроблені під час процесу; письмові докази – документи та акти юридичного характеру стосовно спірних обставин (розписки, торговельні рахунки і книги, заповіти тощо); присяга; виступи свідків (вони могли бути визнані доказами тільки тих подій, для яких закон не вимагав письмового підтвердження (ст. 409)); результати огляду місця події представниками суду;

дізнання через окольничих людей¹¹; висновки експертів у випадках, що вимагали спеціальних наукових або технічних знань. Оцінка значення і переконливості кожного доказу здійснювалася за внутрішнім переконанням суддів.

Після того, як суд почув пояснення від сторін та отримав від них усі докази власних доводів і стверджень, він міг вирішити справу. Суд оголошував своє рішення у вигляді короткої резолюції. Згодом, у термін визначений судом, рішення набувало остаточної форми. За певних обставин, суд міг не обмежуватися рішенням, а додатково винести ще й окремі ухвали, які торкалися різних процесуальних питань (ухвала щодо забезпечення позову, щодо допиту свідків тощо). Суд не мав права виходити за межу тих вимог, що були викладені у заяві позивача.

Статут цивільного судочинства 1864 р. визначав порядок подання апеляційних і касаційних оскаржень. Позивач, який не погоджувався з винесеним рішенням, подавав апеляцію з обґрунтуванням своєї незгоди за спеціалізацією до того суду, рішення якого треба було оскаржити. Апеляційний перегляд одноособових рішень мирових суддів здійснювався з'їздом мирових суддів, а на рівні окружного суду – судовою палатою. Незадоволені сторони мали право оскаржити рішення першої інстанції шляхом звернення до другої апеляційної інстанції з поданням до неї у визначений термін апеляційної скарги та її копії для іншої сторони. В апеляційній інстанції відбувався новий розгляд справи та її рішення в межах скарги. У тих частинах, на які не розповсюджувалася апеляція, судові рішення першої інстанції, залишались без змін і не підлягали перегляду. Розгляд справи міг відбуватися і за відсутності сторін. Рішення, ухвалені першою інстанцією мало бути затверджене або скасоване. За умови скасування рішення, апеляційна інстанція ухвалювала інше рішення, яке мало остаточний характер. Оскар-

¹¹ Відмінність окольничих людей від свідків полягала в тому, що свідки поіменно вказувалися сторонами, а окольничі люди вибиралися з місцевих жителів, у кількості від 6 до 12 чоловік за жребом.

ження по суті таких рішень було не можливим. Отже, у Статуті цивільного судочинства за апеляцією було закріплено статус основного інституту перегляду судових рішень.

Оскаржити рішення другої інстанції можна було лише шляхом подання касаційної скарги. У ній зазначалися порушення процесуального чи матеріального права, які мали місце в момент винесення рішення. Касаційні скарги дозволялися у випадку наявного порушення прямої сутності закону або неправильного його тлумачення; у випадку порушення загальноприйнятих звичаїв і форм судочинства; за умови порушення судовою інстанцією меж власної компетенції або влади.

Право касаційного перегляду остаточних рішень судових палат і з'їздів мирових суддів мав Цивільний касаційний департамент Сенату. У згаданому департаменті справу публічно доповідав один із сенаторів, далі оголошувався висновок зроблений обер-прокурором та докази сторін (за умови їх присутності під час засідання). Згодом виносилося рішення про те, що касаційна скарга залишалась без наслідків, чи про скасування оскарженого рішення іншої (апеляційної) інстанції. Справа поверталася до цієї інстанції для проведення нового розгляду. Рішення касаційної інстанції мало обов'язковий характер для усіх судових органів держави, тому що її головним завданням було забезпечити точне й уніфіковане застосування цивільного-правових і цивільно-процесуальних норм у всій імперії.

Виконання судових постанов, що отримали законну силу, забезпечував судовий пристав. Спочатку він звертався до відповідача з особливою повісткою, яка містила пропозицію добровільно виконати рішення суду. Якщо відповідач відмовлявся – приставом вживалися примусові заходи спрямовані на виконання судового рішення. Серед подібних заходів – вилучення речей, що присуджувалися, стягнення зазначеної у судовому рішенні грошової суми. Якщо боржник не мав достатньо грошей для сплати суми, продавалася частина його майна тощо.

Суттєві зміни у цивільному судочинстві відбулися після ухвалення 20 травня 1885 року Закону про розширення

дисциплінарних прав міністра юстиції та, особливо, Положення про земських дільничних начальників від 12 липня 1889 року, згідно з яким, виборні дільничні мирові судді і їх з'їзди були ліквідовані в українських губерніях Півдня, Лівобережжя та Слобожанщини¹² і частково замінені судово-адміністративними чиновниками міністерства внутрішніх справ – начальниками земств та знову введеними у відомстві міністерства юстиції міськими суддями і повітовими членами окружного суду. Найбільш важливі справи, що розглядали мирові судді, відійшли до юрисдикції повітових членів окружних судів, а решта до відомства начальників земств та суддів у містах. Дільничні начальники у земствах поєднували в собі функції адміністративного та судового характеру і мали всі повноваження для розгляду та вирішення справ на засадах протилежних суті цивільного розгляду за реформою 1864 року.

§4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

До реформи 1864 р. кримінальний процес у Російській імперії залишався інквізиційним. Кримінальне судочинство, ґрунтоване на інквізиційних засадах, не знало чітких понять кримінально-процесуальних функцій і правового статусу учасників кримінального процесу. У законодавстві була відсутня яка-небудь класифікація учасників процесу. Провідна роль у кримінальному процесі дореформеної Росії, як і раніше, відводилася суду, повністю підконтрольному виконавчій владі.

Якщо говорити щодо провадження кримінальних справ, то за Зводом воно поділялося на три стадії: слідство, суд і виконання. Слідство, у свою чергу, поділялося на попереднє і формальне. Основним завданням попереднього слідства було встановити, чи дійсно мала місце подія, яка містила в собі ознаки злочину, і надати докази всіх обставин,

¹² Крім Правобережної України.

що вказують на таке діяння. Другий етап називався формальне слідство.

Слідство та виконання вироку входило до компетенції поліції. Вона ж здійснювала судочинство відправляла суд з маловажливих справ. Цей суд, як і слідство з інших справ, в основному проваджували квартальні наглядачі. Слідчі дії проводилися в повіті силами земської поліції, в місті – міської. Для розслідування найбільш важливих справ за рішенням губернаторів створювалися слідчі комісії, до складу яких входили чиновники різних адміністративних і військових відомств.

Попереднє слідство повинне було починатися при наявності однієї із указаних в законі підстав: повідомлення чи простого донесення про відомі заявнику ознаки злочину; скарги потерпілого; доносу (тобто наявного обвинувачення певної особи у злочині), який у деяких випадках був обов'язком і був пов'язаний з відповідальністю за неправдивість; явки з повинною; власного розсуду поліції, яка починала слідство за різними відомостями, що до неї надійшли. У ході слідства повинні були бути зібрані і записані в протоколах усі докази і, в першу чергу, власне зізнання обвинуваченого.

Проте, незважаючи на усі вади дореформеного кримінального процесу, у Зводі законів уперше закріплюються норми, направлені на захист особи. З'явилися норми, згідно з якими на стадії попереднього слідства особа могла бути допитана тільки за наявності доказів, що «викликають сильну підозру». Крім того, до залучення обвинуваченого до слідства поліції пропонувалося шляхом проведення дізнання з'ясувати, чи є для цього достатні підстави. Під час провадження формального слідства обвинувачений мав право давати пояснення, що підтверджують його невинуватість, і особа, що проводила розслідування, зобов'язувалася перевіряти ці пояснення.

На початку XIX ст. продовжувала за російським законодавством застосовуватися теорія формальної оцінки доказів. Усі докази ділилися на досконалі, – такі, що повністю виключали невинуватість обвинуваченого, і недосконалі, – такі, що не виключали його невинуватість. Досконалими до-

казами вважалися: особисте зізнання обвинуваченого, письмові докази, які він особисто визнав; висновок медичних експертів; свідчення двох осіб, що співпадали і не були спростовані підсудними. Недосконалі докази законом визначалися такі: позасудове зізнання обвинуваченого, підтвержене свідками; обмова ним сторонніх осіб; поголовний обшук; свідчення однієї особи. Якщо у наявності були тільки «деякі докази», то підсудного могли залишити «в підозрі» або віддати «під надійне поручительство в добрій надалі поведінці». Допускалася також очисна присяга. Залишеного в підозрі суспільство міщан і селян могло не прийняти у своє середовище, і він підлягав засланням в Сибір.

Найважливіше місце в системі доказів посідало власне зізнання обвинуваченого. Питання і відповіді фіксувалися в матеріалах справи і скріплювалися підписами слідчого, обвинуваченого і депутатів від станів. Для перевірки показань свідків і усунення наявних протиріч застосовувалася очна ставка. Усі свідки в процесі слідства допитувалися під присягою. При розбіжності показань свідків закон пропонував суду давати перевагу словам більшості або виходити при їх оцінці з «гідності свідків». Перевага надавалась чоловікові перед жінкою, знатному перед незнатним, грамотному перед неграмотним.

Друга стадія процесу – судочинства починалася одразу після закінчення слідства. Справа спрямовувалася до суду, де розглядалася на підставі зібраних письмових матеріалів. У законі ця стадія кримінального судочинства іменувалася «Порядок розгляду і доповнення слідства». Значним недоліком судочинства було те, що результати попереднього слідства ніхто не перевіряв, і, зазвичай, суд вирішував справу керуючись недостатньо аргументованими матеріалами, підготовленими слідчим. Навіть передопит обвинуваченого не був для суду обов'язковим. Окрім обвинуваченого, суд не допитував нікого з учасників процесу. Закон передбачав проведення формального слідства, але формальне обвинувачення підсудного перед судом було відсутнім, ніхто з посадових осіб не зобов'язаний був підтримувати обвинувачення в суді.

Таким чином, можна констатувати відсутність судового слідства як етапу судового розгляду. Обвинувачений викликався в суд тільки для того, щоб з'ясувати питання щодо застосування до нього недозволених методів протягом провадження слідства. Він був не суб'єктом, а об'єктом процесу. Більше того, судового тлумачення законів законодавець не дозволяв. Попри те, що обвинувачений у процесі був не суб'єктом, а об'єктом, він все ж мав право на відведення суддів. Як правило, суд, заслухавши доповідну записку, негайно починав виносити вирок; за загальним правилом на розмірковування відводилося не більше трьох годин; у випадку розбіжностей у висловлених думках, відбувалися «словесні дебати» і справа вирішувалася більшістю голосів. Якщо досконалих доказів не було, то обвинувальний вирок не міг бути складений. Досконалий доказ міг бути утворений шляхом «складання» декількох недосконалих доказів, але тільки в окремих випадках. Лише повна відсутність доказів давала підстави для винесення виправдального вироку.

Особливий порядок передбачався для судочинства з найбільш небезпечних державних злочинів і злочинів проти віри. Для їх розгляду імператором могли засновуватися особливі верховні кримінальні суди.

Коли в суді першої інстанції розглядалися найтяжчі кримінальні справи, то він міг формулювати тільки «думку» і подавав її до палати кримінального суду для винесення вироку. Вироки не були остаточними.

Існувала певна процедура перегляду вироків: в апеляційному чи ревізійному порядку. Але Звід суттєво обмежував можливості для апеляції. Вирок призупинявся у тому випадку, коли апеляцію подавали засуджені з маловажливих справ. При цьому ці справи не повинні були піддаватися ревізії і лише тоді могли направлятися на розгляд вищому суду. Ревізія була основним видом перегляду. Процедура ревізії передбачала, що справи могли надходити у вищі інстанції у таких випадках: 1) за відповідними положеннями закону; 2) при наявності незгоди губернатора чи прокурора з вироками; 3) у Сенаті при розбіжності в думках між сенато-

рами чи між сенаторами і міністром юстиції. Закон чітко визначав ревізійні інстанції: департаменти Сенату, загальні збори Сенату і Державна рада.

Отже, судочинство за Зводами законів було розшукове, письмове і таємне. На судовому засіданні не могли бути присутніми не лише сторонні особи, але навіть сторони і свідки. Суд залишався на засадах становості при повному змішуванні адміністративної і судової влади.

У результаті судової реформи 1864 р. кримінальний процес у Російській імперії еволюціонував під домінуючим впливом процесуального права держав саме континентальної Європи. За своїми основними рисами це був процес змішаної форми, але специфіка російської самодержавності надала йому певних особливостей, тому він не збігався повністю із французьким або німецьким кримінальним процесом.

Судові статuti містили засади юридичного процесу – принцип рівності всіх перед законом. Проте в них були і статті, де вказувалося, що вироки щодо позбавлення всіх прав стану або всіх особливих прав і переваг дворян, чиновників, священнослужителів «підлягають бути представленими на височайший розсуд».

Важливим був принцип незмінності суддів, також проголошений у статутах. Проте він був скоріше «проголошений», ніж реалізований. Процедура розгляду кримінальної справи мировим суддею багато в чому залежала від того, яку позицію займав обвинувачений. Для розуміння особливостей кримінально-процесуального дізнання, здійснюваного судом, важливе значення мало закріплене у Статуті положення про те, що визнання обвинуваченим своєї вини, якщо воно не викликає жодного сумніву, дозволяло суду не проводити подальшого судового слідства, а перейти безпосередньо до дебатів (ст.92, 681 Статуту). Але ця норма не носила імперативного характеру. Незважаючи на зроблене підсудним зізнання, судді, присяжні, прокурор і особи, які беруть участь у справі, могли вимагати провадження судового слідства, і в такому випадку суд розпочинав розгляд і перевірку доказів (ст.582 Статуту). Судове слідство за Статутом

кримінального судочинства 1864 р. характеризуючись у різних видах судових процедур деякими специфічними рисами, в цілому містило активний розгляд і перевірку в судовому засіданні доказів, як зібраних на попередньому слідстві, так і знову поданих до судового розгляду. Хоча за Статутом у судовому слідстві певною мірою діяв принцип змагальності, а сторони у процесі, які були наділені широкими правами щодо надання доказів, виступали головними ініціаторами процесуальних дій, це не означало пасивності суду, не прирікало суд на постановлення вироку за свідомо неповними і недостовірними доказами.

Провадження у кримінальних справах, підвідомчих окружному суду, розпадалося на 4 послідовні стадії: 1) дізнання; 2) попереднє слідство; 3) віддання до суду; 4) судовий розгляд. Кримінальне провадження здійснювалося у двох формах. Перша – негласна, письмова, що не знала рівності сторін попереднього розгляду; друга – судовий розгляд, що ґрунтується на демократичних засадах (гласність, усність, змагальність під час оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів).

Статут кримінального судочинства надавав право поліції проваджувати дізнання поліції і поліцейські органи були на цій стадії кримінального процесу основними його учасниками. Проте дізнання могли також проваджувати й інші установи. Якщо йшлося про злочини, які вчинили військовослужбовці, то цим займалося їх керівництво. У випадку, якщо це були чиновники, які вчинили посадові злочини та проступки, дізнання проваджували чиновники більш високого рангу. Як і раніше, якщо йшлося про релігійні злочини та проступки – то це була компетенція вищого духовенства. Особливо виділялися злочини проти казенної власності – тут дізнання повинне було проваджуватися чиновниками відповідних установ. У справах про політичні злочини дізнання проводилося жандармерією.

Аналіз положень Статуту кримінального судочинства свідчить, що існувало три види дізнання: дізнання як засіб перевірки заяв і повідомлень про злочини і проступки; дізнання у справі місцевих установлень і дізнання у справі, пі-

дсудній окружним судам. Перший вид дізнання поліція здійснювала у випадках, коли кримінально-правові ознаки події сумнівні або про подію відомо із джерела, недостатньо достовірного (ст. 253). Другий вид дізнання передбачав установлення в повному обсязі всіх обставини злочину у справі, підсудній мировим суддям (ст. 47, 48, 52 Статуту). Третій вид дізнання проводився в тих випадках, коли поліція застала обвинуваченого на місці злочину, а також, коли до прибуття на місце події судового слідчого сліди злочину могли стертися, поліція підміняла слідчого в усіх невідкладних слідчих діях, а саме: в оглядах, обшуках, виїмках, але формальних допитів ні обвинувачених, ні свідків поліція не чинила, хіба що в разі тяжкого стану особи, коли є побоювання, що вона помре до прибуття слідчого. Чітко регламентувалося загальне керівництво дізнанням та нагляд за ним. Це доручалося винятково органам прокуратури. Також лише прокуратура, а не будь-який інший орган, мали право припиняти дізнання.

Законодавець визначав декілька форм дізнання: розшук, допит та негласне спостереження.

Учасниками кримінального судочинства з боку обвинувачення були: прокурор, слідчий, органи дізнання, потерпілий або його представники, цивільний позивач. Потерпілими визнавалися усі особи, які понесли від злочину яку-небудь шкоду.

Із боку захисту учасниками кримінального судочинства були: захисник, цивільний відповідач або його представник. Сторона, проти якої ведеться кримінальний процес, називалася обвинуваченим, а у справах, підсудним загальним судовим установам, – починаючи з моменту віддання під суд – підсудним. У силу встановленого судовою реформою юридичного принципу рівності сторін, обвинувачений повинен користуватися на всіх стадіях процесу усією повнотою процесуальних прав.

У цей період оформилося в самостійну стадію кримінального процесу віддання до суду. Віддання до суду було дією судових органів із вивчення і перевірки слідчих матеріалів із метою не допустити необґрунтованого притягнення

обвинуваченого до відповідальності. Віддання – це провадження, що порушувалось у судовому рішенні питання про те, чи є проти особи достатні докази, необхідні для відкриття у його справі остаточного засідання суду. Ця стадія процесу мала дві частини: складання обвинувального акта і розгляд в особливій, колегіальній установі.

Наступною стадією кримінального процесу були «підготовчі до суду розпорядження». Основне завдання цієї стадії – вирішення питання про можливість слухання справи в цьому суді і підготовка останнього. На цій стадії процесу брав участь не лише суд, але і сторони, з'являється захист підсудного. Остаточне провадження мало своїй на меті винесення судового рішення про винуватість і покарання. За своїм змістом ця стадія процесу була розглядом справи по суті. Матеріали кримінальної справи передавалися прокурору окружного суду, який після її вивчення міг скласти висновок про закриття кримінальної справи (наприклад, за відсутністю складу злочину); передати її через малозначущість на розгляд мирового судді; повернути справу на дорозслідування (у разі очевидної неповноти проведеного слідства); скласти обвинувальний акт про віддання обвинуваченого до суду.

Завершальним етапом судового слідства були дебати за суттю розглянутих і перевірених доказів. Відповідно до ст.736 СКС, підсумкові дебати склалися з: 1) обвинувальної промови прокурора або приватного обвинувача; 2) пояснень цивільного позивача; 3) промови захисника або пояснень самого підсудного. При цьому підсудний або його захисник не могли бути позбавлені останнього слова, так як це кваліфікувалося як істотне порушення закону і принципу презумпції невинуватості, що проголошувалися у судових статутах.

Якщо справа слухалася за участю присяжних засідателів, то останні під час судового слідства мали право ставити питання допитуваним особам, брати участь в огляді речових доказів, але вирішення усіх процесуальних питань залишалося за коронним складом суду. Основною функцією присяжних засідателів було вирішення питання про винуватість підсудного на підставі встановлених доказів. Ухвала

виносилася у формі вердикту і зачитувалася старшиною присяжних у залі засідання. Вердикт присяжних повинен був містити одну із двох відповідей: «так, винуватий» або «ні, не винуватий».

При винесенні виправдувального вердикту суд негайно проголошував підсудного виправданим і звільняв його з-під варті. Якщо був винесений обвинувальний вердикт, прокурор і захисник висловлювали свої думки щодо призначення покарання. Потім коронний (основний) склад суду після наради ухвалював вирок відповідно до вердикту присяжних. Процедура виголошення вироку спрощувалася у разі розгляду справи без участі присяжних засідателів або судовою палатою із становими представниками. Усі питання про винуватість і покарання підсудного вирішувалися коронним складом суду.

Судові рішення, що не набрали законної сили, могли бути оскаржені в апеляційному і касаційному порядку. Апеляційна інстанція, подібно до першої, розглядала справу по суті і ухвалювала у ній вирок. Касацією вважався перегляд кримінального вироку, що обмежувався тільки його юридичною стороною, не торкаючись фактичної.

Судова палата з кримінальних справ була апеляційною інстанцією для окружних судів у справах, що розглядалися без участі присяжних засідателів і судом першої інстанції у справах про державні, посадові злочини, деякі злочини проти віри і злочини проти порядку управління. Ці категорії справ, вилучених із ведення суду присяжних, розбиралися судовою палатою (голова і два члени палати) за участю станових представників — предводителя дворянства, міського голови і волосного старшини, що само по собі було явним пережитком феодальної епохи. Важливіші політичні справи розглядалися в розширеному складі: голова, чотири члени палати і чотири станові представники. Вироки цієї «особливої присутності судової палати» вважалися остаточними. В українських губерніях функціонували 3 судові палати – Київська, Харківська і Одеська.

Судова реформа поклала на прокурорів не тільки нагляд за слідством, судом і місцями ув'язнення, але і обов'язок

участі як сторона у процесі. Прокуратура повинна була служити провідником урядового впливу на суд, що складався з незмінних суддів. Прокурори мали право нагляду за провадженням кримінального слідства та їм були безпосередньо підлегли всі поліцейські чини, які проваджували дізнання зі злочинів.

Через встановлений судовою реформою юридичний принцип рівності сторін, обвинувачений повинен користуватися на всіх стадіях процесу всією повнотою процесуальних прав. При розгляді справи в суді підсудному було надано право мати захисника, що було новацією. У кримінальних справах присяжні повірені брали на себе захист підсудних: 1) за згодою з особою; 2) за призначенням голови відповідного суду.

Судова реформа внесла істотні зміни до системи доказів і процесу доказування. Замість чинних складних і формальних правил оцінки кримінальних доказів у законі з'явилася ухвала про те, що сила і значення доказів визначається внутрішнім переконанням суддів. У процесі підготовки судової реформи з'явилася вчення про докази як найбільш істотну і важливу частину кримінального судочинства, оскільки всі судові дії, у кожному окремому випадку, направлені на збирання, встановлення і оцінки доказів. Була розроблена класифікація доказів. Вони ділилися на первинні, які мали значення первинного джерела і похідні, носіями яких були певні особи. Існував розділ доказів на прямі і непрямі, а також на обвинувальні і виправдувальні.

Судовими статутами встановлювалася нова, змішана форма процесу. У цьому процесі, що отримав назву обвинувального, розшукові початки поєднуються із змагальними.

Вироки загальних судів виконувалися самою судовою установою у випадках виголошення виправдувального вироку – суд оголошував підсудного виправданим при постанові про звільнення від покарання або винесення підсудному за рішенням суду вимови або навіювання. В інших випадках усі розпорядження у виконанні вироків здійснювалися прокурором. Він давав вказівку відповідним органам безпосередньо виконати вирок. Так, направлення засудже-

ного до місця ув'язнення або узяття під нагляд здійснювалися поліцією. Покарання, пов'язані з позбавленням волі і засланням, виконувалися органами тюремного, департаментського або місцевого управління. Особливий порядок передбачався для виконання вироків про смертну кару. На усіх виконавців вироків покладался обов'язок у точності виконувати судовий вирок. Обов'язок доводити до відома суду про виконання вироку покладался на прокуратуру

Уведені Судовими статутами принципи судового устрою і судочинства були, безумовно, прогресивними, проте дуже скоро вони вступили в суперечність із реакційною дійсністю, піддалися істотним змінам, а потім були майже повністю відкинуті. У подальших законодавчих актах бачимо відступи, що почалися, від принципів реформи. Залишався незмінним інквізиційний принцип попереднього слідства, який виявлявся у недостатніх гарантіях прав обвинуваченого на цій стадії процесу, що не знала ні захисту, ні гласності. Не був уведений змагальний принцип у таку стадію процесу як віддання до суду. Обмежувалась гласність кримінального процесу.

На початку ХХ ст. до кримінально-процесуального законодавства були внесені певні зміни. Вплив революції 1905 – 1907 рр. та новий революційний підйом 1910 – 1912 рр. змусили царський уряд зробити певні кроки щодо змін у судоустрої та судочинстві. Так, законом від 15 червня 1912 р. «Про перетворення місцевого суду» передбачалося поновлення мирової юстиції. У зв'язку з цим багато статей статуту кримінального судочинства були викладені у новій редакції. Кримінальна юрисдикція визначалася, як і раніше, покаранням, проте у разі арешту і ув'язнення законодавець не вказував заходу – усі статті, що містили санкції з таким видом покарання, були підсудні мировому судді. Відроджувалися мирові суди і в окремих українських губерніях. У зв'язку з цим судові функції земських начальників скасовувались.

У ХІХ ст. в основі кримінально-правової доктрини Російської імперії було уявлення про використання закону винятково з метою зміцнення влади. Держава будувала свою

кримінальну політику, виходячи з посилення ролі кримінального процесу як методу захисту інтересів самодержавства; орієнтації кримінального процесу на залякування і репресивність; регламентації і уніфікації всіх процесуальних дій.

Судова реформа 1864 р. не тільки створила в Росії самостійний і незалежний суд, але і корінним чином змінила кримінальне судочинство. Були закладені основи формування нової історичної моделі кримінального процесу.

§5. ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Державний устрій. 5 серпня 1772 р. правителі Австрії, Росії та Пруссії підписали в Петербурзі договір про перший поділ Польщі. Попри демонстративне небажання Марії Терези брати участь у «неморальному» поділі Польщі, територіальні надбання Габсбургів виявилися найбільшими: до них відійшли частини краківського воєводства з освенцимським і заторським князівствами, сандомирського, руського, белзького, подільського та волинського воєводств. За численністю населення Галичина посідала в Австрії четверте місце та утворювала провінцію «Королівство Галичини і Володомерії». Традиція легітимізувати територіальні надбання історико-правовими аргументами, змусила придворних австрійських істориків обґрунтувати приєднання Галичини так званою ревіндикацію, короткочасним володінням нею угорськими королями в XIII ст. й титулуванням Бели III «*rex Galitiae i Lodomeriae*». Столицею провінції обрали Львів; Володимир Волинський, від якого походила назва Володомерії, залишився поза кордонами Австрії й ніхто не завдавав собі клопіт окреслити, де закінчувалася Галичина і починалася Володомерія. Австрійська влада вважала Галичину польською землею і не сприймала місцевих селян за українців. Управління Галичиною наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. ускладнювала постійна зміна її кордонів. Лише після повернення до Австрії 1846 р. «вільного міста» Кракова

територія провінції Галичина, на сході якої чисельно переважали українці, а на заході – поляки, стабілізувалась аж до Першої світової війни.

Закарпаття входило до Угорського королівства ще з XIII ст. Здобуття Галичини стало плацдармом для претензій Габсбургів на Буковину, приєднання якої Йосиф II вважав «чимось дуже вартісним». Воно покращувало геополітичне положення Австрії щодо Росії й Туреччини, давало контроль над торговим шляхом від Балтійського до Чорного моря через м. Львів. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. австрійська дипломатія вдавалась до різних методів переконання російських і турецьких правителів, не гребуючи й хабарами. Буковина відійшла до Габсбургів за константинопольською конвенцією 7 травня 1775 р. Вона була малозаселеною і знищеною воєнними подіями, а для австрійської влади на початку стала своєрідним різновидом Сибіру, куди засиляли скомпрометованих урядників.

Уніфікація управління новоприєднаних територій, кодифікація права потребували часу. Наприкінці XVIII ст. в Австрії посилювалися централізаційні процеси. Основним джерелом права вважалася воля монарха, який керував виконавчою й судовою владою. Реалізація монаршої волі відбувалась у формі патентів, едиктів, надвірних декретів тощо, також за ним залишалось видання законів. Піддани могли звернутися до монарха на аудієнції або через петиції. Допоміжні функції виконувала особиста канцелярія. Найвищим колегіальним органом управління із правом дорадчого голосу була Надвірна канцелярія, створена ще 1620 р., яку очолював канцлер.

Вищим органом виконавчої влади в Галичині було губернаторство, що підпорядковувалося Надвірній канцелярії. Воно складалося з губернатора, якого призначав цісар, президента або віце-президента, кількох радників двору, кільканадцяти губернціальних радників, канцелярії і поділялося на департаменти.

Провінція Галичина поділялася на 18 циркулів (округів, а згодом їх стали іменувати повітами). Циркулярна влада складалася: зі старости – одноосібного керівника підвладної території, який ніс відповідальність за все, що на ній

відбувалося, трьох циркулярних комісарів, секретаря та канцелярії. Компетенція циркулів ділилася на 5 ресортів: *populare* (міграції населення, статистика), *militare* (рекрутація, постій), *commerciale* (рільництво, торгівля, промисел, шляхи сполучення), *camerale* (податки й мита), *politicum* (нагляд над духовенством, публікація правових норм, поліція, освіта, суперечки між селянами і землевласниками).

Австрійська влада ліквідувала міське самоуправління, скасувала виборність членів магістрату й перебрала на себе право їхнього призначення. Магістрати були залучені до урядової вертикалі. Первинними територіальними осередками в селах виступали домінії. Пересічна домінія складалася з кількох сіл, що належали одному власнику, який поєднував на своїй території державно-адміністративну владу і зверхність над підданими. Адміністративні функції виконувалися за допомогою чиновників – юстиціара в судівництві й мандатара в політичній сфері. Мандатари підпорядковувалися циркулу, а оплачувалися домініями, перебуваючи в одночасній залежності від уряду й опозиційно налаштованої польської шляхти. Дивно, але державна влада покладала на мандатара обов'язок шпигувати за тим, що відбувалося при дворі. Здебільшого це було під силу лише особам із умовними моральними засадами, тому мандатари стали уособленням негативів влади й визиску населення.

Унаслідок реформ 1870 – 1880-х рр. домінія розпалася на двір і громаду, що перетворилася на «самодіяльну організацію кріпаків». Очільником громади був вїйт (солтис) та кілька присяжних. Вїйта призначав дідич із трьох представлених громадою кандидатів. Присяжних обирала громада в порозумінні з вїйтом. Вїйт із присяжними звільнялися від деяких повинностей. Селяни нерідко відмовлялися виконувати незвичні адміністративні функції. Вїйт і присяжні не мали чітких обов'язків і нерідко використовувались як прикажчики поміщика. Із часом громадська самодіяльність селянства зростала. Розмежування громади і двору сприяло поділу не лише за лінією «селянин-шляхтич», а й «українець-поляк». Австрійська практика втручання держави в усі сфери життя контрастувала з попереднім періодом,

коли феодал у своїх володіннях користувався фактично необмеженою владою. Запровадження австрійського бюрократичного централізму на західноукраїнських землях було складним і тривалим.

Суттєві зміни в організації державної влади пов'язані з перетворенням Австрії в конституційну монархію, яке було започатковане революцією 1848 – 1849 рр. та подальшими поразками Австрії у війнах з Францією, П'ємонтою у 1859 р. та Пруссією у 1866 р. Вони довели неспроможність одноосібного панування австрійців у багатонаціональній державі. У 1867 р. Австрійський уряд уклав угоду з угорськими магнатами за якою Габсбурзька імперія трансформувалась у двоцентрову дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію. Її офіційна назва, запроваджена цісарським розпорядженням від 14 листопада 1868 р., залишилась аж до розвалу імперії в листопаді 1918 р. У грудні 1867 р. в Австрії було ухвалено нову конституцію, а в Угорщині відновлено в чинності угорську квітневу конституцію 1848 р. Обидві конституції встановлювали двопалатний парламент в Угорщині – сейм, а в Австрії – рейхсрат. «Компроміс 1867 р.» надав Угорщині формальної державної рівності з Австрією та розширив її права у внутрішній та зовнішній політиці. Територіально держава, в той період, поділялася по річці Лейта (Літва) на австрійську частину імперії – Цислейтанію з офіційною назвою – Королівства і землі, представлені в Рейхсраті. Вона охоплювала 14 областей (з Галичиною та Буковиною). До складу угорської частини – Транслейтанії разом із угорськими та іншими землями увійшла територія українського Закарпаття.

Спроби Габсбургів оперти реформування держави на схеми Просвітництва контрастували з віяннями часу, в яких на перший план висунулося національне питання. І влада мусила з цим рахуватися. Засади для законодавства щодо міжнаціональних відносин були викладені в «основному державному законі» від 21 грудня 1867 р., у параграфі про загальні права громадян у якому держава визнавала рівноправність усіх своїх народів, право кожного на захист своєї національності і мови та здобуття освіти рідною мовою. Однак, фактично йшлося про рівноправність у нерівних умовах.

Конституційні перетворення закріпили переваги, так званих, історичних народів. Зміцнення українців автоматично означало нові поступки Відня іншим зацікавленим сторонам – полякам, румунам, угорцям. Принципову роль для визначення місця українців у Габсбурзькій монархії під час конституційних перетворень відіграло рішення польського політикуму після поразки повстання 1863 р. піти на компроміс із Габсбургами. Свідченням польсько-австрійського порозуміння стало призначення в 1866 р., попри протести українців, галицьким намісником польського аристократа графа Агенора Голуховського. Новий тип польського політика в австрійському державному мундирі мав велике історичне майбутнє. Він забезпечив перетворення Галичини на польську автономію й невтручання Відня в польсько-українські відносини, запобіг поділу краю. Завдяки зусиллям А. Голуховського, за кілька місяців, адміністративний апарат у Галичині було полонізовано. Широке повноваження намісник використав для надання українському руху статусу «домашньої справи». Особливе місце Галичини в Габсбурзькій монархії закріпилося утворенням у 1871 р. міністерства для Галичини, посади в якому обіймали лише польські політики.

Важливим аспектом перетворення Галичини в польську автономію стало надання польській мові офіційного статусу в адміністрації і судівництві. Українська мова мала використовуватися лише у відповідь на подання української сторони. Статус польської мови як «крайової» в Галичині зберігся до кінця існування Австро-Угорщини, актуальними залишалися й дискусії про сферу застосування української мови. Українці прагнули її розширення до рівноправності з польською, поляки – обмежити побутом. Дискусії виникали як через різночитання урядових розпоряджень, так і через дії місцевих органів влади і судів, які, порушуючи приписи, кореспондували з українськими сторонами по-польськи «з принципу», за звичкою або через недогляд.

Попри офіційне визнання двомовності Львівського університету, абсолютна більшість його кафедр була полонізована, польська мова утвердилась у внутрішньому адмініструванні й діловодстві, хоча студенти-українці, чисельно,

становили доволі велику групу; безуспішно завершувалися спроби українців домогтися заснування у Львові українського університету. Інші вищі навчальні заклади Львова були також польськомовними.

Із 1854 р. вищим органом державної влади в Галичині було Галицьке намісництво, яке підпорядковувалося міністерству внутрішніх справ, здійснювало нагляд за виконанням законів і розпоряджень уряду, керувало низкою установ, організацій, комісій. Намісник вважався особистим представником цісаря у провінції, представляв інтереси уряду в сеймі, призначав нижчих чиновників, пропонував кандидатури на вищі адміністративні посади, наглядав над управлінськими інституціями, виконував спеціальні доручення. Маючи право законодавчої ініціативи і надання цісарю рішень сейму, намісник міг протегувати чи гальмувати законопроекти; впливав на вибори. Намісника призначав цісар після консультацій з польським парламентським представництвом. Традиційно, намісниками були представники польської аристократії, жодного разу цю посаду не обіймав українець. Незважаючи на критику українців через пропольську позицію, намісник був чи не єдиною в Галичині владною інституцією, яка через необхідність забезпечувати австрійські державні інтереси була зацікавлена в порозумінні з українцями. Система місцевої влади спиралася на засаду дуалізму – розмежування державного управління і самоврядування. На щабель нижче від намісника по урядовій вертикалі стояли старости, які очолювали повіти.

Згідно з законами про місцеве самоврядування 1866 р. створювалися повітові ради (26 членів, яких обирали у 4-х куріях; право голосу залежало від двох ценових показників: суми податку й рівня освіти). Повітова рада обирала виконавчий орган (виділ) і голову (маршалка), якого затверджував цісар. До її компетенції належали господарські справи повіту. Вона укладала річний бюджет, встановлювала надбавки до прямих податків, могла брати позики, висловлювати позицію по запитах урядової влади чи сейму. Право розпуску повітової ради мав намісник. Перевага в повітових радах належала польській шляхті, яка вважала їх

основою самоврядування й засобом стримування українського руху. Однак із часом позиції українства у повітових радах міцніли, через що, на зламі XIX – XX ст., українські політики зняли вимогу їх ліквідації.

За законом про громади в селах і містах створювалися органи громадського самоврядування: громадська рада – постановляючий і контролюючий орган, а громадська влада – виконавчий і керуючий орган. Громадська рада складалася з вибраних членів і «радних без вибору» (кожний член громади, котрий сплачував щонайменше 1/6 її прямих податків, володарі табулярної власності). Виконавчий орган складався з начальника (війта, бургомистра) і принаймні двох радних (присяжних, асесорів). Компетенція органів громадського самоврядування поділялася на власну і доручену, над їх діяльністю встановлювався подвійний контроль: щодо громадської сфери – повітових рад, щодо доручених питань – староств. Право розпуску органів громадського самоврядування мав намісник.

Взаємини між повітовою владою і громадами у Східній Галичині дедалі набували характеру національного конфлікту, пов'язаного із прагненням «польської» повітової влади контролювати «українські» громади. Народні критерії до вибору війта були однакові: «міг бути неписьменним, але обов'язково жонатим», «мудрим і авторитетним», «аби був розважливим і добре відносився до людей», «аби був порядним», «твердий і строгий», «обов'язково ґазда». Польські політики підпорядкували систему місцевої влади завданню здобуття депутатських мандатів. Через органи повітової влади вони тиснули на війтів, вдаючись до підкупів і погроз. Аби зберегти цю систему, повітова влада не затверджувала виборів нових громадських рад. Система місцевого самоврядування викликала критику. Зусиллями польських автономістів повітовим радам було передано ряд повноважень староств. Однак це підрвало ефективність адміністрації, віддаючи громіздким органам дріб'язкові справи. Майже на кожній сесії Галицького сейму безрезультатно дискутувалися проекти адміністративних реформ на підставі пруських і французьких взірців. Зі зміцненням українського руху при-

хильники адміністративної реформи ставали дедалі чутливими до застережень, аби не віддати владну вертикаль у Східній Галичині українцям. Своєю чергою ґрунтовні адміністративні реформи могли бути проведеними лише за згоди Відня, який залишався зацікавленим у збереженні дуалізму влади для противаг. Конституційні перетворення спричинили збільшення адміністративних функцій. Чисельність урядників збільшилася, вони становили найчисельнішу верству серед професійних груп галицької інтелігенції. Відень вимагав від чиновників відданості державній службі й австрійського патріотизму і неохоче споглядав на їх суспільну активність.

Створений у 1860-х рр. адміністративний апарат із своїми функціями не справлявся. Обійнявши посади старост і маршалків повітових рад, польські землевласники поводитись як самостійні правителі. Натомість намісники, несучи відповідальність за політичну стабільність і розуміючи, що лише вона є запорукою польського характеру Галицької автономії, прагнули налагодити функціонування державної влади під своїм контролем і дедалі частіше закликали дотримуватися законодавства рівною мірою для всіх суспільних і національних груп. Однак політики не хотіли діяти за законом, коли йшлося про їх інтереси, а від чиновників у таких випадках вимагали «громадянської» позиції.

У 1786 р. Буковину було приєднано до Галичини, протягом 1790 – 1817 рр. вона була окремою провінцією зі столицею в м. Чернівцях, але під управлінням Галицького губернаторства. У 1817 р. провінцію повернули до складу Галичини, а 1849 р. остаточно надали статус коронного краю. Урядова вертикаль влади й повітове самоуправління були такими ж, як у Галичині. За громадським законом 1864 р., так звані, двірські обшари не підпорядковувалися громадам. Ті, хто проживав на цих землях не платили громадських податків і не виконували громадських повинностей, але й не мали права брати участь у громадських виборах.

У 1909 р. набув чинності новий громадський статут. Виборче право надано всьому чоловічому населенню після 24 років. Вибори ставали таємними, але зберігся поділ ви-

борців на 3 групи залежно від податкового цензу. Право вибору мали товариства, які функціонували на території громад. У адміністрації, середніх і вищих школах Буковини утвердилася німецька мова. Натомість у початкових школах викладання йшло німецькою, румунською, українською, польською, угорською, вірменською, єврейською. У першій половині XIX ст., коли Буковина перебувала у складі галицької провінції, її школи були підпорядковані Львівській католицькій консисторії, що спричиняло їх полонізацію. У 1870-х рр. шкільництво підпорядковано Крайовій шкільній раді. Викладання у відкритому 1875 р. Чернівецькому університеті велось німецькою мовою, однак у ньому функціонувала кафедра української мови та літератури. Специфіка Буковини полягала в перехресній взаємодії багатьох національних культур, що на відміну від Галичини не давало можливості розвинути жодному міжнаціональному конфлікту.

Після придушення угорської революції 1848 – 1849 рр. австрійський уряд реорганізував Угорщину, розділивши її на 5 військових округів. Одним із нових адміністративних утворень став Ужгородський район, що містив комітати Унг, Берег, Уточу і Марамарош. Першим референтом і керівником канцелярії району став Адольф Добрянський. Українська інтелігенція, що гуртувалася навколо нього, сприйняла цей крок як утворення «Руського округу» – передумови автономії русинів у складі Габсбурзької монархії. Тут було запроваджено навчання українською мовою в початкових школах, засновано українську гімназію в Ужгороді тощо. Однак, 28 березня 1850 р. «Руський округ» був ліквідований; українці сприйняли це як «ужгородську катастрофу». Після конституційних перетворень 1861 р. А. Добрянський домагався автономії українських земель у складі Угорського королівства, але ця програма була відкинута Угорським сеймом, а її автор позбавлений депутатського мандата. 18 лютого 1867 р. в Угорському сеймі був урочисто оголошений указ імператора Франца Йосифа I про відновлення правової та історичної самобутності Угорського королівства. Угорський сейм ухвалив низку законів, які віднов-

лювали й зміцнювали централізацію на території королівства. Одночасно парламент заперечив визнання будь яких особливих прав національним меншинам. Українці в Угорщині були витіснені зі сфери політичного життя й могли підтримувати свою національну ідентичність лише в культурно-просвітній сфері, долаючи офіційну політику мадяризації.

Перша світова війна внесла корективи в австрійську національну політику, посилила увагу офіційного Відня до українців. Уже в перші місяці війни Відень погодився на формування в Галичині добровільного українського військового з'єднання – Легіону українських січових стрільців, однак при цьому, не будучи певним в остаточних намірах українців, суттєво обмежив його численність. Подібним було ставлення урядових структур до гуцульсько-буковинського добровільного корпусу. Серйозна робота проводилась центральним урядом і намісництвами західних провінцій Австрії з улаштування побуту українських біженців із Галичини і Буковини. Водночас австрійське зовнішньополітичне відомство в 1914 р. санкціонувало переслідування українців, запідозрених у москвофільстві, жертвами якого стали, й чимало, проавстрійсько налаштованих українських діячів. Під час війни, в Австрії обговорювалося питання «українського коронного краю», однак ця ідея не була реалізована.

Право. Приєднання західноукраїнських земель до складу Австрійської держави обумовило відмову від польського законодавства та поширення на них правової системи імперії. Ці зміни припали на той період, коли сама імперія переймалася проблемою уніфікації права. Упродовж XVIII ст. було видано чотири загально-австрійські збірки законів та розпоряджень, які об'єднали ухвалені у різні роки цивільні та кримінальні нормативно-правові акти. Вони видавались польською і німецькою мовами. Цима двома мовами друкувалися «Провінціальний звід законів», згодом названий «Загальний вісник місцевих законів». Правозастосовна практика одразу виявила численні протиріччя норм, що містилися у збірках, а з часом стала очевидною й їхня невідповідність потребам розвитку держави. Право Ав-

стрійської імперії потребувало реформування та систематизації спрямованої на пристосування римського права, на яке спиралась правова система, для регулювання капіталістичних відносин, що нестримно поширювались у державі. Як не дивно, саме Галичина стала тим пілотним регіоном, на якому імперська влада випробовувала дію новостворених кодифікованих актів.

Першим систематизаційного впливу зазнало цивільне законодавство, кодифікація якого, відповідно до настанов імператора Йосифа II, проводилась без залучення норм звичаєвого права. Головними джерелами нового цивільного кодексу стали приватне римське право, Пруське земельне уложення 1794 р. та провінційне право окремих австрійських країв. Поряд із цим у проекті містились певні положення природного права, які відбивали ідеї просвітницької філософії, а саме класичні ідеали свободи та рівності перед законом. Спочатку кодекс набув чинності на території Східної Галичини та Буковини у 1798 р. Після майже кілька десятиків років апробації та вдосконалення, у 1811 р. імператор Франц II затвердив остаточну редакцію Загального цивільного уложення Австрії, дія якого була поширена у 1812 р. на територію всієї Австрійської імперії. Щодо Угорщини, за часи дуалістичної монархії, то на цих теренах кодекс діяв епізодично лише у 1852 – 1861 рр..

За своєю структурою кодекс складався із трьох частин, що об'єднували 1502 статті. У вступі йшлося про цивільні закони взагалі, тобто час вступу закону в дію, відсутність зворотної дії закону, тлумачення законів, умови застосування провінційних статутів та привілеїв. Перша частина присвячувалась правам осіб, власне правоздатності та дієздатності, шлюбному праву, врегулюванню відносин батьків та дітей. Друга, врегулювала речові права, зосереджуючись на власності, заставі, сервітутах та спадковому праві. Зокрема, детальної регламентація зазнало право власності, під яким законодавець розумів вільне та необмежене володіння майном. У особливому розділі щодо «особистих майнових прав» зосереджувались загальні правила про договори та норми, що регулювали окремі види договорів, а також положення з відшкодування заподіяної шкоди. Третя частина

містила загальні норми щодо особистих та речових прав. А саме, приписи щодо забезпечення прав та обов'язків; виникнення, зміни та припинення прав та обов'язків; перебігу давності.

Отже, ознайомившись із загальною характеристикою кодексу важко не помітити його схожість із Французьким цивільним кодексом 1804 р. Варто зазначити й компромісний характер цього нормативного акту, що поєднав у собі феодальне, канонічне та буржуазне право.

Поряд із розробкою цивільного уложення йшла робота над створенням цивільно-процесуального законодавства, яке стоячи на захисті приватноправових інтересів, забезпечило б державний нагляд за приватним правом, надало можливість його судового здійснення. У ті часи цивільний процес в імперії вважався галуззю публічного права, бо його метою був об'єктивний правовий захист, а діяльність із досягнення цієї мети розглядалася як державний акт. Підсумки кодифікаційній роботі були підведені Йосифом II у 1781 р. затвердженням загального судового порядку, який створив основу австрійського цивільно-процесуального права. Наприкінці XVIII ст. відбулася ревізія законодавства про судовий порядок, оновлений кодекс отримав назву – Галицький цивільний процесуальний кодекс та набув чинності 1796 р. у Західній Галичині, а 1807 р. його дію було поширено на Східну Галичину та Буковину. Кодекс регламентував усі стадії цивільного процесу – від подачі позовної заяви до виконання судового рішення. Втім, за оцінкою сучасників, цивільному процесу була притаманна крайня повільність, тяганина, коштовність судових витрат, а відтак недоступність для багатьох підданих.

Таке незадоволення обумовило продовження кодифікаційної роботи, втім новий проект кодексу 1825 р. не було схвалено у цілому. Лише згодом його розділи набули чинності в окремих законах: про адвокатську ординацію 1849 р.; про компетенцію судів 1852 р.; про судочинство у безспірних справах 1854 р. Черговий етап кодифікаційних зусиль став наслідком революційних подій 1848 – 1849 рр., бо ухвалена Конституція імперії 1849 р. встановлювала, що судовий роз-

гляд повинен відбуватися усно та публічно. Втім, швидко задовольнити конституційні вимоги не судилося. Низка проектів цивільно-процесуального кодексу, що подавались на повагу цісаря у 1858, 1862, 1867 та 1876 рр., так і не отримали його згоди. Лише останній із проектів 1893 р., розроблений правознавцями Віденського університету, був ухвалений у 1898 р. як закон «Про судовий процес у цивільних справах», що набрав чинності в 1898 р. Новий кодекс, враховуючи конституційні вимоги, виходив з принципів: гласності, усності, змагальності, безпосередності та вільного подання доказів й порівняно з попереднім значно прискорив розгляд судових справ.

Кримінальний кодекс Австрії 1803 р. теж не оминув пілотної апробації на теренах Галичини наприкінці XVIII ст. Правозастосовна практика дала підстави уряду на початку XIX ст. поширити його дію на всю імперію. За своєю структурою кодекс складався із двох частин, перша присвячувалась суспільно-небезпечним діянням, що визнавались злочином, а друга тяжким поліційним проступкам. У свою чергу кожна частина мала дуальну структуру, один розділ містив норми матеріального, а інший норми процесуального права. Спираючись на досягнення римського права розробники запровадили класифікацію злочинів та проступків, що порушують громадянський спокій та встановили відповідні покарання, переважно у вигляді ув'язнення різних видів: суворе тюремне ув'язнення із заковуванням у ланцюги; суворе ув'язнення з кайданами на ногах; звичайне тюремне ув'язнення без ланцюгів і кайданів. Кодекс поновив смертну кару через повішення за окремі злочини – державну зраду, вбивство, фальшивомонетництво та підпал. Втім, у більшості випадків, цісар, із метою підвищення свого авторитету та популярності серед підданих, вдавався до помилування і замінював смертну кару на позбавлення волі.

Подальший розвиток буржуазних відносин, революційні події в імперії обумовили розробку нової редакції кримінального кодексу, затвердженого 1852 р. Оновлений кодекс зберіг стару подвійну структуру – злочини та проступки. Злочином уважалося свідомо вчинене суспільно небез-

печне діяння, яке обов'язково супроводжували ознаки злого наміру та усвідомлення бажання заподіяти зло щодо об'єкту посягання. За відсутністю зазначених ознак протиправного діяння воно трактувалось як проступок. Злочини карались смертною карою або тюремним ув'язненням на різні терміни. Щодо проступків, то за них передбачались грошові покарання, арешт терміном до 6 місяців, тілесні покарання (які скасували у 1867 р., втім, стосовно Галичини продовжував діяти цісарський патент 1854 р., що передбачав як додаткове покарання побиття палками), заборону проживати в певній місцевості тощо. Кодекс був перевантажений феодальними нормами та викликав багато критичних зауважень.

Специфіка конституційної будови Австро-Угорщини позначилась й на кримінальному законодавстві імперії. Кримінальний кодекс 1852 р. був чинний тільки в Австрії, Галичині та Буковині. В Угорщині в 1879 р. ухвалюється свій кримінальний кодекс, який поширював свою чинність на Закарпаття.

Як вже зазначалось, Кримінальний кодекс 1803 р. містив норми процесуального права відповідно до яких процес будувався за інквізиційним зразком, а саме був таємним, письмовим та з формальною оцінкою доказів. Обвинувачений позбавлявся захисника та знаходився цілком під владою судді який здійснював не лише правосуддя, а й виконував функцію обвинувачення. Такий стан речей тривав до середини ХІХ ст., коли у 1853 р. було ухвалено закон про кримінальне судочинство, який розпочав скасування інквізиційної моделі судочинства. Законом запроваджувалась часткова гласність процесу, але не допускалась будь-яка участь громадськості в здійсненні правосуддя. Також, 1852 року, більшість справ про проступки було передано на розгляд органів поліції. Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив основним буржуазно-демократичним принципам суду і 1869 р. його було доповнено законом про суди присяжних, а 1873 р. затверджено новий кримінально-процесуальний кодекс, який функціонував із незначними змінами аж до розпаду Австро-Угорської монархії. Кодекс нарешті вста-

новив усність і гласність процесу, допустив участь «громадськості» (йдеться про суд присяжних) у розгляді тяжких злочинів і проводив ідею вільної оцінки доказів щодо внутрішнього переконання суддів.

Отже, протягом XIX ст. державний лад і право українських земель визначались у залежності від того до якого державного імперського конгломерату вони входили – Росії або Австро-Угорщини. Будучи за своєю суттю домодерними державами обидві імперії, у зазначений період, знаходились у глибокій кризі феодално-кріпосницьких відносин та докладали зусиль щодо її подолання шляхом проведення буржуазних реформ. Найбільш суттєві зміни в суспільно-політичному ладі відбулись у правовому становищі селян, які склали 93 % населення України. Селянська реформа ліквідувала кріпацьку залежність від поміщиків, селяни отримали особисту свободу. Зміни в суспільному ладі – поява буржуазії та робочого класу, обумовлені розвитком промисловості, спричинили зміни у соціальній структурі міст. У наслідок реформ 60 – 70 рр., проведених царатом у Російській імперії, створюються земські та міські органи місцевого самоврядування, розбудовується нова судова система, що базується вже на буржуазно-демократичних засадах судочинства. Близько до цього сценарію трансформувалась й Австро-Угорська імперія. Втім, на шляху цих змін стояла потужна феодална державна машина.

Правові системи імперій також відчували на собі розвиток капіталістичних відносин. Здійснені кодифікації упорядковували джерельні бази, які, до того ж, поповнились фабрично-заводським та адміністративно-поліційним законодавством.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Як розподілили між собою територію українських земель учасники поділу Речі Посполитої?

2. Яким був характер кодифікації права в Австрійській та Австро-Угорській імперіях? Назвіть основні кодифікаційні роботи цієї доби.

3. Чому губернаторів та генерал-губернаторів в історико-правовій літературі часто називають «провідниками ідей російського самодержавства»?

4. Які зміни сталися в цивільному і кримінальному праві України у першій половині XIX ст.?
5. Назвіть органи влади і управління, які діяли в українських губерніях у складі Росії у другій половині XIX ст.
6. Розкрийте зміст земської реформи 1864 р.
7. Розкрийте зміст міської реформи 1870 р.
8. Назвіть основні риси цивільного права в Україні в другій половині XIX ст.
9. Назвіть основні риси кримінального права в Україні в другій половині XIX ст.
10. Охарактеризуйте суспільно-політичний лад та право в Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті у другій половині XIX ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.

1. Тацій В. Я. Історія Держави і права України: академ. курс: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. І. К.: Вид.Дім «Ін Юре». 2000. – 648 с.
2. Кульчицький В. С. Історія держави і права в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Кульчицький – Львів. 1966. – 68 с.
3. Лисак-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським прануванням. Історичні есе. / І. Лисак-Рудницький – К. 1994. Т. І. – 483 с.
4. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. / А. П. Ткач – К. 1968. – 365 с.
5. Абрамов В. Ф. Земства, народное образование и просвещение / В. Ф. Абрамов // Вопросы истории. 1998. № 8. С. 44-66.
6. Гильченко Л. В. Из истории становления местного самоуправления в России / Л. В. Гильченко // Госудраство и право. 1996. № 2. С. 141-152.
7. Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII – 1917 р.). О. М. Бандурка – Харків. 2012. – 616 с.
8. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.): історико-правове дослідження. / О. М. Головка – Харків. 2005. 283с.
9. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження. / В. Є. Кириченко – Харків. 2010. – 688 с.

РОЗДІЛ ІХ

ДЕРЖАВА І ПРАВО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РОКІВ)

§. 1. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ПРАВА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Політична історія. У лютому 1917 р. у Петрограді почалися революційні події, що спричинили повалення царату та краху Російської імперії. У країні встановилося *дво-ладдя* – Тимчасовий уряд, що складався із представників ліберальної буржуазії і Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів, яка презентувала інтереси низів суспільства.

Події в Росії стали каталізатором національного руху і в Україні. 7 березня 1917 р. представники ТУП (Товариство українських поступовців), лівих українських партій – УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів), УПСД (Українська партія соціалістів демократів), УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів) створили у Києві **Українську Центральну Раду**, що мала стати координаційним центром національно-визвольного руху в українських землях. На посаду голови УЦР заочно затвердили М. Грушевського.

22 березня 1917 р. з'явилася спочатку відозва «До українського народу» Центральної Ради. Початок роботи Всеукраїнського Національного Конгресу засвідчив перетворення Української Центральної Ради на прототип парламенту, що складався з 150 делегатів, які представляли українські політичні партії, громадські та культурні організації, губернії. Конгрес затвердив склад президії УЦР: голова – М. Грушевський, а його заступниками стали С. Єфремов та В. Винниченко.

Лідери Центральної Ради розраховували, що питання української автономії буде вирішено спільно з Тимчасовим урядом Росії. Проте після безрезультатного візиту делегації

УЦР на чолі з В. Винниченко до Петрограду наприкінці травня, вочевидь постала марність цих сподівань.

За цих обставин 10 червня 1917 р., під час роботи II Всеукраїнського Військового З'їзду, скликаного Центральною Радою, відбулося проголошення **I Універсалу**, де йшлося про **національно-територіальну автономію України**, необхідність скликання Українських Установчих зборів та ліквідацію приватної власності на землю. Провідну роль у розробці основних положень I Універсалу відіграв В. Винниченко, який невдовзі очолив **Генеральний Секретаріат**, сформований 15 (28) червня 1917 року.

На початку липня 1917 р. УЦР, під тиском делегації Тимчасового уряду, ухвалила свій **II Універсал**, який значно поступався попередньому. Так, питання автономії виносилося на розгляд Всеросійських установчих зборів, Генеральний секретаріат підпорядковувався Тимчасовому уряду, а склад УЦР мали поповнити представники національних меншин. Дискримінаційна політика Тимчасового уряду щодо Центральної Ради тривала і надалі.

У жовтні 1917 р., владу в Росії захопили більшовики. Представники УЦР відреагували на це проголошенням **III Універсалу**, який засвідчував створення автономної **Української Народної Республіки** (УНР) та передбачав численні реформи, зокрема у аграрній та соціальній сферах. До проведення Українських Установчих зборів Центральна рада ставала вищим законодавчим органом, а Генеральний Секретаріат перебирав на себе функції виконавчої влади. Втім, у цьому ж Універсалі було вказано на наявність федеративних зв'язків із «демократичною Росією», що стало прикрою помилкою. Одночасно із проголошенням III Універсалу УЦР ухвалила закон про проведення виборів до українських Установчих Зборів та низку інших законодавчих актів.

Після захоплення влади в Петрограді та в більшості промислових центрів Росії, наприкінці листопада 1917 р. більшовики почали підготовку до усунення Центральної Ради від влади в Україні. Раднарком 4 грудня 1917 р. надіслав до керівництва УЦР ультиматум, в якому вимагав визнання радянської влади на українських землях. Його відхилення

більшовики використали як підставу до початку збройного вторгнення.

Захопивши Харків, більшовики провели свій з'їзд та створили перший радянський уряд в Україні – **Народний Секретаріат**, що мав легітимізувати агресію російського Раднаркому. 12 грудня 1917 р. у Харкові на Всеукраїнському з'їзді Рад було проголошено **радянську владу в Україні**. До кінця року Червона армія контролювала Харківську, Катеринославську та Полтавську губернії.

Позбавлені можливості власними силами зупинити просування червоних, представники Української Центральної Ради розпочали переговори про мир на міжнародній конференції у Бресті 1918 року.

Не створивши регулярної боєздатної армії, лідери УЦР могли розраховувати лише на зовнішню допомогу, вступивши у переговори із країнами Четверного блоку.

Наступ Червоної армії на Київ – столицю УНР, прискорив проголошення 22 січня 1918 р. Центральною Радою **IV Універсалу**, в якому йшлося про **самостійність і суверенність УНР**, Генеральний Секретаріат ставав **Радою Народних Міністрів**.

Проте невдовзі представникам УНР довелося залишити Київ. Лише підписання **Брестського мирного договору** 9 лютого 1918 р., дозволило Центральній Раді сподіватися на повернення контролю над Україною. Протягом лютого-квітня 1918 р. німецько-австрійські війська витіснили більшовиків із більшості українських земель, але водночас це спровокувало низку конфліктних ситуацій між ними і УЦР через нездатність останньої виконати свої зобов'язання з постачання 450-тисячної армії нових окупантів.

Наприкінці свого існування УЦР встигла ухвалити **Конституцію Української Народної Республіки**, згідно з якою Україна мала стати республікою парламентсько-президентського типу. Першим президентом було проголошено М. Грушевського. Втім, 29 квітня 1918 р., за підтримки німецько-австрійського окупаційного командування, відбувся переворот, внаслідок чого до влади прийшов нащадок старовинного гетьманського роду, генерал П. Скоропадський, який розпустив УЦР та скасував всі її закони. Період

влади П. Скоропадського дістав назву «Українська держава», про яку йтиметься в наступному.

Центральні органи влади. Реформування державної влади в Україні розпочалося з утворенням **Центральної Ради**. До її складу входили голова, два заступники, писар, скарбник, а також 9 комісій. Загальні збори Центральної Ради, що відбулися 27 квітня 1917 р., підготували наказ, за яким всю роботу новоствореного органу мали проводити загальні збори та Комітет УЦР. Збори мали відбуватися щомісячно, а у разі нагальної потреби – скликалися позачергово. Усього відбулося 9 загальних зборів (сесій) Центральної Ради (Великої Ради), на яких ухвалювались найважливіші для нової влади рішення.

Комітет УЦР (Малої Ради) складався із президії (голова і два заступники), сімнадцяти членів, яких обрали загальні збори, а також осіб доданих Комітетом – 33 людини. Комітет ініціював створення комісій, члени яких зосереджувалися на веденні окремих справ та готували різні питання, які передавали на розгляд Комітету і УЦР, а також обирали їх керівників. До компетенції Комітету входила й робота канцелярії Центральної Ради. Членам Комітету вдалося швидко зосередити у своїх руках найважливіші управлінські важелі щодо роботи УЦР. Саме їм була доручена підготовка проектів вагомих рішень політичного характеру, підтримання зв'язку з місцями, встановлення контролю над фінансами.

Після того, як було утворено Генеральний Секретаріат (15 червня 1917 року) Комітет став «Малою Центральною Радою», на яку покладалося виконання законодавчих функцій у перервах між сесіями «Великої Центральної Ради». Відтоді Комітет дістав повноваження щодо вирішення всіх невідкладних справ, які підлягали компетенції УЦР. Через це його склад зріс до 40 осіб, а в липні поповнився ще 18 новими членами, кооптованими від національних меншин. Після цього Комітет остаточно перебрав назву Мала Рада.

На засіданні Малої Ради 1 серпня 1917 року було вироблено і ухвалено новий регламент її роботи. Чергові збори відбувались щотижня, а надзвичайні за нагальної потреби. Законодавчі акти ухвалювались лише за умови присутності

щонайменше двох третин від загальної кількості членів Малої ради.

Центральна Рада видавала універсали, постанови, ухвали та резолюції. Порівняно із загальними зборами Мала Рада була дієвим органом, наближеним до конкретних проблем, що поставали. Саме завдяки плідній роботі Малої Ради з'явилися I, III та IV Універсали, Статут Генерального Секретаріату, Конституція УНР, ухвалений 25 листопада 1917 р. закон, що передбачав утримання Центральної Ради державним коштом, і закон від 16 квітня 1918 р., яким членам УЦР гарантувалася недоторканність.

I Універсал передбачав створення *Генерального Секретаріату*, який розпочав свою роботу 15 червня 1917 року. Спочатку йому було відведено роль виконавчого комітету УЦР (про це свідчить Декларація Генерального Секретаріату видана 26 червня 1917 року). Після появи серпневої інструкції від Тимчасового уряду, він набуває статусу виконавчого органу, що має подвійну підпорядкованість: УЦР та Тимчасовому уряду. За III Універсалом Генеральний Секретаріат трактується вже як «правительство» (уряд), а згідно з IV Універсалом, він отримує нову назву: *Рада Народних Міністрів*. До складу Генерального Секретаріату входили генеральні секретарства (міністерства), на чолі з генеральними секретарями (міністрами). Кількість генеральних секретарств не була сталою.

Поява Генерального Секретаріату започаткувала процес розмежування законодавчої та виконавчої гілок влади. *Статут Генерального Секретаріату* було затверджено Малою Радою 29 липня 1917 р. Цим документом регулювалися стосунки Генерального Секретаріату і Малої Ради, визначався порядок діяльності уряду, основні законодавчі процедури тощо. Генеральні секретарі мали звітувати перед Малою Радою.

4 серпня 1917 року з Петрограду надійшла *Тимчасова інструкція Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату*, після чого, дія Статуту була фактично припинена. Новий документ накладав істотно обмежував компетенцію українського уряду. Так, під його юрисдикцією залишалися

тільки Волинська, Київська, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії, а кількість генеральних секретарств зменшували з 14 до 9.

12 жовтня 1917 р. члени Генерального Секретаріату ухвалили **Декларацію**. Зміст документу повертав Секретаріату низку повноважень, якими він був змушений поступитися після появи Інструкції Тимчасового уряду. Окрім того, відбулося загальне уточнення компетенції окремих секретарств. Рішення Генерального Секретаріату, як і Центральної Ради, видавалися у формі декларацій, постанов, інструкцій. Його друкованим органом вважався «Вісник Генерального секретаріату».

Ухвалена 29 квітня 1918 року **Конституція УНР** законодавчо закріплювала за Радою Народних Міністрів статус вищого виконавчого органу та її перетворення на одну із трьох гілок влади. Інші дві представляли **Всенародні збори та Генеральний суд УНР**.

Місцеві органи влади. Формування місцевих органів влади прискорилося після появи постанови УЦР від 23 квітня 1917 р. про створення місцевих органів влади. У регіонах почали виникати **губернські, повітові та міські ради**. Ці органи налічували 70 – 80 осіб із представників партійних, професійних, просвітніх, економічних організацій. Роль виконавчих органів місцевих рад виконували комітети, які ними власне і обиралися. Кількість членів комітетів ради встановлювали самостійно. Ці органи мали захищати національно-політичні права українців і втілювати у життя постанови Центральної Ради. Таким чином формувалася вертикальна вісь влади.

У травні 1917 р. Тимчасовим урядом було ухвалено ряд рішень, які сприяли суттєвому розширенню повноважень органів місцевого самоврядування. Насамперед, це стосувалося **земств**. Вони отримували право вирішувати питання пов'язані з охороною праці, збирати інформацію щодо стану бірж праці і громадських майстерень, контролювати ціни. Виконавчими органами земств стала **міліція**. Уся система органів самоврядування знаходилася у підпорядкуванні генерального секретарства (у квітні 1918 р. воно отримало

іншу назву – **департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ**. Проте, несумісність тяжіння до централізації і місцевого самоврядування, ставила під сумнів можливість практичної реалізації ідеї самоврядування.

Після видання IV Універсалу, перелік органів місцевої влади було розширено за рахунок рад робітничо-селянських і солдатських депутатів. Це зробило організацію влади на місцях, ще більш заплутаною. Вирішити цю проблему мав **Земельний закон від 18 січня 1918 р.** Він передбачав, що землі місцевого користування відійдуть у підпорядкування органів міського самоврядування, а решта буде передана у компетенцію сільських громад, волосних, повітових і губернських земельних комітетів.

Ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 р. **Закон «Про поділ України на землі»**, передбачав створення на території УНР 32-х територіально-адміністративних одиниць. Новий територіальний поділ вимагав і удосконалення системи органів влади на місцях, про що, зокрема, йшлося у ст. 5 Конституції Української Народної Республіки. Цю систему мали скласти: землі, волості і громади. Усі вони отримували можливість здійснення широкого самоврядування. Їм, згідно зі ст. 26, «належала єдина безпосередня місцева влада». Проте запропонована система виявилася нежиттєздатною.

Серед головних причин низької ефективності органів влади на місцях, насамперед, були непослідовність Української Центральної Ради у площині реформування системи органів місцевого самоврядування; відсутність належного нормативно-правового фундаменту, на якому би базувались повноваження відповідних органів; недосконала структура системи самоврядування; брак державної фінансової допомоги, спрямованої на підтримку органів самоврядування.

Правоохоронні органи. Перші спроби формування власної правоохоронної системи діячами УЦР можемо віднести до листопада 1917 р. На той час на території УНР існували правоохоронні органи, зокрема міліція, сформовані Тимчасовим урядом.

Правову базу організації та діяльності міліції на території УНР становило **«Тимчасове положення про міліцію»**,

затверджене постановою Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 р. Положення визначало міліцію у якості виконавчого органу державної влади на місцях, підвідомчого земським та міським громадським управлінням. Міліцейський штат складався з начальників міліції і їх помічників, дільничних, які теж мали помічників, старших міліціонерів і міліціонерів. Виконуючи службові обов'язки, міліціонери мали бути у формі встановленого зразку. На озброєнні тогочасної міліції перебувала холодна зброя та револьвери.

Обрання та звільнення начальників міліції перебувало у компетенції міських та уїзних земських управ, за приналежністю. Термін їх служби не визначався. Помічників міліцейських начальників призначали та звільняли з посади теж міські та земські управи за приналежністю, після отримання відповідного подання, які складали начальники міліції. На інші посади співробітників призначали безпосередньо начальники міліції.

Працювати у міліції мали право особи з російським підданством (на той час Закон про громадянство УНР ще не ухвалили), які досягли 21 року. Щодо керівних посад, то їх отримати могли тільки особи, що мали вищу або середню освіту. Починаючи з дільничних було достатньо просто бути писемним. На роботу до міліції не можна було зараховувати людей, які перебували під слідством або були засудженні за скоєння кримінальних злочинів, банкрути, над якими було встановлено опіку за марнотратність, власники будинків розпусти тощо.

Міністр внутрішніх справ УНР вирішував загальні питання щодо діяльності міліції, видавав інструкції та накази потрібні для забезпечення технічної сторони міліцейської роботи. Також, у його компетенції перебувало проведення оглядів та ревізій міліцейських установ, підготовка кошторисів необхідних для утримання міліції. **Генеральним секретарством** (з 11 січня 1918 р. – міністерством) внутрішніх справ на цьому етапі керували: В. Винниченко, П. Христюк, М. Ткаченко.

Деякі зміни до «Тимчасового положення про міліцію» були внесені 5 березня 1918 р., після того, як Мала рада ух-

валила Закон за яким міліція Києва переходила у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. У цьому законі йшлося, що київська міліція виходє з підпорядкування органів міського самоврядування столиці УНР та потрапляє у безпосередню підлеглисть до МВС. Із моменту набуття законом чинності, вибори начальників київської міліції припинялися. Тепер їх призначали згідно з наказом міністра внутрішніх справ УНР. Цей же закон закріплює за МВС право призначення заступників очільника київської міліції і керівників районних відділів, здійснення розподілу Києва на міліцейські райони, затвердження штатного розкладу та окладів міліціонерів. Проте загальну частину діяльності міліцейських підрозділів столиці УНР все ще визначали норми «Тимчасового положення».

Слід зауважити, що керівництво Центральної Ради, до більшовицького вторгнення, не переймалося питаннями розбудови української армії. Але, після початку агресії Радянської Росії, коли подальше існування УНР опинилося під загрозою, лідери Центральної Ради переглянули своє ставлення до проблеми розбудови власних збройних сил.

3 січня 1918 р. Мала рада ухвалює **«Закон про створення народного війська»**. У цьому документі було зазначено, що за умови зовнішнього вторгнення для оборони УНР створюється народне військо (народна міліція). Генеральне секретарство військових справ отримувало доручення без зволікань розробити закон, який би надавав правові основи діяльності народної міліції. Зауваження щодо організації міліційної армії можна знайти і в IV Універсалі УЦР. Зокрема там йшлося про необхідність, після розпуску регулярної армії, негайно розпочати формування загонів народної міліції. Таким чином, на початку державотворення, Центральна Рада посіла хибну позицію, сутність якої полягала у доцільності заміни регулярних військових підрозділів та штатної міліції «народним військом», яке, після завершення активної фази бойових дій, мало перетворитися на народну міліцію. Через це, ані розробці організаційно-правових засад діяльності міліції, ані її фінансуванню, ані належній підготовці міліцейських кадрів, достатньої уваги не приділялося.

На допомогу міліції, особливо у випадку погромів селянами маєтків землевласників, розграбування цукрових заводів тощо, уряд УНР залучав міліційні підрозділи «Вільного козацтва». Порядок їх організації регламентувався *статуттом «Вільного козацтва на Україні»*, який у листопаді 1917 р. ухвалив Генеральний Секретаріат.

Зазначені формування мали охороняти громадський порядок на місцях. Вони підпорядковувались відповідним органам місцевої влади (начальникам міліції, комісарам). У великих містах також створювались міліцейські підрозділи на основі офіцерства та студентства. Зокрема у Києві деякий час діяла *воєнна міліція* до складу якої здебільшого входили офіцери та юнкери. Існував і міліцейський підрозділ сформований на базі студентів Київського університету. Наказ міністра військових справ УНР (лютий 1918 р.) започатковує *залізничну міліцію*. Вона мала охороняти залізницю, тому потрапила у підпорядкування «начальника військових сообщений».

Коли у березні 1918 р., більшовики залишили більшу частину України, уряд УНР ухвалив рішення, яке припинило подальшу організацію загонів «Вільного козацтва». При цьому, гроші (130 млн. крб.), які планувалося витратити на ці формування, переходили міністерству внутрішніх справ, із метою прискорення процесу організації міліції. Чималі кошти – 500 тис. крб., Рада народних міністрів УНР виділила київській міліції. Такі зміни свідчили про перегляд урядом УНР своїх поглядів на подальшу розбудову міліції на користь бачення її як добре організованого органу з постійним штатом.

Протидіяти злочинності міліції УНР доводилося у надважких умовах повоєнної розрухи. Всупереч несприятливим обставинам її підрозділи підтримували громадський порядок, допомагали фінансальним органам тощо. Серед інших важливих напрямків діяльності міліції: боротьба з поширенням несанкціонованих обшуків і реквізицій, припинення незаконного обігу зброї серед населення тощо. Якщо сил місцевих міліцейських підрозділів, що займалися обеззброєнням громадян бракувало, їм допомагали регулярні військові частини Армії УНР та німецькі союзники.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, підрозділи української міліції були реорганізовані у Державну варту.

§2. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЧАСІВ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Джерела права. Початковий етап існування Центральної Ради характеризувався виданням універсалів, які, втім, більш доцільно розглядати у політико-правовому контексті, декларацій та інструкцій, які, переважно, мали декларативний характер. Але після приходу до влади у Петрограді більшовиків, не можна було і надалі зволікати з власним законотворенням.

25 листопада 1917 р. Радою було ухвалено закон, що визначав порядок видання нових правових актів. Він дозволяв дію на території УНР не скасованих раніше законів і постанов Тимчасового уряду, а також діяльність установ зі збереженням їх компетенції і штатного розкладу, якщо такі були відкриті до 27 жовтня 1917 року. Законодавча ініціатива закріплювалася лише за Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом. Фактично цей акт закладав підвалини державотворчого процесу.

Магістральний напрямок подальшого державного будівництва визначався Законом «Про вибори до установчих зборів Української Народної Республіки». Імплементация його двох розділів відбувалася поступово. Перший розділ Закону було ухвалено УЦР 11 листопада 1917 р., а другий – 16 листопада. Згодом відбулося затвердження «Правил про спільну з цивільним населенням участь у виборах частин армії і флоту».

Законом встановлювалася пропорційна виборча система. Право голосу надавалося усім громадянам, що досягли двадцятирічного віку, за винятком засуджених, тих, яких суди визнали банкрутами, дезертирів, а також представників родини царя. Цей же акт містив перелік санкцій, що могли бути застосовані у разі виявлення порушень під час виборчого процесу. Відкриття Установчих зборів спочатку було заплановано на 9 січня 1918 року, але за умов війни

плани змінилися. Члени Малої ради на своєму засіданні 11 квітня 1918 р., ухвалюють переніс дати відкриття Установчих зборів на 12 травня 1918 року.

Гарантувати права національних меншин в УНР мав **Закон про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 року**. Він окреслював національно-культурні права представників меншин. Закон надав право національної автономії росіянам, полякам, євреям. У ньому, зокрема, проголошувалось: кожна з націй в межах УНР має право на самостійне влаштування свого національного життя, незалежно від місця їх проживання; люди однієї національності за бажанням можуть об'єднуватись у спілки, які мають право законодавчої ініціативи і бюджетного фінансування. Законом було передбачено створення «національних кадастрів», із поіменним переліком представників різних національностей. Окремі меншини об'єднувались у національні союзи, яким надавалося право бути офіційним представником нації перед державними та самоврядними органами УНР.

На початку березня 1918 р. було ухвалено **Закон про громадянство**, який передбачав надання громадянства УНР всім народженим в Україні і надалі постійно проживаючим на її території.

Закон про державну символіку було затверджено Малою Радою 12 березня 1918 року. Тризуб – «знак Київської держави часів Володимира Святого» – став державним гербом УНР. 22 березня було ухвалено прапор Української Народної Республіки. На полотнищі жовте поле розташовувалось вгорі, а синє (блакитне) – знизу.

Конституційне право. Ще після оприлюднення I Універсалу було розпочато роботу над **Конституцією України** (Статутом автономної України). У червні 1917 року була утворена комісія. До її складу увійшло 100 осіб, а очолив комісію М.Грушевський. Проте ухвалила Центральна Рада Конституцію УНР лише напередодні свого розпуску – 29 квітня 1918 року. Вона мала 85 статей об'єднаних у 8 розділів. Основний Закон наголошував на суверенності, самостійності та незалежності УНР, територія якої проголошувалась єдиною та неподільною. Народ України визнавався джерелом влади. Практична реалізація суверенного права

народу на владу була покладена на Всенародні збори України, які уособлювали вищу законодавчу владу в державі. Із огляду на це, форму державного устрою УНР можна було визначити як парламентську республіку. Найвищою посадовою особою у державі ставав голова Всенародних Зборів, який мав виконувати низку представницьких функцій.

В основу формування вищих державних органів управління було покладено принцип розподілу гілок влади. Здійснення вищої законодавчої влади у державі покладалося на Всенародні Збори, які обирались за допомогою загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосування; виконавчі функції покладалися на Раду Народних Міністрів, а судові передавалися Генеральному суду.

Конституція гарантувала демократичні права, зокрема активним і пасивним виборчим правом були наділені всі громадяни, починаючи з 20-ти річного віку. Обмеження стосувалися тільки тих громадян, яких у законному порядку визнавали божевільними. Надання права подвійного громадянства не передбачалось.

Ані стать, ані приналежність до тієї чи іншої раси або національності, ані релігійні вподобання, ані рівень освіти чи майновий стан не могли вплинути на рівність громадянських і політичних прав громадян. Суспільство ставало позастановим, що передбачало відмову від використання будь-яких титулів і звань царських часів. Конституція стояла на сторожі недоторканності особи, житла, таємниці листування. Порушувати ці права було дозволено лише у окремих, передбачених на законодавчому рівні, випадках, і тільки представниками правомірних державних органів.

Громадяни УНР не могли бути обмежені у сфері свободи слова, друку, віросповідання, створенні організацій і союзів, праві на страйк, якщо тільки це не підпадало під кваліфікацію кримінального злочину. Основний закон проголошував повну свободу вибору місця для постійного проживання і не обмежував пересування. В УНР скасовували не тільки смертні вироки, але й фізичні покарання та ті, що принижували гідність і честь людини. Не існувало більше і такого різновиду покарання як конфіскація майна.

Органами місцевого самоврядування ставали виборні ради та управи громад волостей і земель. У Конституції було докладно виписано порядок роботи органів державної влади та управління, а також обставини, за наявності яких тимчасово дозволялося обмежувати громадські свободи.

Статус Найвищого судового органу республіки було закріплено за Генеральним судом. Його судді обиралися Всенародними Зборами. Генеральний суд отримував повноваження касаційної інстанції для інших судів, але водночас не мав права виступати у ролі суду першої чи другої інстанцій і був позбавлений функцій притаманних адміністративній владі. Основними принципами судочинства стали усність, гласність, рівність усіх громадян, незалежно від посад і звань, перед судом і законом.

У Конституції не йшлося про державну символіку, формування органів прокуратури, не були сформульовані основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики тощо. Проте вона була демократичною за змістом, створювала міцну правову основу держави, фундамент для всього законодавства УНР. У дію Конституція не вступила, оскільки наступного дня після її ухвали, УЦР припинила свою діяльність. Ухвалення Основного Закону – це спроба лідерів Ради врятувати свою владу в Україні. Так само треба оцінювати і обрання 29 квітня 1918 року М. Грушевського президентом УНР, тим паче, що Конституція такої посади взагалі не передбачала.

Цивільне право. У цій галузі права не втратив своєї актуальності зміст 10-го тому Зводу законів Російської імперії. Щодо нововведень, зазначимо, що в нормативних актах доби УЦР термін «**право володіння**» було замінено на «**право порядкування**» або «**право користування**». Подібна заміна вказувала на несприйняття інституту приватної власності. Найбільше це стосувалося сфери регулювання земельних відносин.

Кримінальне право. Єдина система кримінального права за доби УЦР так і не склалася. Судді, під час розгляду кримінальних справ, продовжували звертатися до Кримінального уложення 1903 року, Тюремного статуту тощо. Зберігала чинність і постанова Тимчасового уряду від 6 липня

1917 р. Її зміст передбачав покарання у вигляді позбавлення волі до 3-х років за публічне підбурювання до здійснення тяжких злочинів, пов'язаних із насильницькими діями над громадянами. Не була скасована дія і постанови Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р., спрямованого на протидію особам, які становили загрозу для оборони держави і її внутрішньої безпеки. Ця постанова надавала право військовому міністру за власним розсудом, якщо не було заперечень з боку міністерства внутрішніх справ, не звертаючись до суду, ув'язнювати або висилати з країни осіб, дії яких, підпадали під будь-який з пунктів згаданої постанови.

Надзвичайне значення для кримінального права мав той факт, що **III Універсал скасовував смертну кару, а Закон про амністію** від 19 листопада 1917 р., відкривав шлях на волю всім засудженим із політичних мотивів.

5 березня 1918 р. УЦР було ухвалено Закон, який передбачав кримінальну відповідальність для всіх учасників збройного опору УНР. Зокрема, відповідно до норм нового закону, будь-яка особа, якщо вона після проголошення IV Універсалу продовжувала збройну боротьбу з українською владою, могла бути позбавлена громадянства УНР і депортована за межі республіки.

За часів Центральної Ради було розроблено чимало нормативно-правових актів, спрямованих на протидію порушенням у податковій сфері. Зокрема постанова Генерального Секретаріату «Про виручку і податки» видана у грудні 1917 р., встановлювала, що фізичні або юридичні особи, які своєчасно не сплачували податок на прибуток та інші державні податки, мали нести кримінальну відповідальність. Такі особи могли бути позбавлені волі терміном до півроку, отримати адміністративний арешт до 3-х місяців, або були зобов'язані виплатити певну суму штрафу.

Посиленням санкцій кримінальне законодавство захищало і виборчі права громадян. Так, Секретаріатом внутрішніх справ було підготовлено циркуляр, спрямований на дотримання прозорості і демократичності виборчого процесу до Українських Установчих зборів. Цей акт містив перелік

дій, які тягнули за собою кримінальну відповідальність. Порошників виборчого законодавства очікувало тюремне ув'язнення або арешт.

16 квітня 1918 р. набув сили Закон про недоторканість членів УЦР. Після цього, притягнення до кримінальної відповідальності її делегатів, ставало можливим лише за згоди власне Центральної Ради. Арешт члена УЦР міг відбутися лише за умови його затримання безпосередньо на місці злочину. Але навіть за таких обставин, судовий розгляд міг не відбутися, а позбавлення волі відкладено, якщо за це висловиться переважна більшість на засіданні Центральної Ради.

Винесення вироку злочинцям цілковито залежало від рівня правосвідомості суддів, які мали урахувати всі обставини справи та всебічно вивчити особу підсудного. При цьому, особливе значення надавалось обставинам, що могли обтяжити або пом'якшити відповідальність. Серед них: мотивація і мета злочинця, за певних обставин звертали увагу на місце та час його вчинення, родинні зв'язки і сімейний стан підсудного тощо.

Кримінальне законодавство доби УЦР припускало можливість умовно-дострокового звільнення засуджених. Надавати таке право, за умови виявлення у справі нових обставин, були уповноважені суди на розгляді яких раніше перебувала справа. Це мінімізувало вірогідність судових помилок під час винесення вироків, що пом'якшували або скасовували покарання.

Фінансове право. Генеральне секретарство фінансових справ виконувало роль органу центрального управління у сфері грошового обігу. Головні питання, які мало вирішувати зазначене секретарство, стосувалися випуску державою кредитних білетів, встановлення податків, роботу над державним бюджетом.

9 грудня 1917 р. з'явився **Закон, що мав регулювати випуск і обіг державних кредитних білетів УНР**. Він надавав право випуску кредитних білетів винятково Державному банку УНР, зокрема їх кількість мала відповідати наявним потребам грошового обігу та бути забезпеченою, за відсутності сформованого золотого фонду, республіканським

майном, до переліку якого входили нетрі, ліси, залізниці та прибутки УНР від діяльності монополій.

У квітні 1918 р. було ухвалено ще кілька законодавчих актів стосовно регулювання фінансової сфери. В одному з них йшлося про налагодження випуску державною скарбницею УНР зобов'язань, які мали забезпечити грошові знаки на суму 500 млн. карбованців, а інший надавав правові підстави державній скарбниці випускати розмінні марки. Вони використовувалися у грошовому обігу паралельно металевій розмінній монеті.

За часів Центральної Ради не існувало єдиного акту з регламентації податків. Згаданий вище Закон від 9 грудня 1917 р., встановлював належність усіх державних податків і прибутків, що збиралися на території УНР, до державного скарбу республіки.

Закон про тимчасові розписки видатків на 1918 рік було ухвалено УЦР із запізненням, лише 11 квітня 1918 р. Він мав стати тимчасовою заміною державному бюджетові, передбачаючи, що до його ухвалення всі видатки УНР мають фіксуватися у тимчасових розписах, які щоквартально будуть складати відповідні міністерства та передавати їх через Міністерство фінансів на розгляд Центральної Ради. Розробити повноцінний державний бюджет діячі УЦР не встигли.

Трудове право. 25 січня 1918 р. було ухвалено ***Закон про 8-ми годинний робочий день.*** Його слід розглядати у якості своєрідного прототипу кодексу законів про працю. Чинність цього правового акту поширювалася на всі підприємства, які використовували найману працю. Щотижнева норма робочого часу не мала перевищувати 48 годин. У законі був прописаний механізм найму і праці таких категорій робітників, як жінки і неповнолітні діти; регламентувалася праця у нічний час і на понаднормових роботах; встановлювалися обмеження на працю на виробництвах, що можуть завдати шкоди здоров'ю робітників. Визначалися святкові й неробочі дні. Закон передбачав у перспективі організацію Головної Ради праці, яка мала стати провідником державного курсу в галузі трудових відносин.

Земельне право. Уже III Універсал скасовував право приватної власності на землю, а у IV Універсалі йшлося про

негайне ухвалення закону про землю і наділення землею, без будь-якого викупу, представників трудового народу. Майже водночас із IV Універсалом представники УЦР ухвалили «**Тимчасовий земельний закон**», який надавав правові підстави на скасування приватного землеволодіння. Було встановлено, що сільські громади та добровільні товариства будуть наділятися землями, які отримують у своє приватно-трудове користування від спеціальних земельних комітетів. Законом дозволялося передавати право користування через спадщину, але найважливіша проблема аграрних відносин – визначення норм землі для різних прошарків селянства та створення механізму наділення нею селян – вирішена не була, що мало катастрофічні наслідки для УЦР. Із метою збільшення свого авторитету в очах заможного селянства, Центральна Рада напередодні свого розпуску внесла корективи до Земельного закону. Вони передбачали, що ділянки розміром до 30 десятин не підлягали переділу.

Надаючи загальну оцінку законодавчим ініціативам Центральної Ради, не можна не визнати її чималий здобуток у галузі правотворчості. У той же час, на її законодавчу діяльність негативно вплинули політичні розбіжності лідерів УЦР, брак необхідного досвіду безпосередньо у правовій сфері, контрверсійність багатьох реформ помножена на нерішучість їх ініціаторів.

§3. УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА

Політична історія. 29 квітня 1918 р., унаслідок державного перевороту, влада в Україні перейшла до генерала П. Скоропадського. Того ж дня делегати Всеукраїнського з'їзду хліборобів проголосили Україну Гетьманською державою. Була оприлюднена «**Грамота до всього українського народу**» – програмовий документ часів Української Держави, в якому П. Скоропадський констатував зосередження всієї повноти державної влади в руках гетьмана, що свідчило про формування **авторитарно-монархічної державної моделі**.

Нова влада одразу розпочала з повернення націоналізованих УЦР маєтків їх колишнім власникам та проголосила приватну власність недоторканною. За П. Скоропадського запрацював **адміністративний апарат**. На місцях владу гетьмана представляли старости і земські урядники. На відміну від Центральної Ради, в Українській державі велика увага була зосереджена на **формуванні власного боєздатного війська**. Планувалося створення 60-тисячної регулярної армії. Суттєві плани влада проголосила у **культурній сфері** та й зробила перші кроки щодо їх реалізації.

У зовнішній політиці Гетьманат теж мав певні успіхи. Україну визнало понад десять країн. 12 червня 1918 р. було підписано стратегічно важливе перемир'я з Радянською Росією. Проте провідне місце у міжнародних зв'язках П. Скоропадського продовжували посідати стосунки з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Відновлення великого поміщицького землеволодіння, примусові реквізиції сільськогосподарської продукції, арешти незадоволених гетьманською політикою зумовили зростання невдоволення діями П. Скоропадського у суспільстві. Піднялася хвиля селянських виступів. Авторитет гетьмана серйозно постраждав через його майже цілковиту залежність від німців, що поводитись в Україні як окупанти. Не додавало популярності генералу і його проросійське оточення, яке постійно схиляло П. Скоропадського до союзу з білим рухом, що боровся за відновлення імперії.

У середині листопада 1918 р. у Києві, представники лівих партій, які перебували у опозиції до гетьманату, створили Директорію. Вона розпочала озброєне протистояння з прибічниками гетьмана, внаслідок якого її війська 14 грудня 1918 р., увійшли до Києва. П. Скоропадський був змушений зректися влади та залишити Україну.

Центральні органи влади Української держави. Серед істориків немає права єдності стосовно природи гетьманської влади. Найбільш поширеними є її оцінки, по-перше, як перехідної моделі від республіки парламентського типу до президентського, по-друге – конституційної монархії. На думку прибічників другої точки зору, юридичною підставою

для цього є зміст **«Законів про Тимчасовий державний устрій України»** від 29 квітня 1918 р. Саме цим документом УНР було перейменовано на – **«Українську Державу»**.

Вищі владні повноваження були зосереджені у **гетьмана**. Він уособлював виконавчу владу, затверджував законодавчі акти, призначав і звільняв голову Ради Міністрів і решту її складу, керував зовнішньополітичними стосунками і вважався головнокомандуючим, мав право здійснювати помилування, переглядати судові вироки і припиняти кримінальне переслідування, у випадку, якщо воно не зачіпало законних інтересів громадян. Такий обсяг повноважень гетьмана мав зберігатися до обрання Державного сейму. Зокрема на цьому наголошувала **«Грамота до всього українського народу»**, проте відповідний закон ухвалений так і не був.

Певні елементи монархізму до системи державного управління було внесено П. Скоропадським із появою **«Тимчасового Закону про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного Пана Гетьмана всієї України»**. Уряд ухвалив його 1 серпня 1918 р. Закон передбачав, за вказаних обставин, перехід влади до Колегії Верховних правителів держави. До її складу мали входити три особи: одна кандидатура заздалегідь визначалася гетьманом, друга обиралася сенатом, а третя – Радою Міністрів. На чолі Колегії мав бути Голова, призначений особисто гетьманом. Для ухвалення будь-якого рішення була необхідна більшість голосів.

На **Раду Міністрів** було покладене здійснення заходів, спрямованих на оптимізацію діяльності центральних органів управління та їх координування. На чолі Ради Міністрів ставав Отаман-Міністр. Згодом, ця посада отримала іншу назву – Голова Ради Міністрів. При ній також функціонувала **Генеральна канцелярія**. Її очолював Генеральний секретар (пізніше Державний секретар).

Склад уряду П. Скоропадського затвердили у першій декаді травня 1918 р. У Раді Міністрів були представлені **міністерства**: внутрішніх справ, народної освіти (у червні Мі-

ністерство народної освіти отримало нову назву – Міністерство народної освіти та мистецтва), закордонних справ, фінансів, торгівлі й промисловості, військових справ, судових справ, харчових справ, земельних справ. Пізніше виникли міністерства народного здоров'я і сповідань. Останнє займалося проблемами міжконфесійних відносин. За діями уряду слідкував спеціально призначений генеральний контролер. До кожного міністерства входили по декілька департаментів та управлінь. Зокрема міністерство внутрішніх справ у своїй структурі мало департаменти міського самоврядування, державної варті, страхування і біженців та Головне управління військового обов'язку і управління у справах преси.

25 травня 1918 р. гетьманом було затверджено «**Положення про Малу Раду міністрів**». До її складу увійшли заступники (товариші) міністрів. До її компетенції входив розгляд пропозицій, які надавали окремі міністерства і вони не вимагали додаткового узгодження у письмовій формі, проектів штатів та кошторисів того чи іншого міністерства тощо.

Державна служба. На цьому етапі достатньо плідно розвивався інститут державної служби. Позитивним моментом було те, що державних службовців намагалися призначити не за їх політичними симпатіями, а винятково з огляду на рівень професійної підготовки. Так, «Грамота до всього українського народу», передбачала, збереження посад за всіма урядовцями, за винятком колишніх міністрів УЦР та їх заступників. Закон «**Про порядок призначення на державну службу**» від 25 травня зобов'язував держслужбовців та претендентів на державні посади, військових, суддів присягати на вірність Українській Державі.

Місцеві органи влади. П. Скоропадським були розпущені органи місцевого управління, що діяли за часів Центральної Ради. Натомість гетьман відновив адміністративно-територіальний поділ, який існував у дореволюційний період. Знову виникають **губернії, повіти та волості**. Комісари на посадах голів місцевих адміністрацій поступилися місцем **старостам**, які зосередили у своїх руках всю повноту

влади на місцях. Статус губернських старост був майже ідентичним губернаторам імперських часів. Поновили свою роботу земства. Юридичною підставою для цього став, виданий 5 вересня 1918 р., **Закон про вибори до земств**.

Треба зауважити, що на місцях не завжди схвально ставилися до заходів, які були ініційовані П. Скоропадським. Окремі дослідники, стверджують про існування перманентної напруженості у стосунках між місцевою адміністрацією і органами місцевого самоврядування, що скептично ставилися до особи гетьмана, вважаючи його противником українства. Це протистояння посилювалося, через призначення на посади до місцевих адміністрацій колишніх царських генералів, чиновників, землевласників. Більше того, власне модель місцевого самоврядування запропонована П. Скоропадським, була запозичена з Російської імперії.

19 червня 1918 р. було видано закон, за яким губернські старости отримували право розпускати органи місцевого самоврядування, зокрема земські збори і управи, міські думи. Так, положення цього нормативно-правового акту були використані при розпуску міських дум Одеси і Катеринослава.

30 листопада 1918 р. видали закон, який поновлював дію інституту земських начальників і створював на рівні повітів і губерній ради, що займалися вирішенням сільських справ. Усі наведені вище факти доводять, що органи місцевого самоврядування Української Держави були калькою з російської моделі. П. Скоропадському достатньо швидко вдалося створити ефективний адміністративний апарат. Проте, колишні царські чиновники, які отримали посади в державній адміністрації, не були зацікавлені у розбудові української державності. Безпосереднє керівництво місцевими адміністраціями, як і за часів УНР, здійснювало МВС.

Правоохоронні органи. Одним із дієздатних державних органів періоду гетьманату П. Скоропадського стала Державна варта – озброєні підрозділи, на які було покладено виконання функцій дореволюційних поліції та жандармерії. 18 травня 1918 року Рада Міністрів ухвалила постанову, якою скасувала **«Тимчасове положення про міліцію»** ви-

дане Тимчасовим урядом і рішення УЦР стосовно організації міліцейських формувань. Органи міської і повітової міліції отримували нову назву – **Державна варта**, та потрапляли у підпорядкування до МВС.

9 серпня було затверджено **статут Державної варти**, який визначав її структуру. У складі міністерства внутрішніх справ виник окремий департамент Державної варти. Його директор мав ті самі повноваження, що і заступник міністра. За штатом у директора було два заступники. Департамент нараховував п'ять відділів. Першим його директором став П. Аккерман, який до того перебував на посаді товариша прокурора у Віленському окружному суді.

Державна варта мала виконувати наступні завдання: забезпечення охорони громадського порядку; нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування; несення охорони державного кордону; здійснення контролю за пересуванням та проживанням іноземних громадян; вирішення процедурних питань пов'язаних із наданням або позбавленням українського громадянства; контролювання зберігання та обігу вибухонебезпечних речовин та інше. Проте, зважаючи на зростання у суспільстві протестних настроїв, одним із головних напрямків у діяльності Державної варти стала контррозвідка, завдання якої полягали у своєчасному виявленні і припиненні злочинів, що несли загрозу державному ладу і безпеці, здійсненні відбору інформації щодо політичних настроїв, страйкового та профспілкового руху, діяльності політичних партій та організацій, викриттю партизансько-повстанських загонів.

Від волосного до губернського рівня територію Української Держави охопила мережа підрозділів нової правоохоронної структури. Особи, що обіймали посади інспекторів Державної варти, водночас виконували обов'язки помічників губернських, повітових старост і міських отаманів. У губерніях керування службовим персоналом і підрозділами Державної варти, а також догляд за їх діяльністю на місцях покладалось на губернського старосту. У повіті – на повітового старосту. Штатний розклад Державної варти формувався з розрахунку: один піший вартовий на 2 тис. населення.

У кожному повіті створювалися кінні сотні, підпорядковані повітовим інспекторам.

Для охорони залізниць було сформовано окремих корпусів залізничної варти, поділений на сім районів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський. Діяльність Державної варти поєднувала територіально-адміністративні (існування підрозділів на губернському, повітовому та міському рівнях), галузеві (залізнична варта) та функціональні (інформування та збір розвіданих) принципи.

Формування кадрового складу підрозділів Державної варти відбувалося на основі залучення колишніх співробітників імперської правоохоронної системи. Їх повернення на службу, сприяло більш сталому розвитку правоохоронних органів, відновленню старої агентурної мережі. Стосовно прокурорського нагляду за діяльністю Державної варти, то він був формальним, що врешті спричинило масові порушення та службові зловживання.

Утримання Державної варти вимагало чималих коштів із бюджету, які йшли на рахунки МВС і складали десятки, а наприкінці існування Української Держави, в умовах пожвавлення антигетьманських рухів, сотні мільйонів карбованців. Проте Державна варта з різних причин не виправдала сподівань гетьмана і не стала тим органом, який водночас мав вирішувати різні функції: правоохоронну, контрольно-розвідувальну, військову, адміністративну тощо. Досвід Державної варти переконує, що правоохоронні органи мають виконувати притаманні їм функції.

Джерела права. Правова системи Української Держави базувалася на кількох найважливіших нормативно-правових актах. Передусім, це *«Грамота до всього українського народу»* та *«Закони про тимчасовий державний устрій України»*. Останні заклали правові основи законотворчості. Право підготовки законопроектів надавалося відповідним міністерствам. Законопроекти, після проходження стадії обговорення членами Ради Міністрів, затверджувалися Гетьманом і тільки тоді набували чинності. Міністри також мали право на видання розпоряджень в розвитку і коментарях до законодавчих актів.

Ухвалений 2 червня 1918 р. закон **«Про порядок складання законопроектів»** регулював різні процедурні питання навколо законодавчої діяльності та чітко визначав компетенцію уряду в законотворчому процесі. Провідна роль у ньому належала Державній канцелярії і Державному секретарю. Його уповноважили особисто подавати законопроекти на розгляд Раді Міністрів.

Більшість законодавчих актів, ухвалених за часів УНР, втратили чинність. Так, наприклад, було скасовано закон УЦР про надання національно-персональної автономії меншостям. Втім, це не усувало вибіркового застосування гетьманською адміністрацією правових актів виданих не тільки Центральною Радою, але й царським урядом. Зокрема Міністерство праці у травні 1918 р. розіслало циркуляр, де було зазначено, що ті нормативно-правові акти з регулювання трудових відносин, які не скасувала Рада Міністрів, зберігають свою юридичну силу.

Конституційне право. В Українській Державі не було Конституції, а основи конституційного права заклали кілька важливих нормативно-правових актів. Так, «Закони про тимчасовий державний устрій України» визначали форму правління і встановлювали порядок функціонування системи органів державної влади і управління. Законом **«Про громадянство»**, ухвалений 2 липня 1918 р., визначався правовий механізм набуття громадянства Української Держави. Усім російським підданим, які знаходилися на території України під час оприлюднення закону, було запропоновано отримати українське громадянство. Якщо людина вагалася, за законом вона мала рік, щоб зробити остаточний вибір. Громадяни Української Держави не мали право одночасно бути громадянами іншої країни. Звернення щодо отримання українського громадянства розглядалися адміністративним відділом окружного суду. Його рішення могли бути оскаржені в Генеральному адміністративному суді. Після набуття українського громадянства, кожен мав присягнути на вірність Українській державі.

Цивільне право. У галузі цивільного права найбільше значення мали законодавчі акти, які стосувалися регулю-

вання різноманітних питань, що виникали навколо власності. Як правило, всі вони були орієнтовані на посилення захисту приватновласницьких прав. Підтвердженням цього є зміст Закону «Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями».

Кримінальне право. Кримінальне законодавство Української Держави, зокрема, будувалося на відповідних правових нормах, що існували у Російській імперії. Цей процес супроводжувався відміною застарілих норм кримінального права, уточненням чинних, оновленням апробованих.

П. Скоропадський мав виконувати зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками, щодо постачання їх армій продовольством. Із огляду на це, першочергового значення набувало припинення розкрадання хлібних запасів, поступове збільшення посівних площ та врожайності. Проте, заходи гетьмана у аграрному секторі виявилися вкрай непопулярними серед селян.

Керівництву держави постійно повідомляли про небажання селян здавати збіжжя, цілеспрямоване завдання шкоди посівам, підпали полів, отруєння худоби. Ці протиправні дії потребували негайного урегулювання на законодавчому рівні. 29 червня 1918 р. Радою Міністрів було внесено низку уточнень до **«Уложення про покарання виправні та кримінальні»**. Тепер, ті власники, які займалися саботуванням та шкідництвом, мали нести кримінальну відповідальність. При чому, для початку кримінального переслідування, наявність скарги від потерпілої сторони не була обов'язковою умовою.

Із 8 липня 1918 р. набув чинності закон **«Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства»**. Він мав тимчасовий характер. Закон надавав право місцевим органам влади забирати у селян інвентар необхідний для здійснення сільськогосподарських робіт за умови, якщо вони не використовували його повноцінно. Цей же акт передбачав легітимізацію примусового залучення селян до термінових польових робіт у інтересах держави. Тих, хто ігнорував положення закону, можна було позбавляти волі до 3-х місяців, або штрафувати на суму до 500 рублів.

Протягом другої половини літа 1918 р. занепокоєність центральних органів влади масштабами селянських виступів, продовжувала зростати. Через це, Радою Міністрів 26 липня 1918 р. була ухвалена постанова, яка передбачала кримінальну відповідальність для осіб, що посягнули на державний устрій та загрожували громадському порядку. Серед таких злочинів вирізняли зраду, шпигунство, підготовку антиурядових повстань, знищення або навмисне завдання шкоди військовим вантажам, виведення з ладу засобів зв'язку, вбивства, пограбування, згвалтування тощо.

Видання постанови не зменшило інтенсивності селянських рухів. Тому, наступним кроком стало рішення уряду від 24 вересня 1918 р., згідно з яким правоохоронцям і представникам місцевої влади було надано дозвіл на здійснення обшуків та конфіскацію речей в осіб, яких підозрювали у діяннях, що становили загрозу державній безпеці. Таких осіб могли заарештовувати терміном до 2-х місяців, а з кінця листопада – до 3-х місяців. Звинувачені у зазіханні на державний устрій і безпеку також могли бути депортовані за межі держави або відселені у спеціально відведені для цього місця. Особливо тяжким державним злочином вважалося і скоєння замаху на життя і здоров'я гетьмана. На правовому рівні це знайшло своє відображення у проекті відповідного закону, ухваленого Радою Міністрів 27 листопада 1918 року.

Таким чином, на цьому етапі більшість кримінально-правових норм були спрямовані на врегулювання таких сфер суспільно-політичного життя, як державна безпека та громадський порядок.

§4. ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Політична історія. 14 грудня 1918 р. Київ зайняли війська *Директорії*, яка проголосила **відновлення УНР**. Її лідерами стали В. Винниченко (Голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андріївський. Більшість постанов нової влади була спрямована проти поміщиків і буржуазії, які навіть позбавлялися виборчого праву. Місцева влада мала зо-

середитися в руках **Трудових рад селян, робітників та трудової інтелігенції**. Цими необачними рішеннями Директорія відштовхнула від себе заможні прошарки суспільства.

У той же час, кризова ситуація в економіці не дозволила перейти до реалізації аграрної реформи, за допомоги якої Директорія планувала отримати підтримку селянства. Воно так і не стало опорою нової влади, з часом перетворившись у руйнівну, ніким не контрольовану силу. Наприкінці грудня 1918 р. було сформовано уряд УНР на чолі з В. Чехівським. Роль парламенту відігравав **Трудовий конгрес**.

Із перших днів свого існування Директорія опинилася у вкрай важкому зовнішньополітичному становищі, перебуваючи у своєрідному **«трикутнику смерті»** між радянською Росією, що наступала з півночі, країнами Антанти, які розпочали свою інтервенцію на півдні (захопили Одесу) та Польщею, що загрожувала УНР із заходу.

Становище ускладнювалося і відсутністю єдності всередині Директорії. Частина її лідерів мала соціалістичні погляди та не відкидала можливості союзницьких відносин із більшовиками, особливо на тлі агресії Антанти (В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал). Їх опонентами були прибічники С. Петлюри, що бачили вихід із скрутного становища у здобутті підтримки Антанти для протидії більшовикам.

16 січня 1919 р. наступом більшовиків на Київ і Харків розпочалася друга українсько-радянська війна. 22 січня 1919 р. відбулося формальне **об'єднання Української народної республіки із Західно-українською народною республікою (Акт Злуки)**.

Навесні 1919 р. наступ в Україну розпочала Добровольча армія А. Денікіна. Вже до кінця весни вона захопила Донбас, а згодом білі увійшли до Харкова та Катеринослава. Ці успіхи дозволили розпочати наступ на Київ та південні райони України. Через незгодженість між С. Петлюрою та командувачами Української Галицької Армії, 30 серпня 1919 р. денікінці захопили Київ. З грудня 1919 р. керівництво УНР перейшло до партизанських форм боротьби. Окремі частини підпорядковані Директорії рушили по тилах денікінців та більшовиків, що отримало назву першого зимового походу армії УНР.

Скориставшись невдоволенням селянства, репресивною політикою білих та здобувши підтримку лідерів селянських повстанських загонів (Н. Махно), на початку 1920 р., Червона армія повернула контроль над більшою частиною України. С. Петлюра спробував здобути підтримку Польщі, уклавши у Варшаві угоду з Ю. Пілсудським. Проте, радянсько-польська війна завершилася укладанням **18 березня 1921 р. Ризького миру**, за яким Західна Україна поверталася до Польщі й на решті українських земель визнавалася радянська влада. Армія УНР була інтернована, а уряд опинився в еміграції.

Центральні органи влади директорії. Із приходом до влади Директорії набуло актуальності питання щодо визначення її правового статусу. Проте за весь час її існування будь-яких документів, які б окреслювали компетенцію і повноваження Директорії, сприяли розподілу обов'язків всередині неї так і не ухвалили. Де-факто вона стала виконувати роль вищого органу влади, якому була підконтрольна законодавча, виконавча, а у окремих випадках, і судова гілка влади. Водночас система центрального управління, що складалася з міністерств, відділів і департаментів, не зазнала істотних змін у порівнянні з періодом УЦР.

Втім наявна ситуація у країні вимагала термінового вдосконалення системи влади і державного управління. Треба було зупинитися або на моделі парламентської республіки, або зробити вибір на користь республіки рад. Лідери Директорії обрали компроміс: у центрі буде діяти парламент, а на місцях пропонувалося передати владу губернським і повітовим Радам.

У Декларації від 26 грудня 1918 р. йшлося про наділення Директорії верховними владними повноваженнями. Цей документ наголошував на тимчасовості її влади, якою Директорія має поступитися одразу після проведення Конгресу трудового народу. Поява 5 січня 1919 р., підготовленої членами уряду і затвердженої Директорією, «**Інструкції для виборів на Конгрес трудового народу України**», містила правові засади майбутньої виборчої системи.

Перше засідання **Трудового Конгресу** відбулося 23 січня 1919 р. Але більшовицький наступ змусив Конгрес припинити свою роботу вже 28 січня. До того часу делегати лише ухвалили постанову про визначення форми влади та Універсал Трудового Конгресу України. Зазначені документи підтверджували тимчасовий характер верховної влади Директорії, якою вона наділялася до відновлення роботи Трудового конгресу. Також за Директорією було закріплено законодавчі функції – право на видання законів, які мали затверджувати на черговій сесії передпарламенту. Конгрес повинен був працювати у сесійному режимі. У перервах між сесіями мала працювати **Президія Конгресу**, у якої не було чітко окреслених функцій.

Виконавчу владу уособлювала **Рада Народних Міністрів**, яка мала звітувати перед Трудовим Конгресом, а у перервах між його засіданнями – перед Директорією. Проте це положення було єдиним стосовно компетенції та повноважень уряду, що, у сукупності з невизначеністю правового статусу Директорії, ставило під сумнів можливість налагодження ефективної взаємодії між нею й урядом.

Делегатами Трудового конгресу було утворено низку комісій: оборонна, бюджетна, земельна, культурно-освітня, конституційно-адміністративної, з міжнародних відносин. Усі вони працювали при Директорії і мали наглядати за роботою одного або кількох міністерств. Це мало полегшити законодавчу діяльність.

14 лютого 1920 р. Радою Народних Міністрів було ухвалено **«Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР»**. Закон передбачав, що до 1 травня 1920 р. буде скликано передпарламент – **Державну Народну Раду**. До початку її роботи Директорія УНР була зобов'язана здійснювати свої повноваження через уряд. Проте С. Петлюра, на правах Голови Директорії, відхилив цей законопроект.

У листопаді 1920 р. С. Петлюра затверджує два важливих закони: **«Про тимчасове управління та порядок законодавства в УНР»** та **«Про Державну Народну Раду УНР»**. У них значно конкретніше було прописано повноваження Директорії, Державної Народної Ради і Ради Народних Міністрів. Те, яким чином були розподілені повноваження між

органами влади, свідчило про зміну парламентської форми правління на президентську-парламентську.

За час перебування С. Петлюри на посаді Голови Директорії, його компетенція суттєво зросла. Так, Голова призначав та звільняв держслужбовців, кандидатури яких подавала Державна Народна Рада; затверджував ухвалені Державною Народною Радою умови на яких будувались відносини з іншими країнами; у випадку надходження пропозиції від Ради Народних Міністрів, оголошував амністії; представляв УНР у міжнародних стосунках; призначав Голову і членів Ради Народних Міністрів.

Передбачалось, що Державна Народна Рада візьме на себе законодавчі функції і буде контролювати діяльність Ради Народних Міністрів, працювати над державним бюджетом та контролювати його реалізацію, розглядати і затверджувати міжнародні договори, оголошувати військовий стан, призначати окремі парламентські комісії тощо.

Натомість щодо компетенції Ради Народних Міністрів продовжувала панувати невизначеність. Рада Народних Міністрів була підзвітною Державній Народній Раді, проте її місце серед інших органів виконавчої влади, через відсутність достатньої законодавчої бази, залишалось незрозумілим. Ситуацію ще більше заплутував той факт, що упродовж 1918 – 1920 рр. так і не було здійснено чіткого розподілу владних повноважень уряду і Директорії.

Місцеві органи влади. За прикладом Української Центральної Ради владу на місцях передавали до рук **волосних, повітових, губернських комісарів і отаманів**, призначених Директорією. Частково відновили свою діяльність навіть дореволюційні органи самоврядування, представлені **земськими зібраннями та управами, міськими думами та управами**. На всій території УНР функціонувала широка мережа **революційних рад робітничих і селянських депутатів**.

24 червня 1919 р. у МВС була затверджена **інструкція «Про тимчасову організацію влади на місцях»**. Вона встановлювала наступний порядок призначень керівників місцевих органів влади: волосного комісара призначав повітовий, повітового – губернський, кандидатура якого після цього мала отримати схвалення у міністра внутрішніх справ

та бути затвердженою Директорією. Функції виконавчих органів на повітовому рівні виконували комісаріати, а на губерньському – управління. Останні мали п'ять відділів: загальний, інспекції міліції, адміністративний, паспортний, бухгалтерсько-рахунковий.

Губерньські комісари контролювали виконання розпоряджень, що надходили з центру, проводили мобілізаційні заходи, керували міліцією тощо. Видані комісарами постанови щодо охорони громадського порядку, мали обов'язковий характер. Саме на них покладалося загальне керівництво органами місцевого самоврядування.

Правоохоронні органи. Заснування *Відділу внутрішніх справ* при Директорії відбулося ще 10 грудня 1918 р. У відповідному наказі № 411, зазначалося, що завдання Відділу полягає у здійсненні тимчасового керівництва справами адміністративного управління та забезпеченні порядку і спокою на території УНР.

Із виданням зазначеного наказу розпочалася робота МВС доби Директорії. Вже 14 грудня, після утворення Ради Комісарів, Відділ перетворюється у *Комісаріат з внутрішніх справ*, а менш ніж за два тижні, у зв'язку з організацією Ради народних міністрів, отримує нову назву – *Міністерство внутрішніх справ* і стає складовою частиною РНМ.

На той час криміногенна ситуація в Україні різко загострилась. Тривала Громадянська війна, до того ж, колишні співробітники Державної варти, намагаючись уникнути репресій з боку Директорії, здебільшого припинили несення служби, водночас підрозділи нової міліції перебували тільки на стадії формування. Вони не могли забезпечити охорону громадського порядку навіть у Києві. За таких обставин, чимале значення мала допомога, яку надавали міліції військові загони Січових Стрільців, які перебували тоді у столиці УНР.

Напруженим було і становище на місцях. Такі обставини змушували максимально прискорити створення нової правоохоронної системи. Провідними у цьому сенсі стали *Закон УНР «Про скасування інституту державної варти і формування народної міліції»* та урядова постанова *«Про скасування Департаменту варти МВС та про утворення*

натомість Адміністративно-політичного департаменту».

Саме вони заклали організаційно-правовий фундамент діяльності народної міліції, що прийшла на зміну Державній варті. Із 25 грудня 1918 р. у ведення Адміністративно-політичного департаменту переходили всі справи, що раніше перебували у Департаменті державної варті.

Штатний розклад нового департаменту формувався на основі штатів скасованого Департаменту державної варті, всі співробітники якого, хоча і підлягали звільненню з 25 грудня, тим не менш продовжувати несення служби до моменту прибуття новопризначених працівників. Кредитні кошти, отримані Департаментом державної варті від гетьманського уряду, автоматично переходили у розпорядження Адміністративно-політичного департаменту.

Члени уряду УНР добре розуміли наскільки важливим є оперативне формування міліції, але часу на розробку нових правових засад її діяльності катастрофічно бракувало. Таким чином, з одного боку відбулась зміна назви правоохоронного органу з «Державної варті» на «народну міліцію», суттєво оновлено її особовий склад, а з іншого, у перші місяці існування новоствореної міліції у своїй діяльності вона послуговувалась нормативно-правовими актами, що регулювали роботу Державної варті.

Вже у січні 1919 р. Радянська Росія відновила бойові дії проти УНР. Директорія впродовж кількох місяців втратила контроль над більшою частиною України. Природно, що за таких обставин, вона не мала можливості налагодити роботу міліції на всій території УНР. Її підрозділи, за умов воєнного часу, були недостатньо численними та нездатними самостійно протидіяти злочинності. Особливо актуальним це було для села, яке потерпало від розгулу бандитизму. Через це, органам місцевої влади доводилося просити про допомогу військове командування. Втім, більшість військових частин перебувала на фронті, що рбило населення беззахисним перед злочинним світом.

Намагаючись хоча б частково поліпшити ситуацію, уряд УНР у останній день зими 1919 р. ухвалює ***Закон «Про створення Коша охорони республіканського ладу».*** Як за-

значалося у законі, Кіш, що підпорядковувався МВС, створено з метою охорони республіки, підтримання внутрішнього порядку і громадського спокою на території УНР та забезпечення прав вольностей народу.

25 липня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалює **Закон «Про тимчасові штати та статут Кошу охорони республіканського ладу на Україні»**, який став доповненням до попереднього. Кіш очолив П. Богацький, який вже мав досвід керування міліцією Києва за часів УЦР.

Через відсутність можливості збільшити кількість міліціонерів, уряд шукав інші варіанти, які б дозволили посилити захист населення від кримінальних загроз. У контексті цього, привертає увагу **наказ Ради Народних Міністрів «Про народну самоохорону»**, виданий у червні 1919 р. Новоутворена охорона мала протидіяти злочинності, передусім, у селах та на транспортних шляхах сполучення.

У липні 1919 р. на території Наддніпрянщини з'явилися частини Української Галицької Армії підконтрольні керівництву ЗУНР. Її об'єднання з армією УНР дозволило перейти українським силам у наступ і вже наприкінці серпня підійти до Києва.

Цим скористалося МВС УНР, яке відновило організаційні заходи щодо створення міліцейських підрозділів на звільнених від ворога землях. Найбільш важливим нормативно-правовим актом цього періоду став **Закон «Про тимчасові штати народної міліції»** від 25 липня 1919 р. Намагаючись надати роботі у міліції більшої привабливості та, тим самим, вирішити кадрові питання, положення закону передбачали суттєве зростання заробітної плати працівникам народної міліції до 100%, а співробітникам відділів карного розшуку до 60%.

Отже, члени уряду УНР спромоглися ухвалити тимчасові міліцейські штати, сподіваючись, після перемоги у війні, повернутися до цього питання, з тим, щоб розробити нові правові засади діяльності міліції. Втім, наприкінці осені 1920 р. Директорія остаточно втрачає контроль над територією УНР. Співробітники міністерства внутрішніх справ, як і решти урядових установ УНР, були змушені емігрувати з України.

Правова система періоду Директорії Української Народної республіки виявилась в одночас і складною, і непослідовною. Директорія поєднала в собі елементи правових систем царської Росії, Тимчасового уряду, УЦР, Української Держави, більшовицького режиму. Члени Директорії намагалися розробити і власну нормативно-правову базу, яка б відповідала реаліям тогочасного суспільно-політичного ладу.

Фахівці з історії права виділяють наступні правові джерела:

- **Закон «Про землю в УНР»** від 8 січня 1919 р., який скасував приватну власність на землю;

- **Закон «Про національно-персональну автономію»**. Вперше його ухвалили за часів УЦР, а відновили дію цього акту 24 січня 1919 р. Втім, через більшовицький наступ, на практиці його положення не були втілені;

- **Закон «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР»** від 14 лютого 1919 р. Він став спробою Директорії збільшити ефективність законодавчого процесу, що було над актуальним, враховуючи недосконалість наявного механізму, у якому були відсутні чіткі критерії для різних категорій нормативно-правових актів;

- **Закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР»** від 12 листопада 1920 р., який мав сприяти розмежуванню повноважень Директорії і РНМ під час законотворчої діяльності.

Серед інших джерел права, що мали істотний вплив процеси державного будівництва, слід зазначити закони: «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР», «Про державну мову», «Про форму влади на Україні», «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР».

Конституційне право. Представники Директорії вирішили не повертатися до Конституції УНР, ухваленої 29 квітня 1918 р., плануючи розробити власний проект основного закону. Вагомий внесок у конституційний процес належить **Всеукраїнській Національній Раді** (ВНР). Її члени були незадоволені фактичною узурпацією влади у Директорії

С. Петлюрою і намагалися дати чітке визначення повноважень уряду, а також виступали за скликання передпарламенту. На їх думку, це сприяло б відновленню демократії і розбудові України як парламентської республіки. Головою ВНР став державний секретар УНР, фахівець з права М.Корчинський.

У червні 1920 р. РНМ отримала від президії ВРН, розроблений її членами конституційний проект. Наприкінці серпня при уряді УНР розпочала свою роботу **Конституційна комісія**, яку очолив міністр закордонних справ А. Ніковський. Спочатку на її розгляді перебувало три проекти: УЦР, ВРН та професора О. Ейхельмана. Але невдовзі проект підготовлений Всеукраїнською Національною Радою було визнано членами комісії найбільш ґрунтовним. Він отримав назву **«Основного Державного Закону УНР»**.

Проект складався зі 158 статей, які було об'єднано у 10 розділів. Його творці бачили УНР президентсько-парламентською республікою, а вся влада в ній буде належати «загалу її громадян». Її фактичне здійснення покладалося на голову держави, однопалатну Державну раду, яка виконувала роль парламенту і Раду Міністрів (уряд). Вищою судовою інстанцією був Найвищий касаційний суд. Проект гарантував громадянам основні цивільні права та свободи. Усі мали бути рівними перед законом. Органи місцевої влади наділялися певною автономією, зокрема вони отримували визначати розмір податків необхідних для задоволення місцевих потреб. У республіці мало діяти рівне, пряме, таємне виборче право. До проведення виборів посада Голови Державної ради закріплювалася за С. Петлюрою, а правом законодавчої ініціативи наділявся уряд.

Несприятливий для Директорії перебіг подій, не дозволив ухвалити «Основний Державний Закон УНР». Втім, окремі його положення наклали свій відбиток на закони «Про Державну Народну Раду УНР» та «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР».

На розвиток конституційного права також вплинуло ухвалення **Закону «Про відновлення гарантій недоторканості особи на території УНР»** від 28 лютого 1919 р. Він встановлював порядок, за яким громадян УНР можна було

притягати до відповідальності та позбавляти волі за скоєння протиправних дій, визначених у чинному законодавстві. **Законом «Про реєстрацію населення, що мешкає на території УНР»**, виданого 26 вересня 1920 р., встановлювався порядок проходження військової служби та виконання громадянами інших конституційних обов'язків.

Цивільне право. Слід констатувати, що Директорія практично не розробляла власні нормативно-правові акти у галузі цивільного законодавства. В основу регулювання цивільних правовідносин було покладене дореволюційне законодавство. Цінним джерелом цивільного права виступали положення Зводу Законів Російської імперії (т. 10).

Окремі цивільно-правові норми, наприклад, щодо регулювання права власності, були зафіксовані у законах «Про ліси» та «Про землю». В останньому йшлося про скасування права приватної власності на земельні наділи.

Кримінальне право. Директорія була постійно змушена враховувати наявну суспільно-політичну ситуацію у країні, реагуючи на виклики воєнного часу, що, як і у випадку з цивільним правом, гальмувало розробку і втілення власних кримінально-правових норм.

Одним із методів завоювання підтримки народних мас, було широке застосування Директорією **інституту амністії**. Вже у січні 1919 р. амністію оголошували двічі. Вона стосувалася осіб, яких звинувачували у злочинах проти Української Держави та німецько-австрійських окупаційних військ. До кінця 1920 р. Директорія встигла ухвалити ще п'ять законів про проведення амністій.

Кримінальне право доби Директорії стояло на сторожі державних інтересів, значно посиливши санкції стосовно їх порушників. Постанова від 15 серпня 1919 р. була спрямована на протидію протиправній діяльності осіб, які становили загрозу основам державного ладу УНР. Тих, кого підозрювали у подібного виду злочинах, правоохоронці могли затримати на термін, визначений у відповідному законі. Якщо обставини справи вимагали ретельного вивчення, час знаходження під вартою можна було продовжити.

До категорії злочинів антидержавного спрямування відносили діяння, які кваліфікували як «вчинки проти національного розвитку українського народу», що зачіпали національну честь і гідність громадян УНР. Для звинувачених у такого роду злочинах було передбачене покарання у вигляді тюремного ув'язнення.

Окрема група кримінально-правових норм була спрямована проти зазіхань як на державну, так і на особисту власність, виявів хабарництва, шахрайства тощо. 18 липня 1919 р. ухвалили **Закон «Про шахрайство»**. Його складовою були витяги з «Уставу про покарання, що накладалися мировими суддями», та з «Уложення про покарання виправні та кримінальні». Законом визначалося дрібне шахрайство, у випадку, коли завдана злочинцями шкода не перевищувала 300 крб. Якщо збитки були більшими, покарання за скоєння цього злочину посилювалося.

Директорією було розроблено **Закон «Про спекуляцію»**. Окрім того, що він давав правове визначення терміну «спекуляція» та призначав покарання за цей різновид протиправних дій, передбачав притягнення до кримінальної відповідальності осіб, для яких спекуляція ставала промислом. Також санкційна частина закону встановлювала покарання за незаконну торгівлю, порушення державної цінової політики.

Появу у липні 1919 р. **Закону «Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим»** зумовило поширення пияцтва у рядах армії УНР. Цей акт передбачав посилення кримінальної відповідальності для порушників заборони реалізації алкогольних виробів армійцям.

Підбиваючи підсумки стосовно законодавства Директорії УНР, зазначимо, що воно було типовим прикладом законодавства перехідного періоду, коли перевага надається розробці і ухваленню нормативно-правових актів, необхідних для застосування у конкретній суспільно-політичній ситуації.

§5. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Політична історія. Революційні події в Росії, мали суттєвий вплив на пожвавлення національних рухів і в Австро-Угорській імперії. У цих умовах 16 жовтня 1918 р. імператор Карл видає маніфест згідно з яким, Австро-Угорська імперія мала трансформуватися у федеративну державу. «Коронні землі» здобули право засновувати власні представницькі установи – Національні ради. Пізніше у Львові відбулися засідання всіх українських депутатів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, делегатів від провідних політичних партій та духовенства. Під час цих засідань відповідно і виникла **Українська Національна Рада**, очільником якої обрали Євгена Петрушевича.

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада видає маніфест де оголошує автономію Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у складі Австро-Угорщини. Цей день вважається днем проголошення Західно-української народної республіки (ЗУНР). Надалі керівництво ЗУНР хотіло втілити проект Конституції новоствореної держави із правом національно-культурної автономії та із правом участі у формуванні уряду представників нацменшин. Із цією метою організовувались три комісії із повноваженнями виконавчих органів УНР: колективна – підпорядковувалась Є. Петрушевичу, для Галичини – головою став К. Левицький, для Буковини – О. Попович. Слід відзначити, що делегата від Закарпатської України у структурі ЗУНР не було, але від спілки політичних сил Закарпаття надійшла звістка, у якій вони повідомили про свій намір приєднатися до Української держави.

У відозвах від 1 листопада 1918 року Української Національної Ради «До мешканців міста Львова» та «Українського народу!» йшлося про те, що на українських землях тодішньої австро-угорської монархії створена Українська Держава та її найвища влада – Українська Національна Рада. Водночас ліквідовувались старі владні установи, зосереджуючи всі повноваження у руках українських організацій. Усі

люди різних національностей та віросповідань здобували рівні права. Нацменшини мали вибрати своїх делегатів до складу Української Національної Ради.

1 листопада 1918 р. австрійський намісник Галичини формально передав владу Українській Національній Раді. Але на практиці, того ж дня у Львові, а пізніше і в інших місцевостях, польські збройні частини, підтримані польським населенням, почали бойові дії. Допомогали їм війська, які надходили із Польщі. Такі дії спровокували затяжний конфлікт. Під натиском сил ворога українське військо і державна влада змушені 22 листопада 1918 р. залишити Львів і переїхати до Тернополя, а пізніше – до Станіслава.

Центральні органи влади ЗУНР були сформовані досить оперативно, але проявити себе не встигли. 9 листопада 1918 р. заснований уряд ЗУНР – *Державний секретаріат*. Керівником якого став К. Левицький. До складу уряду входило 14 секретарств. Надалі кількість державних секретарств та інших структур уряду постійно змінювалась. 10 листопада голова і члени уряду присягнули на вірність українському народові й державі. У грудні 1918 р. уряд подав у відставку і був сформований новий, очільником якого було обрано С. Голубовича. На засіданні Української Національної Ради, яке відбулося 4 січня 1919 р. обговорювався план дій уряду і здійснена спроба сформуванати чинний урядовий апарат. Для того, щоб задіяти до процесу державотворення нацменшини у складі уряду створили три секретарства: польське, єврейське і німецьке, які фактично не діяли. Невдовзі внаслідок реорганізації секретарств їх кількість зменшилася до десяти.

Місцеві органи влади. Роль місцевих органів влади і управління здійснювали обрані місцевим населенням у листопаді 1918 р. громадські і міські комісари, містечкові, сільські та повітові «прибичні» і національні ради. Владні установи працювали за старим австрійським законодавством, але були скасовані привілеї для заможної верхівки та всілякі цензи. Влада у повітах належала повітовим комісарам, яких призначав державний секретар внутрішніх справ. 16 листопада 1918 р. видано *Закон «Про адміністрацію За-*

хідноукраїнської Народної Республіки», у якому встановлювався порядок формування, структура та функції місцевих владних органів та управління. Згідно з цим законом повітовий комісар був вищим представником влади у повіті. Він мав право призначати суспільних і міських комісарів, а там, де їх обрали, погоджував кандидатури; міг розпускати місцеві громадські ради і оголошувати нові вибори до них; схвалював розпорядження повітових властей; приймав присягу від службовців повіту тощо. Окрім цього, йому підпорядковувалися повітові військовий комендант та комендант жандармерії. Відповідним чином регламентувалися повноваження комісарів нижчих ланок. На своїх посадах залишались старі кадри, особливо суспільно необхідних служб, таких як: комунальні, зв'язку, залізниць та ін. У законі йшлося про те, що всі службовці, які дадуть згоду вірно служити Українській державі, залишаться на посадах.

Надалі відповідно до постанови секретарства внутрішніх справ, яка була видана у березні 1919 р. встановлювався перелік правил до службовців державного апарату. Згідно з цими правилами співробітниками держапарату могли бути лише громадяни України бездоганної поведінки, які вільно володіли українською мовою і мовою однієї з національних меншин, віком не старші від 40 років. Упродовж року вони мали пройти стажування та скласти іспит перед спеціальною комісією.

Одним із головних досягнень ЗУНР, вважається заснування власних Збройних Сил – Української галицької армії. На початку створення вона формувалася виключно за рахунок добровольців, але вже в середині листопада 1918 р. оголошувалась мобілізація. Внаслідок цього, станом на 1919 р. була сформована дисциплінована та патріотична армія у складі трьох корпусів кількістю більше ніж 100 тис. чоловік. До структури УГА входили піхотні та кавалерійські частини, артилерія, підрозділи зв'язку, технічні, допоміжні і навіть, авіаційний підрозділ. Командував армією Начальний вождь із Генеральним штабом. Варто зазначити, що ця армія була багатонаціональною у її складі несли службу не лише українці, а й австрійці, угорці, євреї та представники інших національностей.

Історичною подією стала ухвала постанови від 3 січня 1919 р. про об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою. Пізніше 22 січня 1919 р. у Києві на Софіївській площі перед великою кількістю народу, вона була оголошена разом із Універсалом Директорії про злуку двох держав у єдину Українську Народну Республіку. Таким чином, **22 січня стало загальнонаціональним святом українського народу а ЗУНР перетворилась на Західну область УНР або ЗОУНР.**

Достатньо активною була як зовнішня так і внутрішньополітична діяльність ЗУНР. Дипломатичні представники новоствореної держави перебували у таких країнах як: США, Англія, Канада, Франція, Німеччина, Аргентина, Бразилія, де вони робили спроби здобути офіційне визнання й підтримку для своєї країни. Окрім цих держав ЗУНР мала дипломатичні контакти з Австрією, Чехословаччиною та іншими країнами. Делегація ЗУНР брала участь у Паризькій мирній конференції. Але нажаль офіційного визнання ЗУНР так і не добилося, що загалом відіграло вирішальну роль та вплинуло на її поразку у боротьбі із зовнішнім ворогом.

Правоохоронні органи. Що стосується правоохоронної системи ЗУНР, то вона була заснована на початку листопада 1918 р. Водночас із виборами місцевих органів влади і управління люди мали обирати і так звану **«народну міліцію»**, яка діяла на суспільних засадах. Але надалі загони народної міліції продемонстрували свою бездіяльність, зокрема через те, що туди намагалися потрапити люди, які прагнули ухилитися від військової служби. Окрім цього, в листопаді відповідно до рішення Української Національної Ради, почалося створення корпусу української державної жандармерії. Від першого дня існування діяльність жандармерії регламентувалася на основі австрійського закону від 25 грудня 1894 р. Очолила цей корпус **Команда української жандармерії** на чолі з головним комендантом. На місцях формувалися окружні, повітові, міські й сільські команди жандармерії, керували якими відповідні коменданти. Із метою підготовки кадрів для правоохоронних органів у Станіславі організували спеціальну жандармську школу. До складу якої набирали добровольців із числа військовозобов'язаних

та «старі» кадри професійно підготовлених жандармів, які не заплямували себе участю в антинародній діяльності. 15 лютого 1919 р. ЗУНР ухвалює Закон «Про державну жандармерію». Із цієї події починається реорганізація цього органу захисту державного ладу. Державна жандармерія мала підпорядковуватися Державному Секретарству внутрішніх справ. У цілому територія ЗУНР поділялася на 23 відділення жандармерії, які повинні були забезпечити захист своїх громадян. Матеріальне забезпечення на підготовку особового складу здійснювалося за рахунок коштів Державного Секретаріату внутрішніх справ. Для захисту громадського порядку на залізниці відповідно до рішення Державного Секретаріату внутрішніх справ від 24 березня 1919 р. заснували залізничну жандармерію.

Навесні 1919 р. в ЗУНР несли службу близько 1 тис. жандармів, 4 тис. стажистів, 3 тис. народних міліціонерів. У червні 1919 р. спільно із ліквідацією Державного Секретаріату внутрішніх справ Державна жандармерія стала підпорядковуватися Начальній Команді УГА, надалі – Команді Запілья, згодом – Військовій канцелярії при Диктаторові ЗУНР. У липні 1919 р. жандармерію замінили на Народну Сторожу. На початку 1920 р. після поразки УГА Державна жандармерія перестає існувати.

На початковому етапі існування Західно-української народної республіки судові установи продовжували функціонувати за старим положенням Австро-угорської імперії. 21 листопада 1918 р. було видано закон, який мав стати тимчасовим регулятором функціонування системи судочинства. Зокрема він передбачав, що всі судді та допоміжний персонал, мали присягнути на вірність українському народові і державі. Звільнити мали лише тих суддів, які заплямували свою репутацію антиукраїнською діяльністю.

Невдовзі у судовій системі ЗУНР здійснюється реформа, яка проводиться з огляду на національну специфіку регіонів. Так, територію держави поділили на 12 судових округів та 130 повітів. У них мали обрати суддів для окружних та повітових судів, у яких: 102 особи становили українці, 25 осіб – поляки, 17 осіб – євреї. Якщо раніше судді мали навчатися

3 роки, то відповідно до Закону «**Про скорочення підготовки судової служби**», цей термін становив 2 роки. Оскільки працювати доводилось у важких умовах воєнного часу закон припиняв діяльність суду присяжних на неозначений термін. Але, запроваджувалися у процес судочинства і ліберальні принципи такі як: гласність, змагальність, права звинуваченого на захист та ін. Окрім цього, діловодство в судах здійснювалося українською мовою.

Наступним етапом реформування системи судочинства стало запровадження спеціалізації щодо судів першої інстанції та заснування судових установ, що належали до другої та третьої інстанції. Ці зміни залишали у компетенції судів окружного й повітового рівня лише розгляд цивільних справ. Відповідно до закону Української Національної Ради, виданому 11 лютого 1919 року, для розгляду кримінальних в повітах засновували трибунали. До складу трибуналу входило від одного до трьох суддів назначених Секретарством юстиції.

15 лютого 1919 р., на законодавчому рівні було закріплено, що **Вищий суд** стає другою судовою інстанцією, а **Найвищий державний суд** – третьою. До початку їх діяльності відповідні функції мали здійснювати окремі судові Сенати другої та третьої інстанції, які розпочали свою роботу при окружному суді Станіслава з березня 1919 р.

Ще у середині листопада 1918 р. виникає **військова юстиція**. На території трьох областей вона була представлена **Військовими окружними судами** та виконувала роль першої судової інстанції. Також передбачалось заснування Колегіальних судів у складі трьох суддів, **Найвищого військового трибуналу і Верховного військового суду**, що отримав у військовій юстиції статус найвищої інстанції. Функціонувала і військова прокуратура на чолі з генеральним військовим прокурором. На території областей, де відбувалися бойові дії, було засновано військові прокуратури, а в округах працювали військові офіцери.

Наприкінці листопада 1918 р. ухвалюється рішення, за яким всі військові команди, що діяли у ЗУНР, мали бути забезпечені спеціальними **польовими судами**. Під їх юрисдикцію потрапляли як військовослужбовці, так і цивільні

особи, які вчинили злочини проти державної безпеки. Затвердження смертних вироків, винесених у судовому порядку, перебувало у компетенції уряду республіки. Було відновлено роботу адвокатури. На території ЗУНР також існували «**Державна прокуратурія**», головою якої став Генеральний прокурор, та нотаріат.

Основні риси права ЗУНР проявилися в ухваленій низці законів з різних галузей права, які не були реалізовані в силу короткочасності існування нової держави.

Конституційне право. Провідна роль в організації суспільно-політичного життя країни належала законодавчій діяльності ЗУНР. 16 листопада 1918 р. набрав чинності закон про адміністрацію ЗУНР, де окреслювалися шляхи законотворчої діяльності. Із огляду на те, що за короткий термін виробити нові закони було фактично нереально, відповідно до цього закону функціонувало австрійське законодавство, якщо воно не суперечило пріоритетним інтересам Української держави. Незважаючи на це, велася активна робота зі створення власної законодавчої бази.

13 листопада 1918 р. у «**Тимчасовому Основному законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії**» були сформовані конституційні засади молодшої Української держави. У законі містилися важливі тези про назву держави, її територію та державний суверенітет. Наприклад, визначалося, що «Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Народною Радою у Львові 19 жовтня 1918 року», займає території колишньої австро-угорської імперії, які в переважній більшості заселені Українцями. Окрім цього, чітко встановлювалися кордони новоствореної держави. Проголошувалося верховенство влади народу, яка мала здійснюватися через обрані Установчі збори. До засідання Установчих зборів усі владні повноваження належали Українській Національній Раді і Державному Секретаріату.

Встановлювалось, що державним гербом ЗУНР є золотий лев на синьому полі, обернутий в свою праву сторону, а державна печатка навколо герба має напис: «Західноукраїнська Народна Республіка».

Слід зазначити, що тимчасовий основний закон у своїх п'яти артикулах був орієнтований тільки на теоретичні за-сади новоствореної демократичної української держави. Ось чому, його доповнювали іншими законодавчими ак-тами.

Піклуючись про організацію дієвого парламенту, Ук-раїнська Національна Рада, яка сприймала себе тимчасовим органом, 31 березня 1919 р. ухвалила закон про скликання Сейму ЗУНР, а 14 квітня – **виборчий закон**. Депутати мали обиратися до парламенту за національно-пропорційною системою на основі загального, рівного, прямого вибор-чого права, при цьому процес голосування був таємним. Ак-тивне виборче право належало усім громадянам, враховува-вся тільки віковий ценз: для активного виборчого права – 20 років, для пасивного – 28 років. Серед 226 депутатів парла-менту українці мали обрати 160 чол., поляки – 33 чол., євреї – 27 чол., австрійці – 6 чол. У цілому вибори призначалися на червень, але у зв'язку із воєнно-політичними умовами не ві-дбулися.

Закон «**Про державну мову**» від 15 лютого 1919 р. за-твердив привілейоване становище української мови, їй на-давався статус державної. Національним меншинам у свою чергу, надавалося право вільно вживати свою мову у взаємо-відносинах із владними органами, а державні органи мали відповідати рідною мовою тих громадян, що звертаються до них. Окрім цього, національні меншини мали свої школи, бі-бліотеки, видавництва та періодичні видання.

За Законом «**Про право громадянства Західної обла-сті УНР і правовий статус чужоземців**» від 8 квітня 1919 р. громадянами ЗУНР мали стати ті особи, які на день оприлю-днення закону мали право належності до будь-якої міської чи селянської громади. Усі охочі дістати громадянство нової держави повинні були подати заяву до 20 травня 1919 р. Якщо вони не встигали до встановленого терміну, то вважа-лися іноземцями і за власним бажанням могли лишити кра-їну. Заява про прийняття громадянства, не враховуючи не-дієздатних осіб, подавалася за місцем постійного прожи-вання на ім'я державного повітового комісара. Письмове

звернення батька, чоловіка автоматично розповсюджувалося на неповнолітніх дітей та дружин.

Не менш важливим був той факт, що громадяни Української народної республіки автоматично визнавалися громадянами ЗУНР. Іноземці та особи, які не мали громадянства могли отримати статус громадянина після 5-ти річного постійного проживання на території республіки. Рішення про надання громадянства залежало від державного секретаря внутрішніх справ, а відмову можна було оскаржити у Відділі Української Національної Ради.

Однак, у галузях **цивільного, кримінального та процесуального права** в ЗУНР надалі функціонувало австрійське законодавство, тому, що для розробки свого на той час бракувало професійних юридичних кадрів.

Серед найбільш суттєвих соціально-економічних проблем, що вимагали термінового вирішення, найголовнішим було аграрне питання. Постійне відтермінування вирішення цієї проблеми пояснюється тільки тим, що Українська Національна Рада намагалася ухилитися від звинувачень Заходу у більшовизмі. 14 квітня 1919 р. після довгих дискусій та полеміки був ухвалений **закон про земельну реформу**. Відповідно до закону передбачалась конфіскація поміщицьких, монастирських і церковних земель та земель інших великих землевласників понад встановлений максимум. Конфісковані землі переходили до спеціально заснованого «земельного фонду» держави, з якого після завершення війни земельні наділи мали отримати малоземельні та безземельні селяни, військовослужбовці-інваліди тощо. Ліси та пасовища які віддали громадянам потрапили у державну власність. Із огляду на те, що процедура конфіскації та наділення селян землею відкладалась до зборів сейму, сільська біднота починає самостійно захоплювати поміщицьку землю. У цій ситуації влада змушена була використовувати війська у відповідь та вдаватися до репресій.

У цілому, керівництво ЗУНР мало на меті втілювати реформи і в інших галузях економіки. Так, наприклад, ввелись в обіг грошові одиниці УНР – гривні та карбованці,

проте через відсутність належної кількості українських грошових одиниць тимчасово використовувалася й австрійська крона.

Через війну країна опинилася в руїні, відчувався занепад економіки, з'явилася загроза голоду. Тоді керівництво ЗУНР створює «харчовий виділ», бере на облік всі запаси продовольства і товарів першої необхідності, організовує їх розподіл серед людей. Уводилась заборона на вивезення продовольства за межі держави, були встановлені два дієтичних дні на тиждень, відкривалися дешеві та безкоштовні їдальні для бідноти, дітей і людей похилого віку. У такому важкому становищі продовольча допомога ЗУНР, яка надійшла від Української народної республіки, виявилася своєчасною.

Ефективною можемо вважати роботу керівництва ЗУНР у царинах освіти і охорони здоров'я. Відкривалися нові лікарні, поліклініки, навчальні заклади. У школах як обов'язкові предмети вводились українська мова, географія та історія України. Планувалося право національних меншин на навчання рідною мовою. Окрім цього, 13 лютого 1919 р. був ухвалений закон *«Про основи шкільництва»*, що надав школам статус державних та дозволяв організацію приватних шкіл. Окремо мали відкрити український університет.

Таким чином, керівництву ЗУНР вдалося у достатньо короткий термін організувати функціональні органи центральної влади та місцевого управління, правоохоронні органи, власні збройні сили, все це робилося в надзвичайно важких умовах зовнішньої інтервенції і надало можливість забезпечити стабільність та порядок на території новоствореної, молодій Української держави, завдяки чому з'явилася нагода боротися із переважаючими силами ворогів.

§6. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В Україні у перші пореволюційні місяці система судочинства була майже тотожна тій, що функціонувала у інших частинах колишньої імперії. Мирові суди, які за винятком Одеси і Харкова, припинили діяльність в Україні ще на етапі здійснення імперським урядом контрреформаційних заходів 1889 року, поновили свою діяльність. Проте, були скасовані особливі суди: Особлива палата Сенату, що розглядала справи з політичних злочинів, інститут станових представників у судовій палаті (через необхідність остаточного скасування станових перегоронок). Припинив своє існування Верховний кримінальний суд у якості вищої судової інстанції з розгляду державних злочинів.

Військові суди збереглися, але у їх роботі почали брати участь представники солдатів й офіцерів. З березня 1917 р. на місцях стали функціонувати тимчасові суди у складі мирного судді й двох засідателів, які представляли інтереси робітників та селян. У цьому й полягали головні нововведення в судовій системі, що відбулися після повалення царату у загальноросійському масштабі. Отже, можна констатувати, що Тимчасовий уряд доклав певних зусиль із метою приведення функціонування судових установ відповідно до першої редакції Судових статутів 1864 року.

Проте в липні 1917 року було відновлено дію військово-польових судів, які почали називатися «військово-революційними» та отримали право винесення смертних вироків. Влітку 1917 року військово-революційні суди працювали в українських містах, що перебували у прифронтовій смузі, зокрема і у Києві.

30 травня 1917 року Тимчасовий уряд видав закон про організацію суду з адміністративних справ. Його дія розповсюджувалася і на українські губернії. Закон передбачав, що у губернських містах утворювалися адміністративні відділення при окружних судах. Вони мали повноваження розглядати спори, що виникали між державними органами та органами самоврядування, а також громадськими організаціями.

Волосні суди належали до категорії особливих селянських судів. Вони мали два рівні: селянські волосні суди та верхні сільські суди під головуванням мирових суддів. У їх компетенції було вирішення цивільних справ із сумою позову до 300 крб., а також маловажливі кримінальні справи.

Для загальних судових установ судом першої інстанції вважався окружний суд. Він був побудований за колегіальним принципом і більшість справ вирішувала колегія із трьох суддів, а найважливіші – ще й у присутності 12 присяжних засідателів, які пропонувались особливими комісіями, до яких входили представники органів місцевого самоврядування та міліції.

Роль вищої інстанції для окружних судів виконували Київська, Харківська та інші судові палати. Три постійних судді судових палат розглядали апеляційні скарги, але на відміну від порядку, встановленого для окружних судів, переміщення членів із цивільних департаментів до кримінальних і навпаки, здійснювалось у випадку крайньої необхідності.

Насамперед, ситуація вимагала створення найвищого судового органу. 16 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила Закон про створення Генерального суду. Закон передбачав, що Генеральний суд повинен був у своїй роботі дотримуватися визначених ним засад, доки не буде ухвалено Конституції УНР. Стаття перша зазначала: «Генеральний суд має три департаменти – цивільний, карний і адміністративний та виконує на всій території України функції, що раніше належали Правительствуючому Сенатові, як у справах судових, так і у справах нагляду над судовими установами та особами причетними до судового відомства, окрім того, тимчасово, до вирішення питання про скасування всіх судів особливого порядку розгляду справ, реалізує всі функції Головного Військово-морського суду щодо справ, вирішення яких відбулося у територіальних межах України».

Члени Генерального Суду отримали статус генеральних суддів. Їх повноваження визначалися старим імперським законодавством, а саме «Учреждением судебных установлений». На кожен із трьох департаментів припадало 5 ге-

неральних суддів. Старе законодавство повинно було залишатися у силі до ухвалення конституції і затвердження на її основі нових положень про Генеральний Суд.

Цей же законопроект передбачав скасування судових палат та заміну їх на апеляційні суди, які б функціонували у найбільших містах країни – Києві, Одесі та Харкові. Комплектування апеляційного суду здійснювалося головою, його заступником та судьями, кількість яких могла змінюватися від трьох до п'яти. При апеляційних судах, відповідно до законопроекту, запроваджувалися посади старших прокурорів та прокурорів. Їх призначення знаходилося у компетенції Генерального секретаря судових справ. Окрім того, він мав призначати Старшого прокурора, який також перебував у підпорядкуванні Генерального суду. Логічним продовженням цієї політики стало ухвалення Центральною Радою на початку січня 1918 р. спеціального закону «Про упорядкування прокураторського нагляду в Україні».

У березні 1918 року УЦР здійснила ліквідацію інституту сільських волосних і верхніх сільських судів. Згодом з'явилася постанова, що передбачала потрапляння до одноособового провадження мирових суддів всіх справ цивільного та кримінального характеру, у місцевостях, де члени мирових судів не були обрані чи затверджені.

Зазначимо, що в роки революції існувало і так зване надзвичайне правосуддя. Туди входили революційні військові суди. Право їх створення належало головним губернським військовим комендантам та військовим судам. У березні 1918 року зусиллями міністерств юстиції і внутрішніх справ, а також військових справ, відбулося ухвалення «Інструкції військовим революційним судам», які створювалися «у випадках убивства, підпалів, насильства, грабежів і розбою владою губернського коменданта».

Найчастіше засідання суду, відбувалися із дотриманням правила уності та публічності. Проте на час здійснення окремих судових функцій або упродовж всього періоду процесуальних дій, коли на думку суду, відкрите засідання може образити почуття сторін морального чи релігійного

характеру або ставить потерпілого у тяжке становище, судове засідання було закритим. Інколи, судові засідання повинні були мати безперервний характер.

Законодавство забезпечувало сторонам рівність перед законом і судом. Це означало наділення їх рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у процесі та відстоюванні своєї позиції. Їм надавалось право представляти доказову базу, звертатися із клопотаннями про усунення або заміну, якщо на це були законні підстави, свідків чи експертів, ставити питання їм тільки за умови отримання дозволу від голови суду, полемізувати зі свідками, давати відповідні пояснення у кожному випадку, що траплявся у суді тощо. Право останнього слова належало безпосередньо підсудному або його захиснику.

Слід зазначити, що Інструкція чітко детермінувала принципи встановлення істини та безпосередності дослідження доказів. Питання щодо встановлення винуватості підсудного мало вирішуватись виходячи зі внутрішнього переконання і тільки з тих матеріалів справи, розгляд яких попередньо відбувся під час засідання суду. Кваліфікуючи злочинні дії і визнаючи ступінь покарання судді керувались дореволюційним кримінальним законодавством, але не застосовували при цьому смертної кари, вето на яку було покладено III Універсалом. Після оголошення вироку підсудний міг бути виправданим чи звільненим від суду відповідно до визнаних у законі причин, або йому призначалося покарання.

Слід зазначити чітку тенденцію у правотворчій діяльності Центральної Ради – це спрощення самої процедури судочинства.

Необхідно визнати, що реформа системи судочинства, всупереч усім спробам Центральної Ради довести цю справу до кінця, виявилася незавершеною. Непослідовність реформування позначилася зокрема в тому, що не відбулося істотних змін у повноваженнях і організаційній структурі апеляційних судів у порівнянні з повноваженнями та організацією судових палат у Російській імперії. Тільки у теорії залишилися плани створення апеляційних судів у Харкові та

Одесі. А штату Генерального та Київського апеляційного судів було явно недостатньо, особливо з урахуванням тієї ролі, що належала їм у підтримці нормального функціонування судової системи в цілому.

Із іншого боку, відзначимо, що судовий процес за часів УЦР залишався відкритим, гласним, змагальним. Суворо заборонялося використання тортур із метою отримання свідчень, тілесні покарання підсудних. Гарантувалося право на свободу особи та її захист державою від самосуду, а в судовому процесі мали право брати участь представники сторін. У кримінальному процесі важлива роль належала працівникам прокуратури, судовим експертам, возіям, нотаріям. Їхня діяльність ретельно регламентувалася законодавством, що давало змогу значно підвищити фаховий рівень судочинства. Все це дозволяє стверджувати, що у період володарювання Центральної Ради, Україна намагалася проводити одну з найбільш демократичних процесуальних політик у Європі.

Основи судової системи часів Павла Скоропадського регулювали «Закони про тимчасовий державний устрій України» видані одразу після встановлення нової влади – 29 квітня 1918 року. Згідно із ними, статус «найвищого охоронця та захисника закону і найвищого судового органу України для справ судівництва й адміністративних» отримав Генеральний суд Української Держави.

Закон визначав, що до складу Генерального Суду мало входити три департаменти – цивільний, карний і адміністративний. Цьому суду належали, по-перше, функції, що раніше виконувалися Урядуючим Сенатом, по-друге, функції касаційної інстанції аналогічні тим, що повинен виконувати Головний Військовий Суд, за умови, якщо вони не були змінені іншими законами Гетьманату. Рішення Генерального суду були чинними на всій території України. Передбачалося, що вказаний закон буде мати правову силу до того моменту, як з'явиться новий закон стосовно Державного Сенату.

Проте, це не змінило компетенцію Судових Палат. Як і раніше вони займалися розглядом апеляційних скарг, що надходили на вироки та рішення судів окружного рівня.

Його здійснювали три постійні судді. Касаційні скарги на рішення судових палат потрапляли на розгляд Державному Сенату.

Щодо окружних судів, то, як і на попередніх історичних етапах, до їх складу входили адміністративний, карний та цивільний відділ. Сферою компетенції окружного суду були справи вирішення апеляцій на вироки та рішення, що ухвалювалися мировими суддями. справи, які перевищували їх сферу діяльності, окружні суди розглядали у складі трьох постійних представників відповідного відділу, а найбільш важливі – у складі трьох суддів та 12 присяжних засідателів, яких відбирали спеціальні комісії зі представників місцевого самоврядування, прокуратури, Державної варти.

Поряд із окружними судами в Україні діяли мирові судові інституції. Мирові суди, як і раніше, були органами всестанового місцевого суду та розглядали незначні адміністративні, кримінальні (до півтора року ув'язнення) та цивільні справи (сума позову в них не повинна була перевищувати 3000 крб., або коли подавався позов, розмір шкоди та збитків неможливо було остаточно з'ясувати, але сам позивач зазначав їх не вище вказаної суми).

Для остаточного розв'язання справи, що вирішувалася у рамках мирового провадження, а також для здійснення розгляду справ у апеляційному порядку, створювалися з'їзди мирових суддів на рівні повітів, їх очолювали голови з'їздів. справи на таких з'їздах вирішувались за участю не менш як трьох суддів, зокрема, із головою. Станом на 16 серпня 1918 року в Україні функціонувало 112 міських та повітових з'їздів мирових суддів.

Спираючись на аналіз законодавчих актів Гетьманату, можна зробити висновок, що військові вже на той період отримали статус спеціального суб'єкта правовідносин, а той факт, що водночас поняття такого суб'єкта поширювалося на цивільних (урядовців, мешканців захоплених територій, релігійних діячів) та на іноземних військових свідчить на користь того, що ці суди здійснювали правосуддя, ґрунтуючись на принципі спеціалізації, яка визначалася законодавчим органом за допомогою інституту підвідомчості справ військовим судам.

8 липня 1918 року Павло Скоропадський затвердив Закон «Про утворення Державного Сенату». Цей правовий акт скасовував Закон УЦР «Про утворення Генерального Суду». Натомість, у Києві починав функціонувати Державний Сенат у якості «вищої в справах адміністративних та судових Державної Інституції»

Державний Сенат складався з Адміністративного, Цивільного і Карного Генеральних судів.

У судовій системі почали простежуватися певні риси національної державності. Так, кілька статей «Законів про тимчасовий державний устрій України» були присвячені принципам судової недоторканності особи, які, у свою чергу, спиралися на загальносвітові досягнення тогочасної правової думки.

Надаючи загальну оцінку судовому процесу в Українській Державі, зазначимо збереження в ньому таких рис, як відкритість, гласність, змагальність. Суворо заборонялось використання тортур під час допиту і тілесні покарання. Беручи до уваги умови військового часу, було поновлено смертну кару, але у випадку, коли суд призначав таке покарання, засуджений мав право оскаржити це рішення або звернутися до гетьмана та просити про помилування. Закони про тимчасовий державний устрій України гарантували громадянам право на особисту свободу та її захист державою від самосуду, а в судовому процесі мали право брати участь представники сторін, наприклад, у випадках, коли до суду викликалася хвора чи літня людина.

Директорія, як свого часу і П Скоропадський, намагалася змінити ті елементи судочинства, які суперечили її політичній платформі. На початку січня 1919 року був оприлюднений Закон із дуже довгою назвою «Про скасування закону колишнього гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. стосовно «утворення Державного Сенату», про відновлення діяльності Генерального Суду, під назвою «Надвищий Суд Української Народної Республіки» на підставі закону Центральної Ради від 16 грудня 1917 р., про скасування призначень на посади в Державному Сенаті та про призначення первісного складу Надвищого Суду УНР». Його складовими

частинами були цивільний, карний та адміністративний департаменти.

А Закон, виданий Директорією 4 серпня 1920 р. «Про поступування в штабових судах», закріплював низку положень, що не мали аналогів у імперському російському законодавстві. Цей Закон повинен був стати основою для майбутнього кримінально-процесуального кодексу. Він визначав порядок провадження у кримінальних справах у штабових судах.

Цей правовий акт складався з одинадцяти розділів та 271 статті. Його структурну побудову та змістовне наповнення розкривають назви розділів:

1) про підсудність; 2) способи розв'язання суперечок з приводу підсудності; 3) про порушення справ; 4) дізнання; 5) підготовчі розпорядження до судової розправи; 6) судова розправа: а) випадки і порядок вилучення суду; б) умови розгляду справ; в) управління засіданням суду; г) відкриття судового засідання то послідовність розгляду справ; 7) винесення вироку; 8) порядок оскаржень постанов і рішень суду; 9) виконання рішень суду; 10) про поновлення розгляду у справах, в яких рішення отримали законну силу; 11) про витрати під час проведення судового засідання.

Лише одні назви розділів дають підстави для висновків про достатньо докладне регламентування судового процесу у штабних судах на різних його стадіях.

Закон передбачав, що під час розгляду найбільш резонансних кримінальних справ, які набули широкого розголосу серед населення, у судовому процесі від нього мали право брати участь два представника.

У законі «Про поступування в штабових судах» порушення кримінальної справи було виділено, як окрема стадія судочинства. Ця стадія пізніше стане початковою стадією кримінального процесу радянського та сучасного українського судочинства (до 2012 р.)

Ст. 74 вказаного Закону вказувала, що під час судового процесу, для отримання консультацій могли залучатися експерти зі спеціальних питань, перекладачі та інші особи. Це пояснювалося необхідністю всебічного і точного з'ясування

судом усіх обставин учиненого злочину, кваліфікації тяжкості скоєного.

Шоста глава Закону докладно регламентувала положення суддів у процесі. В одному і тому ж засіданні не могли брати участь судді, що перебували у прямих родинних зв'язках без обмеження ступенів зв'язку, за боковою лінією до четвертого ступеня, а також родичі до другого покоління включно.

Низка статей (83 – 91) стосувалася питань щодо умов розгляду справи. Зазначено, що «усність» і «гласність» становлять неодмінну умову розгляду справи. У деяких випадках, передбачених Законом, справа могла слухатися У закритому судовому засіданні. Встановлювалось, хто міг у таких випадках бути присутнім у залі суду, хто був стороною у процесі, їхні права; зумовлене право потерпілого, який виступав як позивач, тощо.

У підрозділі «Відкриття судового засідання і порядок розгляду справи» докладно розглянуті питання явки осіб-учасників процесу: судді, секретар, обвинувач, захисник, свідки, експерти, цивільний позивач та ін. Вказано поважні причини відсутності осіб, викликаних на судові засідання, встановлено заходи стягнення (ст. 99 – 119).

Закон передбачав порядок переходу до слухання заключних промов сторін, у випадку, коли визнання провини винного не викликало жодних сумнівів у всіх сторін, що брали участь у процесі (ст. 122). Тут же розглядалися питання допиту свідків, експертів, випадків можливого проведення очних ставок, огляду речових доказів, оголошення необхідних документів, проведення обшуків, виїмок, перенесення і відновлення слухань справи.

Положення сьомої глави регулювали ухвалення вироку. Встановлювалася таємниця дорадчої кімнати. У випадку, коли мала місце неповнота чи суперечливість законів, суд мав вирішувати справу, виходячи з загального розуміння закону, що мав чинність на момент розгляду справи.

Копія вироку мала бути видана засудженому упродовж трьох днів із дня подання ним заяви. У випадку, коли судовий процес відбувався у зоні бойових дій, засудженому

видавалася лише копія резолютивної частини вироку. Учасники процесу і командир полку мали право ознайомитися із протоколом судового засідання (ст. 211).

У зазначеному правовому акті не було прописано порядку подання апеляцій та участі присяжних під час судового розгляду. Слід зазначити, що порівняно з російською, ця процедура судочинства мала більш спрощений характер. Оскаржити вирок можна було шляхом подання касаційної скарги, а у деяких випадках – приватної скарги. У такому випадку вони могли бути направлені до Вищого військового суду, причому будь-яких обмежень щодо учасників процесу не робилося. Головне, – щоб це було в межах його компетенції.

Якщо мала місце касаційна скарга на вирок штабового суду, та вона розглядалася разом зі справою у Вищому військовому суді. Касаційне оскарження не допускалося у випадку, якщо суд виніс вирок, де призначив дисциплінарне стягнення замість кримінального покарання.

Голова суду був зобов'язаний роз'яснити засудженому, що звільнитися від покарання призначеного судом, він зможе лише у випадку героїчного вчинку або виняткової відваги у бою, зразкової поведінки і бездоганного ставлення до виконання своїх обов'язків. Це давало право командирі частини клопотатися про звільнення засудженого від покарання. Проте, остаточне рішення міг ухвалити лише Головний отаман. У такому випадку він повинен був підписати акт звільнення. Якщо цього не було, виконання вироку і відбуття покарання відбувалося після завершення воєнних дій.

Ст. 254 – 257 встановлювали порядок, згідно з яким справа могла бути відновлена з дозволу Найвищого суду, коли стали відомі нові обставини, що засвідчували провину засудженого або безпідставність звинувачень. Скарги про перегляд справи повинні були подаватися до Найвищого суду, який всі матеріали справи разом із скаргою засудженого надсилав до того штабного суду, який ухвалив вирок. Як зазначає Н. Єфремова, «штабний суд, перевіривши обставини, викладені в скарзі чи в повідомленні, разом зі своїм висновком надсилав справу до Найвищого суду».

Вищевказаний закон закріплював норми притаманні демократичній правовій державі. Більшість із них, розробники закону запозичили із дореволюційного законодавства Російської імперії, а саме із СКС.

Наступний правовий акт виданий Директорією 26 жовтня 1920 року «Про прискорене поступування у вищих військових судах» за умови вчинення низки тяжких злочинів, передбачав спрощення порядку розгляду справ, що надходили до вищих військових судів. Дотримуючись спрощеного порядку, справи можна було розглядати без упровадження дізнання і попереднього слідства. Якщо злодія затримували на місці злочину або навіть і пізніше, проте, були свідки злочину, складати обвинувальний висновок було не треба. Подання апеляцій на вирок суду, закон «Про прискорене поступування у вищих військових судах» теж не передбачав.

У цьому законі були акумульовані ті досягнення, що мало законодавство та судова практика дореволюційної Росії, Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського. Безсумнівно, закон «Про прискорене поступування у вищих військових судах» базувався на демократичних принципах, практична реалізація яких повинна була забезпечити дотримання законності та правопорядку в українських землях.

Слід звернути увагу і на Закон «Про поширення компетенції мирових судів у карних та цивільних справах та про підвищення грошової кари за провини» від 31 жовтня 1920 року. Він визначав, що мирові судді могли розглядати цивільні позови до 10 тис. грн., якщо позов подали після 1 січня 1920 року. Збільшувався розмір штрафних санкцій. На підставі ст. 5, до компетенції мирових судів належали справи із кримінальних злочинів, де міра покарання визначалась у вигляді штрафів до 60 тис. грн.

У випадку, коли грошовий штраф, призначений мировим суддею і не був оплачений упродовж двох тижнів із дня набуття вироком законної сили, або у випадку відстрочки сплати, не заплаченої у визначений термін, замінювався на позбавлення волі від семи днів до року.

Директорія не змогла створити таку судову систему, яка б у повному обсязі виконувала свої завдання. На це є декілька причин, а саме: перманентні бойові дії, які позбавляли можливості практичної реалізації практичних положень тогочасного законодавства. Воєнний час безсумнівно вплинув і на те, що чимало законів мало каральну спрямованість та відзначалося суворістю покарань. Судовій системі катастрофічно не вистачало добре професійно підготовлених кадрів, що завдавало шкоди якості законодавства та судочинства. Значний відсоток кримінальних справ щодо військових та цивільних осіб перебував у компетенції військових судів. Як і за доби УЦР, основними джерелами кримінального судочинства виступали Військовий карний статут, Карний статут, Кримінальне уложення 1903 р. Паралельно з цим, в Україні продовжували існувати військово-польові, надзвичайні, штабні та Вищі військові суди. Суттєвою проблемою була відсутність чіткого розмежування їх компетенції.

Загалом, законодавство Директорії УНР мало всі ознаки законодавства перехідного типу, зокрема, більшість законів ухвалювалась лише за умови негайної реакції влади на певні обставини. Це пояснює відсутність власних кодифікованих актів у сфері цивільного, адміністративного та кримінального судочинства. Проте детальний аналіз нормативно-правових актів доби Директорії дає підстави стверджувати, про проведення її лідерами копіткої роботи з більшістю питань, пов'язаних із судочинством та судоустроєм, що мало позитивний вплив на розвиток процесуального законодавства України, як цілісної системи.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. За яких обставин виникла Українська Центральна Рада?
2. Охарактеризуйте I та II Універсали. Зробіть порівняльну характеристику.
3. Охарактеризуйте III і IV Універсали.
4. Визначте основні здобутки державотворчої діяльності УЦР.
5. Охарактеризуйте джерела права УНР доби Центральної Ради.
6. Надайте історико-правову характеристику основних положень Конституції УНР від 29 квітня 1918 року.

7. Яка форма державного правління була притаманна Українській Державі?
8. Охарактеризуйте основні риси права Української держави.
9. Надайте історико-правову характеристику УНР доби Директорії.
10. У чому полягали особливості державно-правового устрою ЗУНР?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.
2. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 2. – 648 с.
3. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О.В., 2017. – 444 с.
4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник / В. М. Іванов. – К.: МАУП, 2007. – 552 с.
6. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.
7. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

Допоміжна

1. Гай-Нижник П. IV Універсал Української Центральної Ради – проголошення незалежності УНР Електронний ресурс / П. Гай-Нижник. // Особистий сайт – http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc/video_iv_universal.php
2. Гай-Нижник П. Акт злуки УНР та ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України Електронний ресурс / П. Гай-Нижник. // Особистий сайт – <http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc/172doc.php>
3. Луцький М. Правовий аспект Акта злуки УНР та ЗУНР Електронний ресурс / Луцький М. // Науково-інформаційний вісник «Право». – 2014. – № 9. – <http://iful.at.ua/NIV-9-2014/6.pdf>

4. Мельник І. Дві листопадові революції у Львові – 1848 і 1918 Електронний ресурс / І. Мельник // [:http://zbruc.eu/node/14875](http://zbruc.eu/node/14875)
5. Смолій В. А. Нариси історії української революції 1917 – 1921 років.: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 Електронний ресурс / В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. – 2011. – 390 с. – http://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Narysy_istorii_ukrainskoi_revoliutsii_1917-1921_rokiv_Knyha_1/
6. Смолій В. А. Нариси історії української революції 1917 – 1921 років.: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Кн. 2 Електронний ресурс/ – 2012. – 464 – с.:http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Narysy_istorii_ukrainskoi
7. Чоп Г. П'ять спроб України оголосити незалежність: від Центральної Ради до ОУН Електронний ресурс / Г. Чоп. // IPress.ua. – http://ipress.ua/articles/pyat_sprob_ukrainy_progolosyty_nezalezhnist_vid_tsentralnoi_rady_do_oun_26149.html

РОЗДІЛ X

ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 20-40 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

§ 1. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УСРР У 20 – 30-ТІ РОКИ

Унаслідок більшовицького перевороту 1917 р. на території колишньої Російської імперії утворилися радянські республіки, владу в яких монополізувала партія комуністів. Домінантне становище посідала Російська Соціалістична Федеративна Республіка (РСФРР).

Об'єднання національних республік, уніфікацію їхніх державних структур більшовики вважали необхідною умовою перемоги світової пролетарської революції. Це намагання швидко переводилося у практичну площину. Так, 12 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад визнав «Українську республіку як федеративну частину Російської республіки», першого червня 1919 р. Всеросійський ЦВК ухвалив декрет про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії. 27 січня 1920 р. постановою Всеукрревкому на територію України поширювалася дія декретів РСФРР, що стосувалися військової, народногосподарської, продовольчої, фінансової сфер, функціонування органів влади.

Важливим кроком на шляху об'єднання став укладений 28 грудня 1920 р. «Союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою», змістом якого був «військовий і господарський союз». Відповідно до договору відбувалося об'єднання Вищих рад народного господарства, наркоматів військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучень, пошти та телеграфу. Об'єднані нарком-

мати увійшли до складу Раднаркому РСФРР і мали у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених (ст. 4). Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося Всеросійськими з'їздами Рад та Всеросійським ЦВК, до яких входили й представники УСРР. Отже, за умовами договору керівництво найважливішими сферами української економіки й обороною республіки фактично покладалося на органи державної влади РСФРР. Такі договори РСФРР уклала й з іншими радянськими республіками (Хорезмом, Азербайджаном, Білорусією, Бухарою, Грузією, Вірменією).

Водночас українське керівництво на чолі з Х. Раковським, намагаючись зберегти за собою вплив у республіці, наполягало на усуненні тенденції обмеження суверенітету УСРР. ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. ухвалив постанову про необхідність конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР. По суті це рішення дало поштовх для розробки правових заasad майбутнього об'єднання радянських республік у союзну державу.

Договір про утворення Союзу РСР був підписаний у Москві на I з'їзді рад СРСР 30 грудня 1922 р. членами делегацій Російської СФРР, Української СРР, Закавказької СФРР, Білоруської СРР. З'їзд затвердив також Декларацію про утворення Союзу РСР. *Завершення юридичного оформлення союзу відбулося на II Всесоюзному з'їзді Рад із ухваленням 31 січня 1924 р. Конституції СРСР*, основу якої становили Декларація про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Напередодні Конституцію СРСР ратифікували з'їзди Рад союзних республік, зокрема 19 січня 1924 р. – VIII Всеукраїнський з'їзд Рад.

Новоутворена федеративна держава – СРСР створила свої державні органи: верховний орган влади – *З'їзд Рад*, вищий орган влади у періоди між з'їздами – *Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК)*, вищий орган влади у періоди між сесіями ЦВК – *Президію ЦВК*. Вищим виконавчим органом держави стала *Рада Народних Комісарів (РНК)*, головними сферами державного життя керували союзні Народні комісаріати. Засновувався *Верховний суд СРСР* із функціями верховного судового контролю. При РНК СРСР створювалося об'єднане Державне політичне управління

(ОДПУ) репресивний орган комуністичної диктатури. Рішення загальносоюзних органів влади вважались обов'язковими для всіх республік.

До компетенції вищих органів влади СРСР належали: зовнішні зносини; оголошення війни та укладення миру; кордони; збройні сили; планування та встановлення основ народного господарства; транспорт; зв'язок; бюджет; грошова та кредитна системи; встановлення засад землекористування та землеустрою, судоустрою й судочинства, законодавства про працю; визначення загальних принципів народної освіти, охорони здоров'я тощо.

Бюджети республік були складовими загальносоюзного бюджету і затверджувалися ЦВК СРСР. Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство.

За союзними республіками зберігалось *право вільного виходу* з Союзу РСР, але через відсутність правового механізму його реалізації воно просто зводилось нанівець. Монополістичне становище централізованої більшовицької партії спричинило те, що «федерація республік» дедалі більше функціонувала за унітарною схемою.

Створення СРСР істотно вплинуло на державно-правовий статус України. Сталін та його оточення зробили все для обмеження, а потім – фактичної ліквідації державного суверенітету союзних республік. У СРСР сформувався тоталітарний режим, яий здійснював абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя, віддаючи перевагу репресивним методам забезпечення реалізації своєї політики.

14 березня 1919 р. у Харкові на 3-му з'їзді Рад було ухвалено Конституцію УСРР, зміст якої співпадав зі змістом Конституції Російської Федерації 1918 р.

У Конституції УСРР 1919 р., як і в Конституції РСФРР, визначалися основні завдання диктатури пролетаріату – здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму через проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів із боку заможних класів. УСРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і найбільшого селянства». Влада трудящих мала здійснюватися через Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Визначалися структура і компетенція вищих органів державної влади. Найвищим органом проголошувався з'їзд Рад, а в період між з'їздами функціонував ВУЦВК, який утворювався з'їздом і звітував перед ним. Повноваження Всеукраїнських з'їздів Рад, ВУЦВК і Раднаркому не були чітко розмежовані. У травні 1919 р. законодавчими функціями було наділено і Президію ВУЦВК. Керівництво окремими галузями управління покладалося на народні комісаріати.

Конституція визначала також структуру, компетенцію та порядок утворення місцевих органів влади. Такими на місцях були міські та сільські Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові й волосні з'їзди Рад та їхні виконкоми.

XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) затвердив нову Конституцію УСРР, в основу якої було покладено Конституцію СРСР. До повноважень з'їзду належало: зміна кордонів УСРР, встановлення кордонів і остаточне затвердження Конституції Молдавської АСРР (утвореної у складі УСРР 12 жовтня 1924 р.). Всеукраїнський з'їзд Рад обирав ВУЦВК, а із 1926 р. також і представників від України до Ради національностей СРСР.

Із 1926 р. з'їзди збиралися – *один раз на два роки*. За складом Всеукраїнський з'їзд Рад був органом диктатури пролетаріату, яка зводилася до диктатури комуністичної партії. У своїй діяльності він керувався директивами монополю керівної комуністичної партії. Отже, його реальне призначення зводилося до суто декоративної функції надання державно-правової форми рішенням партійно-бюрократичної верхівки.

У періоди між Всеукраїнськими з'їздами Рад верховним законодавчим, розпорядчим та виконавчим органом України був *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)*. Сесії ВУЦВК збиралися спочатку раз на два місяці, пізніше – тричі на рік. Надзвичайні (позачергові) сесії скликалися Президією ВУЦВК як із власної ініціативи, так і на подання Ради народних комісарів або на вимогу третини членів ВУЦВК.

Відповідно до Конституції 1929 р. до функцій ВУЦВК належало: загальне керівництво у всіх галузях державного, господарського й культурного будівництва; затвердження бюджету УСРР; встановлення плану розвитку народного господарства республіки відповідно до загальносоюзного плану; розгляд питань про часткові зміни Конституції УСРР, затвердження проектів кодексів, а також усіх законодавчих актів тощо. Проте, рішення ВУЦВК нерідко мали декларативний характер, до того ж у 30-х роках терміни скликання сесій цього органу порушувалися.

Постійно чинним між сесіями ВУЦВК вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом була *Президія ВУЦВК*. До її повноважень Конституція 1929 р. відносила: припинення й скасування постанов РНК і окремих народних комісаріатів УСРР, а також місцевих виконкомів; видання декретів, постанов і розпоряджень; розгляд і затвердження декретів і постанов РНК УСРР. Президії ВУЦВК було надано право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР та право опротестовувати постанови Президії ЦВК СРСР та РНК СРСР, призупиняти дію на території республіки постанов союзних наркоматів.

Розпорядчим та виконавчим органом ВУЦВК, який здійснював загальне управління республікою, була *Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР*. Конституція УСРР 1929 р. наділила РНК правом видавати законодавчі акти і постанови, обов'язкові для виконання на всій території УСРР. До складу РНК входили: Голова РНК, його заступники, народні комісари, уповноважені загальносоюзних комісаріатів, інші особи за визначенням ВУЦВК.

Система органів галузевого державного управління, що утворилася після утворення СРСР, була закріплена в Загальному положенні про народні комісаріати УСРР від 12 жовтня 1924 р. Положення поділяло наркомати на загальносоюзні й директивні, перелічувало предмети відання та повноваження наркоматів УСРР, визначало статус уповноважених загальносоюзних наркоматів при РНК УСРР. Пріоритетний статус і неподільну владу мали загальносоюзні наркомати: закордонних справ, військових і морських справ,

зовнішньої торгівлі, оборонної промисловості, шляхів сполучень, пошт і телеграфів. Суттєво впливали на народне господарство України директивні (об'єднані) наркомати, органами яких в Україні були однойменні наркомати продовольства, праці, фінансів, Вища рада народного господарства (у 1932 р. реорганізована у наркомат легкої промисловості), робітничо-селянська інспекція. Республіканськими були наркомати: земельних справ (до 1929 р.), внутрішніх справ (до 1930 р. і з 1934 р.), торгівлі (з 1930 р. – постачання), освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, комунального господарства (з 1931 р.), місцевої промисловості (з 1934 р.).

Після XIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1935 р.) відбулася *зміна назв вищих органів влади і управління*. Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на *з'їзд Рад УСРР*, ВУЦВК – на *ЦВК УСРР*, Президію ВУЦВК – на *Президію ЦВК УСРР*. Надзвичайний XIV з'їзд Рад (січень 1937 р.), замість назви «Українська Соціалістична Радянська Республіка», встановив назву «*Українська Радянська Соціалістична Республіка*».

Місцевими органами влади відповідно до Конституцій 1919 і 1929 років були з'їзди Рад та їх виконавчі комітети. Управління галузями місцевого господарства і соціально-культурного життя здійснювали відповідні відділи виконкомів. Проте, вони були жорстко підпорядковані відповідним виконавчим комітетам вищого рівня, що діяли під керівництвом Раднаркому. Таким чином, усувалася відмінність між органами місцевого самоврядування і органами центральної державної влади.

Місцеві радянські органи створювались відповідно до адміністративно-територіального поділу України, який упродовж 20 – 30-х років зазнавав неодноразових змін.

Початок *адміністративно-територіальної реформи* був покладений переходом у 1922 – 1925 рр. від чотириступеневої (центр – губернія – повіт – волость) до триступеневої (центр – округ – район) системи управління. У 1925 р. в Україні було створено 41 округ, 680 районів, понад 10 тис. сільрад, зокрема 12 національних районів і понад 500 національних сільрад (російських, польських, німецьких, єврейських та ін.).

У серпні 1930 р. розпочався перехід до двоступеневої системи управління (центр – район), внаслідок чого утворилося 503 адміністративні одиниці (484 райони, 18 міст і Молдавська АСРР), які управлялися безпосередньо з центру. Зрештою, очевидність недоліків такої системи спричинила подальші зміни. Протягом 1932 р. було створено сім областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку та Чернігівську. Отже, відбувся перехід на триступеневу (центр – область – район) адміністративно-територіальну систему управління.

Із ухваленням Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р. відбулися *зміни у системі вищих і місцевих органів влади та державного управління*. Вищим органом державної влади, єдиним законодавчим органом республіки (замість чотирьох законодавчих органів за Конституцією 1929 р. – Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК) стала *Верховна Рада УРСР*. Вона обиралася громадянами України за виборчими округами на термін 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення. До її *повноважень* належало: ухвалення Конституції УРСР, видання законів, встановлення адміністративно-територіального поділу республіки, затвердження народногосподарського плану, державного бюджету, керівництво галузями народного господарства, встановлення відповідно до законодавства СРСР місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків, організація судових органів, охорона державного порядку і прав громадян тощо.

Сесії Верховної Ради УРСР відбувались двічі на рік, позачергові – скликалися Президією Верховної Ради УРСР на її розсуд або на вимогу однієї третини депутатів.

Президія Верховної Ради УРСР існувала як постійний колегіальний орган, у період між сесіями Верховної Ради УРСР. Вона складалася з голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря і 15 членів. Конституція встановлювала такі *повноваження Президії*: тлумачення законів республіки і видання указів, проведення референдумів, скасування постанов і розпоряджень уряду та обласних рад у разі їх невідповідності законам, звільнення з посад

та призначення окремих народних комісарів УРСР із подальшим внесенням на затвердження Верховної Ради, надання громадянства УРСР, присвоєння почесних звань республіки, здійснення помилування.

Верховна Рада УРСР утворювала *Раду Народних комісарів* – найвищий виконавчий і розпорядчий орган республіки. Проте уряд УРСР був підконтрольний і підзвітний загальносоюзному центрові. Рада Народних комісарів УРСР видавала постанови й розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР.

Уряд здійснював керівництво народними комісаріатами та підпорядкованими йому установами, вживав заходів щодо виконання народногосподарського плану, державного і місцевого бюджету, здійснював заходи щодо забезпечення громадського ладу, оборони інтересів держави, охорони прав громадян, керував роботою виконкомів обласних рад, утворював, у разі необхідності, спеціальні комітети і головні управління при Раднаркомі у справах господарського і культурного будівництва.

Як і раніше, найважливішими сферами життя республіки (оборона, зовнішні стосунки, зовнішня торгівля, важка промисловість, оборонна промисловість, транспорт, зв'язок) керували загальносоюзні народні комісаріати, які не підпорядковувалися урядові республіки. У подвійному підпорядкуванні – Раднаркому УРСР і відповідним народним комісаріатам СРСР – перебували 10 *союзно-республіканських* народних комісаріатів (харчової промисловості, легкої промисловості, лісової промисловості, земельних справ, зернових і тваринницьких радгоспів, фінансів, внутрішньої торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я). *Республіканськими* залишалися лише чотири народних комісаріати (освіти, місцевої промисловості, комунального господарства, соціального забезпечення).

Як органи державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах, відповідно до Конституції УРСР 1937 р., строком на 2 роки обиралися *Ради депутатів трудящих*. До їх повноважень належало: керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом,

органами управління на своїй території, встановлення місцевого бюджету, забезпечення додержання законів, охорони державного ладу та прав громадян, сприяння зміцненню обороноздатності країни.

Органи державної влади всіх рівнів функціонували під тотальним контролем монополюючої більшовицької партії. Партійні з'їзди, пленуми та інші органи ухвалювали загальнообов'язкові рішення. Жодне рішення державного будівництва не набувало чинності без попередньої згоди партійних органів. Партійними рішеннями затверджувалися на посадах номенклатурні чиновники республіканського, регіонального та місцевого рівня, керівники заводів, банків, установ, організацій та їхніх підрозділів. На місцях функціонували «партійні уповноважені», адміністративно-командні методи роботи яких часто нанівець зводили роль представницьких і виконавчих органів влади.

§2. ПРАВО УКРАЇНИ У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.

Перехід до *нової економічної політики*, яка допускала товарно-грошові відносини і вільну торгівлю, спричинив потребу у правовому регулюванні нових суспільних відносин. На зміну правовому нігілізму перших післяреволюційних років прийшов бурхливий розвиток законодавства. Інтенсивно розвивалися правові норми, що регулювали договірні, трудові, земельні відносини, кооперативну та приватногосподарську діяльність. Водночас у новостворюваному радянському законодавстві виявилось чимало *суттєвих суперечностей і прогалин*. Незаперечним був також і вплив зовнішньополітичного фактора: спроби радянських республік увійти у світову спільноту, які пов'язувалися з Генуезькою конференцією (1922 р.). Усі ці фактори обумовили необхідність проведення першої кодифікації права радянської України.

Протягом 1921 – 1929 рр., було створено кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права: Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю, Кодекс законів про народну освіту, Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс,

Закон про ліси, Цивільно-процесуальний кодекс, Тимчасові будівельні правила, Ветеринарний кодекс, Виправно-трудо-вий кодекс, Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану, Адміністративний кодекс, Статут цивільного будівництва, нова редакція Положення про судо-устрій. Кодифікація в Україні базувалася на принципі єдно-сті радянського законодавства. Основним її методом була рецепція законодавства РСФРР, а дещо пізніше – союзного законодавства.

Цивільне право. Цивільний кодекс (1922 р.) було ухва-лено на основі аналогічного кодексу РСФРР. Радянська дер-жавно-правова система не передбачала широкого цивіль-ного обігу. Тому Кодекс, навіть створений в умовах непу, був порівняно невеликим за обсягом (складався з чотирьох час-тин і 435 статей). Його завдання було врегульовувати май-нові взаємини між громадянами, між ними й державними організаціями та цими організаціями між собою. Проте за-безпечувався пріоритет загальнодержавних інтересів.

Перший розділ «*Загальна частина*» містив основні за-сади Кодексу, а також положення про суб'єкти й об'єкти ци-вільного права, угоди, позовну давність. Цивільна правозда-тність надавалася всім громадянам, не обмеженим судом у правах.

У другому розділі «*Речове право*» містилися норми, які врегульовували право власності, право забудови, право за-стави майна. Кодекс розрізняв три види власності: держа-вну, кооперативну та приватну. Затверджувалося винят-кове право держави на землю, її надра, води, націоналізо-вані підприємства, будівлі, залізниці, зброю, військове спор-ядження, телеграфне майно. Об'єкти державної власності повністю не належали до цивільного обороту. Зазначалося, що предметом приватної власності можуть бути: ненаціона-лізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості із об-меженою відповідними законами кількістю осіб, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, зокрема, золота і срібна монета та іноземна валюта; пред-мети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати за-коном не заборонено, та будь-яке не вилучене із приватного обороту майно.

Наступний розділ «Зобов'язальне право» містив норми про зобов'язання з договорів та інших зазначених у Законі підстав, зокрема – з безпідставного збагачення та заподіяння шкоди іншій особі.

Четвертий розділ «Спадкове право» допускав спадкування за законом і заповітом у межах загальної вартості спадщини не більш ніж 10 тис. золотих карбованців, за винятком боргів спадкодавця. Якщо ж вартість спадкового майна була більша, проводився поділ або ліквідація перевищеної частки спадщини на користь держави.

Земельне право. *Земельний кодекс 1922 р.* було видано як результат визнання державою неможливості безпосередньо вести сільське господарство. Він був побудований, з одного боку, на принципі державної власності на землю, а з іншого – на основі збереження селянського господарства й визнання за ним певної самостійності в господарюванні. Кодекс *складався* з основних засад і чотирьох частин: I. Про трудове землекористування; II. Про міські землі; III. Про державне земельне майно; IV. Про переселення.

Кодекс проголошував про *скасування «назавжди» приватної власності на землю, надра, води і ліси* й перехід їх у власність держави. Купівля, продаж, заповіт, дарування, застава землі заборонялися, а особи, винні у порушенні цієї заборони, «окрім покарання кримінальним порядком» позбавлялися землі. *Право користування* землями сільськогосподарського призначення надавалося: а) трудовим хліборобам та їх об'єднанням; б) міським селищам; в) державним установам і підприємствам. Перевага віддавалась *колективним формам землекористування*: земельним громадам, сільськогосподарським комунам, артілям, добровільним об'єднанням дворів.

Трудове право. *Кодекс законів про працю 1922 р.* був створений відповідно до Кодексу законів про працю РСФРР. Він містив 17 розділів, у яких детально регулювалися трудові відносини, організація праці, її оплата й охорона в умовах нової економічної політики.

У загальній частині встановлювалося, що норми Кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом.

Вони є обов'язковими для всіх підприємств, установ і господарств (державних, громадських та приватних), а також усіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду. Усі договори й угоди про працю, які погіршували умови праці порівняно з нормами Кодексу, вважались недійсними.

Другий розділ до основи найму і надання робочої сили покладав принцип добровільної згоди працівника. *Третій розділ* зберігав від часів воєнного комунізму норму, яка дозволяла уряду або органам, ним уповноваженим, залучати громадян до трудової повинності у виняткових випадках (стихійне лихо, нестача робочої сили для виконання найважливіших державних завдань). Установлювалось, що не підлягають залученню до трудової повинності особи, молодші за 18 років, чоловіки старші за 45, а жінки – за 40 років, тимчасово непрацездатні особи, вагітні жінки, інваліди тощо.

Четвертий і п'ятий розділи визначали основними формами залучення до праці колективний та трудовий договори, встановлювали порядок їх укладання та наслідки їх порушень.

Десятий розділ регулював робочий час. Встановлювався 8-годинний робочий день. Для осіб у віці від 16 до 18 років, для осіб розумової і конторської праці і тих, хто працював на підземних роботах, тривалість робочого часу не могла перевищувати 6 годин. Для осіб з особливо тяжкими та шкідливими для здоров'я умовами праці встановлювався скорочений робочий день. Понаднормова робота, зазвичай, не допускалася. *Одинадцятий розділ* урегульовував надання всім працівникам щотижневого тривалого відпочинку не менш як 42 години. Дні такого відпочинку могли призначатися місцевими відділами праці за узгодженістю із профспілками як у неділю, так і в інші дні тижня, зважаючи на національно-релігійний склад працівників.

Дванадцятий і тринадцятий розділи регламентували питання, пов'язані з учнівством, працею жінок і неповнолітніх; *чотирнадцятий* містив норми про охорону праці. У *п'ятнадцятому розділі* йшлося про профспілки та їх органи на підприємствах, в установах і господарствах. Визначались права й обов'язки профспілкових організацій, обов'язки адміністрацій щодо сприяння роботі профспілок.

Шістнадцятий розділ встановлював порядок розгляду і розв'язання трудових спорів та справ про порушення трудового законодавств. Останній, сімнадцятий розділ, врегульовував питання про соціальне страхування осіб найманої праці. Система «соцстраху» передбачала надання різних видів допомоги (при захворюванні, тимчасовій втраті працездатності, безробітті, інвалідності, доглядом за хворим членом сім'ї тощо).

Кримінальне право. Кримінальний кодекс 1922 р. був розроблений на основі Кримінального кодексу РСФРР. Він складався із двох частин – Загальної (5 глав) і Особливої (8 глав), що містили 227 статей. У Загальній частині встановлювалося завдання Кримінального кодексу: правовий захист держави від злочинів і від суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винуватих покарання або інших заходів соціального захисту.

Метою покарання та інших «заходів соціального захисту» було: а) загальне попередження нових порушень як із боку порушника, так і з боку нестійких елементів суспільства; б) пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; в) позбавлення злочинця можливості вчинення подальших злочинів. Призначення покарання здійснювалося судовими органами на основі соціалістичної правосвідомості, статей Кодексу.

Зазначалось, що кримінальна відповідальність особи настає лише за наявності *вини*, котра мала дві форми – умисел і необережність. Проте, припускалася можливість визнання злочином певного діяння, не передбаченого кримінальним законом, чим, власне, закріплювався *інститут аналогії* (ст. 10). До основи визначення міри покарання покладалися ступінь і характер небезпеки як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину. При *визначенні міри покарання суд мав враховувати*: а) чи спрямовувався злочин на поновлення влади буржуазії; б) чи спрямовувався злочин проти держави або окремої особи; в) чи було вчинено злочин у стані голоду та нужденності; г) чи вчинено злочин із корисних мотивів та ін. (ст. 25). За цими критеріями злочини, вчинені представниками «нетрудових класів», вважалися суспі-

льно небезпечними, що було достатньою підставою для застосування жорсткіших санкцій.

Поряд із вчиненням злочину підставою кримінальної відповідальності могла бути власне *«соціальна небезпечність особи»*, пов'язана або з її минулою злочинною діяльністю, або за наявності зв'язків із злочинним середовищем. Відповідно до ст. 49 соціально небезпечні особи позбавлялися права перебувати в певних місцевостях УСРР терміном на 3 роки. Уперше в Кодексі було визначено норми про крайню необхідність, давність, сукупність злочинів, зарахування у термін позбавлення волі попереднього ув'язнення та ін.

До видів покарання та «засобів соціального захисту» зараховували: вигнання за межі УСРР, позбавлення волі (на термін від 6 місяців до 10 років), умовне засудження, штраф, конфіскацію майна (повністю або частково), громадський осуд, звільнення з посади та ін. Зазначалося, що у справах, які розглядалися революційними трибуналами, за передбаченими статтями Кодексу 36 складами злочину могла застосовуватися смертна кара у виді розстрілу. Виняток становили особи, які не досягли 18 років, вагітні жінки та випадки, коли з часу вчинення злочину минуло п'ять років.

В Особливій частині визначалися види злочинів, їх склади і санкції. Передбачалися такі види злочинів: державні, які поділялися на контрреволюційні і проти порядку управління; посадові; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські; проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи; майнові; військові; порушення правил, що стосуються охорони народного здоров'я, суспільної безпеки та громадського порядку. На відміну від КК РСФРР Особлива частина КК УСРР містила додатково 11 статей і встановлювала суворішу відповідальність за деякі види злочинів (наприклад, за порушення законодавства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та ін.).

Кримінальний кодекс 1927 р. відображав зміни у кримінальному праві, спричинені ухваленням *загальносоюзного кримінального законодавства*, зокрема постанови ЦВК СРСР «Про зміну основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» і «Положення про злочини державні» від 25 лютого 1927 р. та ін.

У Загальній частині КК УСРР 1927 р. було уточнено поняття умисного злочину, вдосконалювалися критерії визначення розміру санкцій за злочини неповнолітніх, впроваджувалося поняття давності виконання вироків, встановлювався інститут зняття судимості.

Проте деякі зміни *посиливали кримінальну репресію*. Так, у визначенні поняття злочину не вказувалася нормативна ознака – передбаченість діяння у законі. У Кодексі передбачалося вислання за рішенням суду соціально небезпечних осіб, зокрема, і тих, що не вчинили конкретного злочину. Зазначалося, що, в разі відсутності у КК прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання або інші міри соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають схожі за важливістю і характером (ст. 7). Отже, *розвивався і вдосконалювався інститут аналогії кримінального закону*.

Термін «покарання» було замінено терміном «*заходи соціального захисту*», мета яких полягала у захисті радянської держави від злочинних посягань.

До Особливої частини, *на відміну від КК 1922 р.*, було внесено статті про злочини проти порядку управління, нові норми щодо охорони державного майна, а також майна громадських організацій і окремих громадян. Поняття посадового злочину було поширене на відповідних працівників кооперативних і громадських організацій. Встановлювалася кримінальна відповідальність за умисне банкрутство. Значно розширилося поняття контрреволюційного злочину. Збільшились санкції за злочини, вчинені групою осіб. Посилена суворість кримінальних санкцій. Так, смертна кара передбачалася за 45 складів злочинів.

Кримінально-процесуальний кодекс 1922 р. складався з 6 розділів, 32 глав, які містили 481 статтю. *Перший розділ* визначав загальні положення про склад суду, підсудність, докази, судові терміни та витрати. *Другий розділ* містив норми щодо провадження слідства: заведення кримінальної справи, дізнання, пред'явлення обвинувачення, допит обвинуваченого, свідків, експертів, оскарження дій слідчого та ін. *Третій розділ* урегульовував процедуру провадження в суді, *четвертий* – у революційних трибуналах, *п'ятий* –

провадження у порядку вищого судового контролю Наркомюсту. Останній, *шостий, розділ* визначав порядок виконання вироків.

КПК УСРР 1922 р. проголошував *демократичні принципи кримінального процесу*: змагальність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Встановлювалося, що злочинність і караність діяння визначається кримінальним законом, який існував на момент вчинення злочину. Водночас наголошувалося, що закони, які скасовують злочинність діяння чи пом'якшують його караність, мають зворотну силу.

Принципове значення мало положення, що «ніхто не може бути позбавлений волі та взятий під варту інакше, як у зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку». Докладно регламентувалася діяльність органів дізнання і попереднього слідства; віддання до суду, судовий розгляд, постановлення вироку, його оскарження і перегляд. Проголошувалася публічність усіх судових засідань, за винятком випадків, що потребували збереження військової чи державної таємниці. До зали судового засідання не допускалися також особи, молодші за 14 років.

Проте демократичні норми кримінального процесу не завжди втілювалися в життя. КПК УСРР не передбачав участі захисника у попередньому слідстві. Чинність ряду статей КПК не поширювалася на справи, які розглядалися губерньськими революційними трибуналами, зокрема коли обвинувальний висновок не вручався, а лише оголошувався обвинуваченому під розписку за 24 години до суду.

Кримінально-процесуальний кодекс 1927 р., порівняно з КПК 1922 р., доповнювався новими положеннями, які відображали *тенденцію посилення впливу держави на суспільство*. Органам слідства, дізнання, прокуратури й суду заборонялося відмовляти в прийнятті до свого провадження кримінальної справи або припиняти кримінальну справу про суспільно небезпечне діяння на тій підставі, що у Кримінальному кодексі не було цього складу злочину. Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство *підкріплювало застосування принципу аналогії закону у кримінальному праві*.

Значно розширилися права органів дізнання, зокрема, вони отримали право направляти до суду справи, щодо яких попереднє слідство не було обов'язковим. *Звужувалося право на захист*. Захисник мав право вступити в процес лише на стадії судового розгляду, а у справах про контрреволюційні злочини його могли допитати як свідка. Деякі справи підлягали розгляду надзвичайними судами і революційними трибуналами. Норми КПК уже не поширювалися на органи дізнання ДПУ.

В умовах відмови від непу було ухвалено ще *кілька кодифікаційних актів*:). Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання у 1929 – 1930 рр. семитомного Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

§3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА НАДЗВИЧАЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО 30-Х РОКІВ

Перетворення, за висловом Леніна, «Росії непівської у Росію соціалістичну» спричинило значні змін у правовій системі. Зовні відбувалася демократизація у *конституційному праві*, що забезпечувалося переходом від дії Конституцій СРСР 1924 р. та УСРР 1929 р. до Конституцій СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. Але безпосередньо нормами конституційного права було монополізовано владу більшовицької партії, суттєво обмежено незалежні від держави сфери соціально-економічного, культурно-громадського та приватного життя. Відбулося зростання партійного апарату з державним, сформовано нову кадрову номенклатуру. Після нетривалої непівської відлиги СРСР перетворився на тоталітарну державу. Сталінське гасло про посилення класової боротьби із просуванням до соціалізму стало кривавим мечем у руках керуючої верхівки, засобом варварського терору проти власного народу.

Затверджена XI Всеукраїнським з'їздом Рад 15 травня 1929 р. Конституція УСРР містила 82 статті і складалася з 4 розділів: 1) Загальні засади; 2) Організація Радянської влади; 3) Про виборчі права; 4) Про бюджет УСРР; 5) Про герб, прапор і столицю УСРР. Принципове значення мали

статті, де заявлялося про входження України до СРСР. «Українська соціалістична радянська республіка, – зазначалося в ст. 2, – заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма радянськими республіками і, на підставі постанов VII Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і договору про утворення Союзу радянських соціалістичних республік, творить з ними, на засадах цілковитої доброхитності та рівноправності, Союз радянських соціалістичних республік». Причому, як зазначалося у ст. 3, УСРР входить до складу СРСР «як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу». Проте закріплення на конституційному рівні принципу верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства перетворювало на міф залишені за республікою суверенні права (територіальне верховенство, здійснення власного законодавства й управління, прийняття до громадянства УСРР тощо).

Конституція визначала основні завдання диктатури пролетаріату, що полягали в остаточному подоланні буржуазії, знищенні експлуатації людини людиною та побудові комунізму, «коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади». Проголошені певні права й свободи людини стосувалися лише трудящого люду. Так, особи, що застосовували найману працю, жили з нетрудового прибутку, відсотків із капіталу, прибутків із підприємств, надходжень із майна, приватні крамарі, служителі культу не мали жодних політичних прав. Отже, УСРР за своєю формою, змістом і призначенням визначалася Конституцією як суто класова організація.

Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад 30 січня 1937 р. затвердив нову Конституцію УРСР, в основу якої була покладена Конституція СРСР 1936 р. Вона містила 146 статей, об'єднаних у 13 розділів: 1) суспільний устрій; 2) державний устрій; 3) найвищі органи влади УРСР; 4) органи державного управління УРСР; 5) найвищі органи державної влади Молдавської АРСР; 6) органи державного управління Молдавської АРСР; 7) місцеві органи державної влади; 8) бюджет УРСР; 9) суд і прокуратура; 10) основні права й обов'язки громадян; 11) виборча система; 12) герб, прапор,

столиця; 13) порядок зміни Конституції. Наведений перелік розділів Конституції свідчить про те, що вона мала відверто етатичну спрямованість і абсолютизувала державу.

УРСР визначалась як соціалістична держава робітників і селян. Політичну основу республіки становили Ради депутатів трудящих, економічну – соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що має форму державної та кооперативно-колгоспної власності. Проте законом допускалося й дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке мало ґрунтуватися на особистій праці та відсутності експлуатації чужої праці.

Абсолютна більшість державно-владних повноважень була віднесена до відання загальносоюзних органів. Положення ст. 14, де зазначалося, що «Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік», внаслідок відсутності механізму такого виходу мало декларативний характер.

Уперше на конституційному рівні визначався порядок створення судових і прокурорських органів, заявлялося про незалежність суддів, відкритий характер розгляду справ із забезпеченням обвинуваченому права на захист, що було ширмою за умов масових репресій.

Конституція УРСР 1937 р., проголосивши принцип соціалізму «від кожного – за його здібністю, кожному – за його працею», намагалася зовні максимально збільшити подібність радянського державного устрою до устрою демократичних держав. Так, було *декларовано* свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла і листування, свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди та інші права особи і громадянські свободи. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими; проголошувалося загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні.

Реально ці норми не функціонували, їх справжнім призначенням було маскування перед світовою спільнотою і власним народом злочинної сутності тоталітарного ре-

жиму. *Права і свободи людини були несумісними з масовими репресіями, що з кінця 20-х років розпочалися в Україні, а з 1934 р. – на решті території СРСР.*

Держава лише певною мірою забезпечувала такі «соціалістичні завоювання» трудящих, як право на працю, відпочинок, освіту, на матеріальне забезпечення у старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності. Так, найчисленніша верства населення – колгоспники фактично не користувалися правом на відпочинок, на матеріальне забезпечення за старістю, на випадок хвороби і втрати працездатності. Проголошене Конституцією УРСР право на працю фактично було обов'язком працювати. Право виставляти кандидатів у депутати належало лише органам комуністичної партії або іншим нею фактично керованим громадським організаціям: профспілкам, кооперативним організаціям, об'єднанням молоді, культурним товариствам. Незважаючи на свій формально демократичний характер Конституція 1937 р. позбавляла громадян права створювати вільні політичні об'єднання і законодавчим шляхом легалізувала монопартійну систему. Відповідно до ст. 125 «найбільш активні й свідомі громадяни з лав робочого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка... являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

Головними завданнями *цивільного права* було забезпечення безроздільного панування та охорона державної власності, зміцнення централізації і плановості народного господарства. Державою-монополістом непомірно завищувалися ціни на промислові товари і занижувалися на сільськогосподарську продукцію. Встановився стійкий пріоритет плану над ринком.

Одним із перших заходів на шляху до *забезпечення централізованого планового керівництва народним господарством* стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. «Про кредитну реформу». Відповідно до неї значно посилилася роль Державного банку, відбулася реорганізація Всеросійського та Всеукраїнського кооперативних банків, сільськогосподарських банків, сільськогосподарських кре-

дитних спілок. Всупереч принципам госпрозрахунку запроваджувалося пряме банківське кредитування, скасовувалися комерційне кредитування та вексельний обіг. Банки почали надавати кредити згідно з банківським кредитним планом лише на цілі, передбачені виробничо-фінансовим планом підприємств. У такий спосіб систему кредитування було поставлено в залежність від планових завдань держави.

Договори між суб'єктами господарювання укладалися лише у межах *планових завдань* на підставі загальносоюзних актів про договірні кампанії. Так, Постановою РНК УСРР від 26 червня 1932 р. категорично заборонялося одностороннє розірвання або зміна договорів. Постанови РНК СРСР про порядок укладання договорів на 1933 і 1934 р. встановлювали загальні форми і конкретний зміст договорів, регламентували питання сплати пені, неустойки, штрафу, відшкодування збитків у разі невиконання договірних зобов'язань. Із метою посилення планового керівництва поставками застосовувалися *«протокольні угоди»*, *«основні умови поставки»* між центрами господарських систем, в яких визначався порядок укладання та основний зміст майбутніх прямих договорів. У разі поставок деяких видів продукції (метали, металопродукція тощо) на підставі адміністративних актів (планових завдань, наказів) зобов'язання виникали безпосередньо з них.

На посилення відповідальності за своєчасне виконання зобов'язань спрямовувалася постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р., що встановлювала термін у півтора роки позовної давності у спорах між державними, кооперативними і громадськими установами, підприємствами і організаціями.

Певна увага приділялася розвитку й охороні власності кооперативних організацій. Так, постановою ЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1935 р. заборонялося вилучати будь-яке їхнє майно, а вирішення цих питань було віднесене до виняткової компетенції уряду республіки.

Хоча в Цивільному кодексі формально зберігалася право приватних осіб вступати до акціонерних торговельних і промислових товариств, на підставі ст. 1 цього кодексу

приватногосподарська діяльність і пов'язані з нею майнові права не охоронялися законом, як такі, що суперечили їхньому соціально-господарському призначенню. Актами союзнаї влади приватний капітал витіснявся з економіки. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю від 20 травня 1932 р. приватним торговцям було заборонено відкривати магазини і лавки. Порушникам загрожувало покарання у вигляді позбавлення волі від 5 до 10 років. У результаті існування приватної господарської діяльності з кінця 20-х років поступово припинялося, а в середині 30-х років вона практично зникла.

Конституція 1937 р. остаточно закріпила перемогу державної власності в економіці. Зокрема, у ст. 4 зазначалося, що «економічну основу УРСР становить соціалістична система господарства та соціалістична власність на знаряддя й засоби виробництва, що утвердилася внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і експлуатації людини людиною»

Зміни у *трудоному праві* були спричинені новими завданнями в галузі регулювання праці, спрямованими на підвищення її продуктивності. Згідно із змінами і доповненнями до Кодексу законів про працю 1922 р., внесеними постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 р., робітники і службовці промисловості й транспорту переводилися на *7-годинний робочий день*. Більшість підприємств і установ працювали за *безперервним робочим тижнем*, працівники згідно з чергою одержували вихідні дні у різні дні тижня. Заробітна плата в її основних формах (відрядній, погодинній, преміальній) нараховувалася залежно від професійної кваліфікації працівника.

Із метою *зміцнення трудової дисципліни* влада вдається до жорстких санкцій. Так, за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 22 листопада 1932 р. внаслідок неявки на роботу без поважної причини працівника звільняли з роботи, що спричиняло й позбавлення житлової площі, якщо працівник користувався житлом цього підприємства. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 27 квітня 1934 р. на підставі аналогічної загальносоюзної постанови було внесено зміни

до КЗпП, якими встановлювалося, що в разі невиконання працівником встановленої норми виробітку з його вини оплата праці здійснюється за кількістю і якістю виробленої продукції, тобто без забезпечення мінімального заробітку. У 1938 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за прогули, а 1940 року – за запізнення на роботу. У 1940 р. працівникам заборонялося переходити з одного підприємства на інше та звільнятися з роботи за власним бажанням.

На зміцнення трудової дисципліни спрямовувалося ухвалення Статутів про дисципліну: 1933 р. на залізничному транспорті, в органах юстиції; у 1934 р. – на водному транспорті; 1935 р. – в органах зв'язку, у сфері електроенергетики. У 1938 р. було запроваджено єдині трудові книжки, в яких фіксувалася вся трудова діяльність працівників.

Водночас вживаються заходи щодо *стимулювання працівників*. Відповідно до постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. запроваджується диференційований підхід залежно від стажу роботи і кваліфікації працівника при виплатах допомоги за державним соціальним страхуванням, запроваджуються надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 грудня 1938 р. встановлюється звання Героя Соціалістичної Праці, запроваджуються медалі «За трудову доблесть», «За трудову відзнаку».

Перехід до суцільної колективізації спричинив суттєві зрушення у *колгоспному та земельному праві*. В основі цих змін було *створення видимості законності широкої кампанії розкуркулення на селі*. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством» заборонялося орендувати землю і використовувати найману працю в сільському господарстві й запроваджувалася конфіскація засобів виробництва у куркулів.

Ці заходи були конкретизовані у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації». Обласним виконкомом надавалося право конфісковувати

майно куркулів і передавати його у фонди колгоспів як вступний внесок батраків та бідняків.

На спричинений конфіскаціями масовий забій селянами власної худоби влада відреагувала посиленням репресій. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 січня 1930 р. куркулів, що здійснювали «хижацьке різання худоби», а також підбурювали до цього інших селян, позбавляли права користуватися землею з конфіскацією худоби і реманенту та одностороннім притягненням до кримінальної відповідальності.

На підставі положення ЦВК і РНК СРСР від 23 лютого 1930 р. запроваджувалася репресивна податкова політика щодо заможних селянських господарств. Єдиний сільгосподаток з куркулів, залежно від розміру господарства, становив від 30 до 70 % доходів.

Конкретні *санкції проти куркульських господарств* передбачалися постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з постановою господарства, що підлягли ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали господарства, дії членів яких кваліфікувалися як організація і участь в антирадянських виступах і терористичних актах (засуджувалися до ізоляції у в'язницях і таборах); до другої – ті, хто чинив менш активний опір (підлягали висилці з сім'ями до північних районів); до третьої – ті, хто не чинив опору розкуркуленню (одержували зменшені ділянки за межами колгоспів). Ці злочинні рішення втілювались у життя таким чином, що з України виселяли найбільшу кількість родин. Так, відповідно до наказу ОДПУ СРСР № 44/21 від 2 лютого 1930 р. у північних районах для сімей, виселених із України, призначалася переважна більшість місць (50 000 із загальної кількості 70 000). Загалом у результаті репресивних заходів було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, що спричинило фактичне знищення найзаможнішого прошарку селянства.

Безроздільне панування колгоспного ладу вимагало створення відповідної нормативної бази. *Правові основи діяльності колгоспів* визначалися Статутами сільськогоспо-

дарської артілі, розробленими в 1930 році і 1935 році, Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах 1933 р., постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Попри задекларований принцип добровільності вихід із колгоспу обмежувався усупільненням земельних ділянок, які вже не поверталися селянам. Встановлювалися безстрокове користування колгоспів землею, визначалися плани обов'язкових поставок колгоспами державі продукції. За умови вироблення обов'язкового мінімуму трудоднів колгоспникам дозволялося мати незначні за розмірами присадибні ділянки, корову та невеличку кількість дрібної худоби і птиці.

Такі «соціалістичні» експерименти на селі спричинили надзвичайно тяжкі і трагічні наслідки – *голодомор 1932 – 1933 рр.* У літературі останніх років наводяться переконливі дані про цілеспрямований і навмисний характер цієї варварської акції. Урожай в Україні 1933 р. був вищим за попередні роки і становив 33 пуди зернових культур на душу населення (у всьому СРСР ця цифра була 28 пудів).

Мільйонні жертви стали наслідком злочинної політики більшовицького режиму. Завершення в 1931 – 1932 рр. насильницької колективізації на селі значно спростило конфіскацію за зразком «воєнного комунізму» хліба та інших сільгосппродуктів. На підставі рішень партійної верхівки, які було відтворено в сумнозвісній постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», райвиконкомам надавалося право перераховувати в органи хлібозаготівлі всі колгоспні насіннєві, продовольчі та фуражні фонди, а також стягувати штрафи продовольством із колгоспників та одноосібників, які заборгували за хлібозаготівлями. У той час, як люди в українських селах вмирали від голоду, на елеваторах, а то й просто неба гнили тисячі тонн хліба, вилученого для вивезення за кордон.

Сімейне право характеризується посиленням втручання держави у справи сім'ї. Так, у Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану 1926 р. було внесено *доповнення*, які передбачали можливість відібрання у батьків дітей у разі неналежного нагляду за ними і передачу їх до дитячих будинків. Постановою ЦВК і РНК

СРСР від 27 червня 1936 р. заборонялися аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним сім'ям, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. У Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану постановою ЦВК і РНК УСРР від 4 серпня 1936 р. були внесені зміни, що визначали частку сплачуваних аліментів: на одну дитину – 25%, на двох – 33 %, на трьох і більше – 50 % заробітку відповідача. Значно збільшився розмір сплати за реєстрацію розлучення.

Суттєві деформації, пов'язані з посиленням кримінальної репресії, відбувалися у *кримінальному праві*. Ця тенденція позначилася на *посиленні покарання за злочини проти держави*. Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. статтею про зраду Батьківщини було доповнено Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління). ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 20 липня 1934 р. повністю внесли ці доповнення до КК УСРР. Зрада Батьківщини, що кваліфікувалася як «дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території» каралася розстрілом з конфіскацією всього майна, а за обставин, що пом'якшували провину, – позбавленням волі на термін до 10 років. Цією постановою утверджувався *принцип колективної відповідальності* у кримінальному праві. Так, у разі втечі військовослужбовця за кордон, члени його сім'ї, які знали про втечу, за недонесення каралися позбавленням волі від 5 до 10 років із конфіскацією усього майна. Інші повнолітні члени сім'ї, що проживали разом із зрадником, позбавлялися виборчих прав і виселялися у віддалені райони Сибіру на 5 років.

Розширювався перелік *злочинів проти порядку управління*, до яких належали: дезорганізація транспорту, порушення правил міжнародних польотів, незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, підробка паспортів та порушення правил паспортної системи тощо. За ці злочини передбачалися санкції у вигляді позбавлення волі на тривалі терміни, а коли їх кваліфікували як такі, що мають явно злісний характер, – розстріл.

Репресивний характер норм кримінального законодавства постійно посилювався. Так, постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. термін покарання за особливо небезпечні державні злочини (шпигунство, шкідництво, диверсію) було збільшено з 10 до 25 років.

Велика увага приділялася *боротьбі із замахами на соціалістичну власність*. Так, «на вимогу робітників і колгоспників» ЦВК і РНК СРСР постановою від 7 серпня 1932 р. ухвалили Закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Встановлювалися жорстокі покарання (розстріл, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на термін не менше 10 років із конфіскацією всього майна) за розкрадання державної і колгоспно-кооперативної власності. Невизначеність суворих санкцій, ні щодо розмірів викраденого майна, ні щодо способів викрадання, надавала можливість надто широко застосовувати норми цього закону. В умовах голодомору за цим законом до кримінальної відповідальності притягалися селяни і навіть діти, які збирали колоски на полях. Тому в народі він дістав назву закону «про п'ять колосків». Встановлювалося також покарання у вигляді від 5 до 10 років концентраційних таборів за антиколгоспну агітацію, насильство та загрозу насильства щодо колгоспників із боку «куркульських та інших антисуспільних елементів». До осіб, засуджених за цим законом, не застосовувалася амністія.

Ряд змін у КК УСРР спрямовував на боротьбу із *злочинами у господарській сфері*. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 лютого 1930 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних товарів. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 грудня 1932 р. спекуляція каралася позбавленням волі на термін не менш 5 років із конфіскацією всього або частини майна. Постановами ЦВК і РНК СРСР від 25 липня 1934 р., ВУЦВК і РНК УСРР від 23 серпня 1934 р. передбачалися суворі санкції (позбавлення волі до 10 років) за обважування та обмірювання покупців. Із 1935 р. до господарських злочинів почали зараховувати порушення технічного режиму, виробничо-технічної

дисципліни, правил безпеки, куріння, появу у нетверезому стані на виробництві.

Отже, загальною тенденцією розвитку кримінального права було розширення видів та суб'єктів злочинів, застосування суворіших покарань.

У результаті деформації *кримінально-процесуального законодавства* фактично було ліквідовано демократичні засади судочинства. Так, відкрито нехтувала принципи усності, гласності, змагальності постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка постановою ВУЦВК від 9 грудня 1934 р. була повністю внесена до КПК УСРР. Зокрема, попереднє слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався обвинуваченому за 24 години до розгляду справи. Обвинувач і захисник усувалися від розгляду справи. Касаційне оскарження і подання клопотання про помилування з цих справ не допускалося. Вирок (розстріл) виконувався негайно. Зазначений надзвичайний порядок судочинства постановою ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. поширювався також на розгляд справ про шкідництво і диверсії.

Загалом система репресивно-каральних органів функціонувала за власними інструкціями, нехтуючи нормами кримінально-процесуального права. Як роз'яснював Сталін у шифрограмі секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам управлінь НКВС від 10 січня 1939 р., «застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущене з 1937 р. за дозволом ЦК ВКП(б)». На тлі масових репресій мало що вирішували окремі спроби поліпшити попередню підготовку справ, зокрема впровадження постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р. інституту підготовчих засідань.

§4. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Судова система республіки протягом 20 – 30-х років знавала істотних змін. Початок її реформуванню поклала

постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., яка затвердила Положення про судоустрій УСРР. Скасовувалися революційні трибунали й існуючі до цього судові органи у різноманітних складах. Встановлювалася *єдина система народних судів: народний суд (у межах повітового або міського району) – губерньський суд – Верховний Суд УСРР*.

Окрім того, «тимчасово» діяли спеціальні суди: а) військові трибунали – у справах про злочини проти Червоної Армії; б) військово-транспортні трибунали – у справах про особливо небезпечні злочини, що загрожували транспорту; в) особливі трудові сесії народних судів – у справах про злочини, що стосувалися порушень Кодексу законів про працю; г) центральна та місцеві арбітражні комісії – у майнових спорах між державними органами.

Головною ланкою судової системи був *народний суд* у складі постійного народного судді або того ж постійного судді і двох народних засідателів. *Губерньський суд* розглядав підсудні йому справи і здійснював функцію нагляду за всіма судовими установами на території губернії, окрім військових та військово-транспортних трибуналів. *Верховний Суд УСРР* здійснював судовий контроль за всіма судовими установами УСРР, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, розглядав у касаційному порядку справи, вирішені губерньськими судами та у порядку нагляду – справи, вирішені будь-яким судом республіки, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, як суд першої інстанції – справи особливої важливості.

Нагляд за дотриманням законів, безпосередній нагляд за попереднім слідством та дізнанням, підтримання звинувачення на суді здійснювала державна прокуратура.

Із метою забезпечення трудящим юридичної допомоги у цивільних справах та здійснення захисту у кримінальних справах при губерньських судах створювалися *колегії захисників*.

Для забезпечення виконання судових рішень при губерньських та народних судах діяли судові виконавці. При судових установах працював державний *нотаріат*.

Положення передбачало створення інституту *народ-*

них слідчих при відповідних слідчих дільницях, кримінальних відділеннях губернських судів, Верховному Суді УСРР, відділі з розслідування найважливіших справ прокуратури Наркомюсту.

Положення про судоустрій УСРР 1922 р. було основою подальших реформ судової системи. Певні зміни у зв'язку із ухваленням у 1924 р. Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік та переходом на триступеневу систему управління внесло Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 р. Згідно з ним запроваджувалася єдина система судових установ: *народний суд – окружний суд – Верховний Суд УСРР*. У Молдавській АСРР запроваджувались народні суди і Головний суд Молдавської АСРР. Продовжували працювати й спеціальні суди: арбітражні комісії, судово-земельні комісії тощо. Справи про військові і деякі інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядалися військовими трибуналами, що створювалися при всіх військових об'єднаннях. Порядок їх діяльності визначався схваленим у 1926 р. ЦВК і РНК СРСР Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру.

Подальші зміни й доповнення у судовій системі спричинило видання нового Положення про судоустрій УСРР, яке було затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р. Воно зберігало існуючу єдину систему судових установ та спеціальні суди. *Окружні суди* мали таку структуру: а) пленум; б) цивільний відділ; в) кримінальний відділ; г) надзвичайна сесія; д) особлива сесія у справах про неспроможність кооперативних організацій. Положення визначало й склад *Верховного Суду*: президія, пленум, колегії, надзвичайні сесії. *Народні судді* обиралися з'їздами та пленумами міських рад.

Для посилення боротьби зі службовими проступками і провинками державних органів відповідно до Положення про дисциплінарні суди від 3 лютого 1926 р. при окружних виконкомах створювалися дисциплінарні суди (при ВУЦВК – *Головний дисциплінарний суд*), які проіснували до 1928 р. Дрібні кримінальні і цивільні справи розглядалися створеними на заводах, фабриках і в державних установах *громад-*

ськими (товариськими) судами та примиренськими камерами, що функціонували при сільських і селищних радах. Організаційно-правові засади їх діяльності врегульовувалися Положенням про громадські суди і примиренські камери від 19 червня 1929 р. Склад громадських судів щорічно обирався загальними зборами робітників і службовців. Голова примиренської камери та його заступник обиралися сільською, селищною радою, а члени-засідателі – загальними зборами виборців. Громадські суди й камери мали право накладати такі стягнення, як попередження, громадський осуд, відшкодування збитків, штраф до 10 крб.

Ліквідація округів і перехід до двоступеневої системи управління спричинили скасування у жовтні 1930 р. окружних судів і створення міжрайонних судів. Реорганізована судова система мала такий вигляд: *народний суд – міжрайонний суд – Верховний Суд УСРР*. У травні 1932 р. міжрайонні суди ліквідовуються у зв'язку з утворенням районів і переходом на триступеневу систему управління. Запроваджується нова судова система: *народний суд – обласний суд – Верховний Суд УСРР*.

Народні суди продовжували бути основною ланкою судової системи й розглядали більшість цивільних і кримінальних справ. Вони функціонували колегіально у складі народного судді та двох народних засідателів. Склад народних судів щорічно обирався районними з'їздами рад, а в містах і селищах – пленумами міських і селищних рад. На народних суддів покладалося також виконання нотаріальних функцій, керівництво роботою судових виконавців.

Обласні суди (Головний суд МАСРР) переглядали у касаційному порядку і порядку нагляду вироки, ухвали й постанови у кримінальних і цивільних справах народних судів як суди другої інстанції. Вони були також і судами першої інстанції у певних кримінальних і цивільних справах. Обласні суди здійснювали функції судового нагляду, контролю за нотаріальними органами. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1934 р. їм були безпосередньо підпорядковані народні суди, колеги захисників, нотаріат та допоміжні судові підрозділи. Склад обласних судів щорічно обирався обласними виконкомами.

Верховний Суд УСРР розглядав у першій інстанції кримінальні й цивільні справи, віднесені до його підсудності, переглядав у касаційному порядку судові справи, розглянуті обласними судами та Головним судом Молдавської АСРР. Найвищий суд України мав також право переглядати судові справи, які були у провадженні в усіх судових установах республіки. До його функцій належало й тлумачення законів республіки з питань судоустрою та судочинства.

Подальший розвиток судової системи відбувався на основі Конституції УРСР 1937 р., в якій зазначалося, що «правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами». За Конституцією розгляд справ у всіх судах був відкритий; крім випадків, спеціально передбачених законом, — здійснювався за участю народних засідателів. Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою терміном на 5 років, обласні суди — обласними Радами також на 5 років, народні суди — громадянами на основі загального прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на термін 3 роки.

У 30-ті роки значно посилювалися *процеси централізації судової системи* СРСР. У вересні 1933 р. Верховний Суд СРСР отримав право давати вказівки Верховним Судам республік із питань судової практики. У серпні 1934 р. у складі Верховного Суду СРСР було створено судово-наглядову колегію, яка мала право скасовувати або замінити постанови, ухвали, рішення та вироки Верховних Судів союзних республік. Конституція СРСР 1936 р. надала Верховному Суду СРСР статус «вищого судового органу», наділивши його правом нагляду за діяльністю усіх судових органів СРСР і союзних республік. Завершенню процесу централізації судових органів слугувало прийняття 16 серпня 1938 р. Верховною Радою СРСР Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік».

Адвокатура. Відповідно до Положення про адвокатуру УСРР від 2 жовтня 1922 р. при губернських радах народних

судів створювалися губернські колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Членами колегій могли бути особи, які мали не менш як дворічний практичний стаж роботи в органах юстиції або відповідну теоретичну й практичну підготовку. Основною *формою адвокатської діяльності* у 20-ті роки була приватна практика. Із відходом від непу відбувся перехід до колективних форм роботи, що розширило можливості втручання в професійну адвокатську діяльність. *Залежність адвокатури від державних органів ще більше посилилась* із ухвалення 16 серпня 1939 р. РНК СРСР Положення про адвокатуру СРСР. Відтепер практична адвокатська діяльність здійснювалась через *юридичні консультації*. Для керівництва й контролю за колегами адвокатів у структурі Наркомюсту УРСР було створено відділ адвокатури.

У Положенні зазначалося, що колегії адвокатів надають юридичну допомогу у вигляді порад, довідок, роз'яснень тощо, складають заяви, скарги та інші документи на прохання громадян, установ, організацій і підприємств, беруть участь у судових процесах як захисники обвинувачених, представники інтересів відповідачів та інших зацікавлених осіб. Для вступу до адвокатури необхідно було мати юридичну освіту і стаж практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції не менше року. Осіб, які не мали стажу, зараховували до колегії адвокатів стажистами. До колегій зараховували також осіб, які не мали юридичної освіти, але пропрацювали не менше ніж три роки судьями, прокурорами, слідчими або юрисконсультами.

Прокуратура УСРР відповідно до Положення про прокурорський нагляд, затвердженого ВУЦВК 28 червня 1922 р. та Положень про судоустрій УСРР (1922 р., 1925 р.) діяла у складі Наркомюсту УСРР. Нарком юстиції був водночас і прокурором республіки. На місцях функціонували прокуратури губерній, пізніше – прокуратури округів; міжрайонні, міські та дільничні прокуратури; обласні, міські та районні прокуратури.

Функціями прокуратури УСРР були: а) нагляд за законністю дій усіх (крім ВУЦВК і РНК УСРР) органів влади,

господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом кримінального переслідування винних і опротестування постанов, ухвалених із порушенням закону; б) безпосередній нагляд за розкриттям злочинів органами слідства і дізнання, за діяльністю органів ДПУ; в) підтримання обвинувачення в суді; г) участь у цивільному процесі; д) нагляд за правильністю тримання заарештованих під вартою. Відповідно до Положення про судоустрій 1929 р. органам прокуратури передавався слідчий апарат (до цього він перебував у подвійному підпорядкуванні – суду й прокуратури).

Тенденція централізації органів державної влади спричинила створення *Прокуратури СРСР* (23 червня 1933 р.) як самостійного органу, на який покладалося загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік. Прокурор СРСР дістав право перевіряти діяльність органів прокуратури союзних республік, скликав наради прокурорів союзних республік, давав їм вказівки. Невдовзі, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 липня 1936 р. «Про утворення Народного комісаріату юстиції Союзу РСР», була завершена централізація органів Прокуратури СРСР. Усі органи прокуратури союзних республік виводилися зі структури наркоматів юстиції і безпосередньо підпорядковувалися Прокуророві СРСР.

Конституція СРСР 1936 р. поставила на цьому своєрідну «крапку»: «органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР». Конституція УРСР 1937 р. надала Прокуророві СРСР право призначати терміном на 5 років Прокурора УРСР та обласних прокурорів. Районні та міські прокурори призначалися терміном на 5 років прокурором УРСР, але із затвердження Прокурора СРСР.

Значні зміни відбувалися у структурі *адміністративно-політичних органів*. Постановою від 22 березня 1922 р. ВУЦВК (за російським прикладом) скасував Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) та її місцеві органи і утворив при НКВС *Державне політичне управління (ДПУ)*. Завданням ДПУ була боротьба з контрреволюційними виступами, шпигунством, бандитизмом тощо. У зв'язку з утворенням

СРСР республіканські ДПУ підпорядковувалися загальносоюзному Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Нове визначення функцій і повноважень цих надзвичайних органів відобразилося у затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р. Положенні про Державне Політичне Управління (ДПУ) УСРР. Згідно із Положенням голова ДПУ при РНК УСРР водночас був і уповноваженим ОДПУ СРСР при уряді України. Незважаючи на те, що справи проти радянського ладу за законом мали розглядатися в судовому порядку, органи ДПУ здійснювали позасудову розправу, застосовували *надзвичайні «силові» методи*.

Постановою ЦВК СРСР від 15 листопада 1923 р. була створена *Судова колегія ОДПУ* (назва цього органу змінювалася). Колегія розглядала справи про диверсії, шкідництво та інші злочини і мала право застосовувати всі міри покарання. Прокурорський нагляд за слідством і дізнанням у політичних справах і у справах про шпигунство набув обмеженого характеру.

В умовах згортання непу і утвердження тоталітарного режиму органи ДПУ набули відверто каральної спрямованості і стали майже неконтрольованими. Із 1930 р. в усіх обласних центрах існували каральні органи – *«трийки»* у складі: начальника управління ОДПУ, обласного прокурора і першого секретаря обкому КП(б)У, які у позасудовому порядку (без ознайомлення із справою, без свідків, без захисту і без підсудного) виносили вироки.

Роль ОДПУ значно посилилася після ліквідації у грудні 1930 р. Наркомату внутрішніх справ УСРР. При ДПУ УСРР було утворено Головне управління робітничо-селянської міліції. На ДПУ додатково покладалися функції забезпечення громадського порядку, охорони державної і колективної власності. Упровадження в цей період паспортної системи органи ДПУ використали для широкомасштабної *«чистки»* міст від *«ворожих елементів»* і селян, котрі тікали з голодуючих районів.

Остаточна централізація репресивно-каральної системи відбулась із створенням 10 липня 1934 р. НКВС СРСР,

до складу якого, замість ліквідованого ОДПУ, ввійшло Головне управління державної безпеки. При НКВС 5 липня 1934 р. було засновано позасудовий орган – *Особливу нараду*, якій надавалося право в адміністративному порядку застосовувати заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі країни. Пізніше ці права були значно розширені аж до застосування вищої міри покарання. Створені республіканські НКВС функціонували на підставі загальносоюзного положення і були філіями центрального репресивного апарату. На місцях продовжували функціонувати «трійки», а з 1937 р. з'явилися і «двійки» (вже без участі перших секретарів обкомів партії).

Органи ДПУ-НКВС сфабрикували десятки гучних політичних процесів («ухил Шумського – Хвильового», «Шахтинська справа», справи «Спілки визволення України», «Українського національного центру» тощо), інспірували хвилі репресій, жертвами яких стали сотні тисяч невинних людей. У трагічні 1932 – 1933 рр. посилювалися репресії проти «шкідників», «буржуазних націоналістів», «ворогів народу», на яких було покладено провину за розруху і голод на селі. «Чистки» були спрямовані насамперед проти інтелектуальної України. На початку 30-х років республіку охопив шалений терор проти так званої націоналістичної контрреволюції, жертвами якого стали тисячі творців українського національного відродження, справедливо названого тепер розстріляним відродженням. Із 240 українських письменників зникло 200, з 85 вчених-мовознавців – 62.

Трагічну долю українців розділили й національні меншини республіки. Органи держбезпеки інспірували справи «Польської військової організації», «Національної спілки німців на Україні» та інші, учасників яких звинуватили в «антирадянській діяльності та зв'язках із іноземними розвідками». У другій половині 30-х років було ліквідовано національні райони і сільради, закрито національні освітні заклади, культурні установи, школи, існування яких кваліфікувалося як «насадження вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу».

Кривавий молох ДПУ-НКВС спрямовувався також

проти політичної еліти, зачіпав як керівні кадри, так і рядових комуністів. Після прибуття у серпні 1937 р. в Україну сталінських емісарів В. Молотова, М. Єжова, М. Хрущова до червня 1938 р. було страчено 17 українських наркомів і майже усіх членів політбюро ЦК КП(б)У (10 з 11) та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У (4 з 5). Репресій зазнали близько 37 % членів КП(б)У, тобто приблизно 170 тис. осіб. У другій половині 30-х років органи НКВС фактично вийшли з-під контролю уряду й вищих партійних органів, підпорядковуючись особисто Сталіну.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які зміни в державному статусі УСРР відбулися внаслідок утворення Союзу РСР?
2. Складіть порівняльну схему вищих і місцевих органів влади й управління України за Конституціями 1929 і 1937 років. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок їх утворення.
3. Складіть порівняльну схему судової системи за положеннями про судоустрій УСРР: а) 1922 р.; б) 1925 р.; в) 1929 р. та Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. Наведіть аргументи щодо значного посилення процесів централізації судової системи в 30-х роках.
4. Розкрийте призначення, функції та зміни в структурі прокурорських органів. Поясніть, у чому полягали завдання створеного замість Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) Державного політичного управління (ДПУ). Охарактеризуйте склад, призначення та повноваження Судової колегії ОДПУ.
5. З'ясуйте, які наслідки щодо централізації репресивно-каральної системи мало створення в 1934 р. НКВС СРСР.
6. Проаналізуйте причини, характерні риси та особливості проведення кодифікації права в УСРР у 20-х роках.
7. Охарактеризуйте процес розвитку цивільного права, що був спричинений здійсненням непу.
8. Розкрийте правові засади власності на землю та землекористування. Охарактеризуйте основний зміст Земельного кодексу УСРР 1922 р. та проаналізуйте зміст актів, спрямованих на створення видимості законності широкою кампанією розкуркулення на селі.
9. З'ясуйте, які зміни до трудового права внесла нова економічна політика. Охарактеризуйте Кодекс законів про працю УСРР 1922 р. та зміни в трудовому законодавстві щодо робочого

часу, та робочого тижня у 30-х роках.

10. Охарактеризуйте завдання та основні інститути кримінального права. Зробіть порівняльний аналіз Кримінальних кодексів України 1922 р. та 1927 р..

11. Розкрийте деформації кримінально-процесуального законодавства у 30-х рр. ХХ ст., внаслідок яких фактично відбулася ліквідація демократичних засад судочинства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2000. – Т. 2. – С. 198-323.

2. Рогожин А. Й. Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 152-262.

3. Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2

ч./В. М. Іванов – К., 2002-2003. – Ч. II. – С. 57-91.

4. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб./П. П. Музиченко – К., 1999. – С. 420-505.

5. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. – К., 1997. – Т. 2. – С. 178-427.

6. Чайковський А. С. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. – К., 2003. – С. 387-462.

Додаткова

1. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917 – 1953 рр.) / О. П. Бенько – К., 1994.

2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр.: У 2 кн. І. Г. Білас – К., 1994. – Кн. 1.

3. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). С. І. Білокінь - К., 1999.

4. Голод 1921 – 1923 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1993.

5. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.

6. В. Греченко В. Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / Греченко В., Ярмиш О. – Х., 2001.

7. Смолій В. А. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. – К., 1996. – Т. 2.

8. А. Г. Слюсаренко Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. – К., 1997.

9. Р. Конквест Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор./ Конквест Р. – К., 1993.

10. І. Б. Усенко Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність./ Усенко І. Б. – Х., 1995.

11. Ю. Шаповал ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи./ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К., 1997.

РОЗДІЛ XI

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 — 1945 РР.)

§ 1. ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ УРСР

Напередодні Другої світової війни західноукраїнські землі перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Правовий статус цих українських територій був різний. Характерні для польського ставлення до українців насильницька асиміляція, репресивні акції, національне гноблення тощо були в пом'якшеному вигляді властиві для внутрішньої політики Чехословаччини і в жорсткішій формі виявилися в Румунії. Драматизм і трагічність ситуації полягали в тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та про створення української державності.

Західноукраїнські землі перебували у сфері геополітичних інтересів різних, насамперед великих держав, які напередодні війни намагалися «розіграти українську карту».

Коли внаслідок Мюнхенського пакту 1938 р. значно погіршилося міжнародне і внутрішнє становище Чехословаччини, її уряд 8 жовтня 1938 р. змушений був надати **територіально-національну автономію Підкарпатській Русі**. Було створено уряд автономії на чолі з А. Бродієм, якого невдовзі змінив новий уряд на чолі з А. Волошиним. Політико-правовий статус автономії визначив конституційний закон від 22 жовтня 1938 р., згідно з яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавчу владу здійснювати обраний сойм.

Але на цей час південна частина автономії була захоп-

лена угорськими військами. Рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., на якому арбітрами були Німеччина та Італія, 12,1 % території краю з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове відійшли до Угорщини. Столицю автономії було перенесено із Ужгорода до Хуста.

У цих умовах уряд автономії змушений був інтенсивно формувати військову організацію – Карпатську Січ, яка невдовзі налічувала близько 5 тис. бійців і стала основою власного війська. Будівництво національно-територіальної автономії передбачало здійснення українізації краю, передусім органів адміністрації, системи освіти, видавничої справи. 30 грудня 1938 р. було запроваджено нову назву автономії – **Карпатська Україна**.

12 лютого 1939 р. за участі 92,5 % населення відбулися вибори до сойму Карпатської України, під час яких шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування було обрано 32 послів сойму. Але в ніч із 13 на 14 березня 1939 р. в умовах фактичного розпаду Чехословаччини за підтримки Німеччини розпочалася окупація краю угорськими військами. Із перших годин агресії частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з удесятеро переважаючим угорським військом. Увечері 14 березня А. Волошин від імені уряду автономії проголосив **незалежність Карпатської України**. Це рішення підтвердила перша сесія сойму, яка розпочала роботу 15 березня 1939 р. Було ухвалено закон, яким Карпатська Україна проголошувалася незалежною республікою. Президентом республіки сойм обрав А. Волошина. Державною проголошувалася українська мова. Державним гімном – пісня «Ще не вмерла України», кольорами державного прапора – синій та жовтий. Сойм уповноважив уряд за згодою Президента республіки видавати розпорядження, які мали силу закону. Проте, такі розпорядження повинні були розглядатися на найближчому засіданні сойму, інакше вони втрачали обов'язковий характер.

Переважаючим угорським військам вдалося до 18 березня 1939 р. захопити більшу частину території краю, знищивши понад 3 тис. захисників, які чинили мужній опір. **Органи влади Карпатської України змушені були емігрувати за кордон.**

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. із нападу фашистської Німеччини на Польщу, до якої входили анексовані за згодою Антанти і США західноукраїнські землі, що становили 35 % території і 30 % населення польської держави.

17 вересня 1939 р., коли німецькі війська підходили до Бреста й Львова, **збройні сили СРСР перейшли кордон**, щоб, як пояснювала радянська пропаганда, «подати руку допомоги своїм братам – українцям і білорусам». Упродовж 12 днів, не зустрівши опору, радянські війська зайняли територію Західної Волині і Східної Галичини. Ця акція відбулася **згідно з таємним додатковим протоколом до Договору про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною від 23 серпня 1939 р.** (пакт Молотова – Ріббентропа). Ним передбачалося, що «у випадку територіальних і політичних перетворень на територіях, що належать Польській Державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії річок Нарев – Вісла – Сян». Проте, пізніше **радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р. було встановлено нову лінію кордону між СРСР та Німеччиною – вздовж Сяну та Бугу.**

Населення Західної України, яке упродовж століть боролось проти національного й соціального поневолення, із задоволенням сприйняло визволення з-під польської влади. Ще до приходу радянських військ у містах і селах створювалися ревкоми, які роззброювали поліцію й жандармерію і брали на себе владні функції. Пізніше, за підтримки політорганів Червоної Армії, на їх основі були обрані **тимчасові управління міст і повітів та селянські комітети**. Військова Рада Українського фронту утворила обласні тимчасові управління у Львові, Станіславі, Тернополі й Луцьку для керівництва місцевими органами народної влади, а також комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України.

У засобах масової інформації було опубліковане Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України. Згідно з ним **вибори** проходилися «на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному го-

лосуванні». Насправді за радянською схемою виборів «громадяни, що досягли 18 років, незалежно від расової та національної приналежності, віросповідання, статі, освітнього й майнового цензу, соціального становища, цензу осілості тощо» голосували за наперед ухвалений список кандидатів. 22 жовтня 1939 р. до складу Зборів у 1495 виборчих округах було обрано 1484 депутати, в 11 округах кандидати в депутати не отримали необхідної кількості голосів і не були обрані.

26 – 28 жовтня 1939 р. відбулося засідання **Народних Зборів Західної України**. В ухваленій **Декларації** зазначалося, що «віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих». Також було ухвалено рішення про **конфіскацію** поміщицьких, монастирських земель та земель великих державних урядовців, **націоналізацію** банків і великої промисловості.

Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР із проханням «прийняти Західну Україну до складу СРСР, включити Західну Україну до складу УРСР і тим з'єднати український народ у єдиній державі». Це прохання 1 листопада 1939 р. було задоволено Верховною Радою СРСР і відповідно – 15 листопада 1939 р. Верховною Радою УРСР. У грудні 1939 р. було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР, а наприкінці січня – на початку лютого 1940 р. – 202 сільських та 4 міських (у Львові) райони.

Процес формування представницьких органів влади завершився проведенням **виборів до місцевих Рад** у грудні 1940 р. Відповідно до наказу Наркомюсту УРСР від 26 грудня 1939 р. розпочалася робота обласних управлінь юстиції, обласних і народних судів у західних областях.

Розподіл сфер впливу, спричинений Другою світовою війною, відбувся і в Північній Буковині. Спираючись на таємну домовленість із Німеччиною, 27 червня 1940 р. СРСР ультимативно запропонував Румунії звільнити Бессарабію та Північну Буковину. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла кордон і, не зустрівши опору, 30 червня 1940 р. повністю зайняла ці території.

За підтримки політорганів владу тимчасово взяли новостворені **робітничі і селянські комітети**, а потім — **новообрані місцеві Ради**. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР, задовольнивши прохання «делегатів трудящих» Бессарабії та Північної Буковини, ухвалила Закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР». 7 серпня 1940 р. були створені **Чернівецька та Ізмаїльська області**, а замість повітів і волостей — райони. Водночас із складу України було вилучено Молдавську АРСР і приєднано до новоствореної Молдавської РСР.

Деякі економічні та соціальні перетворення принесли західним українцям **певні поліпшення**. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно не українцями. Популярності радянській владі надала експропріація польських та румунських землевласників та обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Багато було зроблено для українізації та зміцнення освітніх закладів. Якщо 1925 року налічувалося 1055 українських початкових шкіл, а до вересня 1939 р. лишилося 139, то на середину 1940 р. їх було відкрито близько 6 тисяч. Полонізація вищої освіти спричинила те, що до вересня 1939 р. серед майже 50 тис. студентів, які навчалися у ВНЗ Польщі, українці становили лише 3 %. Відтепер українська мова стала мовою викладання у західноукраїнських ВНЗ. Широко відкрив двері для українських студентів і професорів перейменованих на честь Івана Франка Львівський університет. Значно поліпшилось медичне обслуговування населення, яке тепер здійснювалося безкоштовно. Малозапезпеченим безкоштовно надавалося житло.

Водночас чим більше утверджувалася радянська система, тим сильніше **відбувалася демонтація створеної західними українцями політичної, соціально-економічної та культурної інфраструктури**. На керівні посади в місцевих органах влади, судових та правоохоронних органах призначалися кадри, відряджені зі східних областей. Застосовуючи «пролетарські» адміністративно-командні методи роботи,

вони нехтували місцевими звичаями й традиціями. Щоправда, до роботи в апараті органів місцевого управління, в освітніх та культурних установах залучалися й представники місцевого населення, зокрема, інтелігенції, але вони були жорстко контрольовані режимом. Було заборонено всі українські політичні партії. Припинило свою діяльність товариство «Просвіта». Українських політичних лідерів було заарештовано, понад 20 тис. активістів національного руху встигли утекти до окупованої німцями Польщі.

Націоналізація великих підприємств зачепила й дрібні підприємства, ремісничі майстерні, кустарів. У 1940 р., за зразком Східної України, розпочалася **форсована колективізація**, яка остаточно відвернула селян від нового режиму. Широка **антирелігійна пропаганда** супроводжувалася конфіскацією церковних земель, заборонаю викладання релігії у школі, встановленням високих податків за використання церков. Навесні 1940 р. **репресії набули небувалого масштабу**. Широко застосовувалася **депортація** – примусове виселення до Сибіру й Казахстану польських, українських та єврейських підприємців, землевласників, службовців колишнього держапарату, колишніх офіцерів, діячів науки, культури й мистецтва, священників, навіть колишніх членів Компартії Західної України. За 1939 – 1941 рр. було репресовано близько 10 % населення Західної України.

Проте приєднання до УРСР споконвічних українських земель Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та частини Бессарабії було важливою подією на шляху соборності України.

§2. ОРГАНИ ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ У ВОЄННІ РОКИ (1941 — 1945 РР.)

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина оголосила війну Радянському Союзу.

Війна спричинила посилення централізації управління, виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади. Уся повнота влади у країні була зосереджена у створеному постановою Президії Верховної Ради СРСР,

РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. **Державному Комітеті Оборони (ДКО)**. До його складу увійшла нечисленна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним, який поєднував посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) та Голови РНК СРСР. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи, так і через створювані ним комітети, ради, комісії.

На місцях для оперативного керівництва найважливішими військово-промисловими комплексами призначалися уповноважені ДКО. Існували *«штаби»*, *«оперативні групи»*, *«комітети» оборони* у складі місцевих партійних і радянських керівників, представників військового командування.

Стратегічне керівництво збройними силами здійснювала створена 23 червня 1941 р. **Ставка Верховного головнокомандування**. Керівництво цим військово-політичним органом також здійснював Й. Сталін, який до того ж 19 липня 1941 р. був призначений народним комісаром оборони. Із 10 липня 1941 р. до 21 червня 1942 р. діяло **Головне командування Південно-Західного напрямку**, якому підпорядковувалися розташовані на території України війська (Південно-Західний, Південний фронти та Чорноморський флот).

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися **військовим радам** фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад — вищому військовому командуванню військових об'єднань. Цим указом на значній території СРСР, зокрема, на всій території УРСР, запроваджувався **особливий правовий режим воєнного стану**. Військове командування отримало право для потреб оборони застосовувати трудову, воєнно-квартирну, автогужову повинності, вилучати транспортні засоби, врегульовувати час роботи установ, підприємств та організацій (встановлювати комендантську годину), забороняти в'їзд чи виїзд із населених пунктів, застосовувати в адміністративному порядку виселення, позбавлення волі терміном до 6 місяців, штраф до 3000 рублів. Накази, постанови і розпорядження відповідних військових інстанцій були обов'язковими для

місцевих органів влади, державних та громадських організацій, усього населення місцевості. Винні у їх невиконанні притягалися до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу.

Потреби фронту спричинили **структурні зміни і перебудову діяльності конституційних органів державної влади** СРСР та союзних республік. Найважливішими напрямками їх діяльності стали забезпечення постачання армії, евакуація та перебудова промисловості на випуск військової продукції. Водночас відбувалась інтенсивна мобілізаційна робота з формування військових частин, народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів.

У зв'язку з тимчасовою окупацією німецько-фашистськими військами території України центральні органи влади республіки були евакуйовані до Саратова, а пізніше були в Уфі та Москві. У лютому 1943 р. вони повернулися на територію України, спочатку до Харкова, а потім – до Києва.

Верховна Рада УРСР, місцеві ради, більшість депутатського корпусу яких перебувала на фронті та в партизанських загонах, припинили сесійну роботу. Продовжувала функціонувати Президія Верховної Ради УРСР. У березні 1944 р. Верховна Рада УРСР відновила свою діяльність. На визволеній території України відновлювалась діяльність і місцевих рад.

Відповідно до постанови РНК СРСР від 1 липня 1941 р. розширилися повноваження РНК та наркоматів УРСР. Постановою РНК СРСР від 23 липня 1941 р. РНК УРСР та обласним виконкомом надавалося право перерозподіляти робочу силу в інтересах потреб оборони.

Водночас окремі функції органів державної влади покладалися на **органи спеціального призначення**. Так, у червні 1941 р. було створено загальносоюзну раду (в Україні – комісію) з питань евакуації; на місцях діяли уповноважені ради, при наркоматах та відомствах – комітети й бюро з евакуації.

5 лютого 1944 р. були **утворені союзно-республіканські наркомати УРСР закордонних справ та оборони**. Характерно, що право мати власного наркома оборони з усіх

союзних республік реалізувала лише Україна. Проте робота цих наркоматів значною мірою була обмеженою. Коли остаточно з'ясувалося питання про вступ України до ООН, наркомат оборони було фактично ліквідовано, а наркомат законних справ виконував здебільшого «декоративну» функцію, його діяльність чітко дозувалася центром.

В умовах війни відбулися значні **зміни в діяльності судових та правоохоронних органів**. Відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. «усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки» передавалися на розгляд **військових трибуналів**. Окрім того, військовому керівництву надавалося право на власний розсуд «передавати на розгляд військових трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені Кримінальними кодексами союзних республік».

Цього ж дня своїм указом Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах бойових дій. Відповідно до Положення військові трибунали створювалися при військових округах, фронтах і флотах, при арміях, корпусах та інших військових об'єднаннях і воєнізованих установах. У військові трибунали реорганізовувалися лінійні суди залізничного та водного транспорту. Положення визначало порядок комплектування, підсудність справ військовим трибуналам, порядок розгляду ними справ та оскарження вироків.

Існували **трибунали військ НКВС**, які поділялися за територіальною ознакою на окружні та обласні. У прифронтових місцевостях, де запроваджувався стан облоги, з обласних та районних судів також утворювалися військові трибунали.

Цивільні справи й частину кримінальних справ розглядали встановлені Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік (1938 р.) **народні й обласні суди**, які існували до окупації відповідних територій німецько-фашистськими загарбниками. Одразу ж після визволення районів та областей вони відновили свою роботу

Наслідком запровадження воєнного стану на території

України стала **воєнізація прокурорських органів**. Прокуратури областей, районів і міст прифронтової смуги, а також транспортні прокуратури було перетворено у відповідні військові.

На початку війни відбулася ще більша **централізація органів держбезпеки та внутрішніх справ**. 20 липня 1941 р. Народний комісаріат державної безпеки і Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР були об'єднані у єдиний НКВС СРСР. (Перед війною НКВС поділили на два наркомати: внутрішніх справ і держбезпеки.) На початку серпня аналогічно відбулося об'єднання органів держбезпеки та внутрішніх справ УРСР. **Діяльність органів держбезпеки мала відверто репресивний характер**. Поряд із репресивними функціями на органи НКВС покладалися також функції охорони військових тилів, створення та керівництво винищувальними батальйонами, організація збройного опору в тилу ворога.

Після визволення від німецьких загарбників території Західної України на органи та війська НКВС було покладено завдання боротьби проти ОУН-УПА.

В умовах війни з'явилися **нові напрями діяльності органів міліції**, пов'язані із втіленням у життя наказів військового командування щодо забезпечення особливого режиму у місцевостях, оголошених на воєнному та осадному стані.

Визволення України завершилося звільненням 28 жовтня 1944 р. Закарпатської України від фашистських окупантів. На звільненій території створювалися тимчасові органи народної влади — народні комітети. 26 листопада 1944 р. у м. Мукачеву **I з'їзд народних комітетів Закарпатської України** ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Україною і вихід зі складу Чехословаччини, а також обрав Народну Раду Закарпатської України як єдиний орган державної влади. Наступного дня було сформовано виконавчий орган Народної Ради (уряд) у складі Президії Народної Ради та уповноважених із питань внутрішніх справ та держбезпеки, комунального господарства, фінансів, землеробства, промисловості та торгівлі, освіти, комунікації, охорони народного здоров'я, соціальної опіки.

У червні 1945 р. було підписано *договір між СРСР і Чехословаччиною*, згідно з яким Закарпатська Україна переходила до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область. Відбулося завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель.

§3. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ. РУХ ОПОРУ

Захоплення нацистською Німеччиною та її сателітами (Румунія, Угорщина) території України тривало до 22 липня 1942 р., хоча вже в перші чотири місяці війни вони окупували майже всю її територію, окрім Луганської та східних районів Харківської та Сталінської (Донецької) областей. **«Нова східна територіальна політика»** нацистів передбачала ліквідацію радянської державності і знищення 65 % українців. На «звільнені» землі планувалося заселити 20 млн німців. Україну, як і інші загарбані радянські території, окупанти вважали частиною великонімецького «життєвого простору». Вона мала перетворитися на колоніальний аграрно-сировинний додаток, джерело дешевої робочої сили для «Великої Німеччини».

Окупанти утворили на території України кілька адміністративних одиниць. Найбільша з них – Рейхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне Рейхскомісаріат складався із шести генеральних округів (Волинсько-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський, Миколаївський, Таврійський), які поділялися на округи та райони. На чолі Рейхскомісаріату перебував відомий особливу ненавистю до слов'ян нацист Е. Кох. Усі важливі адміністративні та господарські посади належали винятково німцям. Нижні ланки управління в районах, містах і селах комплектувалися з лояльних до окупаційної влади місцевих жителів.

Було також утворено **дистрикт «Галичина»** з центром у Львові як п'ятий дистрикт Генерального губернаторства Польщі. Він поділявся на округи та повіти на чолі з цивільною німецькою адміністрацією.

За згодою Німеччини територія Чернівецької області була приєднана до королівства Румунії як **губернаторство «Буковина»**, територія Ізмаїльської області увійшла до губернаторства «Бессарабія». Територія Одеської, південні райони Вінницької і західна частина Миколаївської областей були об'єднані у губернаторство «Трансністрія», яке формально до складу Румунії не входило. Проте німці надали Румунії мандат на управління й економічне використання цієї території. Адміністрація губернаторств складалася переважно з румунів, представників місцевого населення призначали лише на низові посади. Території румунської зони окупації відділялися кордоном від інших українських земель.

Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) та Луганської областей перебували під управлінням військової адміністрації.

На території України встановився **режим «нового порядку»**, який передбачав тотальний контроль військової влади та окупаційної адміністрації. Особливі функції щодо підтримання окупаційного режиму покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та «зондеркоманди». Охоронно-вартові, допоміжні, поліцейські підрозділи склалися з місцевого населення з військовополонених, які йшли на службу до німців або з безвиході, або примусово, а частина добровільно.

Механізм окупаційної влади діяв шляхом фізичного і морального терору, грабунку і масового знищення людей. Усього за роки війни на українській землі були закатовані окупантами, вмерли від холоду, голоду, хвороб 3,9 млн мирного населення та 3 млн військовополонених.

Для усього українського населення запроваджувалася трудова повинність і примусова праця. Згорталася система медичного обслуговування й освіти. Планувалося ліквідувати більшу частину української інтелігенції. Міста майже не постачалися харчами. Із метою вивезення до рейха устаткування, сировинних ресурсів було створено спеціальний апарат, численні «господарські інспекції» та «команди». У

збережених, але дещо змінених за формою колгоспах окупанти нещадно експлуатували селянство. Широко застосовувалася експропріація продовольства. Нацисти розробили і методично здійснювали програму поневолення населення окупованих територій.

Закономірною реакцією на тотальний гітлерівський геноцид було поширення **партизанського руху**. Щоправда, на початку окупації вишколені у боротьбі з рухом опору в попередньо завойованих країнах німецькі каральні підрозділи певною мірою блокували дії поспіхом сформованих загонів радянських партизан і підпільників. Організованих форм війна у тилу ворога набула із створенням у Москві Центрального (травень 1942 р.) та Українського (червень 1942 р.) штабів партизанського руху. Дії партизанів почали набувати більш скоординованого характеру, налагодилося постачання зброєю і боєприпасами за допомогою авіації.

Окупацію німцями українських земель намагалась використати для **відновлення «Суверенної Соборної Української Держави»** Організація українських націоналістів (ОУН). 29 червня 1941 р. у залишеному Радянською Армією Львові похідна група ОУН(б) за підтримки батальйону «Нахтігаль» зібрала представників національного осередку міста і проголосила їх **Національними зборами українців**. У ухваленому ними **Акті відновлення Української держави** зазначалося: «На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.» Також було проголошено призначення Я. Стецька головою **Українського державного правління**. Незважаючи на заявлену готовність «тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», реакція німецького керівництва була різко негативною. Коли С. Бандера та інші лідери ОУН(б) відмовилися на вимогу німецької адміністрації відкликати акт про відновлення Української Держави, їх було заарештовано, а згодом відправлено до концтабору.

Без узгодження з німецькими чиновниками українські націоналісти створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі і Луцьку, а також свої органи майже в усіх районах західних областей і в 26 районах Правобережної України. Але сама можливість існування будь-яких владних українських структур суперечила планам окупантів. Невдалими були й інші спроби відновлення української державності. Створену **у липні 1941 р. у Львові Українську національну раду** на чолі з К. Левицьким (колишнім головою уряду ЗУНР) гітлерівці примусили саморозпуститися. **У жовтні 1941р.** за ініціативи О. Ольжича (Кандиби) ОУН(м) **у Києві утворила Українську національну раду** на чолі з М. Величківським. 17 листопада 1941 р. її заборонили, а понад 40 ініціаторів цієї акції, зокрема, поетесу О. Телігу, невдовзі було розстріляно.

Після невдалих спроб використати німецько-фашистську окупацію для відновлення української державності радикальні **націоналістичні організації перевели основну частину своїх кадрів на нелегальний статус і нелегальні форми роботи**. 14 жовтня 1942 р. була створена **Українська повстанська армія (УПА)**. На початку 1943 р. відбулися перші збройні виступи її підрозділів. Дії УПА, окрім Волині та Полісся, поширилися на Галичину. У деяких місцевостях встановлювалася українська цивільна та військова влада, започатковувалася земельна реформа, проводилася мобілізація в УПА. Для націоналістів партизанська боротьба була формою самооборони українського населення на окупованій території. Метою її було нагромадження сил і ресурсів для збройного повстання в слушний час.

Із наближенням лінії фронту до Західної України на рубежі 1943 – 1944 рр. бойові дії ОУН-УПА, спрямовувалися головним чином проти радянських військ та партизанів. На визволеній Червоною Армією від нацистів українській землі ОУН-УПА розгорнула активну партизансько-підпільну війну проти радянської влади. Водночас із 1943 р. підрозділи УПА вели жорстоку боротьбу проти поляків на змішаних україно-польських землях за територію.

§4. ЗАКОНОДАВСТВО ВОЄННОГО ЧАСУ

В умовах воєнного часу зміни у правовій системі Української РСР зумовлювалися завданнями щодо оборони всієї країни.

Цивільне право. Воно ґрунтувалося на принципі панування державної власності, в цілому виявилось досить пристосованим до надзвичайних умов війни. Створена ще напередодні війни система планового розподілу також відповідала потребам *мільтаризації* народного господарства. Зважаючи на необхідність *евакуації* промисловості на схід, перерозподілу основних фондів було розширено права господарських наркоматів та спрощено порядок передачі майна між державними підприємствами та установами. Застосовувалися *реквізиції*, і насамперед до об'єктів колгоспно-кооперативної власності.

Ряд змін стосувався *майнових і немайнових прав* громадян. Так, за постановою РНК УРСР від 14 вересня 1941 р. за всіма категоріями військовослужбовців зберігалася на період війни надана їм житлова площа у випадках, коли ця житлова площа залишалася незаселеною, квартплата за неї не стягувалася. Терміни позовної давності у справах осіб, які перебували на фронті, було продовжено на весь період перебування у збройних силах.

Припинявся плин шестимісячного терміну, встановленого ЦК УРСР, для успадкування. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. було розширено коло спадкоємців за законом: до них почали зараховувати батьків, братів і сестер спадкодавця. У разі відсутності спадкоємців за законом дозволялося заповідати майно державним органам, громадським організаціям та стороннім особам. Однак спадкодавець не мав права позбавити спадщини неповнолітніх дітей або непрацездатних членів сім'ї.

Застосовувався дещо інший порядок визнання *безвісно відсутніми померлими і* тих осіб, які безвісти пропали на фронті. Повідомлення військових органів про зникнення особи вважалось судом підставою для визнання особи померлою. Командирам окремих військових частин, а також на-

чальникам шпиталів надавалося **право засвідчення** доручень та заповітів військовослужбовців.

Зміни у **сімейному праві** стосувалися насамперед посилення охорони дитинства й материнства. Ряд постанов союзного та українського урядів було спрямовано на влаштування та **надання допомоги дітям-сиротам**. Збільшувалася державна **допомога вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям**.

Значні зміни відбулися у **трудовому праві**. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» воєнній владі надавалося право застосовувати **трудова повинність** для виконання оборонних робіт. У подальшому порядок залучення громадян до трудової повинності регламентувався постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р.

Усі робітники і службовці підприємств воєнної промисловості Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. були визнані на період війни мобілізованими і закріплювалися за тими підприємствами, на яких вони працювали. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. із метою забезпечення постійними кадрами підприємств, що обслуговували потреби оборони, було запроваджено **трудова мобілізація** як форму залучення громадян до праці. Трудова мобілізація поширювалася на працездатне міське населення, чоловіків від 16 до 55 років та жінок від 16 до 45 років, які не працювали в державних установах та підприємствах.

Серед форм залучення громадян до праці певною мірою зберігався й трудовий договір. Відповідно до постанови РНК УРСР від 27 серпня 1944 р. набули поширення договори підприємств із колгоспами, за якими колгоспники залучалися як робоча сила до відбудови вугільної промисловості Донбасу.

Істотні зміни стосувалися таких інститутів трудового права, як **робочий час і час відпочинку**. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р., директорам підприємств дозволялося встановлювати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин на день. Чергові та додаткові відпустки було замінено грошовою

компенсацією, яка відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9 квітня 1942 р., 9 січня 1943 р. перераховувалась як заощадження на спеціальні рахунки працівників.

Значні зміни відбувалися у сфері **кримінального права**. В умовах воєнного стану загальною тенденцією було **посилення кримінальної репресії**. Посилилася відповідальність насамперед за державні та військові злочини (відносини з контрреволюційною метою з іноземною державою, антирадянська пропаганда або агітація, шпигунство, перехід на бік ворога, зрада, дезертирство та ін.).

Встановлювалися **нові склади злочинів**. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення» від 6 липня 1941 р., особи, винні у поширенні у воєнний час брехливих чуток, «каралися за вироком військового трибуналу ув'язненням від 2 до 5 років, якщо ця дія за своїм характером не тягла за собою більш тяжкого покарання».

Серед нових складів злочинів – ухилення від трудової мобілізації, приховування трофейного майна, зброї тощо. Склад деяких злочинів передбачав **застосування колективних покарань**. За постановою ДКО від 24 червня 1942 р. до повнолітніх членів сімей, осіб, які були засуджені до вищої міри покарання за шпигунство, перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних органах німецьких окупантів, спробу зради, зрадницькі наміри, застосовувалися репресії у вигляді арешту і вислання у віддалені місцевості СРСР терміном на 5 років.

В умовах війни підвищилося значення боротьби зі злочинними посяганнями на державну і колгоспну власність. При розгляді цих справ широко застосовувалася сумнозвісна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Водночас були ухвалені й спеціальні акти, що передбачали підвищену відповідальність за розкрадання майна, яке мало оборонне значення. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1942 р. «Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах» встановлювалося покарання до 5 років ув'язнення.

У деяких випадках **кримінальна відповідальність застосовувалася за дії, які раніше каралися в адміністративному порядку** (зокрема, пов'язані з необережністю, недбалістю, бездіяльністю) або регулювалися трудовим законодавством (наприклад, самовільне залишення роботи).

Характерно, що поширення кримінальної репресії, посилення жорстокості покарань поєднувалося із застосуванням умовного засудження, відкладання виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням на потреби фронту засуджених у «штрафні» роти та батальйони.

Відповідно до Декларації держав-союзниць (СРСР, США, Великобританії) «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства» 19 квітня 1943 р. було ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з кількості радянських громадян та їх пособників». Цим актом встановлювалося, що «німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські злодії, винні у вбивствах і катуваннях цивільного населення і полонених червоноармійців, а також шпигуни та зрадники з кількості радянських громадян» несуть **покарання у вигляді смертної кари через повішення**. Для «пособників із місцевого населення», винних у сприянні вчиненню зазначених злочинів, встановлювалося **покарання у вигляді заслання та каторжних робіт від 15 до 20 років**. Розгляд зазначених справ покладався на створювані при дивізіях **військово-польові суди** у складі: голови військового трибуналу дивізії (голова суду), начальника особливого відділу дивізії та заступника командира дивізії з політичної частини за участі прокурора дивізії. Вироки мали затверджуватися командирами дивізій та виконуватися негайно.

У зв'язку з випадками кваліфікації будь-якої допомоги радянських громадян окупаційним властям як зради Батьківщини 25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР ухвалив постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово

окупованих німецькими загарбниками», в якому чітко розмежовувалися зрада і пособництво. Зазначалися також випадки, коли до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, кримінальна відповідальність не застосовувалась (допомога населенню, робота за професією тощо).

Зміни у **процесуальному законодавстві** стосувалися переважно кримінально-процесуальної галузі. Насамперед, вони полягали **в особливому порядку** попереднього розслідування та розгляду справ військовими трибуналами, що був встановлений «Положенням про військові трибунали в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, і в районах бойових дій» від 22 червня 1941 р. **Військові трибунали** розглядали справи у складі трьох постійних членів через 24 години після вручення обвинувального висновку.

Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду. Вони набирали законної сили з моменту їх оголошення і виконувалися негайно за винятком вищої міри покарання (розстрілу), щодо якої застосовувався особливий процедурний порядок. Про кожний **смертний вирок** військовий трибунал повинен був негайно телеграфом повідомляти Голову військової колегії Верховного Суду СРСР, а також Головного військового прокурора Червоної

Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю. Якщо протягом 72 годин від них не надходило повідомлення про призупинення вироку, вирок виконувався.

Право призупиняти виконання смертних вироків надавалося також Військовим радам округів, фронтів та армій (флотів, флотилій) за умови негайного повідомлення про власну думку Голови військової колегії Верховного Суду СРСР та Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю.

Цим Положенням керувалися й загальні суди у справах про злочини, за які була встановлена відповідальність за законами воєнного часу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Проаналізуйте, який характер мала воєнна акція Радянського Союзу на західноукраїнських землях у вересні 1939 року та на території Бессарабії й Північної Буковини у червні 1940 року.

2. Розкрийте, які структурні зміни відбулися в органах влади відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р.

3. Які зміни відбулися у діяльності судових та правоохоронних органів відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р.?

4. З'ясуйте, які зміни в діяльності прокурорських органів відбулися із запровадженням воєнного стану на території України. Проаналізуйте основні функції органів держбезпеки та НКВС на різних етапах війни і зробіть власний висновок, чому їхня діяльність мала відверто репресивний характер.

5. На які адміністративні одиниці поділялася територія України в період німецько-фашистської окупації? Розкрийте характерні риси та особливості окупаційного режиму.

6. З'ясуйте обставини проведення у Львові 30 червня 1941 р. Національних зборів українців і проаналізуйте прийнятий ними Акт відродження Української держави. Проаналізуйте інші спроби українських націоналістів щодо національно-державного будівництва.

7. Проаналізуйте зміни у напрямках та формах боротьби ОУН за незалежну Україну. Охарактеризуйте діяльність Української Повстанської Армії (УПА), наведіть приклади встановлення у визволених нею місцевостях української цивільної та військової влади.

8. Розкрийте зміст правового режиму воєнного стану, що запроваджувався Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. на усій території УРСР.

9. Охарактеризуйте зміни в цивільному, трудовому, кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України у роки Другої світової війни.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 292-299, 324-369.

2. Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч./ В. М. Іванов — К., 2002-2003. — Ч. II. — С. 92-114.

Додаткова

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917 —

1953 pp.: У 2 кн. / І. Г. Білас – К., 1994. – Кн. 2.

2. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. / В. Косик – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

3. Кульчицький В. С. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939 – 1945 pp.). / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик, М. І. Глубіш – Дрогобич, 1995.

4. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942 – 1952: Документи і матеріали. / П. Мірчук – Львів, 1991.

РОЗДІЛ XII

ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННІ РОКИ ТА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1945 — 1960 РР.)

§ 1. РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В ПОВОЄННІ РОКИ

Державно-правовий розвиток Української РСР у післявоєнні роки відбувався відповідно до нових реалій внутрішнього та міжнародного життя Радянського Союзу. Спричинений Другою світовою війною перерозподіл сил спричинив нове загострення протиборства політичних систем, відомого під назвою «*холодна війна*». Надзвичайно інтенсивними темпами здійснювалася відбудова важкої промисловості та вдосконалювалося виробництво оборонної промисловості. Обсяг промислової продукції УРСР, яка посідала чільне місце у загальносоюзному воєнно-промисловому комплексі, у 1950 р. перевищив довоєнний рівень на 15 %.

Водночас вкрай тяжким було становище розореного війною і сталінською системою управління сільського господарства. Вивезення продовольства заради геополітичних інтересів, а також жахлива посуха спричинили у 1946 — 1947 рр. новий голодомор в українських селах, жертвами якого стали понад 800 тис. чоловік. Черговим антинародним кроком стала ліквідація у 1946 р. греко-католицької церкви в Західній Україні, а 1949 року вона була ліквідована й на Закарпатті.

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) боротьба за владу у вищому партійно-державному керівництві завершилася перемогою М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС. Відбулися зміни в партійному та радянському керівництві УРСР, областей, районів. У червні 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ став О. Кириченко. У лютому 1956 р. делегати XX з'їзду КПРС заслухали доповідь М. Хрущова про культ особи Сталіна, у липні

1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Розпочався період деєсталінізації, або, за влучним визначенням письменника І. Еренбурга, «*хрущовська відлига*».

Перші післявоєнні вибори до **Верховної Ради УРСР**, яка офіційно залишалася вищим органом влади в республіці, відбулися 9 лютого 1947 р. Порядок обрання, форми діяльності й структура вищого органу влади не зазнали значних змін. До 21 року підвищився віковий ценз для депутатів ВР. У роки деєсталінізації **дещо розширилася компетенція союзних республік у господарській сфері та законодавчій діяльності**. Відповідно до загальносоюзного закону від 11 лютого 1957 р. Верховна Рада УРСР отримала право, поряд із затвердженням бюджету республіки, затверджувати щорічні народногосподарські плани, самостійно вирішувати питання в галузі землекористування, адміністративно-територіального поділу, будівництва. У її складі тепер було більше представників робітничого класу, збільшився й відсоток українців. 1959 року було ухвалено Закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради УРСР і місцевих рад.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р. Рада Народних Комісарів Української РСР була перетворена відповідно до перейменування союзного уряду та з урахуванням міжнародної практики на **Раду Міністрів Української РСР**. Народні комісаріати УРСР були перейменовані у **міністерства УРСР**. У процесі деєсталінізації відбувся **перерозподіл компетенції** між союзними й республіканськими урядовими органами на користь останніх. Зменшувалася кількість загальносоюзних міністерств і збільшувалася кількість союзно-республіканських. Ліквідація зайвих та паралельно існуючих установ дало змогу упродовж 1954 – 1956 рр. скоротити апарат управління майже на 100 тис. осіб.

Розширенню повноважень республік сприяв Закон СРСР від 11 лютого 1957 р. «Про віднесення до відання союзних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою». До Конституції СРСР не входило положення про те, що «до відання СРСР відноситься затвердження утворення нових областей та

країв». За Союзом РСР залишалося лише «затвердження утворення нових автономних республік та автономних областей у складі союзних республік».

*Спроба радикально змінити систему управління народним господарством у напрямі її децентралізації розпочалася з ухваленням у травні 1957 р. Закону СРСР «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом» та однойменного закону УРСР. Відповідно до цих актів в Україні створювалися **11 раднаргоспів** (РНГ): Вінницький (Вінницька і Хмельницька області), Дніпропетровський, Запорізький, Київський (Київська, Черкаська, Кіровоградська, Житомирська області й Київ), Луганський, Львівський (Львівська, Тернопільська, Рівненська, Волинська області), Одеський, Сталінський (він же Донецький), Станіславський (Закарпатська, Станіславська, Чернівецька області), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області), Херсонський (Кримська, Миколаївська, Херсонська області й м. Севастополь). Відповідні міністерства й державні комітети ліквідувалися.*

Раднаргоспи у межах економічних адміністративних районів керували підприємствами промисловості та іншими господарськими організаціями, які раніше підпорядковувалися загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам. У середині районів успішно здійснювалася спеціалізація й кооперування споріднених підприємств, з'явилася перспектива розвитку у напрямі економічної самостійності республіки. Однак управління через РНГ послаблювало централізоване галузеве керівництво, спричинило порушення технічної політики. Із метою позбутися наслідків децентралізації у 1960 р. було створено республіканський РНГ, а 1962 року – Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР).

Для проведення прогресивної технічної політики на галузевих підприємствах, підпорядкованих ВРНГ СРСР, були створені **галузеві державні комітети**. Поряд із ними створювалися **виробничі державні комітети** (газової промисловості, середнього машинобудування, енергетики), яким, на відміну від галузевих, підпорядковувалися підпри-

емства певної галузі. Голови держкомітетів наділялися правами міністрів СРСР. Але всі ці заходи лише ускладнили становище.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення управління промисловістю» від 30 вересня 1965 р. раднаргоспи було ліквідовано. Управління промисловістю знову почало здійснюватися за галузевим принципом через загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства. Заходи, передбачені зазначеною постановою, були закріплені в загальносоюзному Законі від 2 жовтня 1965 р. «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління» та однойменному законі УРСР від 23 жовтня 1956 р.

У 1954 р. відзначалося **300-річчя возз'єднання України з Росією**. У січні 1954 р. Кам'янець-Подільську область було перейменовано у Хмельницьку, а обласний центр, стародавнє українське місто Проскурів, – у м. Хмельницький.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. було затверджене спільне подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Соціалістичної Республіки та Президії Верховної Ради УРСР про **передачу Кримської області** із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Передання обґрунтовувалося, як зазначалося в указі, спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими й культурними зв'язками між Кримською областю та Українською РСР. Законом СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР» від 26 квітня 1954 р. зазначений указ було затверджено і внесено відповідні зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР.

Враховуючи, що цей факт по-різному трактується в історичній та соціально-політичній літературі, зазначимо, що зміна територіального устрою союзних республік відбулася цілком відповідно до норм чинних на той час Конституцій РРФСР та УРСР, Конституції СРСР, зокрема ст. 14, 18, 146. Процедура ухвалення рішення також відповідає правовим нормам, що існували на той час. Указ Президії Верхов-

ної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р., Закон СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР є легітимними правовими актами радянської влади.

У грудні 1962 р. **обласні ради були поділені за виробничою ознакою на сільські і промислові**. Негативні наслідки поділу, що руйнував єдність рад, виявилися очевидними. Невдовзі, після відставки М. Хрущова, його було скасовано.

Реорганізація державного життя у повоєнний період стосувалася судових та правоохоронних органів. Після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції військових трибуналів **відновилися в повному обсязі юрисдикція народних, обласних судів та Верховного Суду України**.

У 1947 р. Верховна Рада УРСР обрала на п'ять років **новий склад Верховного Суду**. Упродовж 1947 – 1948 рр. сесіями обласних рад депутатів трудящих терміном у п'ять років було обрано **нові склади обласних судів**. 30 січня 1949 р. уперше відповідно до Конституції УРСР (ст. 108) і Закону СРСР про судоустрій 1938 р. проводилися **вибори народних суддів** громадянами району на основі загального, прямого і рівного права при таємному голосуванні. Порядок виборів детально визначався у Положенні про вибори народних судів від 10 жовтня 1948 р. Народні судді та народні засідателі обиралися на три роки. Для кандидатів встановлювався віковий ценз 23 роки.

Скасовувався порядок накладання стягнень на суддів у дисциплінарному порядку (їх накладали міністр юстиції, голови облуправлінь юстиції, голови обласних та крайових судів). За Положенням про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948р. право накладати стягнення на суддів надавалося спеціальним **колегіям у дисциплінарних справах** при обласних і Верховному судах.

*Внаслідок реформування управління судовою системою у травні 1956 р. були ліквідовані Міністерство юстиції СРСР та обласні й крайові управління юстиції. Мін'юст УРСР, як і інших республік, дістав статус союзно-республіканського міністерства. На обласні суди покладалися **невла-***

стиві для судових органів функції керівництва нотаріальними конторами, виконанням судових рішень і вироків у частині майнових стягнень, контролю за всією діяльністю народних судів, проведення в них ревізій. Народні суди дістали право призначати судових виконавців. Проте спроба децентралізувати управління судовою системою виявилася невдалою і 1962 року поновився попередній порядок загального керівництва судами з боку Мін'юсту та його органів.

За новим Положенням про Верховний Суд СРСР від 12 лютого 1956 р. **вищому органу радянської судової системи** надавалося право законодавчої ініціативи. Важливою складовою роботи Верховного Суду СРСР стала аналітично-роз'яснювальна діяльність (аналіз та узагальнення судової практики, надання роз'яснень судам із питань застосування законодавства при розгляді судових справ). Наглядові ж функції Верховного Суду скорочувалися: переважна більшість наглядових проваджень здійснювалася на республіканському рівні. До складу Верховного Суду СРСР входили: пленум Верховного Суду, Судова колегія з цивільних справ, Судова колегія із кримінальних справ, Воєнна колегія. Членами Верховного Суду СРСР за посадою ставали також голови верховних судів союзних республік.

Завдання правосуддя та **нові засади реформування судової системи** визначили ухвалені наприкінці 1958 р. Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік та Закон про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Зміни стосувалися, передусім, організації і діяльності низової ланки судової системи. Замість дільничної системи народних судів встановлювалися **єдині народні суди** району чи міста, які тепер обиралися не на три, а на п'ять років. Народні засідателі обиралися на два роки зборами трудових колективів. Судові справи між суддями розподілялися за територіальним принципом, за кожним суддею закріплювалася певна територія району (міста). Народні суди мали звітувати про свою діяльність перед відповідними радами, а народні судді — перед виборцями.

Підвищенню ролі громадськості у здійсненні правосуддя сприяло створення керованих судами самодіяльних ор-

ганів – **Рад народних засідателів**. Відновили діяльність товариські суди, що виникли у 20-х роках для боротьби з порушниками дисципліни праці. Відповідно до Положення про товариські суди Української РСР від 15 серпня 1961 р., до їх підсудності належали справи про антигромадські вчинки і злочини, за вчинення яких не передбачалося кримінальне покарання. Товариські суди застосовували переважно заходи громадського впливу і лише в разі необхідності могли порушувати клопотання перед народними судами про застосування кримінального покарання. справи розглядалися колегіально у складі трьох членів товариського суду.

Закон про судоустрій УРСР 1960 р. вніс зміни у правовий статус **адвокатури**. Зазначалося, що колегії адвокатів є добровільними об'єднаннями осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Відповідно до норм кримінального і цивільного судочинства, адвокат допускався до участі у розгляді будь-якої кримінальної і цивільної справи. 25 вересня 1962 р. було ухвалено Положення про адвокатуру УРСР, яке значно посилило роль місцевих рад депутатів трудящих у керівництві діяльністю адвокатури. Новим у Положенні був розділ про права і обов'язки адвоката. Адвокат був зобов'язаний не розголошувати відомостей, що були повідомлені йому довірцем у зв'язку із наданням юридичної допомоги у справі. Тому адвокат не міг бути допитаний як свідок про обставини, що стали йому відомими у зв'язку з виконанням обов'язків захисника у справі. Йому заборонялося відмовлятися від узяття на себе захисту обвинуваченого.

Завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності **прокуратури** визначало ухвалене 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР. Серед завдань прокуратури важливе місце посідала охорона політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав громадян. Вищий нагляд за дотриманням законів міністерствами, підприємствами і підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР покладався на Генерального прокурора СРСР. Органи прокуратури на місцях підпорядковувались Генеральному прокуророві і мали здійснювати нагляд за законністю незалежно від впливу місце-

вих органів влади. Встановлювався десятиденний термін розгляду протестів прокурорів щодо виявлених фактів порушення законності в управлінні.

У повоєнний період відбувалася реорганізація **органів держбезпеки та внутрішніх справ**. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Л. Берія, намагаючись захопити владу, ініціював об'єднання окремих міністерств держбезпеки (МДБ) і внутрішніх справ (МВС) в одне міністерство (МВС СРСР) і очолив його. Проте після арешту Л. Берії органи держбезпеки знову відокремлюються. Для керівництва ними при Раді Міністрів СРСР утворюється Комітет державної безпеки (КДБ).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 р. розпочалася **децентралізація органів внутрішніх справ**. Обласні управління МВС були підпорядковані обласним радам депутатів трудящих, а управління, відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися на управління, відділи (відділення) міліції виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. 1960 року у зв'язку з ліквідацією МВС СРСР керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. органи внутрішніх справ були перейменовані в органи охорони громадського порядку.

Важливим кроком на шляху їх зміцнення було ухвалення у 1962 р. нового Положення про міліцію, тексту приєднання особового складу міліції, встановлення щорічного відзначення Дня радянської міліції.

Із 1963 р. органам охорони громадського порядку було надано право проводити **попереднє слідство**.

§2. ЗМІНИ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УРСР

Повоєнний розвиток правової бази відбувався на основі принципу **пріоритету союзного законодавства**. Посилення партійного керівництва безпосередньо зачіпало законодавчу діяльність держави. Директиви партійних з'їздів, рішення пленумів ЦК КПРС набували в державі нормативного значення. Правова регуляція важливих сфер життя

здійснювалася спільними актами партійних і радянських органів, що мали юридичну силу.

Проголошений XX з'їздом КПРС курс на демократизацію й розширення повноважень союзних республік передбачав **усунення деформації в правовій системі**. Посиленню демократичних тенденцій у розвитку права мав сприяти союзний Закон від 11 лютого 1957 р. «Про віднесення до видання республік законодавства про устрій судів союзних республік, ухвалення цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Проте робота над **другою кодифікацією права** в Україні розпочалася раніше, після ухвалення 14 травня 1956 р. Президією Верховної Ради Української РСР постанови «Про перегляд кодексів законів Української РСР».

Цивільне законодавство спрямовувалося на зміцнення передусім права державної власності. Так, упродовж 1945 – 1946 рр. була проведена націоналізація землі, підприємств, банків, засобів зв'язку в західних областях, на Буковині й Закарпатті. В умовах переходу до мирного будівництва підвищилася роль **господарсько-договірних відносин** між підприємствами й організаціями. Постанова Ради Міністрів СРСР від 26 квітня 1949 р. мала сприяти поширенню практики укладання договорів господарськими організаціями. Передбачалася певна цивільно-правова регуляція порядку здавання виробниками зерна державі.

Але у відповідь на директиву Сталіна від 15 вересня 1947 р., в якій було засуджено послаблення керівництва заготівлею зерна з боку партійних та радянських органів, ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР повернулися до застосування надзвичайних адміністративних заходів (встановлення добових завдань, закріплення керівних працівників з обласних центрів «персонально за молотильними агрегатами й відповідними колгоспами» тощо). У результаті було штучно створено новий голодомор в Україні. В умовах, коли тисячі українських селян помирали з голоду, Голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов, Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР В. Калашніков доповідали Сталіну що «колгоспи,

радгоспи і селянські господарства УРСР, виконуючи соціалістичні зобов'язання і дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3 %. Здавання хліба державі понад план продовжується».

Відбувалося **«зближення» державної та колгоспно-кооперативної форм власності**. Так, відповідно до рішення Пленуму ЦК КПРС (червень 1956 р.), були передані у державну власність артілі промислової кооперації. Зміцненню товарно-грошових відносин сприяла постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р., згідно з якою запроваджувалося проведення грошової реформи. Було скасовано карткову систему, ліквідовано комерційну торгівлю і запроваджено продаж товарів за єдиними державними цінами. Але внаслідок зміни грошової системи майже втричі підвищилися роздрібні ціни.

Певні зміни відбувалися у **цивільно-правому регулюванні особистої власності**. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1948 р. «Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків» громадяни отримали право особистої власності на одноповерховий або двоповерховий будинок. Щоправда, житлова площа його обмежувалася 60 кв. метрами, а кількість кімнат – п'ятьма. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 р. замість адміністративного запроваджувався судовий порядок виселення з будинків державних підприємств, установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини.

Ухвалений Верховною Радою УРСР 18 липня 1963 р. **Цивільний кодекс УРСР** віддзеркалював Основи цивільного законодавства Союзу РСР (1961 р.). Кодекс складався з восьми розділів: I. Загальні положення. II. Право власності. III. Зобов'язальне право. IV. Авторське право. V. Право на відкриття. VI. Спадкове право. VI. Право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів та послуг, раціоналізаторську пропозицію. VII. Спадкове право. VIII. Правоздатність іноземних громадян і осіб без громадянства. IX. Застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод.

Істотний вплив на головні положення Цивільного кодексу 1962 р. мали утопічні за своєю суттю установки КПРС щодо побудови комунізму. Так, **завданням кодексу** проголошувалося регулювання «майнових та пов'язаних із ними немайнових відносин з метою створення матеріально-технічної бази комунізму та все більш повного задоволення матеріальних та духовних потреб громадян». Перевага віддавалася **забезпеченню права державної власності**. Громадянські права у випадку, коли вони суперечили «призначенню цих прав у соціалістичному суспільстві», взагалі не охоронялися законом. Подальшого розвитку набуло **зобов'язальне право**, якому присвячено переважну більшість статей кодексу. Цивільний кодекс УРСР 1963 р. містив норми, що регулювали як загальні положення про зобов'язання, так і окремі види зобов'язань (купівля-продаж, дарування, підряд та ін.). Особлива увага приділялася забезпеченню тих видів зобов'язань, зміст яких виникав із актів планування народного господарства.

Установлювалися дві черги **спадкування** за законом: 1) діти, чоловік чи дружина, батьки померлого; 2) брати, сестри, діди й бабусі. Заповідач отримав право заповідати свою власність й іншим особам, або позбавляти спадщини на власний розсуд.

Відбулися певні зміни у **сімейному праві**. 1953 року було ліквідовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями. Кодекс про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР було доповнено положенням про обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття.

Зміни у **трудовому праві** передбачали поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини. **Скасовувалися трудова мобілізація, трудова повинність, щоденні понаднормові роботи**. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. відновлювалося право працівників на чергові й додаткові відпустки. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1947 р., поновилася практика **укладання колективних договорів** між адміністрацією підприємства, установи й профспілковими організа-

ціями. Водночас зберігалися такі форми примусового залучення до праці, як організований набір працівників (договори господарських організацій з колгоспами й колгоспниками) та призов (мобілізація) молоді на навчання в ремісничі й залізничні училища.

Подальша **демократизація трудового права** пов'язана з періодом десталінізації. У квітні 1956 р. була скасована кримінальна відповідальність працівників за самовільне залишення роботи. Із 1957 р. відмовилися від призову молоді на навчання у системі державних трудових резервів. Відновилося право працівника на звільнення з роботи за власним бажанням із попередженням про це адміністрації за два тижні. Отже, **поновилася дія інституту трудового договору**.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956р. робочий день напередодні вихідних і свят скорочувався на дві години. Упродовж 1958 – 1960 рр. відбулося переведення всіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день. Для робітників які працювали на підземних роботах, та деяких інших категорій встановлювався шестигодинний робочий день.

Посилилась **охорона праці** підлітків, вагітних жінок. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення охорони праці підлітків» від 13 грудня 1956 р. заборонялося зараховувати на роботу молодь до 16 років. Для працівників у віці від 16 до 18 років встановлювався 6-годинний робочий день, посилювалися гарантії у наданні щорічних відпусток. З квітня 1956 р. з 77 до 112 днів збільшилась тривалість відпусток жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами.

Посилилась **захисна функція профспілок**. Так, необхідною умовою звільнення працівника з ініціативи адміністрації була згода на це профспілки. Із 1957 р. на підприємствах і установах за участю на паритетних засадах представників адміністрації і профспілок створюються комісії з трудових спорів (КТС). Підвищенню ролі профспілок у трудовому регулюванні, охороні прав працівників сприяло затвердження 15 липня 1958 р. Президією Верховної Ради СРСР Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки. У липня 1956 р. було ухвалено

Закон «Про державні пенсії», який встановлював порядок призначення і виплати пенсій. **Право на пенсію** за віком мали чоловіки – при досягненні ними 60 років із трудовим стажем не менш ніж 25 років, жінки – при досягненні віку 55 років та наявності 20 років трудового стажу.

Розширенню прав колгоспів сприяла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артiлі і подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управління справами артiлі». Загальним зборам колгоспників надавалося право з урахуванням умов кожного господарства встановлювати обов'язковий мінімум трудоднів, розміри присадибних ділянок, кількість худоби і птиці, яка могла бути в індивідуальній власності колгоспників. *Однак із 1959 р. розпочалося обмеження особистого господарства колгоспників, посилилося втручання партійних і радянських органів у діяльність колгоспів.*

У зв'язку із закінченням війни відбулися певні зміни у **кримінальному праві**. Втратили силу окремі норми законодавчих актів, які з'явилися під час війни (відповідальність за поширення чуток, що породжували тривогу серед населення тощо). Держава вважала можливим видати акти загальної амністії.

Перша амністія була оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» від 7 липня 1945 р. Цим актом було звільнено від покарання осіб, засуджених до позбавлення волі до трьох років, а для осіб, засуджених на термін понад 3 роки, покарання скорочувалося наполовину. Також звільнялися від покарання особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, і засуджені з відстрочкою виконання вироку.

Друга повоенна амністія відбулася після смерті Сталіна на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. Від покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на термін до 5 років, а засудженим понад 5 років воно скорочувалося наполовину. Від покарання також звільнялися чоловіки старші за 55 років, жінки старші за 50 років, неповнолітні й особи з невиліковними хворобами. Амністія не поширювалася на засуджених

за політичні злочини, вбивства й бандитизм. Загалом на волю вийшли понад 1 млн засуджених, що спричинило ускладнення криміногенної ситуації в країні.

У вересні 1955 р. були амністовані громадяни, які співпрацювали з окупантами в роки війни. Близько 55 тис. українців, особливо мешканців західного регіону, звинувачених у «пособництві ворогові», учасників оунівського руху та членів їх сімей повернулися додому. Також були достроково звільнені німецькі громадяни, засуджені за злочини проти радянського народу під час війни.

26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було **скасовано смертну кару**. За злочини, що передбачали смертну кару, у мирний час застосовувалося позбавлення волі на 25 років у виправно-трудовах таборах. Однак Указом від 12 січня 1950 р. «на численні прохання трудящих» було **відновлено застосування смертної кари** до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Основними тенденціями подальшого розвитку кримінального права були: захист передусім інтересів держави, соціалістичної власності, уніфікація кримінально-правового регулювання, поява норм, що визначали склад нових злочинів. Кримінальний кодекс УРСР було приведено у повну відповідність до норм законодавства СРСР.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1947 р., встановлювалися **нові склади** у групі «інші державні злочини»: розголошення державної таємниці; втрата документів та інших матеріалів, зміст яких становить державну таємницю; заявлення чи передавання за кордон винаходів, відкриттів і технічних удосконалень, що становлять державну таємницю.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного і громадського майна» від 4 липня 1947 р. посилювалися до **25 років позбавлення волі** санкції за розкрадання соціалістичного майна, а також уперше встановлювалася кримінальна відповідальність за незаявлення про вчинене чи таке, що готується, розкрадання.

Посилилися санкції за злочини проти життя, здоров'я, гідності особи, за злочини проти особистої власності. Проте було безпідставно анульовано склад такого злочину, як пограбування. Не завжди законодавчо визначалася ква-

ліфікація злочину й конкретний вид покарання. Так, у цілому гуманний Закон «Про захист миру» від 12 березня 1951 р. щодо осіб, винних у пропаганді війни, обмежувався вимогою засуджувати їх як небезпечних кримінальних злочинців.

Десталінізація спричинила певне обмеження застосування кримінальної репресії, звуження кола кримінальної відповідальності. Із 1959 р. широко застосовується умовне засудження.

Ухвалений 28 грудня 1960 р. **Кримінальний кодекс УРСР** базувався на Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.). Він повністю увібрав у себе загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні, військові злочини та інші злочини, спрямовані проти СРСР. Кодекс поділявся на Загальну та Особливу частини. **Кримінальний кодекс 1960 р. мав завданням** охорону від злочинних посягань суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи і прав громадян, був спрямований на попередження злочинності. Важливими положеннями КК 1960 р. були: звуження сфери кримінальної відповідальності (скасовувалось понад 70 складів злочинів, передбачених КК 1927 р.); зменшення видів покарань; відмова від принципу аналогії; проголошення вини єдиною підставою кримінальної відповідальності. Вік кримінальної відповідальності підвищувався до 16 років, за вчинення тяжких злочинів – 14 років. Знижувався максимальний, з 25 до 15 років, термін позбавлення волі. Смертна кара проголошувалася найвищою мірою покарання.

Як загальну тенденцію слід зазначити пом'якшення відповідальності за злочини, які не становили великої суспільної небезпеки, з одночасним посиленням відповідальності за найтяжчі злочини проти життя та здоров'я особи. Водночас Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. зберігав норми, спрямовані на боротьбу з інакомисленням (ст. 56 – «зрада Батьківщині», ст. 61 – «шкідництво», ст. 62 – «антирадянська агітація і пропаганда» та ін.), під дію яких підпадали вияви невдоволення владою і дисидентства.

Зміни в **процесуальному праві** розпочалися із скасування Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 р. **широкої підсудності** справ військовим трибуналам. Восени 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при МВС

СРСР і трибунали військ МВС. Наказом МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 17 жовтня 1953 р. на виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. про скасування Особливої наради при МВС СРСР вимагалося «усі слідчі справи, розслідувані органами МВС, направляти на розгляд у відповідні суди за підсудністю». Згідно з цим наказом до суду передавалися справи стосовно лише тих осіб, які вчинили злочини, передбачені радянським кримінальним законодавством.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1956 р. **скасовувався особливий процесуальний порядок** упровадження слідства і судового розгляду у справах про підготовку або вчинення терористичних актів (постанова Президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.) Цим же указом скасовувалися постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. та від 14 вересня 1937 р. про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік, згідно з якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1953 року розпочався **процес реабілітації** невинно засуджених під час масових репресій. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. Прокуратура СРСР розглядала скарги та заяви засуджених колегією ОГПУ, «трійками» НКВС – УНКВС та Особливою нарадою про скасування рішень, скорочення терміну покарання, дострокове звільнення та скасування судимості з попередніми висновками щодо цих справ МВС СРСР. Верховний Суд СРСР на підставі протесту Генерального прокурора переглядав рішення цих позасудових органів.

У 1954 р. було створено комісію Президії ЦК КПРС і близько 100 комісій у регіонах, які мали право реабілітації та помилування. До перегляду справ залучалися органи прокуратури і КДБ. Право перегляду справ у порядку нагляду було надано Верховному Суду України та обласним судам.

Проте **реабілітація не була гласною і всеохоплюючою**. Вона не поширювалася на представників Центральної Ради, Директорії, осіб, засуджених за політичні злочини у 20-х – першій половині 30-х років, учасників національно-визвольного руху. Поряд з реабілітацією жертв сталінського режиму **відбувалося переслідування інакомислячих і нові політичні репресії**. У грудні 1960 р. ухвалено **Кримінально-процесуальний кодекс України**; з 1 квітня 1961 р. він

набув чинності. В основу КПК було покладено Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.).

У липні 1963 р. Верховною Радою УРСР ухвалено **Цивільний процесуальний кодекс УРСР**. Кодекс відтворював положення Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (1961 р.) і складався із шести розділів. **Розділ I** «Загальні положення» встановлював загальні норми цивільного судочинства, зокрема, врегульовував питання підвідомчості та підсудності цивільних справ, процесуальних термінів, судових штрафів, сплати судових витрат. **Розділ II** містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки. **Розділ III** – про провадження у справах у судах першої інстанції. **Розділ IV** – у касаційній та наглядовій інстанціях. **Розділ V** – про виконання судових рішень. У VI розділі викладено цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства, подано норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів, визначено порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Розкрийте характерні особливості державно-правового розвитку України у повоєнний період.

2. На основі аналізу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. та Закону СРСР від 26 квітня 1954 р. розкрийте правові засади передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

3. Охарактеризуйте зміни в судовій системі УРСР у період дедалізації.

4. Охарактеризуйте завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності прокуратури, які визначало прийняте 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР.

6. Розкрийте причини та зміст реорганізації органів держбезпеки і внутрішніх справ.

7. Охарактеризуйте завдання, зміст та структуру Кримінального кодексу УРСР 1960 р.

8. Охарактеризуйте зміни в процесуальному праві, які відбулися в повоєнний період, розкрийте зміст і структуру Кримінально-процесуального кодексу України 1961 р.

9. Розкрийте зміст та структуру Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 р.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2000. – Т. 2. – С. 370-448.
2. Рогожин А. Й. Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 298-349.
3. Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У ч. / В. М. Іванов – К., 2002-2003. – Ч. II. – С. 115-133.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. М. Іванов – К., 2003. – С. 299-318.
5. Гончаренко Г. Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. Г. Гончаренка. – К., 1996. – С. 244-262.
6. Шевченко О. О. Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. – К., 2001. – С. 188-195.
7. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. / П. П. Музиченко – К., 1999. – С. 541-567.
8. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. Гончаренка В. Д. – К., 1997. – Т. 2. – С. 524-629.
9. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917-1953 рр.) / О. П. Бенько – К., 1994.
10. Воронов І. Голод 1946-1947 рр. / І. Воронов, Ю. Г. Пилявець – К., 1991.
11. Гришук В. К. Кодифікація законодавства Української ССР (1956-1985): Текст лекцій. / В. К. Гришук – А, 1991.
12. Смолій В. А. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За заг. ред. В. А. Смолія. – К., 1996. – Т. 2.
13. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. / Г. Касьянов – К., 1995.
14. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. / Ю. Шаповал – К., 1993.

Розділ XIII

ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 1960 — СЕРЕДИНА 1980 РОКІВ)

§ 1. ЗМІНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛАДІ УРСР

Спроби реформування державно-правової організації суспільства, що здійснювалися у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ століття, виявилися невдалими через непродуманість та непослідовність реформ, а також небажання партійної номенклатури через них втратити свої привілеї та панівне становище. У 1964 р. вузьким колом найвищих партійних посадовців за участі силових структур було здійснено зміни у партійному керівництві СРСР. Фактично ці дії були державним заколотом.

Під час перебування першого секретаря ЦК партії М.С. Хрущова у щорічній відпустці Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964 р. затвердив його звільнення з посад Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. За офіційним повідомленням, М.С. Хрущова було звільнено «за станом здоров'я», але насправді йому поставили у провину грубі помилки в управлінні економікою, розвал сільського господарства, «суб'єктивізм» та «волютаризм» при здійсненні функцій керівництва державою. Очевидно, не останню роль в усуненні очільника партії та держави відіграли також його спроби певною мірою обмежити привілеї партійної номенклатури.

За рішенням пленуму, для того, щоб на майбутнє уникнути зосередження в одних руках надто широких повноважень, посади, які до того обіймав М.С. Хрущов, було поділено між двома особами. Головою Ради Міністрів СРСР було призначено О.М. Косигіна, а Першим секретарем ЦК КПРС

став Л.І. Брежнєв. Але вже невдовзі замість посади Першого секретаря ЦК постановою XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК, а у 1977 р. під приводом ухвалення нової радянської Конституції Л.І. Брежнєва було обрано Головою Президії Верховної Ради СРСР. Таким чином функції вищого партійного та державного керівництва знову було поєднано однією особою.

Очевидний провал проголошеної раніше утопічної мети побудови комунізму змусила очільників держави висувати нові ідеологеми, які б мали засвідчити прогресивні зрушення у розвитку радянського суспільства. Докризова фаза розвитку, до якої вступив СРСР наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX століття, характеризувалася прагненням еліти показати стан суспільства як близький до ідеального. Це прагнення найповніше виявилось у теорії «розвиненого соціалізму». Офіційно її основу було виголошено Л.І. Брежнєвим у звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС 30 березня 1971 р. Вона полягала у тому, щоб «роз'яснити» широким верствам населення, що «одразу після вирішення завдань перехідного періоду не розпочинається безпосередній перехід до комунізму, що спочатку необхідно пройти певні стадії розвитку соціалізму на основі своїх власних виробничих відносин». Цей «якісно новий етап на шляху до побудови комуністичного суспільства» характеризувався як такий, за якого «здійснюється гармонійний розвиток усіх його сторін: економічної, соціально-політичної та ідеологічної», йому притаманні «народне господарство, що планомірно організоване і невпинно зростає», «розподіл здійснюється за кількістю та якістю праці», «соціалістична демократія отримує всебічний розвиток, стає загальнонародною, охоплює усі сторони життя суспільства».

Вище керівництво партії та держави, не бажаючи визнавати помилок, скоєних у політичному та економічному прогнозуванні, а також загальної утопічності зроблених на XXII КПРС заяв, що «в основному побудувати комуністичне суспільство» можна буде за два десятиліття, тепер проголосило: «перш ніж вирішувати завдання, пов'язані безпосередньо з будівництвом комунізму, необхідно пройти історично

тривалий етап розвинуеного соціалізму, на початку якого перебуває наша країна». Тим самим було заявлено, що суспільство ще не готове до переходу до комуністичного самоврядування, оскільки існують об'єктивні умови, які перешкоджають цій трансформації. І саме під час «вдосконалення розвинуеного соціалізму» усі перешкоди будуть усунені.

Важливою складовою концепції розвинуеного соціалізму було визначення ролі держави у суспільному житті. Так, затверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, оскільки в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей – в УРСР майже 10 млн. осіб. Але насправді за такою начебто демократичною формою, продовжувала приховуватися тоталітарна сутність радянської держави.

Пізніше теоретико-ідеологічне положення про «суспільство розвинуеного соціалізму» набуло юридичного закріплення у Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Воно визначалося як суспільство, у якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому добробут народу постійно зростає і складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи.

Новий імпульс концепція розвинуеного соціалізму отримала з обранням у листопаді 1982 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС Ю.В. Андропова. Нового очільника СРСР зацікавила думка про довготривалість стадії розвинуеного соціалізму, що дозволяло «відсунути» досягнення комуністичного ідеалу в неозоре майбутнє. У статті «Вчення К. Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» Ю.В. Андропов відходить від обіцянок швидкої побудови комунізму в СРСР, які, на його думку, лише дискредитують офіційну доктрину. Він наголошує, що форсувати соціалістичну трансформацію суспільства зовсім не обов'язково. На його думку, концепція розвинуеного соціалізму означає, що знадобиться певний час, «щоб підтягти відсталі тили й рушити далі». Ця настанова на «підтягування тилів» означала певні заходи, що були розпочаті для впорядкування економіки країни, для одержання додаткових ресурсів перед входженням у науково-технічну революцію. Такий ресурс вбачався у зміцненні дисципліни, розширенні

прав керівників промислових підприємств та агропромислових комплексів, більшому врахуванні в економіці країни регіональних інтересів, боротьбі з розкраданням державної власності, корупцією і хабарництвом. Теоретичні положення Ю.В. Андропова було формально закріплено рішеннями Червненого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, але законодавчо оформленого вигляду вони так і не набули.

Упродовж періоду, що розглядається, правлячий режим усіляко посилював тотальний контроль партійних органів за радами, громадськими організаціями й об'єднаннями, усіма сферами громадсько-політичного, економічного та культурного життя країни. Але, незважаючи на це, протягом 70-х – початку 80-х рр. у суспільно-політичному житті держави посилювалися негативні тенденції, викликані низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Це поступово спричинило стагнацію в усіх сферах життя. Процес пошуку шляхів подальшого розвитку зіткнувся з гальмівним впливом авторитарно-бюрократичної системи управління суспільством. Суспільна діяльність поступово починає базуватися на різних, часто протилежних укладах – від соціалістичних елементів до зародку регульованого ринку, тіньової економіки.

Усе суспільство просякнуте етатократизмом, в основі якого була монопольна роль бюрократії у більшості сфер життя. Клас робітників було фактично усунено від власності на засоби виробництва, селянство – відчужено від землі та знарядь праці, а інтелігенція перетворена на державних службовців. Отже, замість повноцінних класів суспільства виступали прошарки, що відрізнялися лише певним місцем у соціальній структурі. За відсутності ринку суспільство пов'язувала у єдине ціле лише правляча партія, яка дедалі глибше проникала до усіх суспільних сфер, виконуючи владні, політичні, ідеологічні, господарські функції.

Єдиний народногосподарський комплекс країни, що склався на той час, можна визначити, як централізовану командно-адміністративну систему народного господарства, що функціонувала в умовах монополізму центральних відомств, зосередження в одних руках усіх важелів управління. Така система протистояла будь-якій ініціативі

«знизу», інтересам виробників, принципам економічної самостійності підприємств, власності народів республік СРСР на їхні національні багатства тощо. Отже, входження економіки УРСР до єдиного народногосподарського комплексу держави було основою економічної та політичної залежності українського народу.

Водночас, із середини 70-х рр. до всіх сфер економічного життя поступово починає проникати «тіньова економіка». На початку 80-х державою було вжито певних заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією. Тоді ж було здійснено спроби за допомогою низки адміністративних заходів зміцнити трудову дисципліну та підвищити продуктивність праці. Але суттєвих позитивних змін у цій царині так і не сталося.

Реанімація командно-адміністративної системи в УРСР супроводжувалася репресіями проти інакомислячих, насамперед, поборників національної ідеї, що проголошували за мету здобуття Україною реального суверенітету. Боротьба з «українським націоналізмом» посилилася на початку 70-х рр., та пов'язувалася у суспільній свідомості із призначенням на посаду першого секретаря ЦК КПУ вихідця з Дніпропетровщини, особисто відданої Брежнєву особи – В.В. Щербицького, який вважав, що такі настрої процвітали у роки секретарювання його попередника – П.Ю. Шелеста. У 1972 р. було здійснено масові арешти української інтелігенції – носіїв національної самосвідомості, громадська або професійна діяльність яких суперечила тогочасній офіційній ідеології інтернаціоналізації, «зближення» та «злиття» націй. Хибне розуміння інтернаціоналізму, абсолютизування категорій «радянський народ», «зближення націй» спричиняло витіснення української мови із багатьох сфер суспільного життя. Суттєвими причинами викривлень у сфері міжнаціональних відносин у УРСР та загалом у СРСР, були догматизм та некомпетентність у національному питанні більшості керівників держави.

Під штандартом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» (а також «міжнародного сіонізму») постійно переслідувалися інакодумці, особливо з числа правозахисників. Так, 1976 р. за ініціативою М.Д. Руденка у Києві

було створено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українську Гельсінську групу). До неї увійшли О.П. Бердник, І.О. Кандиба, Л.Г. Лук'яненко, М.І. Матусевич, О.І. Тихий та ін. Група виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок із А.Д. Сахаровим, допомагала колишнім репресованим та сім'ям політв'язнів. Члени групи навіть наважилися діяти легально. Щоб забезпечити виконання гелсінських угод, УГГ поставила метою ознайомлювати громадськість із Загальною декларацією прав людини ООН, сприяти розширенню контактів між народами і вільному обмінові інформацією, добиватися акредитування в Україні представників зарубіжної преси. Усвідомлюючи, що номінальна державність УРСР є повним міфом, Група у добу краху світової колоніальної системи нагадала світові про існування поневоленої Росією України і порушила питання щодо визнання її світовим співтовариством. Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні та щодо українців за її межами, передавала цю інформацію до засобів масової інформації та урядам держав – учасниць гелсінського процесу. У 1976 – 1979 рр. до групи вступило 36 осіб. Багато з них протягом 70 – 80-х рр. зазнали репресій. Більшість було засуджено до різних термінів ув'язнення.

Правляча комуністична партія намагалася через ради народних депутатів як політичну основу СРСР, профспілки, комсомол, інші громадські організації, творчі спілки зберегти свій вплив на трудящих. Але у суспільстві ширилися нігілістичні настрої. Зниження динаміки економічного зростання економіки укупі із застосуванням залишкового принципу фінансування соціальних програм позначилося на добробуті населення. Незважаючи на те, що у період, який розглядається, відбувалося певне підвищення заробітної платні, провадилося будівництво житла, медична допомога та освіта надавалися на безоплатній основі, усе ж рівень життя народу загалом був істотно нижче, аніж у більшості розвинених країн Заходу. Це, а також відсутність системи ефективного стимулювання праці, зумовило наростання у суспільстві процесів фізичної та соціальної деградації, поши-

рення таких негативних явищ, як алкоголізм, корупція, спекуляція тощо. Радянська Україна, як і СРСР загалом, стала на порозі гострої кризи економічної та соціально-політичної системи.

Конституції СРСР 1977 р. та УРСР 1978 р. Комісією для опрацювання проекту нового Основного Закону СРСР було утворено ще 1962 р. Ідея швидкого переходу до комуністичного суспільства до кінця 60-х рр. поступово розчинилася у нових формулюваннях. Все більш твердо стали підкреслюватися положення щодо «активного залучення громадян до управління суспільними справами», «зростання ролі громадських організацій», «розвиток громадського самоврядування», які мали небагато спільного з реальним станом речей.

Опрацювання тексту Конституції розтяглося на довгі роки. Її остаточний проект було підготовано у травні 1977 р. Тоді ж його було схвалено Пленумом ЦК КПРС Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про проект Конституції СРСР», на підставі якого проект було винесено на обговорення громадськості, а на жовтень було призначено проведення сесії Верховної Ради, де мав остаточно розглядатися виправлений та доповнений проект. Позачергова сесія Верховної Ради 7 жовтня 1977 р. затвердила Декларацію про ухвалення та проголошення Конституції СРСР. Окрім того, було ухвалено закон про порядок введення Конституції у дію.

В Основному Законі констатувалася побудова «розвинутого соціалістичного суспільства» та створення «загальнонародної держави». Як мета ставилася побудова «безкласового комуністичного суспільства», яке мало ґрунтуватися на широкому громадському самоврядуванні. Основою економічної системи визнавалася соціалістична власність на засоби виробництва, підґрунтям політичної системи – ради народних депутатів. Конституцією було закріплено «керівну та спрямовуючу» роль комуністичної партії (ст. 6). У її тексті з'явилися нові розділи: про політичну систему суспільства, соціальний розвиток та культуру, зовнішню політику, статус народного депутата. Було підкреслено «нерозривний зв'язок» прав та обов'язків. Конституцією проголо-

шувалися нові форми «безпосередньої демократії»: загальнонародне обговорення та референдум; нові громадянські права: право на оскарження дій посадових осіб, на судовий захист від посягань на честь і достоїнство, критику дій державних та громадських організацій тощо. Вперше було закріплено права на охорону здоров'я, житло, користування досягненнями культури, свободу творчості. Але конституційні норми продовжували бути нормами непрямої дії.

Конституція Союзу містила спеціальний розділ, присвячений правому становищу союзних республік. У ньому, зокрема, відзначалося, як і раніше, що усі союзні республіки можуть мати власні конституції. Встановлювалося право республік брати участь у вирішенні питань, що належали до компетенції Союзу (у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради та Раді Міністрів СРСР).

У новій Конституції збереглося встановлене ще під час війни положення, за яким союзні республіки мали право зовнішніх зносин. Щоправда, цим правом користувалися, і то тільки формально, лише Україна та Білорусія, що свого часу виступили співзасновниками ООН. Тихо й непомітно, як би саме по собі, відпало право союзних республік на військове управління та власні військові формування, проголошене у 1944 р. одночасно із правом зовнішніх зносин. Власне кажучи, воно ніколи повною мірою й не здійснювалося. Стаття 73 Конституції 1977 р. віднесла питання організації оборони, керівництва Збройними Силами до компетенції Союзу.

Під час обговорення проектів нових конституцій висувалася пропозиція відмовитися від права вільного виходу союзних республік зі складу СРСР. Однак, така пропозиція не була прийнята вже на рівні конституційних комісій. Адже, нікому з тогочасних очільників держави й на думку не спадало, що право виходу може бути колись реалізоване на практиці. Тому жодним чином не було визначено механізму цього процесу, що перетворювало право виходу на формальне.

Статтею 77 Конституції СРСР 1977 р. передбачалося певне розширення господарських прав союзних республік, вони могли певною мірою втручатися в управління підпри-

емствами союзного підпорядкування. Та, водночас, саме визначення Союзу ССР як «єдиної союзної багатонаціональної держави» та відсутність механізму захисту суверенітету республік від можливих зазіхань із боку центру свідчило про прагнення посилити федеральні централістські засади.

Нову Конституцію УРСР було ухвалено 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. Вона, як і конституції інших союзних республік, значною мірою повторила усі основні положення союзного Основного Закону. Текст складався із преамбули та 171 статті, об'єднаних у 19 глав, що у свою чергу становили 10 розділів: основи суспільного ладу і політики УРСР; держава та особа; національно-державний і адміністративно-територіальний устрій УРСР; Ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади та управління УРСР; державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столиця УРСР; дія Конституції УРСР та порядок її зміни.

У преамбулі підкреслено наступність конституційного розвитку України, ідеї та принципи якого було закріплено у конституціях 1919, 1929 та 1937 рр. Статтями Конституції УРСР визначалася як соціалістична загальнонародна держава, що виражає волю та інтереси робітників, селян, а також інтелігенції, трудящих республіки усіх національностей. Народ проголошувався носієм влади. Закріплювалося всевладдя рад народних депутатів, демократичний централізм, «соціалістична демократія», «соціалістична законність». Конституція декларувала суверенітет УРСР та право її вільного виходу із СРСР.

Певною новацією стала окрема глава про народних депутатів, у якій закріплювався їхній статус як «повноважних представників народу», котрі керуються загальнодержавними інтересами. Депутат визнавався особою недоторканою, мав право запиту та у будь-який час за рішенням більшості виборців міг бути відкликаний у встановленому законом порядку.

Конституція УРСР 1978 р. була багато у чому декларативним документом, який прикривав численні вади радянської держави. Зафіксовані у Конституції гасла, значно розходилися з реальним повсякденням. Хоча вона містила низку прогресивних, демократичних положень, але загалом була пронизана ідеями, характерними для тогочасної командно-адміністративної системи. Так, більший акцент було зроблено на державну власність, закріплювалася керівна роль КПРС у житті суспільства і держави, запроваджувалася авторитарно-владна господарська система тощо. Проголошене право на житло залишалося лише на папері, оскільки мільйони сімей десятками років перебували у чергах на його отримання. Закон гарантував право на безоплатну освіту, медичне обслуговування, але держава фінансувала освітні та оздоровчі заклади за залишковим принципом, внаслідок чого, наприклад, якість медичного обслуговування перебувала загалом на низькому рівні. Не мало реального характеру й начебто конституційно гарантоване право на свободу слова.

Зміни, які відбулися у державному механізмі УРСР та СРСР загалом упродовж другої половини 60-х – середини 80-х рр. XX століття зумовлювалися низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Насамперед, вже у середині 60-х рр. виявилася тенденція до відмови від новацій у державному управлінні, які були проведені у попередній період. Перетворення хрущовської доби було переглянуто і державний механізм в основному повернувся до попереднього стану. У 70-х рр. змін у державному будівництві не відбувалося. Така ситуація зумовлювалася не стільки об'єктивними, скільки суб'єктивними чинниками. Партиїно-державна верхівка, стомлена та роздратована реформами М.С. Хрущова, здійснивши контрреформи, вирішила зупинитися на цьому. Меті нового курсу відповідала фігура Л.І. Брежнєва. Він повністю виправдав сподівання партійних діячів, що висунули його на керівні посади, і не обтяжував їх особливими турботами щодо перебудови життя та діяльності. Тому, навіть коли він через похилий вік та хвороби практично втратив здатність керувати державою, його ледь

не силоміць утримували на керівній посаді. Із тих самих міркувань вже пізніше, ненадовго, на посаду Генерального секретаря було обрано майже недієздатного К.У. Черненко. Іншим чинником, що сприяв певним, досить обмеженим змінам у державному механізмі стало ухвалення нових конституцій СРСР та УРСР.

Показовою рисою тогочасного розвитку держави було посилення партійного керівництва. Здавалося б, що вже у попередні роки таке керівництво стало всеосяжним, але у цей час партійна верхівка висунула це гасло як офіційне і послідовно запроваджувала його в життя. Як пам'ятаємо, уперше керівна роль партії була законодавчо закріплена в конституціях СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. Але у них про партію згадувалося майже наприкінці тексту, у розділі про права та обов'язки громадян, де партія стояла серед низки інших громадських організацій, хоча й виділялася з-поміж них. У Конституції 1977 р. ролі партії була присвячена спеціальна стаття 6, до того ж про партію йшлося у першому розділі «Політична система». Вже це підкреслює особливу роль КПРС у суспільстві та державі. Партія оголошувалася «керівною й спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних та громадських організацій». Далі у статті було закріплено функції та повноваження КПРС у державному управлінні, зокрема визначення генеральної перспективи розвитку суспільства, лінії внутрішньої й зовнішньої політики держави. Тобто партія перебрала на себе функції, які за своєю природою властиві лише вищим органам державної влади.

На практиці це означало, що партійні органи перейшли від керівництва Радами до їхньої підміни, хоча формально це вважалося неприпустимим. Наприклад, Постанова ЦК КПРС «Про заходи для подальшого поліпшення роботи районних і міських Рад депутатів трудящих», ухвалене в 1971 р., засуджувала факти підміни або дріб'язкової опіки місцевих рад партійними органами. Насправді ж не лише принципові, але й поточні, навіть дрібні питання спочатку вирішувалися у партійних органах, а вже згодом оформлювалися нарадами. Такий дуалізм призводив до того, що радянський апарат ставав фактично непотрібним. Цей факт

відбився й у побутовій правосвідомості населення: навіть безпартійні громадяни й у суто непартійних справах воліли звертатися до райкомів, обкомів, ЦК КПУ, розуміючи, що без них однаково жодне практичне питання не буде вирішено.

Таке посилення ролі партії позначилося й на титулатурі посадових осіб. Якщо раніше у державних документах зазвичай не згадувалася партійна посада того чи іншого державного діяча, то тепер це перетворилося на поширену практику. Наприклад, у документах і навіть усній мові очільників держави іменували на кшталт «Перший секретар ЦК КПУ, Голова Президії Верховної Ради УРСР В.В. Щербицький». При цьому, партійна посада обов'язково ставилася на перше місце, що підкреслювало першорядне значення партії.

Упродовж періоду від середини 60-х по середину 80-х рр. в Україні продовжував функціонувати широко розгалужений державний апарат. Його організація та діяльність юридично визначалася Конституціями СРСР та УРСР, іншими правовими актами. Але на практиці керівні засади встановлювалися рішеннями з'їздів та пленумів ЦК КПРС, КПУ, а також інших підрозділів партії.

Як за Конституцією УРСР 1937 р., що продовжувала бути чинною до другої половини 70-х рр., так і за Конституцією УРСР 1978 р. **найвищим органом державної влади республіки вважалася Верховна Рада УРСР**. Вона мала формуватися на основі загального, рівного та прямого виборчого права при таємному голосуванні. Конституція 1937 р. встановлювала, що депутатом Верховної Ради УРСР міг бути обраний громадянин республіки, якому виповнився 21 рік. За Конституцією УРСР 1978 р. вік набуття пасивного виборчого права було знижено до 18 років. Основною формою діяльності ВР УРСР проголошувалися сесії. Скликання чергових сесій передбачалося двічі на рік. Порядок діяльності Верховної Ради УРСР було окреслено регламентом Верховної Ради УРСР, а також іншими законами республіки, які видавалися на підставі Конституції УРСР 1978 р. Регламент Верховної Ради УРСР був ухвалений на першій сесії Верховної Ради УРСР десятого скликання 25 березня 1980 р.

Допоміжними органами Верховної Ради були постійні комісії. Їхня діяльність регламентувалася Положенням про постійні комісії Верховної Ради Української РСР, яке було затверджено 29 червня 1966 р. дев'ятою сесією ВР УРСР шостого скликання. У ньому визначались завдання, права і обов'язки постійних комісій, методи та форми їхньої організаційної діяльності. У подальшому нову редакцію Положення було затверджено 25 березня 1980 р.

Верховній Раді УРСР була підзвітна республіканська Президія Верховної Ради. Конституція УРСР 1937 р. не визначала правового статусу Президії, зафіксувавши лише, що це орган, який тлумачить закони і видає укази, але фактично діяльність Президії виходила за окреслені межі. У Конституції УРСР 1978 р. (ст. 105) встановлювалося, що «Президія Верховної Ради Української РСР є підзвітним Верховній Раді Української РСР органом, який забезпечує організацію роботи Верховної Ради Української РСР та здійснює інші повноваження в межах, передбачених Конституцією Української РСР і законами Української РСР». Очолював Президію голова Верховної Ради УРСР. До складу Президії також входили: голова Верховної Ради УРСР, перший заступник голови ВР УРСР, заступник голови Верховної Ради, голова Комітету народного контролю УРСР, голови постійних комісій ВР УРСР. Перелік конкретних питань, вирішення яких перебувало у компетенції Президії Верховної Ради УРСР містився у ст. 106 Конституції.

До системи органів державного управління УРСР входили: Рада Міністрів УРСР, державні комітети, міністерства та відомства. Правові основи організації та діяльності Ради Міністрів визначалися у главі 13 Конституції УРСР 1978 р. Так, статтею 115 **Рада Міністрів** визначалася як **найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади Української РСР**. На неї покладалася відповідальність перед Верховною Радою УРСР. Рада Міністрів УРСР мусила не менше, як раз на рік звітувати перед нею щодо результатів своєї діяльності. 19 грудня 1978 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про Раду Міністрів Української РСР», у якому правовий статус уряду набув більш докла-

дної регламентації. Зокрема ст. 2 цього Закону містила перелік основних напрямків діяльності Ради Міністрів УРСР, а у розділі II повно визначалася її компетенція у сфері розвитку економіки, соціального розвитку і культури, у царині планування економічного та соціального розвитку, в галузі фінансів, науки і техніки, забезпечення законності, а також у зовнішньополітичній діяльності країни.

Уряд УРСР повинен був утворюватися у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників та заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів УРСР Верховною Радою УРСР. Відповідно до Закону про Раду Міністрів Української РСР від 19 грудня 1978 р. уряд УРСР мав право видавати постанови і розпорядження, які мали обов'язковий характер на всій території УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та інших питань державного управління як постійний орган Ради Міністрів УРСР мала функціонувати Президія Ради Міністрів УРСР у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, а також інших членів уряду.

Центральними органами державного управління згідно з Конституцією УРСР **були союзно-республіканські та республіканські міністерства, а також державні комітети УРСР та інші органи, підвідомчі Раді Міністрів УРСР.** Перелік цих органів державного управління містився у Законі про Раду Міністрів Української РСР. Республіканські міністерства та державні комітети повинні були керувати дорученими їм галузями управління або здійснювати міжгалузеве управління, підпорядковуючись Раді Міністрів УРСР. Союзно-республіканські міністерства та державні комітети здійснювали керівництво галузями управління, що були їм доручені. Вони мали подвійне підпорядкування: як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітетові СРСР.

Система міністерств, державних комітетів та інших центральних органів управління УРСР неодноразово перебудовувалася. Створювалися нові галузеві органи, змінювалися їхні найменування та підпорядкованість. Наприклад, у

середині 70-х рр. XX ст. існувало 29 союзно-республіканських міністерств, 6 республіканських міністерств, 10 державних комітетів, 2 головних управління Ради Міністрів УРСР, комітет народного контролю УРСР, комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, українське об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка», центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР та ін.

Систему місцевих органів влади становили обласні, районні, міські, районні у містах, селищні, сільські Ради депутатів трудящих (а за Конституцією УРСР 1978 р. – Ради народних депутатів).

Головні засади організації та діяльності місцевих Рад містилися у Конституціях УРСР 1937 р. та 1978 р. Так, глава 9 Конституції УРСР 1978 р. іменувалася «Система і принципи діяльності Рад народних депутатів». У ній, насамперед, визначався термін повноважень рад – п'ять років. Місцевими радами обиралися їхні голови, формувалися президії, створювалися постійні комісії, виконавчі, розпорядчі, а також інші підзвітні радам органи. Згідно зі ст. 81 ради мали утворювати органи народного контролю. Декларативний характер мала ст. 83 Конституції, якою мали визначатися демократичні засади діяльності рад народних депутатів, що мали будуватися «на основі колективного, вільного, ділового обговорення та вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, інших створюваних Радами органів перед ними та населенням, широкого залучення громадян до участі у їх роботі».

У Конституції УРСР 1978 р. містився і спеціальний розділ VI «Місцеві органи державної влади і управління в Українській РСР», що складався із двох глав: «Місцеві Ради народних депутатів» та «Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів». Тут, насамперед, було окреслено систему місцевих Рад (ст. 124), а також визначено основні напрямки їхньої діяльності. На місцеві ради покладалося керівництво на підпорядкованій їм території державним, господарським та соціально-культурним будівництвом. Вони мали затверджувати плани економічного та соціального розвитку, місцевий бюджет і звіти про їх виконання, здійсню-

вати керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами та організаціями, забезпечувати додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян; сприяти зміцненню обороноздатності країни. Із цією метою місцеві ради уповноважувалися ухвалювати рішення у межах наданої їм законодавством Союзу РСР та Української РСР компетенції. Наприклад, у сфері охорони громадського порядку за їхнім рішенням і сприянням при активній підтримці органів внутрішніх справ створювалися опорні пункти охорони громадського порядку, добровільні народні дружини, товариські суди, ради профілактики, групи і загони самоохорони за місцем проживання громадян та низка інших громадських самодіяльних організацій.

Виконавчі та розпорядчі функції на місцях здійснювалися виконкомом місцевих рад. На них покладался обов'язок сприяти депутатам у виконанні їхніх повноважень. Виконкоми мали право вирішувати усі питання, що відносилися до відання рад, за винятком питань, які повинні були вирішуватися лише на сесії ради. Вони скликали сесії рад, організовували підготовку і проведення виборів до рад, здійснювали координацію діяльності постійних комісій, виконували деякі інші організаційні функції. Формування цих виконавчих органів здійснювалося місцевими радами. Окрім того, усіма місцевими Радами, за винятком сільських, селищних і районних у містах, створювалися відділи та управління виконкомів. Останні у своїй діяльності підпорядковувалися відповідній раді, її виконкому, а також вищим органам державного управління.

У період, що розглядається, система джерел права, якими регламентувалися організаційно-правові основи діяльності місцевих органів державної влади і управління поступово розширювалася. Наприклад, 1979 р. в УРСР було ухвалено в новій редакції закони: про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; про порядок відкликання депутата обласної, районної, міської, районної в місті, селищної та сільської Ради народних депутатів; про районну Раду народних депутатів

УРСР. У 1980 р. ухвалено закон про обласну Раду народних депутатів УРСР. Деякі нормативні акти від часу свого видання були «мертвонароджені» документи, які жодним чином не вносили позитивних змін до реального життя. Таким, наприклад, виглядає затверджене указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 вересня 1981 р. Положення про організацію роботи з наказами виборців в Українській РСР.

У другій половині 70-х – на початку 80-х рр. велике значення надавалося розвитку організаційних форм зв'язку Рад із населенням. До них, насамперед, належали депутатські групи і депутатські пости. Депутатські групи поділялися на територіальні та виробничі. Територіальні депутатські групи створювалися для спільної роботи серед виборців депутатів, обраних від суміжних виборчих округів. Виробничі депутатські групи створювалися у трудових колективах, де працювали декілька депутатів однієї або різних Рад. Правова природа, завдання та компетенція депутатських груп визначалися спеціальними положеннями. Депутатські пости утворювалися на підприємствах, установах, у колгоспах, підвідомчих місцевій Раді. Вони здійснювали оперативний контроль над ходом виконання рішень Ради та її органів, а також за роботою, що вимагала особливої уваги на конкретній ділянці або об'єкті.

Поширюються такі форми самодіяльності населення, як квартальні, домові комітети тощо. Вищезгадані організаційні форми були вираженням демократичних засад у роботі Рад. Однак закладений у них демократизм найчастіше не знаходив належної реалізації через перевантаженість малозначними питаннями, а також формалізм, який часто був притаманним їхній роботі.

52. ПРАВООХОРОННІ ТА ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНИ УРСР

Кінець 1960-х – початок 1970-х рр. ознаменувався увагою держави до органів прокуратури, юстиції, внутрішніх справ, на які покладалися завдання щодо забезпечення охорони інтересів держави і суспільства, прав і свобод громадян, зміцнення правопорядку та дотримання законності. Це

знайшло виявлення у низці нормативних актів як загально-союзного, так і республіканського значення.

Правові засади діяльності *прокуратури* було закладено спочатку нормами Положення про прокурорський нагляд у СРСР, затвердженого указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 травня 1955 р., а пізніше визначалися Конституцією СРСР 1977 р., а також Законом про Прокуратуру СРСР від 30 листопада 1979 р. із подальшими змінами та доповненнями, що були внесені указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1982 р.

Згідно з Конституцією СРСР 1977 р. прокуратура будувалася на жорстко централізованій основі. Зазначалося, що прокуратура є єдиною системою органів, підпорядкованих винятково центру в особі Генерального прокурора СРСР. Про прокуратуру йшлося і в Конституції УРСР 1978 р. (глава 19), де у ст. 162 визначалося, що найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території України здійснюється Генеральним прокурором СРСР та підлеглими йому Прокурором УРСР і підзвітними прокурорами. Окрім того, Генеральний прокурор та підлеглі йому прокурори мали здійснювати нагляд за тим, щоб ніхто не зазнавав незаконного обмеження в правах, арешту без судового рішення або санкції прокурора, щоб при розслідуванні злочинів неухильно дотримувалися вимоги закону про всебічне, повне та об'єктивне дослідження усіх обставин справи. На органи прокуратури було також покладено здійснення нагляду за дотриманням законів у місцях попереднього ув'язнення та позбавлення волі.

Генеральний прокурор СРСР, який призначався Верховною Радою СРСР, був відповідальним перед нею та їй підзвітний, а у період між сесіями Верховної Ради СРСР – перед Президією Верховної Ради СРСР. Прокурор УРСР, як і прокурори інших союзних республік, а також прокурори областей призначалися Генеральним прокурором СРСР.

Районні та міські прокурори призначалися прокурором УРСР та затверджувалися Генеральним прокурором СРСР. Термін повноважень Генерального прокурора СРСР, прокурора УРСР та усіх підлеглих прокурорів становив п'ять років.

У період, що розглядається, було вжито низку заходів, спрямованих на удосконалення організації та діяльності **органів внутрішніх справ**. Ліквідація згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1960 р. загально-союзної системи органів внутрішніх справ та передавання функцій і повноважень МВС СРСР міністерствам внутрішніх справ союзних республік, які стали іменуватися міністерствами охорони громадського порядку, спричинила негативні наслідки, насамперед, у справі боротьби зі злочинністю. Ситуація, що склалася вимагала термінового вирішення. У липні 1966 р. із метою забезпечення єдиного оперативного керівництва діяльністю органів охорони громадського порядку у боротьбі зі злочинністю було створено союзно-республіканське Міністерство охорони громадського порядку СРСР. У всіх союзних республіках, зокрема в УРСР, встановлювалася однакова організаційна структура органів внутрішніх справ, відновлювалися порушені раніше зв'язки та координація їхньої діяльності, усувалася невинуватена розмаїтість у нормативному регулюванні.

У листопаді 1968 р. Міністерство охорони громадського порядку СРСР знову було перетворено на Міністерство внутрішніх справ СРСР. Окрім того, у другій половині 60-х років було здійснено низку організаційно-правових заходів, що мали на меті посилення боротьби зі злочинністю, підвищення ефективності роботи міліції. Органи внутрішніх справ відтепер склалися з підрозділів міліції, виправно-трудових закладів, пожежної охорони, слідства, штабних та інших служб. Міліція підрозділялася на територіальну й транспортну. Перша мала забезпечувати охорону порядку у містах та інших населених пунктах, а також на автомобільних шляхах, які поєднували ці пункти; друга виконувала такі ж завдання на залізничному, водному та повітряному транспорті. До складу міліцейської служби входили: карний розшук, служба боротьби з розкраданням соціалістичної

власності, адміністративна (зовнішня) служба, ДАІ та підрозділи відомчої міліції.

У листопаді 1968 р. зазнала перебудови система органів внутрішніх справ у містах та районах. Тут на базі органів міліції були створені відділи (управління) внутрішніх справ. Тепер не лише міліція, але й органи внутрішніх справ загалом (тобто й державний пожежний нагляд, апарати виправних робіт) перетворилися на структурні підрозділи виконкомів рад.

Організаційні заходи доповнювалися заходами правовими. Зокрема 8 червня 1973 р. побачив світ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки та права радянської міліції щодо охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю». У ньому юридично закріплювалися завдання міліції: забезпечення громадського порядку, попередження і припинення злочинів та інших правопорушень, охорона державного і громадського майна, прав та законних інтересів громадян, підприємств, організацій, установ від злочинних зазіхань, а також інших антигромадських дій.

Характерною особливістю цього періоду стала широка співпраця органів внутрішніх справ із добровільними народними дружинами з охорони громадського порядку, які виникли ще наприкінці 50-х років, а у 70-х набули масового характеру. За роки функціонування ДНД було накопичено певний досвід, склалися різноманітні форми та методи їх діяльності. Зважаючи на це, у травні 1974 р. ЦК КПРС спільно з Радою Міністрів СРСР було ухвалено постанову «Про подальше вдосконалювання діяльності добровільних народних дружин по охороні громадського порядку». Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про основні обов'язки та права добровільних народних дружин з охорони громадського порядку». Було також затверджено Зразкове положення про ДНД, яким, зокрема, передбачалося здійснення міліцією за узгодженням зі штабами добровільних народних дружин спільних заходів щодо охорони громадського порядку та попередження правопорушень. Оперативне керівництво діями народних дружинників покладалося на праці-

вників міліції. Із 1973 р. в УРСР набула поширення така форма взаємодії міліції та ДНД, як громадські пункти охорони порядку.

Разом із тим наприкінці 70-х – на початку 80-х років у функціонуванні добровільних народних дружин почав виявлятися формалізм, поширилася практика відступу від принципів гласності та добровільності. Часто женучись за кількісними показниками люди зараховувалися до дружин механічно, цілими трудовими колективами, студентськими групами, не дотримувався принцип індивідуальності.

Окрім МВС, у період, що розглядається, відновлено й загальносоюзну систему **органів юстиції**, яка була децентралізована 1963 року. Мін'юст СРСР та міністерства юстиції союзних та автономних республік, відділи юстиції обласних рад відтворено у 1970 р. Діяльність Міністерства юстиції УРСР було відновлено з 27 листопада 1970 р. Вона регламентувалася відповідним Положенням про Міністерство юстиції Української РСР, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 4 вересня 1972 р., яким передбачалося, що Мін'юст забезпечує організаційне керівництво судами, перевіряє організацію роботи судів, заслуховує з цих питань доповіді голів судів, вивчає і узагальнює практику, розробляє пропозиції з питань організації діяльності судів, здійснює керівництво і контроль за роботою з виконання рішень, керує роботою з кадрами судових органів і підвідомчих організацій та установ юстиції тощо. Окрім низки інших обов'язків, на Міністерство покладалася функція щодо керівництва адвокатурою, нотаріатом, органами РАЦС. Відповідні управління юстиції були створені при обласних Радах депутатів трудящих. У 1973 р. обласні управління юстиції було перейменовано на відділи юстиції виконкомів обласних рад народних депутатів трудящих. Відділи юстиції склалися з начальника, який здійснював загальне керівництво, організовував роботу щодо забезпечення кадрами, забезпечував ведення судової статистики та кодифікаційно-довідкової роботи. Окрім того, штатним розкладом передбачалися дві посади заступників начальника відділу юстиції. Один із них зазвичай здійснював керівництво та організовував роботу народних судів, забезпечував виконання судових

рішень, інший – забезпечував ведення правової роботи у народному господарстві, здійснення правової пропаганди юридичних знань серед населення, керував роботою президії обласної колегії адвокатів, роботою нотаріальних контор. У відділах юстиції також працювали консультанти, які забезпечували організацію роботи нарсудів, аналізували та узагальнювали судову практику з розгляду кримінальних, цивільних справ, а також проводили організаційну, профілактичну роботу з народними засідателями.

Подальшого розвитку набули **адвокатура** та нотаріат. Наприкінці 60-х – у першій половині 70-х рр. продовжувало функціонувати Положення про адвокатуру в УРСР 1962 р. затверджене указом Президії Верховної Ради СРСР. Відповідно до ст. 1 цього нормативного акту, адвокатура республіки ототожнювалася з колегією адвокатів – формою професійного об'єднання. Визначення поняття «адвокатура» в указі не надавалося. Колегія ж адвокатів визначалася як добровільне об'єднання осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Деякі зміни до Положення про адвокатуру УРСР 1962 р., які стосувалися переважно завдань та складу колегій, їхніх органів, прав та обов'язки адвокатів, а також форм керівництва колегіями з боку державних органів, були внесені 15 червня 1965 р.

У грудні 1970 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали спільну постанову «Про покращення правової роботи у народному господарстві», відповідно до якої на адвокатуру було покладено низку обов'язків щодо правового обслуговування підприємств, установ, радгоспів і колгоспів, у яких була відсутня юридична служба. Необхідно також зазначити, що у серпні 1972 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» було розширено участь захисника на стадії попереднього слідства. 25 квітня 1975 р. було ухвалено нове Положення про оплату праці адвокатів, яке загалом зберегло порядок оплати, встановлений Положенням 1965 р.

Уперше в історії радянської адвокатури її правовий статус був чітко визначений лише у 1977 р. Конституцією СРСР (ст. 161). Згідно зі ст. 159 Конституції УРСР 1978 р., для

надання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегиї адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам мала надаватися безкоштовно.

У 1979 р. було ухвалено закон «Про адвокатуру в СРСР», яким регулювалися питання організації та діяльності адвокатури у загальносоюзному масштабі. Поняття адвокатури у ньому надавалося в описовій формі: «Адвокатура сприяє охороні прав і законних інтересів громадян і організацій». Проте, у ст. 2 цього закону йшлося про організацію та порядок діяльності, права та обов'язки адвокатів, а ст. 7 закріплювала засади адвокатської таємниці.

Подальший розвиток законодавства про адвокатуру України було зумовлено затвердженням Положення про адвокатуру УРСР від 1 жовтня 1980 р., яке надало колегіям адвокатів досить суттєві повноваження у самоврядуванні, вирішенні своїх внутрішніх організаційних питань, здійсненні керівництва та контролю за професійною адвокатською діяльністю. Нове Положення також розширило перелік видів юридичної допомоги, що надавалася громадянам адвокатами. Разом із тим нове законодавство передбачало й повноваження органів державної влади та управління стосовно загального керівництва колегіями адвокатів. Так, Міністерству юстиції УРСР було надано право зупиняти виконання рішень загальних зборів чи постанов президії колегиї адвокатів у разі невідповідності їх чинному законодавству, ним встановлювався порядок надання адвокатами юридичної допомоги та оплати праці, здійснювались інші повноваження, пов'язані з загальним керівництвом адвокатурою республіки.

Отже, говорити про ефективність діяльності адвокатури у цей період не доводиться, оскільки знову нагадали про себе недооцінка та приниження принципів демократії, порушення прав людини, декларативний характер основних законодавчих актів. Адвокатура все ще лишалася під пильним наглядом державних органів. За встановленою правилами займатися адвокатською діяльністю могли виключно члени колегій та тільки у складі юридичних консультацій. Це значно обмежувало право багатьох кваліфікованих

юристів адвокатувати, оскільки доступ до колегій адвокатів було надзвичайно ускладнено.

Важливе значення мала діяльність **нотаріальних органів УРСР** – системи державних нотаріальних контор, до обов'язків яких входило посвідчення безспірних прав та фактів, які мають юридичне значення. Організація та діяльність нотаріату регулювалися законодавством, зокрема Законом СРСР від 19 липня 1973 р. «Про державний нотаріат», а також Законом УРСР від 15 грудня 1974 р., який мав таку ж назву й набрав чинності 1 травня 1975 р.

Отже, у період, що розглядається, в УРСР діяв розгалужений державний апарат, організація та функціонування якого регламентувалися законодавчими актами переважно союзного, а також республіканського рівня. У них містилася значна кількість декларативних заяв щодо розширення демократії, широких прав представницьких органів, необхідність зміцнення соціалістичної законності. Але в умовах панування однопартійної командно-адміністративної системи управління більшість із цих положень лишалися лише на папері.

Україна, як і інші республіки, що входили до складу СРСР, власних збройних сил, а відповідно й міністерства, яке б здійснювало керівництво ними, не мало. Усе, що стосувалося цієї галузі державного управління повністю контролювалося центральною владою.

Конституція СРСР 1977 р. містила спеціальну главу, у якій підкреслювалося, що для захисту «суверенітету й територіальної цілісності держави створені Збройні Сили СРСР і встановлений загальний військовий обов'язок». Докладно загальний військовий обов'язок регламентувалася законом, ухваленим Верховною Радою СРСР 12 жовтня 1967 р. Відповідно до нього призовний вік для громадян СРСР чоловічої статі становив 18 років, а термін дійсної служби для солдатів, сержантів сухопутних військ – 2 роки, для матросів та старшин Військово-Морського Флоту – 3 роки, для осіб, що мали вищу освіту, термін дійсної служби становив 1 рік. Призов громадян на військову службу й звільнення їх зі служби здійснювалися два рази на рік: у травні-червні та у ли-

стопаді-грудні. Значне місце у законі приділялося регламентації трудових, житлових та інших прав і пільг військовослужбовців і військовозобов'язаних. За особами, що працювали на підприємствах, в установах та організаціях, зберігалося право вступу на роботу на те ж підприємство, в установу, організацію. Час дійсної військової служби зараховувався до стажу роботи зі спеціальності. За військовозобов'язаними, що були призвані на навчальні збори, зберігалися посада та середній заробіток за місцем роботи. Військовослужбовці, звільнені з дійсної військової служби, користувалися перевагами при вступі до вищих навчальних закладів. За військовослужбовцями дійсної військової служби, офіцерами та їх родинами зберігалася житлова площа і вони не могли бути викреслені зі списків черговості на одержання житла.

Важливе значення для зміцнення Збройних Сил СРСР мали нові військові статuti, ухвалені у той час. 30 липня 1975 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено Дисциплінарний статут, Статут внутрішньої служби, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил СРСР. Водночас Президія Верховної Ради СРСР затвердила нове Положення про порядок прийняття військової присяги. Кожен військовослужбовець віднині приймав присягу індивідуально та скріплював її власноручним підписом.

Декларативні заяви про можливість застосування радянських військ винятково задля захисту суверенітету та територіальної цілісності СРСР наочно спростувало розв'язання у грудні 1979 р. повномасштабної збройної агресії Радянського Союзу проти суверенної держави Демократична Республіка Афганістан та наступним введенням до країни «обмеженого контингенту» Радянської Армії. Війна, яка тривала до виведення основної маси військ 15 лютого 1989 р. забрала життя близько 1,5 млн або 10% від тодішньої чисельності населення ДРА та близько 15 тис. радянських військовослужбовців, зокрема, за офіційними даними СРСР, близько 3 тис. українців.

§3. ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УРСР

Основою системи права Української РСР у 60-80-х рр. минулого століття лишалася спочатку Конституція УРСР 1937 р., що продовжувала бути чинною до другої половини 70-х рр., а в подальшому – Конституція, ухвалена на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. (див § 1). Це була майже цілковита рецепція Конституції СРСР, ухваленої на півроку раніше (7 жовтня 1977 р.) і складалася із преамбули, 19 глав та 10 розділів. Багато зі статей Конституції 1978 р., особливо тих, що проголошували політичні права громадян, мали суто декларативний характер і ніколи не були закріплені відповідними законами, що, зважаючи на непрямий характер чинності конституційних норм, фактично перетворював їх на фікцію.

Продовження другої кодифікації законодавства УРСР. Основні зміни у галузевому законодавстві. Кодифікаційні роботи, розпочаті у багатьох галузях права наприкінці 50-х рр., у цей період здійснювалися ще активніше. Вони охоплювали як загальносоюзне законодавство, так і законодавство Української РСР, що базувалося на ньому. Були опрацьовані та набули чинності Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік, ухвалено кодекси СРСР (зокрема Кодекс торгового мореплавства СРСР 1968 р., Повітряний кодекс СРСР 1983 р.) та УРСР.

Від середини 60-х до 1985 р. в УРСР було ухвалено дев'ять кодексів: про шлюб та сім'ю (1969 р.), земельний (1970 р.), виправно-трудоий (1971 р.), про працю (1971 р.), водний (1972 р.), про надра (1976 р.), лісовий (1979 р.), житловий (1983 р.), про адміністративні правопорушення (1984 р.). Фактично вони були копіями відповідних загальносоюзних актів. Жоден із них не містив атрибутів, що відображали б специфіку правової системи України. У ході кодифікації втілилася у практику ідея єдності законодавчого регулювання на території союзних республік. Це спричинило ще більше розширення компетенції центру та звело нанівець права суб'єктів Союзу. Декларований Конституцією суверенітет республік лишався тільки на папері.

Наприкінці 70-х років було розпочато видання Зводу законів СРСР та зводів законів радянських республік. Це було важливою формою систематизації законодавства. Основою Зводу законів СРСР була Конституція СРСР 1977 р. До Зводу входили законодавчі акти та найважливіші спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також постанови уряду СРСР загальнонормативного характеру.

Звід законів СРСР був офіційним виданням Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР. Він складався з семи розділів: про суспільний та державний устрій; про соціальний розвиток і культуру, соціально-економічні права громадян; про раціональне використання та охорону природних ресурсів; про народне господарство; про міжнародні відносини і зовнішні економічні зв'язки; про оборону країни та охорону державних кордонів; про правосуддя, прокурорський нагляд та охорону правопорядку. В свою чергу, кожен із розділів було поділено на глави з більш конкретним змістом (у них йшлося про певні органи влади, галузі права). Підготовку проектів законодавчих актів для включення їх до Зводу законів СРСР було покладено на Міністерство юстиції СРСР. Для загального керівництва підготовкою та виданням Зводу законів СРСР було створено спеціальну комісію на чолі з міністром юстиції СРСР. У наступні роки загалом було видано 11 томів Зводу законів СРСР.

В Україні видання Зводу законів УРСР здійснювалося на підставі постанови ЦК КП УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР від 28 вересня 1976 р. «Про підготовку та видання Зводу законів Української РСР» та постанови Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР від 5 вересня 1983 р. «Про план підготовки законодавчих актів Української РСР і постанов Уряду Української РСР на 1983 – 1985 роки». За аналогією із загальносоюзним, Звід законів УРСР був офіційним виданням Президії Верховної Ради УРСР. Це означало, що він є таким же джерелом офіційного опублікування законодавства, як «Відомості Верховної Ради УРСР» та «Зібрання постанов уряду УРСР», і на нього можна посилалися вирішуючи справи в органах держави.

Тривала й робота з опрацювання поточного законодавства, яка також здійснювалася під безпосереднім впливом загальносоюзних нормативних актів. При ухваленні законів СРСР законодавцям союзних республік прямо приписувалося здійснювати внесення змін та доповнень до відповідних законодавчих актів Української РСР. Отже, в цей період у законотворчій сфері превалювали централізаторські засади, відбувалося суттєве обмеження прав союзних республік у законотворчості. Окрім того, якщо пригадати, що на території республік функціонували численні загальносоюзні закони та інші нормативні акти в усіх галузях права, то права союзних республік у законотворчій діяльності практично зводилися нанівець.

Адміністративне законодавство. *Ним* регулювалися суспільні відносини управлінського характеру, які склалися як між державними органами у процесі їхньої виконавчої та розпорядчої діяльності, так і між ними та громадськими організаціями і громадянами.

Серед найпомітніших актів періоду, що розглядається, варто назвати Загальне положення про міністерства Союзу РСР (1967 р.), а також Положення про окремі міністерства та відомства, що містили адміністративно-правові норми. Такі ж норми містилися і в новому законодавстві про місцеві Ради, які визначали організацію виконавчих та розпорядчих органів Рад. Досить багато норм адміністративного права містило законодавство про народну освіту, охорону здоров'я, земельний, лісовий та водний кодекси УРСР, а також Повітряний кодекс СРСР від 26 грудня 1961 р., Статут залізниць СРСР від 6 квітня 1964 р., Митний кодекс СРСР від 5 травня 1964 р., Ветеринарний статут СРСР від 22 грудня 1967 р., Кодекс торгового мореплавства СРСР від 17 вересня 1968 р.

Від часу видання Адміністративного кодексу УСРР 1927 р. ця галузь законодавства більше не кодифікувалася. Із огляду на це, у 1980 р. було ухвалено Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення. Згодом в УРСР розпочалося опрацювання відповідного кодексу. Але, як бачимо навіть із назви, його було присвячено більш вузькій сфері правовідносин, аніж

старий кодекс. В Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік йшлося безпосередньо про адміністративні правопорушення, про їхнє визначення, боротьбу із ними, форми відповідальності. Отже, зачіпалася лише частина сфери адміністративних правовідносин. Однак, опрацювання такого нормативного акту мало користь. Зокрема, ним адміністративні правопорушення відмежовувалися від злочинів, що дозволяло по-різному підходити до різного роду антигромадських явищ, адекватно реагувати на них і водночас не залишати їх без уваги. В Основах закріплювалося положення, згідно з яким жодна особа не могла бути піддана примусу у зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше, як на підставах та в порядку, встановлених законодавством. В Україні на базі Основ було розроблено та 7 грудня 1984 р. ухвалено Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення.

Цивільне законодавство. Велика роль у сфері цивільного законодавства відводилася регулюванню зобов'язальних відносин, основа яких в умовах «держави розвиненого соціалізму», насамперед, полягала у забезпеченні суворої планової та договірної дисципліни, насамперед, у відносинах між підприємствами. Це бачимо, наприклад, зі змісту затвердженого Радою Міністрів СРСР у 1965 р. Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство. Певна фетишизація плану та планової дисципліни на практиці спричиняла непоодинокі випадки «окозамилування», коли, наприклад, підрядники часто намагалися будь-яким способом оформити документи, які б засвідчували виконання плану, оскільки від цього залежали премії та інші заохочення.

Незважаючи на те, що цивільне законодавство, як і раніше, було спрямоване на забезпечення всебічного зміцнення державної та суспільної власності, певного розвитку все ж набули положення про особисту власність. Окрім того, в Конституції СРСР 1977 р. декларувалося розширення цивільно-правових гарантій охорони особистих немайнових прав громадян. Так, ст. 57 встановлювала, що громадяни СРСР мають право на судовий захист від посягань на їх честь і гідність.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 р. було внесено зміни та доповнення до Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік відповідно до нової Конституції СРСР. А з часом змін та доповнень зазнало й цивільне законодавство УРСР.

Сімейне право зазнало помітних змін. Основними його джерелами в УРСР у цей час були ухвалені 27 червня 1968 р. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, а також затверджений 20 червня 1969 р. Кодекс УРСР про шлюб та сім'ю. Останній складався з шести розділів: загальні положення; шлюб; сім'я; опіка і піклування; акти цивільного стану; застосування законодавства України про шлюб та сім'ю до іноземців та осіб без громадянства.

Кодексом встановлювався порядок та умови одруження, регламентувалися особисті та майнові відносини, що виникали у сім'ї, відносини, що виникали у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, порядок і умови припинення шлюбу а також порядок реєстрації актів громадянського стану. Чинним визнавався лише шлюб, що був укладений в органах РАЦС. Було спрощено порядок розлучення, передбачений ще Указом від 8 липня 1944 р. Встановлювалося, що відтепер шлюб може розриватися не лише у судовому, але в певних випадках й у спрощеному порядку – органами РАЦС. Скасовувалося двоетапне проходження справи у суді. Тепер народний суд, ухвалюючи, як і раніше, заходи до того, щоб переконати осіб, що прагнули розірвати шлюб, зберегти родину, міг одразу, якщо такі спроби не вели до успіху, ухвалювати рішення щодо розірвання шлюбу. Скасовувалося й оголошення про шлюборозлучний процес.

Важливим було відновлення інституту встановлення батьківства, цілковито забороненого згаданим Указом. Відтепер передбачався судовий порядок такого встановлення та вичерпні критерії для визнання чоловіка батьком: спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини та відповідачем до народження дитини; спільне виховання або утримання ними дитини; докази, які до-

стовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства. Законом допускалося й добровільне визнання чоловіком свого батьківства, що раніше було неможливим.

Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР підтверджувалася спільність майна, яке було набуто подружжям під час шлюбу. Були визначені обов'язки батьків щодо виховання дітей. Загалом сімейне законодавство було спрямоване на зміцнення сім'ї.

Трудове право. Розвиток трудового права у період, що розглядається, пов'язується, насамперед, з ухваленням 15 липня 1970 р. Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю та ухваленням Верховною Радою УРСР 10 грудня 1971 р. Кодексу законів про працю УРСР, що набув чинності з 1 червня 1972 р. Останній містив норми, які визначали завдання і загальні положення трудового законодавства, а також норми про трудовий договір; колективний договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; заробітну плату; трудову дисципліну; охорону праці; працю жінок; працю молоді; трудові спори; профспілки та участь робітників та службовців в управлінні виробництвом та ін.

Основні права та обов'язки робітників та службовців закріплювалися й Конституцією УРСР 1978 р. Щоправда, окремі з прав на практиці у низці випадків не реалізовувалися, а виконання деяких обов'язків (зокрема, дотримання трудової та виробничої дисципліни) в умовах панування командно-адміністративної системи управління забезпечувалося значною мірою через застосування примусових заходів. Такий висновок впливає, наприклад, з аналізу змісту постанов ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці», «Про додаткові заходи щодо зміцнення трудової дисципліни» (1983 р.), а також указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1983 р. «Про внесення змін до трудового законодавства» та ін.

Природоресурсове законодавство наприкінці 60-х – у першій половині 80-х рр. набуло значного розвитку. 13 грудня 1969 р. Верховною Радою СРСР було затверджено Ос-

нови земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік. На його підґрунті 8 липня 1970 р. був ухвалений Земельний кодекс УРСР (набрав чинності з 1 січня 1972 р.). Кодекс складався з 11 розділів: загальні положення; землі сільськогосподарського призначення; землі населених пунктів, землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; землі державного лісового фонду; землі державного водного фонду; землі державного запасу; державний земельний кадастр державне землевпорядкування; вирішення земельних спорів; відповідальність за порушення земельного законодавства. Земельний кодекс УРСР підтвердив державне право власності на землю. Така монополізація зумовила відсутність справжнього господаря на землі, що у підсумку спричинило погіршення її якості. Заходи щодо охорони надр, забезпечення безпеки робіт при користуванні надрами, охорони прав підприємств у цій галузі та відповідальність за порушення законодавства про надра було визначено Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра, що були затверджені Верховною Радою СРСР 9 липня 1975 р.

У грудні 1970 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік (набули чинності з 1 вересня 1971 р.), відповідно до яких 9 червня 1972 р., було опрацьовано та затверджено Водний кодекс УРСР (чинний з 1 листопада 1972 р.). Його застосування мало забезпечити раціональне використання вод для потреб населення і народного господарства, охорону вод від забруднення і виснаження, поліпшення стану водних об'єктів, зміцнення законності у сфері водокористування. Було визначено форми участі громадських організацій та громадян у здійсненні заходів щодо охорони водних ресурсів, встановлено державний контроль за використанням і охороною вод, кримінальну та адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства. Але, як і у випадку із землею, державна власність на води фактично позбавила їх господаря, що у низці випадків спричинило катастрофічні екологічні наслідки.

Децю ефективнішим було застосування норм Лісового кодексу УРСР ухваленого 14 грудня 1979 р., який був розроблений на підґрунті Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік 1977 р. На його розвиток було видано низку нормативних актів, спрямованих на оптимізацію лісокористування в Україні: постанови Ради Міністрів УРСР від 1 березня 1967 р. «Про порядок відпуску деревини на корені в лісах Української РСР», від 19 травня 1969 р. «Про зміну в розподілі лісів державного лісового фонду Української РСР за лісотаксовими розрядами», спільної постанови ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1984 р. «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1984 р. № 890 «Про поліпшення використання лісосировинних ресурсів» тощо.

Кримінальне право. У галузі кримінального права в цей час виявилися суперечливі тенденції. Із одного боку – знову відбувається посилення кримінально-правового примусу як методу управління суспільством, з іншого – новації у законодавстві характеризуються й певними зрушеннями у бік гуманізації. Відповідних змін зазнав Кримінальний Кодекс УРСР 1960 р., до якого було внесено низку важливих змін та доповнень. Серед найзначніших перетворень варто зазначити положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості (1969 р.). У 1970 р. відбулося впровадження інституту умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці.

У травні 1972 р. до кримінального законодавства введено поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, та було надано вичерпний перелік його видів. Із 1977 р. впроваджено відбування покарання у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин із необережності, відбулося розширення кола засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна невідбутого покарання більш м'яким. Зважаючи на необхідність приведення кримінального законодавства до відповідності Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. у Кримінальний Кодекс було внесено деякі термінологічні зміни.

Подальші зміни і доповнення до КК спрямовувалися на посилення боротьби з хуліганством (1981 р.), рецидивною злочинністю (1982 р.), розкраданням державного і громадського майна (1982 р.) тощо. З-поміж видів покарання домінувало позбавлення волі, що спричинило переповнення виправно-трудових установ та неефективну їх діяльність.

Забезпечення виконання кримінального покарання покладалося на **виправно-трудове законодавство**. Виправно-трудовий кодекс УРСР базувався на положеннях Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, ухвалених 11 липня 1969 р. Він був затверджений 23 грудня 1970 р., а набув чинності з 1 червня 1971 р. Кодексом регламентувалося функціонування виправно-трудових установ УРСР, визначався порядок та умови відбуття покарання засудженими. Його структура складалася з 8 розділів, які було поділено на 23 глави та 126 статей. У першому визначалися завдання і порядок застосування виправно-трудового законодавства, другий висвітлював загальні положення виконання покарань, а третій врегульовував порядок та умови виконання покарань у вигляді позбавлення волі: види виправно-трудових установ, режим, умови та порядок організації праці, засади матеріально-побутового забезпечення, медичного обслуговування, заходи безпеки й підстави застосування зброї тощо. У четвертому та п'ятому розділах були регламентовані порядок та умови виконання покарання у вигляді заслання та вислання, у шостому визначався порядок та умови виконання покарання у виді виправних робіт без позбавлення волі. Сьомий розділ закріпив підстави звільнення від відбування покарання та визначив порядок здійснення допомоги особам, що були звільнені з місць позбавлення волі, а також нагляду за особами, звільненими від відбування покарання. Розділ восьмий присвячувався з'ясуванню питань участі громадськості у виховній роботі серед засуджених. Надалі зміст Основ виправно-трудового законодавства СРСР, а пізніше, відповідно й ВТК УРСР, було розширено. До тексту додано розділ про порядок та умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці.

Важливим нормативним актом у галузі виправно-трудового права стало також Положення про порядок і умови виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених, затверджене Президією Верховної Ради СРСР 15 березня 1983 р. Ним було регламентовано виконання таких видів покарань, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового або спеціального звання, громадський осуд, конфіскація майна, штрафи.

§4. СУД ТА ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Судові органи. Упродовж другої половини 60-х рр. судова система УРСР функціонувала на основі Закону про судоустрій УРСР, який було ухвалено 30 червня 1960 р. Надалі до нього неодноразово вносилися зміни, які, однак, не спричинили суттєвих перетворень в організації та діяльності судових органів. Більший вплив на їхню діяльність, переважно все ж не юридичного, а ідеологічного характеру, у цей час справляли партійні, а інколи партійно-державні документи, наприклад, прийнята 30 липня 1970 р. спільна постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів», у якій наголошувалося на необхідності дотримання соціалістичної законності у діяльності судів та створення «обстановки високої відповідальності за доручену справу», бездоганного виконання службових обов'язків.

Найвищим судовим органом держави виступав Верховний Суд СРСР. Він здійснював нагляд за діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у встановлених межах. Верховний Суд СРСР обирався Верховною Радою СРСР на п'ятирічний термін. Відповідно до закону «Про Верховний Суд СРСР», який було видано у листопаді 1979 р., усією своєю діяльністю цей орган держави був покликаний забезпечувати правильність застосування законів, при здійсненні правосуддя на нього покладался обов'язок вивчати та узагальнювати судову практику, здійснювати аналіз судової

статистики та надавати керівні роз'яснення з питань застосування законодавства. Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду СРСР були обов'язковими для судів, інших органів та посадових осіб, що застосовували закон, щодо якого надавалося роз'яснення.

Зasadничі положення щодо організації та функціонування судової системи республіки були окреслені Конституцією УРСР 1978 р. Насамперед, ст. 149 наголошувала, що правосуддя в Українській РСР здійснюється винятково судом.

Судова система УРСР складалася з Верховного Суду УРСР, обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) народних судів. Відповідно до Конституції усі суди УРСР утворювалися на засадах виборності суддів та народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів мали обиратися відповідно обласними, Київською міською радами народних депутатів. Вибори ж суддів Верховного Суду УРСР, а також обласних судів, Київського міського суду здійснювалися Верховною Радою УРСР. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем їхнього проживання або роботи відкритим голосуванням, а народні засідателі вищих судів – відповідними радами народних депутатів.

Найвищим судовим органом УРСР за Конституцією вважався Верховний Суд УРСР. На нього ж покладалося й здійснення нагляду за судовою діяльністю судів республіки. До його складу, відповідно до ст. 151, входили голова Верховного Суду УРСР, його заступники, члени та народні засідателі.

Конституцією було декларовано демократичні засади організації та діяльності судових органів. Так, у ст. 152 виголошувалося, що розгляд цивільних та кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, а у суді першої інстанції – за участі народних засідателів, які при здійсненні правосуддя наділялися усіма правами, які мали судді. А наступна стаття встановлювала, що судді та народні засідателі є незалежними і підпорядковуються виключно законові. Суддям та народним засідателям «забезпечуються умови для безперешкодного і ефективного здійснення їх прав та обов'язків». Будь-яке втручання до діяльності суддів та на-

родних засідателів у здійсненні правосуддя проголошувалося неприпустимим. Щоправда, на практиці партійний диктат та «телефонне право» часом нівелювали цю конституційну вимогу.

Нормами Конституції також встановлювалося, що організація і порядок діяльності судів Української РСР визначаються законами Союзу РСР та УРСР. Наприкінці 1970-х на початку 1980-х рр. було видано низку законодавчих актів, спрямованих на організаційне упорядкування та оптимізацію діяльності судових органів. Відповідно до нової Конституції СРСР у листопаді 1979 р. Верховною Радою СРСР було видано закони «Про Верховний Суд СРСР», «Про державний арбітраж в СРСР» та ін., а 25 червня 1980 р. було законодавчо затверджено нову редакцію Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР. Цей загальносоюзний нормативно-правовий акт став основою для ухвалення у 1981 р. низки законів УРСР: «Про судоустрій УРСР», «Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР», а також «Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР».

Згідно зі статтею 43 Закону від 5 червня 1981 р. «Про судоустрій Української РСР» Верховний Суд УРСР функціонував у складі судових колегій у кримінальних і цивільних справах та Пленуму, а для розгляду організаційних питань утворювалася Президія. Судові колегії у межах своїх повноважень розглядали справи як суд першої інстанції у касаційному порядку, в порядку нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами. Було закріплено, що Верховний Суд УРСР видає власний друкований орган – «Бюлетень Верховного Суду Української РСР», у якому мали публікуватися матеріали, що висвітлювали його діяльність та були покликані сприяти роботі підлеглих судових органів.

У період, що розглядається, відбулися зміни в організаційній будові та правовій регламентації діяльності органів державного арбітражу. У січні 1974 р. Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР було перетворено на союзно-республіканський орган. Окрім того, Рада Міністрів СРСР затвер-

дила нове Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР. Було затверджено й Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР. Наприкінці 1970-х рр. було закладено конституційні основи державного арбітражу (ст. 163 Конституції СРСР 1977 р.). Основним завданням органів державного арбітражу проголошувалося вирішення у межах їхньої компетенції господарських спорів між підприємствами, організаціями та установами при укладенні договорів та у зв'язку з виконанням договірних зобов'язань. Арбітраж був покликаний забезпечувати правильне та однакове дотримання законодавства у галузі народного господарства. Організація та порядок діяльності органів державного арбітражу визначалися виданим 30 листопада 1979 р. Законом СРСР «Про державний арбітраж СРСР». Система органів державного арбітражу складалася з Державного арбітражу СРСР, державних арбітражів союзних республік (зокрема й Державного арбітражу УРСР), державних арбітражів областей.

Правосуддя у Збройних Силах СРСР у цей час на території УРСР здійснювалося військовими трибуналами, організація та діяльність яких регулювалися Положенням про військові трибунали, затвердженим 25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР. Законом СРСР від 25 червня 1980 р. до нього було внесено деякі зміни. У місцях дислокації військ в Україні існували військові трибунали військових округів та гарнізонів. Військові трибунали були цілковито підпорядковані Верховному Суду СРСР і в організаційному, функціональному та матеріально-технічному відношенні жодним чином не були пов'язані із судовою системою УРСР.

Головними джерелами **процесуального права** були Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р. та Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 р., що базувалися на відповідних Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік. Характерними особливостями змін у процесуальному праві в цей час стали розширення кола учасників процесу, збільшення обсягу їхніх процесуальних прав. З'являються й інші джерела права, якими регламентувалися правовідносини процесуального характеру. 11 липня 1969 р.

було затверджене Положення про попереднє взяття під варту. У ньому достатньо чітко визначався порядок застосування цього запобіжного заходу. Указами Президії Верховної Ради СРСР 1969 та 1970 рр. захисникові надавалася можливість брати участь у справі з моменту оголошення звинуваченому про закінчення попереднього слідства та подання для ознайомлення усіх матеріалів справи. Водночас, участь захисника у попередньому слідстві обов'язковою не була.

Загалом демократичні принципи процесуального права дістали закріплення у Конституції УРСР 1978 р. У її статтях декларувалося здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом; відкритість та гласність судового розгляду; участь громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних та кримінальних справах; незалежність суддів та народних засідателів і підпорядкування їх тільки законові; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ у всіх судах; право обвинуваченого на захист; провадження судочинства українською мовою або мовою більшості населення місцевості тощо. Але далеко не завжди названі принципи реалізувалися належним чином, не забезпечувалися юридичні гарантії прав особи, нерідко порушувалися визначені законом терміни слідства й, відповідно, терміни перебування заарештованих під вартою до суду.

Варто зазначити, що на розвиток правової системи УРСР вплинуло й застосування норм міжнародного права. Нові потреби, що виникали у той час, зумовили, наприклад, появу такої підгалузі, як **космічне право**. СРСР було підписано Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, зокрема, Місяць та інші небесні тіла (1967 р.); ратифіковано Угоду про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених до космічного простору (1968 р.). У 70-х рр. укладено міжнародні угоди щодо господарського використання космосу та ін. Ці договори та угоди неминуче відобразилися й у внутрішньому праві УРСР та усього Союзу РСР.

Таким чином, розвиток Радянської держави середини 60-х – середини 80-х рр. розпочався контрреформами 1964 –

1965 рр. та завершилося новим поворотом 1985 р. Цей час виявився доволі складним та суперечливим. Розвиток держави характеризується контрреформами. У державному механізмі відбулися зміни, спрямовані на те, щоб скасувати реформи попереднього періоду. Зростають масштаби бюрократичного апарату, відбувається узурпація значної частини правотворчих функцій виконавчою владою. Однак надалі, в 70-х рр., суттєвих перетворень, окрім тих, які випливали із ухвалення нової Конституції, в УРСР не відбувалося. Право УРСР за своїм змістом також змінилося мало, однак у його формі сталися помітні перетворення, які характеризувалися активною кодифікацією, створенням Основ конкретних галузей права, кодексів СРСР та УРСР.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Наведіть характеристику основних положень Конституції УРСР 1978 р.
2. Назвіть найвищий орган державної влади УРСР за Конституцією 1978 р.
3. Перелічіть складові системи місцевих органів влади в УРСР.
4. Які заходи було вжито у 60 – 80-х рр. ХХ ст. для удосконалення організації та діяльності органів внутрішніх справ?
5. Якими законодавчими актами визначалися правові засади діяльності прокуратури?
6. Які зміни відбулися у сімейному праві з появою Кодексу УРСР про шлюб та сім'ю 1969 р.?
7. У чому полягали суперечливі тенденції розвитку кримінального права в означений період?
8. Визначте особливості побудови судової системи УРСР у 60 – 80-х рр. ХХ ст.
9. Назвіть головні джерела процесуального права Української РСР у 60 – 80-х рр. ХХ ст.
10. Які зміни відбилися у пенітенціарній системі з набуттям чинності Виправно-трудоного кодексу УРСР 1971 р.?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.

2. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.

3. Бурді М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О. В., 2017. – 444 с.

4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.

5. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – К.: Ін юре, 2015. – 808 с.

6. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

Допоміжна

1. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.13. – 303 с.

2. Баран В. К. Україна після Сталіна: нарис історії. 1953 – 1985 рр. / В. К. Баран. – Л.: МП «Свобода», 1992. – 134 с.

3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко – Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.

4. Гончаренко В. Д. Тернистий шлях до незалежності / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17).

5. Грищук В. К. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР / В. К. Грищук // Радянське право. – 1988. – № 1. – С. 84-87.

6. Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с.

7. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2007. – 624 с.

8. Гончаренко В. Д. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України – 728 с.

Розділ XIV

УКРАЇНЬСЬКА РСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

§ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНЬСЬКІЙ РСР В 80-ТИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Новим керівництвом СРСР на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим в 1985 році був проголошений курс на «перебудову» — поступове реформування всіх сфер суспільно-політичного життя з метою збереження та вдосконалення радянської соціалістичної системи. Майбутні перетворення повинні були знайти своє юридичне відображення як в союзному, так і в пов'язаному з ним республіканському законодавстві, для забезпечення фактичного неухильного впровадження змін по всій країні.

Перебудову керівництво намагалося провести за різними напрямками і в певні етапи, зокрема:

- 1985 — 1986 рр. — пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства; курс на «прискорення»;
- 1987 — 1988 рр. — початок реальних перебудовних процесів, спроби реформ у промисловості, гласність. «Перебудова згори»;
- 1989 — 1991 рр. — «перебудова знизу». Падіння авторитету комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій. Значна активізація політичної діяльності мас, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР.

На початковому етапі «перебудови» М.С. Горбачов спробував «прискорити» розвиток економіки СРСР за рахунок ширшого впровадження наукових досягнень в промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Поряд із цим активно проходила антиалкогольна кампанія, яка спричинила дефіцит бюджету, інфляцію, непродумане вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогонваріння.

У 1987 р. почалася спроба реформувати управління економікою – перейти від адміністративних методів господарювання до економічних із демократичними засадами управління. До 1989 р. відноситься розробка і впровадження нових підходів до аграрної політики. Були ухвалені рішення, спрямовані на розвиток орендних відносин, сімейного підряду, акціонерних товариств. Визнавалось право на розвиток різних форм господарювання, що було дуже радикальним заходом. У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Цим ставилось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток.

Перебудова проводилася і у сфері ідеології. Виник безпосередньо радянський термін «гласність», що означав перехідний етап у напрямі до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний радикалізм. Гласність перш за все поширилася на історію. Були вперше у такому обсязі опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932 – 1933 рр., переоцінювалось історичне минуле українського народу: діяльність І.Мазепи, громадянська війна і національно-демократична революція 1917 – 1920 рр., боротьба УПА і т.і. За часів перебудови постійно йшла боротьба між консерваторами і реформаторами у керівництві КПРС. Це спричинило певні коливання і непослідовність у діяльності М.С. Горбачова.

У 1989 р. у країні склалася нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись тепер не лише «згори», але й «знизу», з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання.

Здійснення політики перебудови в Українській РСР мало свої особливості:

1. Процеси реформування відбувалися повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися сильним партійно-державним апаратом на чолі з В.В. Щербицьким;

2. На здійснення «перебудови» сильно вплинула Чорнобильська катастрофа (аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.). У результаті катастрофи було виведено з користування 144 тис. га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 млн. га. Масштаби катастрофи довгий час замовчувались тогочасним партійним керівництвом республіки, що негативно вплинуло на соціально-економічну ситуацію людей. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров'ї 2,5 млн. людей. У найкоротші терміни потрібно було відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Ліквідація наслідків аварії вимагала і вимагає величезних економічних і фінансових затрат;

3. Процеси «перебудови» в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та ін. республіках тогочасного СРСР.

Соціально-економічна ситуація у 1989 – 1990 рр. погіршувалася, – вказаними чинниками, а також викриттям сталінських злочинів чим компартія була значно дискредитована. На противагу впливу компартії у 1989 р. створюється Народний Рух України («Рух»), програма якого містила ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, гостро ставила екологічні проблеми, виступала за подальшу демократизацію політичної та економічної систем. Із 1990 р. з'яляються нові політичні партії (Українська республіканська, Демократична партія України, Українська Селянсько-Демократична – всього 16).

У березні 1990 р. в Україні відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. На 450 мандатів до Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів – у середньому по 6-7 чол. на одне місце. Основне суперництво розгорнулося між двома силами: Демократичним блоком, який складався з Руху, Гельсінської спілки, екологічних груп і численних «неформальних» організацій та кандидатами від комуністичної партії. Комуністи мали певні переваги, сконцентрувавши своїх руках засоби масової інформації, фінансові ресурси. До того ж на політичну свідомість багатьох громадян України ще впливали стереотипи минулого: вихована десятиліттями тоталітаризму

політична дисципліна і побоювання «націоналізму». Комуністи дістали більшість і сформували у парламенті свою депутатську групу («група 239»), а демократичний блок (90 депутатів) – свою – Народну Раду. Народна Рада пізніше збільшила своє представництво до 120 депутатів за рахунок переходу до її складу інших незалежних депутатів. Хоча комуністи і значно переважали чисельністю своїх суперників, їм уперше довелося зіткнутися з легальною опозицією у стінах парламенту. Між двома групами розгорталася гостра боротьба, що часто негативно впливала на ухвалення конструктивних рішень. У цілому результати виборів засвідчили значний зріст впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання життя республіки вперше стали вирішуватися не в ЦК Компартії України, а у Верховній Раді України. Головою Верховної Ради України, на посаду якого також уперше балотувалося 10 претендентів, був обраний В. Івашко, якого незабаром (липень 1990 р.) змінив Л. Кравчук.

16 липня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, що проголошувала «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Стосунки УРСР із іншими радянськими республіками повинні були будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Ухвалення Декларації було важливим кроком у боротьбі за незалежність республіки, створило для цього правові передумови, але не означало виходу України зі складу СРСР.

У 1990 р. вперше за багато років відбулися масові страйки робітників Донбасу і Дніпропетровська (250 тис. учасників); голодування студентів у жовтні 1990 р. спричино відставку голови уряду В.А. Масола. Була відновлена діяльність греко-католицької церкви в Україні.

На політичну авансцену активно вийшов і кримськотатарський національний рух. Під тиском численних акцій влада змушена була дозволити повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. У квітні 1989 р. на півострові їх уже проживало 40 тис., улітку 1991 р. – 130 тис.

Для захисту національних прав депортованого народу навесні 1989 р. була створена Організація кримськотатарського національного руху.

Дезінтеграційні процеси в СРСР, «парад суверенітетів», необхідність вирішення питання про повернення кримськотатарського народу стимулювали проведення загальнокримського референдуму з питання відновлення автономної республіки в Криму. Формально референдум проводився в рамках відновлення історичної справедливості, із тим, щоб зробити Крим суб'єктом Союзу РСР і учасником Союзного договору. Проте, це робилося до масового повернення на цю землю кримських татар, тобто фактично викреслювало їх із процесу вирішення долі їхньої історичної батьківщини. Референдум проводився в інтересах тодішньої партійної верхівки Криму, що у випадку позитивного рішення питання автоматично істотно підвищувало свій статус від обласного керівництва до республіканського, до того ж суб'єкта Союзу. Таким чином, вони виходили б із юрисдикції України і безпосередньо підпорядковувалися б Москві. Така ситуація була вигідною і російським шовіністичним колам.

У той час керівництво Російської Федерації на чолі з Б. Єльциним відстоювало думку, відповідно до якої планувалося автономним республікам будувати відносини із союзними республіками з позицій суверенних держав і на підставі договорів. Це також робило проблематичним підписання договорів і зберігання територіальної цілісності союзних республік, зокрема й України. У таких умовах і проводився референдум 20 січня 1991 р. Питання було сформульовано у такий спосіб: відновлювати або не відновлювати державність у формі Кримської АРСР. Проте, Організація кримськотатарського національного руху бойкотувала референдум, а Курултай кримськотатарського народу, що відбувся в червні 1991 р. заявив, що «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення». Така позиція викликала багато питань, зокрема, і з боку республіканських органів. Так, якщо Крим є національною територією кримських татар, то

як бути з українським і російським населенням, із державною приналежністю Криму? Таким чином, створювалися передумови для міжнаціональних і регіональних конфліктів.

«Перебудова» створила кращі умови для розвитку національної культури. Видано твори раніше заборонених письменників. Верховна Рада у 1989 р. ухвалила «Закон про мови», де українська мова оголошена державною. У 1991 р. загострилася боротьба між консерваторами і демократичними силами. Реформаторські сили прагнули прискорити реформування суспільства, його демократизацію, змінити політичну та економічну системи. Із іншого боку, посились спроби зберегти панування КПРС, зміцнити СРСР, який почав розвалюватись, повернутись до ситуації «доперебудовного» періоду.

19-21 серпня 1991 р. найближче оточення президента М.С. Горбачова спробувало здійснити державний переворот. Президента ізолювали у Криму, а у Москві був створений Державний комітет із надзвичайних ситуацій (ДКНС) на чолі віце-президентом Г. Янаєвим. У Москву було введено війська. Опір путчистам організували і очолили в Москві президент Б. Єльцин та Верховна Рада Росії.

В Україні голова Верховної Ради Л. Кравчук, заявив, що державний переворот в Москві відношення до України не має. Президія Верховної Ради Української РСР ухвалила рішення про невизнання постанов путчистів на території України. Самі путчисти діяли пасивно і зазнали поразки. Незважаючи на короткочасність цих подій, їх наслідки були епохальними в історії України.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради Української РСР майже одностайно проголосила незалежність республіки, ухваливши Акт незалежності України та обравши назву нової держави – Україна. Віднині на території України повинні були діяти винятково Конституція і Закони України. Було ухвалено також рішення про підпорядкування військових формувань, дислокованих в Україні, Верховній Раді України і створення Міністерства оборони України, департизацію державних органів і установ.

1 грудня 1991 р. відбулися Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Народ України повинен

був остаточно вирішити питання про існування своєї держави. 90% учасників референдуму віддали свої голоси за незалежність, сподіваючись на краще життя в окремій українській державі.

§2. ЗАКОНОДАВСТВО УРСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Перебудова розпочалася з розгортання в країні антиалкогольної кампанії. Партійна верхівка вважала, що алкоголізм є вагомою причиною занепаду радянської економіки, оскільки «будівельники комунізму» через надмірне споживання алкоголю морально деградують та халатно ставляться до праці.

Через це, одним із перших нормативно-правових актів періоду Перебудови була Постанова ЦК КПРС від 7 травня 1985 року «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму», де підкреслювалася необхідність боротьби на всіх рівнях зі зловживанням алкоголю. Окрім того, в Постанові серед іншого зазначалося, що «абсолютно нетерпимими є факти, коли в засобах масової інформації, в окремих творах літератури, в кіно та на телебаченні проповідується ідея «культурного», помірнього вживання спиртних напоїв, у привабливому вигляді зображуються різні застілля тощо». Було визнано необхідним у планах економічного і соціального розвитку СРСР передбачити починаючи з 1986 року щорічне скорочення обсягів виробництва горілки та лікєро-горілочних виробів, а до 1988 року повністю припинити випуск плодово-ягідних вин. У той же час слід було забезпечити значне збільшення виробництва та продажу безалкогольних напоїв, соків, квасу, варення, джемів, фруктів, винограду, ягід у свіжому, сушеному та замороженому вигляді.

16 травня 1985 року був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом», в якому встановлювалася відповідальність за вживання та незаконний обіг алкоголю. Невдовзі, 20 травня 1985 року Президія Верховної Ради Української РСР ухвалила подібний Указ «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і

алкоголізму, викоріненню самогоноваріння». Цим документом конкретизувалися санкції, спрямовані на реалізацію антиалкогольної кампанії. Була передбачена відповідальність за розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і появу у громадських місцях у п'яному вигляді, розпивання спиртних напоїв на виробництві, втягнення неповнолітніх у пияцтво, порушення правил торгівлі спиртними напоями, виготовлення, збут, зберігання і придбання міцних спиртних напоїв домашнього виготовлення, керування транспортними засобами у стані сп'яніння.

Згідно з зазначеним Указом Президії Верховної Ради УРСР особи, які перебували на вулицях і в інших громадських місцях у середньому або тяжкому ступені сп'яніння, мали поміщуватися у медичний витверезник, за утримання в якому з них стягувалася плата.

Про притягнення особи до адміністративної відповідальності за порушення «сухого закону» повідомлялася адміністрація або громадська організація за місцем роботи, навчання або проживання порушника. Такі особи могли бути позбавлені премій, винагород, пільгових путівок у будинки відпочинку і санаторії, а також їм могла бути перенесена черговість на одержання житлової площі.

Указ від 20 травня 1985 року, окрім іншого, передбачав утворення комісій із боротьби з пияцтвом, які мали координувати діяльність державних органів і громадських організацій, спрямовану на боротьбу з пияцтвом, а також розробляти і проводити заходи щодо запобігання і припинення проявів пияцтва.

Основними результатами «боротьби за тверезість» стали – знищення виноградників, розповсюдження самогоноваріння та зникнення у цьому зв'язку з продажу цукру, ріст тіньових прибутків на тлі недоотримання державним бюджетом значних сум від продажу алкоголю, невдоволення населення жорсткою антиалкогольною кампанією. Ця боротьба зачепила і культурну сферу. Із кінофільмів, літературних творів, пісень видалялися фрази, пов'язані з уживанням алкоголю, або інколи навіть згадкою певного алкогольного напою. Однак, відзначалися і позитивні результати розгорнутої боротьби, а саме – зниження злочинності,

підвищення трудової дисципліни, збільшення народжуваності тощо.

Економічний спад та соціальна напруга через незважені, а інколи й абсурдні дії партійного керівництва у проведенні антиалкогольної кампанії, спричинили 1987 року її згортання. При цьому сумнозвісні укази 1985 року формально продовжували функціонувати.

Реалізація програми у боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом викликала внесення низки змін та доповнень до чинних того часу законодавчих актів.

Адміністративне законодавство. Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення, ухвалений 7 грудня 1984 року, згідно з Постановою Верховної Ради УРСР № 8074-10 від того ж числа вводився в дію 1 червня 1985 року, тому його первинні положення, в яких містився перелік адміністративних правопорушень та відповідальності за їх вчинення, а також порядок накладення адміністративних санкцій, на момент набрання даним Кодексом чинності були доповнені статтями, що раніше увійшли до вищезазначеного «антиалкогольного» Указу від 20 травня 1985 року.

Роком пізніше до Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення були внесені статті, пов'язані з виконанням громадянами військового обов'язку. Встановлювалась відповідальність за неналежне виконання службовими особами військово-облікової роботи, зарахування керівниками або іншими службовими особами підприємств, установ, організацій, колгоспів і навчальних закладів на роботу (навчання) військовозобов'язаних і призовників, які не перебували на військовому обліку за місцем проживання тощо. Підсилювалася адміністративна відповідальність військовозобов'язаних і призовників за порушення правил військового обліку, умисне зіпсування або недбале зберігання обліково-військових документів (військових квитків і посвідчень про приписку до призовних дільниць), яке спричинило їх втрату.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 травня 1986 р. «Про посилення боротьби з одержанням нетрудових доходів» Кодекс УРСР про адміністративні пра-

вопорушення поповнився положеннями про відповідальність за азартні ігри, гадання у громадських місцях; порушення порядку заняття кустарно-ремісничими промислами та іншою індивідуальною трудовою діяльністю; продаж вина домашнього виробництва тощо.

Враховуючи започатковані перебудовними процесами зміни в суспільному житті, зокрема певну демократизацію та гласність, партійне керівництво СРСР змушено було визнати існування в країні такого неприйняттого явища як проституція. У зв'язку з цим на офіційному рівні, шляхом внесення до адміністративного законодавства відповідних норм, проституція називається правопорушенням, а за заняття цим видом діяльності встановлюється відповідальність у вигляді штрафу до двохсот карбованців, що в ті часи були значною сумою.

Агресивна боротьба з пияцтвом і алкоголізмом спровокувала стрімке розповсюдження у країні наркоманії і токсикоманії, що спричинило необхідності внесення змін до Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення, якими підсилювалася адміністративна відповідальність за незаконне придбання або зберігання наркотичних засобів у невеликих розмірах чи вживання наркотичних засобів без призначення лікаря та інші дії, пов'язані з обігом наркотичних речовин.

В умовах тотального дефіциту товарів у кінці 1980-х на початку 1990-х років владою було ухвалено рішення встановити більш жорсткі адміністративні санкції за дрібну спекуляцію та незаконну торгівлю. Так, наприклад, згідно з положеннями ст. 157 в редакції Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення від 7 березня 1990 року, скуповування і перепродаж із метою наживи у невеликих розмірах товарів особою, яку вже було піддано адміністративному стягненню за подібне правопорушення тягнуло за собою накладення штрафу в розмірі від трьохсот до однієї тисячі карбованців із конфіскацією предметів спекуляції або виправні роботи терміном від одного до двох місяців із відрахуванням двадцяти процентів заробітку, з конфіскацією предметів спекуляції.

Трудове законодавство. Кризові явища, що почали з'являтися в економіці періоду перебудови, спричинили ухвалення в СРСР наприкінці 1986 року Закону «Про індивідуальну трудову діяльність». Держава бачила індивідуальну трудову діяльність як суспільно корисну діяльність громадян із виробництва товарів та надання платних послуг, що не пов'язувалася з їх трудовими відносинами із державними, кооперативними, іншими громадськими підприємствами, установами, організаціями та громадянами, а також з внутрішньоколгоспними трудовими відносинами. У той же час, заохочувалося налагодження договірних відносин між громадянами, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, та державними, кооперативними та іншими громадськими підприємствами, установами, організаціями. Дозволялося створення кооперативів, добровільних товариств. Однак, Закон забороняв індивідуальну трудову діяльність з використанням найманої праці.

Індивідуальною трудовою діяльністю дозволялося займатися повнолітнім громадянам, але у вільний від основної роботи час, домогосподаркам, інвалідам, пенсіонерам та студентам.

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів, підприємства, установи та організації мали сприяти громадянами, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, у придбанні сировини, матеріалів, інструментів та іншого майна, необхідного для заняття цією діяльністю, у збуті виробленої продукції, а також надавати їм нежилі приміщення та інше майно в оренду.

Особам, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю, для придбання необхідної сировини, матеріалів, інструментів або іншого майна, а також, отримання його в оренду чи напрокат, міг надаватися кредит.

Законом був встановлений перелік видів індивідуальної трудової діяльності, заняття якими заборонялося. Так, заборонялося виготовлення виробів із шкірок цінних хутряних звірів, що добувалися полюванням і підлягали обов'язковій здачі державі, а також із шкірок хижих хутряних звірів, утримання яких громадянам не дозволялося; парфуме-

рно-косметичних та хімічних виробів; отруйних та наркотичних засобів, а також лікарських засобів; виробів із дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та бурштину; будь-яких видів зброї, боєприпасів, вибухових речовин та піротехнічних виробів; розмножувальних і копіювальних апаратів, штампів, штемпелів, печаток, шрифтів.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 15 квітня 1987 року № 127 «Про заходи по виконанню в республіці Закону СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність» вищенаведений перелік був розширений. В Українській РСР заборонялося, також, виготовлення значків і жетонів; свічок, ікон та церковного оздоблення; розмноження різного роду друкованої і фото продукції, тиражування грампластинок, кінофільмів, магнітних записів; виготовлення виноградного і плодово-ягідного вина для продажу.

До Кодексу законів про працю Української РСР 1971 року в розглядуваний період було внесено ряд помітних змін соціальної спрямованості.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 вересня 1987 року було розширено пільги працюючим вагітним жінкам і жінкам, які мали малолітніх дітей. Серед іншого змінами встановлювалося, що за бажанням жінки у період перебування її у відпустці через догляд за дитиною вона могла працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за нею зберігалось право на одержання допомоги у період частково оплачуваної відпустки через догляд за дитиною. Також, заборонялося залучення до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, що мали дітей до двох років.

Перебудова управління економікою вимагала розширення та гарантування прав працюючих громадян та трудових колективів, підвищення ролі профспілкових комітетів в дотриманні трудового законодавства.

Згідно із внесеними 1988 року до Кодексу законів про працю УРСР змінами було удосконалено інститут колективного договору. Укладенню колективного договору мало передувати обговорення його проекту на зборах (конференції) трудового колективу. Загальні збори (конференція) схвалювали колективний договір і уповноважували профспілковий

комітет підписати його з адміністрацією від імені трудового колективу.

Робітники і службовці отримали більш широкі можливості брати участь в управлінні підприємствами, установами, організаціями через загальні збори (конференції) і ради трудових колективів, професійні спілки та інші громадські організації, органи народного контролю та інші громадські органи, які функціонували в трудових колективах, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи підприємства, установи, організації, а також із питань соціально-культурного і побутового обслуговування.

Передбачалося, що умови договорів про працю, які погіршують становище робітників і службовців порівняно із законодавством СРСР і УРСР про працю, є нечинними.

Адміністрації підприємств, установ, організацій спільно з радами трудових колективів та профспілковими комітетами отримали право встановлювати за рахунок власних коштів додаткові, порівняно з законодавством, трудові і соціально-побутові пільги для працівників колективу або окремих категорій робітників і службовців.

П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлювався адміністрацією підприємства, установи або ж організації спільно із профспілковим комітетом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням із місцевою Радою народних депутатів.

Термін випробування при призначенні на роботу не міг перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням із відповідним комітетом профспілки, – шести місяців. Якщо працівник у період випробування був відсутнім на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або з інших поважних причин, термін випробування міг бути продовжений на відповідну кількість днів, протягом яких він був відсутній.

Розірвання трудового договору з ініціативи адміністрації підприємства, установи чи організації не допускалося без згоди профспілкового комітету, утвореного на цьому ж підприємстві, установі або організації. Якщо ж звільнення працівника було проведено без згоди профспілкового комі-

тету орган, який розглядав трудовий спір, повинен був відкласти його вирішення до розгляду профспілковим комітетом питання про погодження на розірвання трудового договору з працівником. У разі відмови у звільненні працівника профспілковий комітет ухвалював рішення про поновлення його на роботі.

Так само лише за погодженням із профспілковим комітетом вирішувалося питання запровадження, зміни і перегляду норм праці.

Окрім того, в умовах економічної нестабільності та спаду виробництва на етапі «перебудови» окремі підприємства та організації опинилися на межі свого закриття, постала проблема звільнення або ж скорочення кількості працівників. У зв'язку з появою нових викликів, СРСР намагався надати правову захищеність працюючим особам. Тому, Кодекс законів про працю УРСР був доповнений Главою III-A «Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників», де зазначалися - порядок вивільнення працівників, гарантії забезпечення права на працю вивільнюваним працівникам, пільги і компенсації вивільнюваним працівникам.

Право на працю звільнюваним працівникам гарантувалося наданням іншої роботи на тому ж підприємстві, в установі, організації; наданням роботи на іншому підприємстві, в установі, організації за тією ж професією, спеціальністю, кваліфікацією, а при її відсутності – іншої роботи з урахуванням індивідуальних побажань і суспільних потреб; наданням можливості навчання нових професій (спеціальностей) з наданням відповідної роботи. Однак, реалізувати на практиці зазначені законодавчі положення виявилось вкрай складно через розбалансованість державного механізму та стрімке погіршення економічної ситуації у країні, тому згадані норми в більшості мали декларативний характер.

Реформування трудового законодавства продовжилось після проголошення на початку 1990-х років переходу Української республіки до ринкової економіки. Одночасно з приведенням у відповідність до вимог часу нормативних положень Кодексу законів про працю УРСР, 01.03.1991 року був ухвалений Закон «Про зайнятість населення». Закон

встановлював основні принципи державної політики зайнятості населення; державні гарантії права на вибір професії та виду діяльності; додаткові гарантії зайнятості для окремих категорій населення (наприклад, одиноких матерів, які мали дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів; осіб, звільнених після відбуття покарання); засади реалізації права громадян на зайнятість; завдання і функції державної служби зайнятості; компенсації і гарантії при втраті громадянами роботи тощо. Також, у Законі офіційно визначалося поняття «безробітні» та перераховувалися категорії осіб, які не могли визнаватися такими.

Цивільне законодавство. Фундаментом цивільного права в 1985 – 1991 роках були Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, ухвалені ще 8 грудня 1961 року, на підставі яких мали створюватися та приводитися у відповідність нормативно-правові акти всіх республік, зокрема, Української РСР. Варто звернути увагу, що Основи цивільного законодавства закріплювали підґрунтям економічної системи СРСР соціалістичну власність на засоби виробництва в формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності. Особиста власність визнавалася похідною від соціалістичної власності та мала слугувати одним із засобів задоволення потреб громадян. За задумом законодавця по мірі просування до комунізму особисті потреби громадян мали у все більшому ступені задовольнятися за рахунок суспільних фондів.

У повній відповідності до Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік діяв Цивільний кодекс Української РСР 1964 року. Упродовж періоду перебудови до нього вносилися певні зміни та доповнення, які однак, не мали перетворювального характеру для суспільних відносин, а навпаки, сприяли укоріненню радянської дійсності.

Наприклад, несуттєвих змін зазнали окремі статті Цивільного кодексу УРСР щодо власності. Стаття 87 ЦК у новій редакції передбачала, що соціалістичною власністю є: державна (загальнонародна) власність; колгоспно-кооперативна власність; власність профспілкових та інших громадських організацій. При цьому державна власність була основною формою соціалістичної власності.

Цивільне законодавство встановлювало і таку форму власності як особиста. У відповідності до ст. 88 ЦК основу особистої власності громадян становили трудові доходи. Передбачалося, що майно, яке є в особистій власності громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватися на шкоду інтересам суспільства. Згідно зі ст. 100 ЦК до об'єктів права особистої власності громадян належали предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження.

Слід зауважити, що в особистій власності громадянина міг бути лише один жилий будинок або його частина. Подружжю, яке проживало спільно, та його неповнолітнім дітям також міг належати тільки один жилий будинок чи його частина. Якщо ж в особистій власності громадянина або подружжя та його неповнолітніх дітей було, хоча і на законних підставах, більше одного жилого будинку, власник повинен був залишити у своїй власності тільки один із них. Інший будинок (будинки) власник мав протягом одного року продати, подарувати або відчужити іншим способом.

За приписами ст. 103 ЦК УРСР, якщо власник упродовж року не скористався своїм правом на відчуження будинку в будь-якій формі, цей будинок за рішенням виконавчого комітету місцевої Ради народних депутатів підлягав примусовому продажу. У разі, коли продаж будинку у примусовому порядку не відбувся через відсутність покупців, будинок за рішенням виконавчого комітету безоплатно переходив у власність держави.

Так само і в разі набуття на законних підставах права особистої власності на жилий будинок (наприклад, в порядку спадкування) при наявності в особи (подружжя) жилого приміщення в будинку державного чи громадського житлового фонду або в будинку житлово-будівельного чи житлового кооперативу, якщо ці будинок (особиста власність) та житлове приміщення знаходилися в межах одного населеного пункту, такій особі або подружжю необхідно було залишити за собою лише один житловий об'єкт, тобто або квартиру (кімнату), або ж будинок. При невиконанні цієї вимоги, застосовувалися положення ст. 103 ЦК УРСР.

Окрім того, привертають особливу увагу положення ст. 106 ЦК, де зазначалося наступне, – якщо жилий будинок, дача або інше майно, що є в особистій власності громадянина, систематично використовується власником для одержання нетрудових доходів, відповідно цей будинок, дача чи інше майно підлягає безоплатному вилученню в судовому порядку за позовом виконавчого комітету. Вилучений будинок, дача або їх частина зараховується до фонду місцевої Ради народних депутатів.

У розглядуваний період із цивільного законодавства були викреслені положення, які стосувалися найму жилих приміщень. Це пов'язувалося з тим, що питання житлового найму одночасно регулювалися вже чинним на той час спеціальним законодавством – Житловим кодексом УРСР, ухваленим 30.06.1983 року.

Також, Цивільний кодекс УРСР був доповнений низкою статей, зокрема ст. 87-1 «Оперативне управління майном», ст. 105-1 «Наслідки порушення правил будівництва літніх садових будиночків», ст. 352-1 «Правила про окремі види договору підяду», ст. 520-1 «Право на промисловий зразок» тощо.

Зміни торкнулись й окремих питань спадкування. Зокрема, на спадкоємців, які прийняли спадщину, покладався обов'язок відшкодувати у межах дійсної вартості спадкового майна необхідні витрати, яких зазнали треті особи із догляду за спадкодавцем під час його хвороби, на похорони спадкодавця, а також із охорони спадкового майна і управлінням ним. Відшкодування зазначених витрат мало проводитися поряд із задоволенням вимог кредиторів спадкодавця.

На початку 1990 року в СРСР закладається законодавча основа реформування інституту власності. Набуває чинності Закон СРСР «Про власність в СРСР». Невдовзі, 7 лютого 1991 року в Українській РСР також ухвалюється та згодом набуває чинності Закон «Про власність», що мав прогресивний характер. Метою Закону було забезпечення вільного економічного самовизначення громадян, використання природного, економічного, науково-технічного та культурного потенціалів республіки для підвищення рівня життя її народу.

За новим законодавством власність в Україні виступала в таких формах – індивідуальна (особиста і приватна трудова), колективна, державна.

Суб'єктами права індивідуальної власності в УРСР могли бути громадяни України, громадяни інших радянських республік, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Тепер громадяни мали можливість набувати права власності на доходи від участі в суспільному виробництві, індивідуальної праці, підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших угод, не заборонених законом. І, найважливіше, склад, кількість і вартість майна, що могло бути у власності громадян, не обмежувалися, окрім випадків, передбачених законом.

Революційним можна вважати положення ст. 5 Закону, на основі якого власник мав право на договірній основі використовувати працю громадян. Поряд із цим, він був зобов'язаний забезпечити громадянину, праця якого використовувалася, соціальні, економічні гарантії та права, передбачені законом.

Суб'єктами права колективної власності виступали трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні та інші організації, що були юридичними особами. Об'єкти, що могли належати на праві власності кожному з перерахованих суб'єктів, чітко визначалися Розділом IV Закону УРСР «Про власність».

На підставі зазначеного Закону до державної власності в Україні належали загальнодержавна (республіканська) власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність). Суб'єктом права загальнодержавної (республіканської) власності називалася держава в особі Верховної Ради УРСР, а суб'єктами права комунальної власності були адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських Рад

народних депутатів. В ст.ст. 34-35 того ж Закону розмежовувалися об'єкти загальнодержавної (республіканської) та комунальної власності.

Законом також регулювалися питання права власності інших радянських республік, Союзу РСР, інших держав, їх юридичних осіб, спільних підприємств та міжнародних організацій на об'єкти, які вони могли розміщувати і використовувати на території УРСР згідно із укладеними договорами та законодавством.

Розділ VI Закону УРСР «Про власність» на нормативному рівні вводив інститут права інтелектуальної власності.

Важливою частиною названого Закону був Розділ VIII, де визначалися правові аспекти захисту права власності.

31 травня 1991 року були ухвалені нові Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік, які у відповідності до Постанови Верховної Ради СРСР № 2212-I мали бути введені в дію 1 січня 1992 року. Розпад СРСР та здобуття Україною й іншими союзними республіками незалежності унеможливили набрання чинності цим нормативно-правовим актом.

Законодавство економічного спрямування. Економіка Радянського Союзу часів Перебудови вимагала докорінних перетворень, які б дали змогу країні вийти з глибокої кризи, викликаної, зокрема плановою системою господарювання, підвищити рівень життя населення та наздогнати західний світ в науково-технічній сфері. На досягнення цієї мети було спрямоване реформування як союзного, так і пов'язаного з ним республіканського законодавства економічного напрямку.

В червні 1987 року був ухвалений Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який набув чинності 1 січня 1988 року.

Закон був покликаний визначити економічні і правові основи господарської діяльності соціалістичних державних підприємств (об'єднань), зміцнити державну (загальнонародну) власність на засоби виробництва у промисловості, будівництві, агропромисловому комплексі та інших галузях, розширити можливості участі трудових колективів у ефекти-

вному використанні цієї власності, в управлінні підприємствами та об'єднаннями, в розв'язанні державних і громадських справ. Водночас, передбачалося посилення економічних методів управління, використання повного господарського розрахунку і самофінансування, розширення демократичних основ і розвиток самоврядування. Також, цей Закон впорядковував відносини між підприємствами (об'єднаннями) і органами державної влади та управління.

Найпомітнішою новацією даного законодавства стало введення на підприємствах госпрозрахунку та самофінансування. Передбачалося, що виробнича, соціальна діяльність підприємства і оплата праці мали здійснюватися за рахунок зароблених трудовим колективом коштів. Підприємство із прибутку, отриманого від реалізації продукції (робіт, послуг), компенсувало свої матеріальні затрати. Частина прибутку (доходу) повинна була використовуватись підприємством для виконання зобов'язань перед бюджетом, банками і вищестоящим органом. Інша частина надходила у його повне розпорядження і разом із коштами на оплату праці утворювала госпрозрахунковий дохід колективу, який був джерелом життєдіяльності підприємства.

Для підвищення зацікавленості трудового колективу в результатах своєї діяльності підприємство могло широко використовувати нові прогресивні методи господарювання, зокрема колективний підряд, орендні відносини, кооперативні форми.

Підприємству як самостійному товаровиробнику дозволялося виступати на ринку цінних паперів і випускати для мобілізації додаткових фінансових ресурсів акції, здійснювати цільові позики.

Також, підприємствам надавалась можливість самостійно вести зовнішньоекономічну діяльність (зокрема ринки капіталістичних країн і країн, що розвивалися). При цьому вони зобов'язувалися в першу чергу забезпечувати поставку продукції на експорт.

26 травня 1988 року ухвалено Закон СРСР «Про кооперацію». У преамбулі до Закону зазначалося, що він покликаний розкрити величезні потенціальні можливості кооперації, зростання її ролі у прискоренні соціально-економічного

розвитку країни, посилити процес демократизації господарського життя, надати нового імпульсу колгоспному рухові, створити умови для залучення до кооперативів широких верств населення. Закон спрямовувався на всесвітнє використання кооперативних форм для задоволення зростаючих потреб народного господарства і населення у продовольстві, товарах народного споживання, житлі, різноманітній продукції виробничо-технічного призначення, роботах і послугах.

Кооперативи могли створюватися і функціонувати в сільському господарстві, промисловості, будівництві, на транспорті, в торгівлі й громадському харчуванні, у сфері платних послуг та інших галузях виробництва і соціально-культурного життя та займатися будь-якими видами діяльності, за винятком заборонених законодавством.

У системі соціалістичної кооперації могли функціонувати кооперативи двох основних типів: виробничі і споживчі. Виробничі кооперативи здійснювали виробництво товарів, продукції, робіт, а також надання платних послуг підприємствам, організаціям, установам і громадянам. Діяльність таких кооперативів ґрунтувалася на особистій трудовій участі їх членів.

Споживчі кооперативи могли задовольняти потреби своїх членів та інших громадян у торгівельному і побутовому обслуговуванні, а також членів кооперативів у житлі, дачах і садових ділянках, гаражах і стоянках для автомобілів, у соціально-культурних та інших послугах. Поряд із зазначеними функціями споживчі кооперативи мали змогу також розвивати різноманітну виробничу діяльність, тобто бути кооперативами змішаного типу.

Доповнювала зазначений Закон Постанова Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1988 року № 1468 «Про регулювання окремих видів діяльності кооперативів відповідно до Закону про кооперацію в СРСР».

На підставі вищезгаданих актів було ухвалено Постанову Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1989 року № 109 «Про регулювання окремих видів діяльності кооперативів в Українській РСР відповідно до Закону про кооперацію в СРСР», де, окрім передбачених Постановою Ради Міністрів

СРСР від 29 грудня 1988 року № 1468, визначалися й інші види діяльності, якими кооперативи не мали права займатися, а також ті, якими мали право займатися тільки на основі договорів, що укладалися з підприємствами, організаціями та установами, для яких ці види діяльності були основними.

Важливе значення для майбутнього нашої країни мав Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 року. Цей Закон на основі Декларації про державний суверенітет України визначав зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР.

У середині 1990 року в СРСР з'являється Закон «Про підприємства в СРСР», який встановлював загальні правові, економічні і соціальні основи організації підприємства при різноманітності форм власності та його діяльності в умовах розвитку товарно-грошових відносин і регульованого ринку.

У березні 1991 року в УРСР ухвалюється подібний Закон «Про підприємства в Українській РСР». Закон визначав види і організаційні форми підприємств, правила їх створення, реєстрації, реорганізації і ліквідації, організаційний механізм здійснення ними підприємницької діяльності в умовах переходу до ринкової економіки.

В Українській РСР могли функціонувати підприємства таких видів: індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи та тільки її праці; сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян УРСР – членів однієї сім'ї, які проживали разом; приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина УРСР, із правом найняття робочої сили; колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу підприємства, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської та релігійної організації; державне комунальне підприємство, засноване на власності адміністративно-територіальних одиниць; державне підприємство, засноване на загальнодержавній (республіканській) власності; спільне підприємство, засноване на базі об'єднання майна різних

власників (змішана форма власності); підприємство, засноване на власності юридичних осіб і громадян союзних республік та інших держав.

У березні 1991 року був набут чинності Закон УРСР «Про підприємництво» від 07 лютого 1991 року. Закон визначав засади здійснення підприємницької діяльності (підприємництва) громадянами та юридичними особами на території Української РСР, встановлював гарантії свободи підприємництва та його державної підтримки.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) могли виступати громадяни УРСР, інших держав, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності; юридичні особи всіх форм власності, встановлених Законом Української РСР «Про власність».

Не допускалося заняття підприємницькою діяльністю таких категорій громадян – військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не мали змоги зареєструватися як підприємці із правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду.

Окрім того, особи, які мали непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не могли бути зареєстровані як підприємці, не могли виступати співзасновниками підприємницької організації, а також обіймати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

Закон гарантував свободу підприємницької діяльності, тобто підприємці мали право без обмежень ухвалювати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечила законодавству.

Серед інших нормативно-правових актів, які мали сприяти відновленню економіки, варто вказати Закон СРСР «Про банки і банківську діяльність» від 11 грудня

1990 року та ухвалений згодом однойменний Закон Української РСР від 20 березня 1991 року.

У Законі УРСР «Про банки і банківську діяльність» фіксувалося кардинальне реформування банківського сектору та визначалося, що УРСР самостійно організовує банківську систему. Згідно з новими підходами банківська система ставала дворівневою і складалася з Національного банку України та комерційних банків, зокрема Зовнішньоекономічного банку УРСР, Ощадного банку УРСР, республіканських та інших комерційних банків різних видів і форм власності. Закон гарантував захист інтересів клієнтів банків та дотримання банківської таємниці.

Кримінальне законодавство. У галузі кримінального права в окреслений вище період продовжували діяти Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року та Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, а також деякі спеціальні закони, наприклад, Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» 1958 року, до яких було внесено певні зміни та доповнення. Але, особливу увагу привертають окремі норми, які вперше були запроваджені в кримінальному законодавстві перебувального етапу.

Так, Кримінальний кодекс УРСР був доповнений ст. 62-1 «Заклики до вчинення злочинів проти держави», де передбачалося, що публічні заклики до зради Батьківщини, вчинення терористичного акту або диверсії караються позбавленням волі терміном до трьох років або штрафом у розмірі до двох тисяч карбованців.

Аналогічні санкції застосовувалися за образу або дискредитацію державних органів і громадських організацій на підставі нової статті 66-1 КК УРСР. Під цим злочином законодавець розумів публічні образи або дискредитацію найвищих органів державної влади та управління СРСР і УРСР, інших державних органів, які утворювалися чи обиралися З'їздом народних депутатів СРСР, Верховною Радою СРСР або З'їздом народних депутатів УРСР, Верховною Радою УРСР, або службових осіб, які призначалися, обиралися чи затверджувалися З'їздом народних депутатів СРСР, Верховною Радою СРСР або З'їздом народних депутатів УРСР,

Верховною Радою УРСР, а так само громадських організацій та їхніх загальносоюзних і республіканських органів, які створювалися у встановленому законом порядку і функціонували відповідно до Конституції СРСР. Слід зазначити, що ця стаття за два місяці після набуття чинності, а саме – 16 червня 1989 року, була викреслена з КК УРСР.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 серпня 1987 року «Про заходи профілактики зараження вірусом СНІД» до Кодексу увійшла ст. 108-2 «Зараження вірусом імунодефіциту людини», яка встановлювала тривале позбавлення волі за завідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини.

Статтю 123-2 КК УРСР закріплювалася відповідальність за незаконне поміщення у психіатричну лікарню. Так, поміщення у психіатричну лікарню завідомо психічно здорової особи каралося позбавленням волі терміном до двох років або виправними роботами на той же термін із позбавленням права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю терміном від одного року до трьох років чи без такого.

У зв'язку з необхідністю захисту споживчого ринку Української РСР у період становлення ринкових відносин від дій, що його дестабілізували, у кримінальному законодавстві було передбачено відповідальність за штучне підвищення і підтримання високих цін на товари народного споживання та послуги населенню, а також незаконну торгівельну діяльність.

Відповідно до ухваленого 2 листопада 1989 року Законом СРСР «Про відповідальність за неповагу до суду», КК УРСР доповнився положеннями щодо встановлення санкцій за втручання у вирішення судових справ, погрозу щодо судді, образу судді, умисне невиконання судового рішення тощо.

У рамках посилення правового захисту працівників правоохоронних органів передбачалася кримінальна відповідальність за неправомірні дії, які виявилися в образі прокурора або слідчого у зв'язку з їх службовою діяльністю; погрозі працівникові правоохоронного органу; втручання у діяльність працівника прокуратури, органу внутрішніх справ,

безпеки; заподіянні тілесних ушкоджень працівникові правоохоронного органу; умисному знищенню або пошкодженню майна, що належало працівникові правоохоронного органу.

Так само встановлювалася відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень судді чи умисне знищення або пошкодження його майна (ст. 189-4, ст. 189-5 КК УРСР).

Із метою забезпечення громадського порядку і безпеки громадян у кримінальному законодавстві з'явилася низка нових положень. Так, Кодекс було доповнено ст. 187-4, яка стосувалася наслідків порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Згідно зі ст. 187-5 передбачалося, що захват державних або громадських будівель чи споруд з метою незаконного користування ними або перешкоджання нормальній роботі установ, організацій, підприємств карається позбавленням волі терміном до п'яти років або виправними роботами терміном до двох років. Стаття 206-1 КК УРСР встановлювала відповідальність за заклики до вчинення дій, що загрожували громадському порядку і безпеці громадян.

Намагання держави припинити поширення наркоманії і токсикоманії, що набувало загрозливих масштабів для країни, спричинили появу спеціальних норм, які встановлювали відповідальність за втягнення неповнолітніх у немедичне вживання лікарських та інших засобів, що викликали одурманювання (ст. 208-2 КК УРСР); незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 229-8); незаконний посів або вирощування олійного маку і конопель (ст. 229-9); організацію або утримання приміщень для вживання одурманюючих засобів (ст. 229-11). Поряд із цим, в ст. 229-10 КК УРСР передбачалися й підстави звільнення від відповідальності у зв'язку з добровільною здачею наркотичних засобів, психотропних речовин чи зверненням за медичною допомогою.

До окремих вже існуючих положень КК УРСР, пов'язаних із зазначеною проблематикою, були внесені зміни, якими підсилювалася кримінальна відповідальність за незаконні виробництво, виготовлення, придбання, збері-

гання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 229-1); розкрадання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 229-2); посів або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 229-3); схилення до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 229-5); порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 229-7) тощо.

За два роки після Чорнобильської катастрофи, у квітні 1988 року, до КК Української РСР були введені положення, за якими передбачалося кримінальне покарання за дії, що виявилися в незаконному придбанні, зберіганні, використанні, передаванні або руйнуванні радіоактивних матеріалів; розкраданні радіоактивних матеріалів; погрозі вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання; порушенні правил зберігання, використання, обліку та перевозки радіоактивних матеріалів.

Згодом, у Кодексі передбачили і відповідальність за утаювання або перекручення відомостей про стан довкілля чи захворюваності населення; заготівлю, переробку або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції.

Зміни торкнулися й інших положень Кримінального кодексу УРСР, більшість з яких містилася в його Особливій частині. До них належали статті щодо розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки (ст. 81); умисного знищення або пошкодження державного чи колективного майна (ст. 89); захоплення заручників (ст. 123-1); перешкоджання здійсненню виборчого права чи роботі виборчої комісії (ст. 127); неправомірного використання виборчих бюлетенів, підлогу виборчих документів або неправильного підрахунок голосів чи неправильного оголошення результатів виборів (ст. 128); заняття забороненими видами підприємницької діяльності (ст. 148); виготовлення спиртних напоїв і торгівлі ними (ст. 149); спекуляції (ст. 154); порушення правил торгівлі (ст. 155-3); одержання хабара (ст. 168); самовільного захоплення земельної ділянки та самовільного будівництва (ст. 199); доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст.

208-1); порушення правил зберігання, використання, обліку та перевезки вибухових речовин (ст. 221) та інші.

2 липня 1991 року Верховна Рада СРСР ухвалила нові Основи кримінального законодавства Союзу РСР та республік, які згідно з Постановою № 2282-1 мали бути введені в дію з 1 липня 1992 року, але у зв'язку з політичними подіями вони так і не набули чинності.

Конституції СРСР та УРСР. Основним Законом Радянського Союзу в роки «перебудови» залишалася Конституція СРСР 1977 року. Поряд із цим, Українська РСР мала й свою Конституцію, ухвалену 20 квітня 1978 року. Зміна політичного курсу, необхідність запровадження демократичних механізмів для розвитку країни, нездатність застарілої радянської системи управління долати кризові явища в економічній, соціальній та інших сферах, а також загальнонародне прагнення кардинальних перетворень в суспільстві спричинили реформу конституційного права, яка розпочалася лише незадовго до розпаду СРСР.

Конституція СРСР 1977 року зазнала багатьох суттєвих змін, найпомітніші з яких торкалися, насамперед, найвищих органів державної влади і управління СРСР. Наприкінці 80-х років новою редакцією Конституції було передбачено, що найвищим органом державної влади СРСР є З'їзд народних депутатів СРСР. З'їзд народних депутатів мав повноваження вирішувати на свій розсуд будь-яке питання, яке належало до відання Союзу РСР. З'їзд народних депутатів складався з 2250 депутатів, обраних у спосіб передбачений ст. 109 Конституції. Чергові засідання З'їзду народних депутатів мали проводитися не менше одного разу на рік. До цього моменту найвищим органом влади у країні була Верховна Рада СРСР.

У результаті конституційної реформи Верховна Рада СРСР стала постійно чинним законодавчим і контрольним органом державної влади СРСР. Вона обиралася таємним голосуванням із кількості народних депутатів СРСР З'їздом народних депутатів і була йому підзвітною. Верховна Рада СРСР складалася із двох палат: Ради Союзу і Ради Національностей.

Згідно з оновленою редакцією ст. 91 Конституції СРСР найважливіші питання загальносоюзного, республіканського і місцевого значення мали вирішуватися на засіданнях З'їздів народних депутатів, сесіях Верховних Рад і місцевих Рад народних депутатів або ставитися ними на референдуми.

14 березня 1990 року Конституція СРСР була доповнена розділом 15-1, на основі якого вводилася нова державна посада – Президента СРСР, що визнавався главою Радянської держави. На відміну від попереднього періоду, тепер очільник держави – Президент СРСР, мав обиратися громадянами СРСР на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на п'ять років. Статтею 127-3 Конституції СРСР визначалися його повноваження.

Однак, повноцінні вибори Президента СРСР так і не відбулися. Перший і єдиний Президент СРСР – М. Горбачов, був обраний З'їздом народних депутатів СРСР 15 березня 1990 року.

У грудні 1990 року в Конституції СРСР з'являється розділ 15-2, яким встановлюються засади діяльності Ради Федерації. Очолювати цю Раду мав Президент СРСР. До складу Ради повинні були входити Віцепрезидент СРСР, президенти (найвищі державні службові особи) республік. Рада Федерації на основі визначених З'їздом народних депутатів СРСР напрямів внутрішньої і зовнішньої політики Союзу РСР мала здійснювати координацію діяльності найвищих органів державного управління Союзу та республік, стежити за додержанням Союзного Договору, визначати заходи щодо проведення в життя національної політики Радянської держави, забезпечувати участь республік у вирішенні питань загальносоюзного значення, приймати рекомендації щодо розв'язання спорів та врегулювання конфліктних ситуацій у міжнаціональних відносинах. Але, у зв'язку з розпадом СРСР ці положення втратили актуальність.

Важливих змін зазнала ст. 51 Конституції. За новою редакцією цієї статті громадянам СРСР надавалося право об'єднуватись у політичні партії, громадські організації,

брати участь у масових рухах, які мали сприяти розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їхніх різноманітних інтересів.

Реформувалася й виборча система. 1 грудня 1988 року був ухвалений Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР». Із урахуванням його положень вносилися зміни і до Конституції СРСР.

Вибори народних депутатів мали проводитися за одномандатними або багатомандатними виборчими округами на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Частина народних депутатів союзних і автономних республік, якщо це передбачалося конституціями республік, могла обиратись від громадських організацій.

Якщо раніше право висування кандидатів у депутати належало організаціям Комуністичної партії Радянського Союзу, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді тощо, то згідно із внесеними 1989 р. змінами до Конституції СРСР право висування кандидатів у народні депутати за виборчими округами відтепер належало трудовим колективам, громадським організаціям, колективам середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовців у військових частинах. Кількість кандидатів у народні депутати не обмежувалася. Кожен учасник передвиборних зборів міг пропонувати для обговорення будь-які кандидатури, зокрема і свою.

Для забезпечення однакових умов для кожного кандидата в народні депутати витрати, пов'язані з підготовкою і проведенням виборів народних депутатів, мали провадитися відповідною виборчою комісією з єдиного фонду, створеного за рахунок держави, а також добровільних внесків підприємств, громадських організацій, громадян.

Все вищезазначене свідчило про поступове руйнування радянської системи та перехід до якісно нової моделі державного будівництва.

Реформа Конституції СРСР безпосередньо позначалася і на положеннях Конституції Української РСР. Зміни до неї були майже тотожними змінам Союзної Конституції. Однак, норми Конституція УРСР мали й певні особливості.

Так, у відповідності до Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року державною мовою в УРСР визнавалася українська мова. Українська республіка брала на себе зобов'язання забезпечити всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Дозволялося вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. У роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, могли використовуватися поряд із державною мовою і інші національні мови.

Наступного дня, 28 жовтня 1989 року, в УРСР був ухвалений Закон «Про мови в Українській РСР». На загальносоюзному рівні мовні питання були відображені в Законі СРСР «Про мови народів РСР» від 24 квітня 1990 року.

Важливі перетворення в Конституції УРСР відбулися в жовтні 1990-го року після ухвалення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України. Але, не зважаючи на цю знаменну подію в житті Українського народу, Українська республіка все ще залишалася частиною СРСР, що відображалось і на її законодавстві.

Разом із внесенням змін, аналогічних змінам в Конституції СРСР, про які говорилося раніше, Верховна Рада УРСР ухвалила принципове рішення в одному з найгостріших питань та викреслила ст. 6 Конституції, в якій йшлося про Комуністичну партію Радянського Союзу як керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій тощо. Слід зауважити, що в цей же час за Конституцією СРСР провідна роль залишалася за Комуністичною партією, хоча формально допускалась можливість утворення і інших політичних партій.

Також, у розглядуваний період було припинено чинність глави 16 та 17 розділу VII, де передбачалося, що державний план економічного і соціального розвитку України

та державний бюджет України є складовими частинами державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і єдиного державного бюджету СРСР.

Потрібні зміни були внесені і до ст. 7 Конституції УРСР, згідно з якою політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах могли брати участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами.

Оновлені конституційні положення визначали, що на території України забезпечується верховенство законів республіки (ст. 71).

У червні 1991 року Конституція була доповнена Главою 7-1, де зазначалося, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка є складовою частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання.

Законом УРСР від 5 липня 1991 року був заснований пост Президента Української РСР та внесені відповідні зміни та доповнення до Конституції УРСР. Новою Главою 12-1 Конституції УРСР визначалися його повноваження, порядок обрання тощо.

§3. СУД І ПРОЦЕС В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Основні принципи організації та функціонування судової системи в Українській РСР встановлювалися, в першу чергу, главою 18 Конституції УРСР, яка поряд з іншими положеннями Основного Закону, зазнала деяких змін упродовж 1985 – 1991 років.

Так, у жовтні 1989 року були реформовані положення ст. 150 Конституції УРСР. Новою редакцією цієї статті передбачалося, що всі суди УРСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обираються відповідно обласними, Київською міською Радами народних депутатів. Судді

Верховного Суду УРСР, а також обласних судів, Київського міського суду обираються Верховною Радою УРСР.

Згідно з цією ж нормою народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем їх проживання або роботи відкритим голосуванням, а народні засідателі вищестоящих судів - відповідними Радами народних депутатів.

Судді всіх судів мали обиратися терміном на десять років, а народні засідателі всіх судів – на п'ять. Судді і народні засідателі були відповідальними перед органами або виборцями, які їх обрали, та повинні були звітувати перед ними і могли бути ними відкликані у встановленому законом порядку.

Роком пізніше ст. 150 Конституції була доповнена частиною сьомою, де передбачалося, що судді не можуть бути народними депутатами і на час виконання своїх обов'язків припиняють членство у будь-яких політичних партіях і рухах.

Також, у відповідності до внесених у 1989 році змін до Конституції УРСР Верховний Суд УРСР визнавався найвищим судовим органом Української РСР і мав здійснювати нагляд за судовою діяльністю судів республіки. До складу Верховного Суду УРСР входили – голова суду, його заступники, члени суду та народні засідателі.

За новою редакцією ст. 153 судді і народні засідателі були незалежними і підкорялися тільки закону. Суддям і народним засідателям мали забезпечуватися умови для безперешкодного і ефективного здійснення їх прав та обов'язків. Будь-яке втручання в діяльність суддів і народних засідателів у здійсненню правосуддя визнавалося неприпустимим і спричинило за собою відповідальність, встановлену законом.

Передувало зазначеним змінам ухвалення 4 серпня 1989 року Закону СРСР «Про статус суддів», положення якого мали застосовуватися і в Українській РСР. Ним визначалися основні гарантії незалежності суддів і народних засідателів, порядок обрання суддів і народних засідателів, їх права та обов'язки, порядок створення кваліфікаційних колегій суддів, а також процедура відкликання та дострокового звільнення суддів і народних засідателів та їх дисциплінарна відповідальність.

Чинний в період перебудови Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 року майже не зазнав суттєвих

змін. Поряд із цим, положення Цивільно-процесуального кодексу УРСР 1963 року були дещо розширені.

Так, на підставі Закону СРСР від 30 червня 1987 року «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, що ущемляють права громадян» в Цивільному процесуальному кодексі УРСР з'явилася глава 31-А «Скарги на неправомірні дії службових осіб, що ущемляють права громадян».

У відповідності до законів УРСР від 27 жовтня 1989 року «Про вибори народних депутатів Української РСР» і «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» ЦПК УРСР був доповнений главою 30-А «Скарги на рішення і дії територіальної, окружної (територіальної) виборчої комісії по виборах депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад і заяви про скасування рішень виборчої комісії».

У червні 1991 року ухвалюється Закон Української РСР «Про арбітражний суд», яким встановлювалося, що правосуддя в господарських відносинах здійснюється арбітражним судом. До завдань арбітражного суду належало: захист прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин; сприяння зміцненню законності у сфері господарських відносин; внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності. Закон визначав порядок організації діяльності арбітражних судів, систему та склад цих судів, їх повноваження, статус арбітра арбітражного суду, порядок утворення науково-консультативної ради при Вищому арбітражному суді УРСР тощо.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Назвіть передумови Перебудови.
2. Визначте періодизацію доби Перебудови.
3. Які особливості здійснення політики перебудови в Україні?
4. Проведіть аналіз перших нормативно-правових актів періоду Перебудови.
5. Дайте загальну характеристику трудового законодавства доби Перебудови.
6. В чому полягала основа конституційних змін перебудовного періоду?

7. Охарактеризуйте основні принципи організації та функціонування судової системи в Українській РСР протягом 1985 – 1991 років.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

1. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.

2. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.

3. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

4. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб.: Рекомендовано МОН України / Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 382 с.

Додаткова:

1. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.): навч. посіб.: рекомендовано МОН України / О. Д. Бойко. – Київ: Кондор, 2004. – 357 с.

2. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: ІПіЕНД, 2002. - 306 с.

3. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев ; Политиздат – М.: Политиздат, 1987. – 272 с.

4. Набока С. В. Процес перебудови в СРСР. Україна на шляху до незалежності (1985 – 1991): матеріали й метод. рек. до лекції курсу «Історія України» для студ. гуманіт. ф-тів / С. В. Набока ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Кафедра історії для гуманітарних факультетів. – К.: Науковий світ, 2008. - 24 с.

5. Овчар І. В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985 – 1991 рр.): автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / І. В. Овчар. - К., 2008. – 16 с.

6. Омарова А. А. Правовий статус Української РСР за часів перебудови (1985 – 1991 рр.): автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Омарова. – Харків, 2016. – 20 с.

7. Тарасов В. В. Образ перебудови (1985 – 1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації / В. В. Тарасов ; відп. ред. О. Коляструк. – 2-ге вид., допов. - Харків: Раритети України, 2016.

РОЗДІЛ XV

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

§ 1. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Проблеми становлення незалежності України. Процес відродження новітнього національного державотворення в Україні започаткувало ухвалення Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), доленосного - документа, що проголошував створення самостійної Української держави - Україна; встановлював неподільність і недоторканність її території, закріплював чинність у державі вийняtkово Конституції та законів України. Свою незалежність Україна виборола за сприятливого збігу внутрішніх і зовнішніх обставин. Вона стала наслідком багатовікового прагнення народу до формування власної державності, державотворчих змагань попередніх поколінь та сучасного національного відродження. Демократизація соціально-політичного життя дала можливість активізуватися національно-демократичному рухові, традиції якого виявилися особливо життєздатними. Йому не могла чинити серйозного опору союзна влада і компартійна верхівка, яка на той час була майже паралізована.

Проголошення України самостійною, а отже, суверенною і незалежною державою, висунуло на порядок денний потребу масштабних змін у дотеперішній державно-правовій структурі республіки - розбудови власної суверенної демократичної і правової держави; демонтажу тоталітарних структур; формування громадянського суспільства; демократизації органів державної влади, уточнення їх компетенції та реалізації принципу розподілу «гілок влади»; становлення багатопартійності; трансформації централізованої державної економіки в багатокладну ринкову економіку,

орієнтовану на соціальні потреби людей; національного відродження; утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародного права; визначення пріоритетів зовнішньополітичного курсу, встановлення рівноправних і добросусідських зв'язків із іншими країнами світового співтовариства.

На шляху розв'язання вказаних та багатьох інших проблем українського державотворення знаходилося чимало складних перешкод. Бракувало досвіду практичної роботи. У багатьох сферах суспільного життя продовжували домінувати структури попередньої держави. Існував прямий спротив плідній роботі з боку прихильників «союзної» і «радянської» моделей влади. У ранній стадії формування перебувала політична культура нового типу («демократична політична культура» чи «культура участі»). Успішність проходження шляху від проголошення незалежності до її реального утвердження залежали від напруженої праці всіх груп і прошарків українського народу, новоутвореної української політичної нації.

Нормативно-правове забезпечення процесу становлення незалежної української національної державності. У зв'язку з проголошенням незалежності України і створенням самостійної Української держави, насамперед, необхідно було визначити її державну територію, долю державних органів, питання майнових прав і обов'язків України, її громадянства. Із цією метою Верховною Радою України республіки було ухвалено Закон «Про правонаступництво України» (12 вересня 1991 р.). Відповідно до цього Закону Україна стала універсальною правонаступницею Української РСР і частково – правонаступницею СРСР.

Законом, зокрема, встановлювалося, що: з моменту проголошення незалежності України вищим органом державної влади в Україні є її Верховна Рада (ВР); до ухвалення нової Конституції України функціонувала Конституція УРСР; закони й інші акти УРСР були чинними на території України за умови, якщо вони не суперечили законам України, ухваленим після проголошення незалежності України; органи держави, сформовані на основі Конституції УРСР, функціонували до створення органів держави на основі Конституції України; державним кордоном України був її

державний кордон у складі СРСР за станом на 16 липня 1990 року; Україна підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, що були ратифіковані УРСР до проголошення незалежності України, і проголошувала себе правонаступницею прав і обов'язків за договорами СРСР, що не суперечать Конституції України й інтересам Республіки; Україна не несла відповідальності за кредитними договорами СРСР, що були підписані після 1 липня 1991 року без згоди України; усі громадяни СРСР, що постійно проживали на момент проголошення незалежності України на її території, ставали громадянами України.

При укладанні міжнародних договорів із різноманітних аспектів правонаступництва Україна надалі виходила зі своїх національних інтересів. Так, Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (21 грудня 1991 р.) містить гарантії держав-учасниць СНД із виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього СРСР. Водночас кожна держава СНД мала право підтвердити чинність для себе того або іншого договору СРСР.

Важливе значення у процесі врегулювання правонаступництва України у зв'язку із припиненням існування СРСР мало укладення Меморандуму про порозуміння з питання правонаступництва у відношенні договорів колишнього СРСР, що становлять взаємний інтерес (6 червня 1992 р.). Питання про участь у цих договорах мало вирішуватися відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою-учасницею самостійно, залежно від специфіки конкретного випадку, характеру й змісту того або іншого договору. Меморандум установив, що держави - правонаступник СРСР засвідчили свою участь у договорах колишнього Союзу РСР, які стосуються інтересів двох і більше держав-учасниць Співдружності стосовно їх території із урахуванням їх національних інтересів. Такими договорами є договори про нерозповсюдження різних видів озброєнь, договори щодо роззброєння та щодо кордонів. В основі згаданого Меморандуму для вирішення проблем правонаступництва було створено Комісію із правонаступництва стосовно договорів, що становлять взаємний інтерес, державної власності, боргів і активів колишнього Союзу РСР, у рамках

якої було підготовлено значну кількість угод між державами колишнього СРСР (наприклад, Договір про правонаступництво стосовно колишнього державного боргу та активів Союзу РСР 1991 року, Угода глав держав-учасниць СНД про власність колишнього Союзу РСР 1991 року, Угода про розподіл усієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном 1992 року, Декларація глав держав-учасниць СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини й основних свобод 1993 року та ін.).

Фіксація кордонів, визначення громадянства, визнання національної символіки як державної. Із метою закріплення визначеної в Акті проголошення незалежності України назви держави - Україна - Верховна Рада УРСР 17 вересня 1991 р. внесла відповідні зміни до Конституції. Було розвинуто положення про зовнішньополітичну діяльність, в якому передбачалося підвищення ролі України як рівноправного учасника міжнародних відносин. А статус української мови як державної, себто офіційно визнаної обов'язковою мовою законодавства, судочинства, діловодства, навчання дітей у школах, офіційних засобів масової інформації і т. ін., визначала ст. 10 Конституції України (1996 р.).

Закріплення української мови державною мовою в Україні означає, що українська мова є: 1) мовою актів органів державної влади й управління; 2) мовою діловодства й документації; 3) мовою судочинства, адміністративного провадження, нотаріального діловодства, прокурорського нагляду; 4) мовою міжнародних договорів і угод, освіти; 5) мовою офіційних засобів масової інформації та зв'язку; 6) мовою офіційних назв державних та громадських органів, господарських товариств, топонімів. Закріплення за українською мовою статусу державної мови означає також наявність в Україні державної (офіційної) політики щодо української мови, проблем її збереження та подальшого розвитку.

Важливим елементом становлення незалежності будь-якої держави є створення власних Збройних сил та визначення державних атрибутів, зокрема: назви держави, державної мови, державних символів.

Складовою процесу становлення незалежної української національної державності було нормативне забезпечення правового статусу людини й громадянина в Україні. Було ухвалено ряд законів, що визначали правовий статус населення, спрямовувалися на дотримання прав людини. Зокрема, практичне значення для демократичних перетворень у суспільстві мало ухвалення законів про реабілітацію репресованих, про свободу совісті і релігійних організацій, про права національних меншин.

Після здобуття Україною незалежності статус інституту громадянства України регламентував Закон «Про громадянство України» (8 жовтня 1991 р.). Закон встановив, що громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи і Української держави, який знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Для визначення належності до громадянства України законодавець встановив т. зв. «нульовий варіант». Згідно з ним громадянами України визнавалися всі особи, які на момент набрання чинності Законом (13 листопада 1991 р.) проживали на її території і не заперечували проти набуття громадянства України. Законом передбачалося також широке коло підстав набуття громадянства України: 1) за народженням; 2) за походженням; 3) через прийняття громадянства; 4) через поновлення у громадянстві; 5) за іншими підставами, передбаченими Законом; 6) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Законом передбачалося єдине громадянство. Але на підставі двосторонніх міждержавних договорів (стаття 1) допускалося подвійне громадянство. Стаття 4 Конституції України не допускає подвійного громадянства. Неодноразові зміни і доповнення до Закону «Про громадянство України» (останні - від 11 травня 2007 р.) спрямовувалися на більш ефективне і справедливе вирішення права особи на громадянство, становлення справді відкритого демократичного суспільства.

Важливим кроком на шляху забезпечення прав людини стало формування законодавства про національні меншини. Спеціальна постанова «Декларація прав національностей України» (1 листопада 1991 р.) від імені Української

держави гарантувала усім народам і національностям, що проживають на її території: 1) рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права; 2) право на збереження їх традиційного розселення і забезпечення існування національно-адміністративних одиниць, обов'язок Держави створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур; 3) право вільного користування рідними мовами в сфері суспільного життя, зокрема, освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації; 4) право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів; 5) право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, обіймають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

Із метою гарантування національним меншинам вільного розвитку був ухвалений Закон «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.). Його ідейно-тематична спрямованість та зміст цілком узгоджуються з міжнародними стандартами. Зокрема, законодавець виходить із того, що права меншин є невід'ємною частиною загальноновизначених прав людини. Закон дає офіційне визначення «національної меншини» («групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національної самоідентифікації та спільності між собою»). Центральним у Законі є те, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: а) користування і навчання рідною мовою; б) розвиток національно-культурних традицій; в) використання національної символіки; г) святкування національних свят; ґ) сповідання своєї релігії; д) задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; е) створення національно-культурних і навчальних закладів.

Здійснення прав і свобод етнонаціональних меншин забезпечує Конституція України (28 червня 1996 р.). Вона за-

кріплює як основні колективні права та свободи національних меншин, так і індивідуальні права і свободи осіб, які належать до національних меншин України, а також гарантує їх правове забезпечення та перспективи розширення.

Орієнтацію Української держави на світові моделі забезпечення прав людини проголошує Закон «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» (21 серпня 1994 р.). У ньому зазначається, що «громадянин України має право виїхати з України, крім випадків, передбачених цим Законом, та в'їхати в Україну». При цьому за громадянами України зберігаються на її території майно, кошти, цінні папери та інші цінності, що належать їм на праві приватної власності. Заборонялося будь-яке обмеження їхніх цивільних, політичних, соціальних, економічних та інших прав.

Згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців» (4 лютого 1994 р.) в основі правового статусу іноземців, як і статусу громадян України, лежить принцип рівності. Він означає, що іноземці рівні перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин. Здійснення іноземцями своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. Відповідно іноземці мусять поважати й дотримуватися Конституції і законів України, поважати традиції та звичаї народу України.

Отже, становлення незалежної української національної державності супроводжувалося нормативним забезпеченням питань міжнародно-правового урегулювання майнових прав і обов'язків України, створення власних Збройних сил, визначення державних атрибутів, а також закріплення правового статусу людини, особи й громадянина в Україні. Українська незалежна держава орієнтувалася на світові моделі забезпечення прав людини і громадянина і формувалася через реалізацію права на самовизначення українського народу як держава національного типу, в якій традиція

і звичай титульної нації кладеться в основу суспільного устрою при гарантуванні прав національних меншин. Право громадянина надавалося кожній людині, що жила в Україні, незалежно від походження та національної належності. В основі правового статусу іноземців, як і статусу громадян України, лежить принцип рівності. Здійснення прав і свобод етнопонаціональних меншин в Україні забезпечують закони та Конституція України.

§2. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ. КОНСТИТУЦІЯ 1996 РОКУ

Проголошення незалежності України поставило багато питань подальшого розвитку і побудови нової європейської демократичної держави з ознаками національної автентичності. Парламент самостійної країни задекларував необхідність розробки та ухвалення нового Основного Закону як важливого атрибуту сучасної суверенної держави. Проте, шлях до власної Конституції виявився довгим та складним. Процес створення нової Конституції тривав від часу ухвалення Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.) і складався з кількох етапів, а процедури перегляду та вдосконалення конституційного врегулювання суспільних відносин тривають і дотепер.

Конституційний процес в Україні – це послідовний процес становлення українського конституціоналізму, зумовлений історичними подіями та політико-правовим середовищем. Новітній конституційний процес в Україні охоплює п'ять основних етапів.

Початок *першого етапу* новітнього конституційного процесу в Україні пов'язується з розпадом СРСР та становленням України як незалежної самостійної суверенної демократичної держави. Цей етап є найбільш важким і суперечливим та складається з кількох періодів.

1) Декларацією про державний суверенітет України було проголошено «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Ре-

спубліки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Окрім того, в Декларації зазначалось, що вона є основою для нової Конституції та законів України. Реалізуючи положення Декларації Верховна Рада Української РСР ухвалила Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), яким урочисто поголосила незалежність України та створення самостійної української держави – України.

24 жовтня 1990 р. парламент утворив Комісію із розробки нової Конституції Української РСР, а вже 19 червня 1991 р. своєю Постановою Верховна Рада схвалила Концепцію нової Конституції. У Концепції було визначено науковометодологічні принципи, що лежать в основі майбутньої Конституції, а основними засадами концепції були: суверенність України, недоторканність її території, влада народу, поділ влади, рівність усіх громадян, гарантія їхніх прав та свобод.

Розробка проекту Основного Закону була складним і дуже відповідальним процесом. Проекти Конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях, в органах державної влади і місцевого самоврядування, на нарадах практичних працівників. Надійшла велика кількість поправок, доповнень та зауважень. Було винесено перший проект Конституції України на народне обговорення (1 липня – 1 листопада 1992 р.) та підготовлено і затверджено Верховною Радою другий проект Конституції у травні 1993 р.

Проте, суперечностями між позиціями та загостренням політичної ситуації, що була обумовлена протистоянням різних гілок влади, конституційний процес було перервано (жовтень 1993 р.). Конституційна криза в Україні тривала приблизно рік.

2) 10 листопада 1994 р. парламентом було затверджено новий склад Конституційної комісії, робота якої теж не була особливо продуктивною, через ті самі причини. Ініціатива Президента щодо проекту «Конституційного закону України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» не була підтримана Верховною Радою і ще більше посилювала напруження між гілками влади. Необхідний був

компроміс. Ним і став узгоджений після піврічного обговорення Конституційний договір, схвалений Верховною Радою 8 червня 1995 р. Цей документ обмежував повноваження Верховної та місцевих рад, водночас розширював нормотворчі та адміністративні функції Президента та Уряду. Укладений на один рік, Конституційний договір, незважаючи на певні недоліки, створив умови для активізації конституційного процесу.

3) Конституційний договір послабив напругу між гілками влади, але не вирішив проблему ухвалення нової Конституції. Потрібно було мобілізувати зусилля для досягнення мети. Так, 24 листопада 1995 р. Конституційна комісія підтримала пропозицію Президента України й утворила нову Робочу групу з підготовки проекту Конституції у складі 4 представників Верховної Ради України, 4 представників Президента України і 2 представників від органів правосуддя для доопрацювання конституційного проекту.

24 лютого 1996 р. на засіданні Комісії було представлено розроблений Робочою групою проект, а 18 березня 1996 р. із метою вирішення усіх процедурних питань було проведене останнє засідання Комісії, на якому було вирішено направити узгоджений проект Конституції до Верховної Ради України.

20 березня 1996 р. проект Конституції було представлено на спеціальному засіданні Верховної Ради, на яке були запрошені також члени Конституційної комісії. Проте, депутати не були налаштовані конструктивно, розгляд проекту було розпочато 17 квітня і лише 5 травня 1996 р. парламент створив Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції. Поступово узгоджуючи позиції різних депутатських об'єднань щодо спірних статей проекту, комісія крок за кроком визначила той текст Конституції, який міг бути ухвалений Верховною Радою України.

Із 28 травня до 4 червня тривав розгляд проекту Конституції в першому читанні, який завершився успішним ухваленням рішення 258 голосами. Проте, ухвалення цього документу не було безжмарним, зокрема, 26 червня деякі фракції відмовились брати участь у засіданні, чим заблокували

подальший розгляд питання ухвалення Конституції в цілому. У відповідь Президент України видав Указ про проведення 25 вересня 1996 р. всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України, в основу якого було покладено попередній проект від 11 березня 1996 р. не опрацьований Верховною Радою. Враховуючи такий хід подій наступного дня, 27 червня 1996 р., парламент розпочав пленарне засідання, яке тривало майже добу. У результаті постатейного розгляду Конституції та доповіді з кожного питання Основний Закон України був ухвалений 28 червня 1996 р. 315 голосами. Президент скасував свій Указ про проведення референдуму.

Основною знаковою подією першого етапу (1991-1996 рр.) сучасного конституційного процесу стало ухвалення Конституції України, а 28 червня проголошене державним святом. Із ухваленням Конституції була підведена риска під перехідним періодом становлення української державності, а Україна закріпила позиції самостійної суверенної держави. Проте ця подія, одночасно, стала і точкою відліку наступного етапу розвитку українського конституціоналізму.

Другий етап характеризується імплементацією положень нової Конституції України, зокрема, пов'язаний із внесенням змін, спрямованих на удосконалення існуючої в Україні форми держави. Слід зазначити, що практично, до початку 2000 року питання про внесення змін до Конституції України серйозно не ставилось.

Проте 2000 рік, окрім тривалих суперечностей між українським парламентом та Главою держави, ознаменувався посиленням соціально-економічної кризи. Громадянське суспільство вимагало проведення конституційної реформи. Так, 16 квітня 2000 р. відбулося голосування на всеукраїнському референдумі, призначеному за народною ініціативою, а фактично за рішенням Президента України, який мав на меті кардинально змінити співвідношення сил між Президентом та парламентом. Усі чотири питання референдуму отримали підтримку виборців, а результати голосування довели, що народ України прагне: розширення підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради Укра-

їни; зменшення кількості депутатів до 300; скасування депутатської недоторканності; створення двопалатного парламенту в Україні. Для легітимізації даного рішення потрібна була згода кваліфікованої більшості парламенту, який підтримав його лише 251 голосом замість 300. І хоча, Конституційний Суд України визнав рішення всеукраїнського референдуму імперативними, вони так і не були реалізовані.

Слід зазначити, що у період з 1996 до 2004 року Верховною Радою України періодично розглядалися проекти внесення змін до Конституції, проте, жоден із них не був ухвалений. Ситуацію змінила політична криза, що виникла у зв'язку з виборами Президента України. 8 грудня 2004 р. на позачерговому пленарному засіданні Верховна Рада України 402 голосами ухвалила Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. Закон набрав чинності з 1 січня 2006 р. за винятком окремих положень. Прописаний під конкретну особу, він став політичним компромісом на шляху виходу з кризової ситуації. Цим законом було розширено установчі та контрольні повноваження парламенту відносно виконавчої гілки влади та уряду, зокрема, збільшено термін повноважень рад усіх рівнів до 5 років, відновлено прокурорський нагляд за додержанням законності у сфері прав людини, а України з президентсько-парламентської республіки стала парламентсько-президентською.

Слід зазначити, що спрямований на переформатування взаємовідносин Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України цей закон остаточно розбалансував владу в державі. А питання щодо легітимності процедурних питань унормування конституційної реформи зберігали свою актуальність до 2010 року

Третій етап сучасного конституційного процесу розпочався майже одразу з моменту набрання чинності змін до Конституції України. Політична криза 2007 р., недосконалість та колізії оновленої Конституції, непорозуміння всередині органів державної влади і численні порушення Конституції з боку вищих органів державної влади змусили Президента України як гаранта Конституції створити Національну конституційну раду.

Як зазначалось в Указі Президента, Національна конституційна рада утворюється з метою посилення конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, створення збалансованої системи державної влади, підвищення ролі місцевого самоврядування та напрацювання пропозицій щодо системного вдосконалення конституційного регулювання суспільних відносин, а основним її завданням визначалась підготовка концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України.

Було розпочато масштабну роботу, до якої активно долучилась громадськість. Багато питань потребували вирішення, а першочерговим завданням стало напрацювання легітимного механізму ухвалення нової Конституції, адже чинний Основний Закон України не передбачав алгоритму ухвалення та втілення в життя нової редакції Конституції України.

Проте, як і в попередні роки, ініціативи не знайшли втілення в життя через протистояння політичних сил у парламенті. Так, у червні 2009 р. парламент був охоплений ідеєю створення широкої коаліції для внесення системних змін до Конституції з метою запровадження парламентської республіки. Втім, на передодні президентських виборів різні політичні сили заявили про внесення до парламенту власних конституційних проектів.

Ситуація змінилась після виборів Президента України у січні 2010 р.. Так, 2 квітня 2010 р. Указом Президента було ліквідовано Національну конституційну раду. А 30 вересня 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. було визнано таким, що не відповідає Конституції України (неконституційним) у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та ухвалення.

Четвертий етап конституційного процесу було розпочато скасуванням наведених вище змін та відновленням дії Конституції України в редакції 1996 року. Окрім того, він характеризується тим, що у цей період Верховна Рада України двічі вносила зміни до Основного Закону.

Так, 4 лютого 2011 р. набрав чинності, ухвалений 1 лютого 2011 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

21 лютого 2011 р. Указом Президента України було створено Науково-експертну групу, з метою напрацювання пропозицій щодо механізму створення і діяльності Конституційної Асамблеї, а також для аналізу концепції реформування Конституції. І хоча група підготувала Концепцію формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї, цей період конституційного процесу видався складним та доволі тривалим і носив еволюційний характер.

6 жовтня 2013 р. набрав чинності, ухвалений 19 вересня 2013 р. Закон України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України». Зміни стосувалися лише статті 98 Основного Закону, та розширювали повноваження Рахункової палати.

У грудні 2013 р. голова Конституційної асамблеї анонсував про завершення підготовки концепції змін до Конституції. Проте, події кінця 2013 та початку 2014 року спричинили безпрецедентну кризу владної вертикалі. Верховна Рада України в умовах «революційної необхідності» та загалом без рішення профільного Комітету взяла за основу проект закону про відновлення дії окремих положень Конституції України, де-факто повернувши дію Конституції України в редакції від 8 грудня 2004 р.

Так, у лютому 2014 р. розпочався *п'ятий етап* конституційного процесу, що триває дотепер. Перемога Революції Гідності поставила завдання реформування держави і провідне місце в комплексі необхідних реформ посіла конституційна. 2014 рік розпочався низкою конституційних трансформацій, спрямованих на правове врегулювання нової політичної реальності.

Ключовими завданнями, які повинна вирішити конституційна реформа стали: відновлення легітимності Конституції як акту установчої влади; виправлення змістовних недоліків, а саме удосконалення механізму державної влади

(форми правління); створення конституційних передумов для децентралізації влади; посилення незалежності та професійності судової влади; вирішення дилеми гарантування Конституцією прав і свобод людини; посилення механізмів захисту Конституції.

3 березня 2015 р. із метою напрацювання узгоджених пропозицій щодо вдосконалення Конституції України з урахуванням сучасних викликів та потреб суспільства Президент України створив Конституційну Комісію як спеціальний допоміжний орган при Президентові України.

1 липня 2015 р. Конституційною Комісією було подано до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції щодо децентралізації влади. 16 липня 2015 р. парламент ухвалив постанову про направлення до Конституційного Суду доопрацьованого законопроекту, а 31 липня було отримано позитивний висновок щодо його відповідності вимогам статей 157, 158 Основного Закону. Попередньо схвалений 265 голосами народних депутатів, законопроект так і не набув подальшого розгляду. Напруження, яке зросло навколо цього проекту переросло у масові сутички, що і загальмувало процес.

25 листопада 2015 р. Конституційна Комісія робить наступний крок і вносить до парламенту законопроект про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя. Цього разу спроба виявилась більш вдалою і Велика судова реформа, попередньо схвалена Конституційним Судом України, була підтримана 2 червня 2016 р. голосами 335 народних депутатів без суттєвого обговорення. Документ став частиною пакету реформи правосуддя, в межах якого депутати вже схвалили нову редакцію закону про судоустрій та статус суддів. Конституційні зміни визначили загальні риси судової системи, а новий закон про судоустрій деталізував реформу та визначив механізми переважання судів та переатестації суддів.

Не зважаючи на всебічність ініційованих Президентом змін до Конституції України, можна впевнено стверджувати, що поза увагою сучасного конституційного процесу залишаються такі не менш актуальні для державотворення та ефективного функціонування влади питання як

депутатська недоторканність, баланс гілок влади в межах парламентсько-президентської форми правління та інші. Будучи занадто заполітизованими вони до цього часу чекають свого старту.

§3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Важливою складовою конституційного устрою є державний лад. Державний лад України – це організація і діяльність держави. Оскільки держава сама є організацією, зокрема політичною організацією суспільства, то державний лад іноді визначається і може визначатись як будівництво держави (державне будівництво, державотворення), або її устрій, діяльність.

Проблема історичного становлення й розвитку державного ладу в Україні є однією з актуальних проблем сучасного державотворення. Процес становлення державного ладу в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний із втіленням у практику цінностей конституціоналізму, врахуванням у державотворчому процесі вітчизняного і зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

За своєю суттю, змістом і формами державний лад є багатогранним явищем. Зокрема, державний лад України охоплює структурні (організаційні) і функціональні основи держави, зокрема політичні, економічні, соціальні й культурні (духовні) основи. Політичні основи державного ладу України становлять, насамперед, політичний механізм і відповідну політичну функцію (функції) держави; економічні основи - економічний механізм і відповідні функції держави тощо.

Конституція України визначає основні засади державного ладу України, що є керівними принципами організації та діяльності держави та її основних інститутів; органів державної влади, основних функцій держави, інших елементів (атрибутів) держави. Основними засадами державного ладу України є принцип суверенності та незалежності держави;

принцип демократизму держави; принцип соціальної і правової держави; принцип унітарності (єдності, соборності) держави; принцип республіканської форми державного правління тощо. Ці принципи відображено в основних рисах нашої держави, якими наділяє її чинна Конституція України.

Так, згідно зі ст. 1 Конституції, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Вона також проголошується унітарною державою (ст. 2) із республіканською формою державного правління (ст. 5). Окрім того, Україна визнається, за Конституцією України, національною і світською державою.

Становлення і розвиток сучасного державного ладу України відбувалися поступово та характеризувалися ухваленням основоположних конституційних актів, які встановлювали його засади: Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р., схвалений всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р., Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України» від 08.06.1995 р., чинна Конституція України від 28.06.1996 р. і Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р.

Відповідно до цього доцільно розрізняти такі основні етапи становлення і розвитку

1) перший етап (1990 – 1995 рр.) – проголошення незалежності України (ухвалення Декларації про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., зумовлених зміною державного ладу України;

2) другий етап (1995 – 1996 рр.) – розбудова державного ладу України; етап, закріплений Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України;

3) третій етап (1996 – 2004 рр.) – становлення та розвиток державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад;

4) четвертий етап (із 2004 р.) – внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізація, що зумовлюють трансформацію окремих інститутів існуючого державного ладу України. Історичний розвиток сучасного державного ладу (1990–1995 рр.) був започаткований розпадом колишнього СРСР та становленням України як незалежної самостійної суверенної держави.

За роки дії Конституції у сфері розбудови нового типу державного ладу України зроблено чимало. Однак необхідно зазначити, що між його конституційною моделлю та посттоталітарною дійсністю є суттєві розбіжності. І це цілком природно, оскільки від тоталітарного політичного режиму неможливо у такий короткий термін перейти до демократичного державного ладу. Звідси й випливає основоположне завдання сучасного українського конституціоналізму – поєднати конституційну модель із реальною практикою державотворення.

Державний лад охоплює структурні (організаційні) та функціональні основи держави, насамперед, політичну, економічну, соціальну, культурну та інші основи. Так, наприклад, політичну основу державного ладу утворюють політичний механізм і відповідна політична функція держави тощо.

Конституція України передбачає такі основні принципи державного ладу:

- 1) суверенності і незалежності держави;
- 2) демократизму держави;
- 3) соціальної держави;
- 4) правової держави;
- 5) унітарності держави;
- 6) республіканської форми правління.

Особливостями сучасного державного ладу України є такі:

а) державний лад України перебуває у стадії становлення, має перехідний і змішаний характер. Україна відійшла від статусу суб'єкта федерації СРСР; від статусу держави, в якій керівництво органами державної влади та іншими інститутами здійснювала тривалий час партія; від статусу, за якого Українській державі (колишній союзній

республіці) не підпорядковувалася більшість державних підприємств, установ і організацій (з числа союзних); від статусу держави, в якій порушувались права людини і громадянина, в якій не існувало ряду органів державної влади або вони мали наддержавний (союзний) характер; від статусу держави, в якій більшість органів мали формальний, символічний характер і яка фактично була відсторонена від зовнішньої політики, роль та значення якої принижувались, – до держави в сучасному розумінні цього слова. Але ухвалені останніми роками концептуальні рішення з питань політичного та соціально-економічного розвитку України не забезпечили всебічного обґрунтування назрілих суспільних перетворень. Усе це пояснюється тим, що в сучасному державному ладі України не сформовано функціональних механізмів реагування та не існує комплексних ефективних взаємозв'язків між окремими його елементами. Позитивним є той факт, що Українська держава у формуванні засад державного ладу робить акцент на його соціальній спрямованості;

б) на сучасному етапі розвиток України спрямований на утвердження насправді суверенної, незалежної держави, повноправного і рівноправного суб'єкта світового співтовариства; до держави, яка не визнає у своїй країні іншої влади над собою, окрім влади свого народу; до держави, яка служить народу та вважає утвердження й забезпечення прав і свобод людини своїм основним обов'язком. За роки незалежності в Українській державі відбулися істотні зрушення майже у всіх сферах – політичній, економічній, соціальній, культурній тощо;

в) сучасний державний лад України має у своїй основі реалізацію української ідеї – створення незалежної, суверенної, соборної, демократичної, правової, соціальної, розвинутої держави;

г) відповідно до Конституції, держава, яка виникла на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мов-

ної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України. Держава формує політичну українську націю – Український народ, дбає про розвиток етнічної української нації та інших етносів;

г) Україна з моменту проголошення своєї незалежності виступає важливим міжнародним чинником, який впливає на інші держави й міжнародні організації і зазнає, відповідно, значного впливу з їх боку. Тому розбудова Української держави, утвердження її державного ладу зазнає постійного впливу цих факторів як щодо державних структур, так і щодо їх функцій і завдань.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що демократичний характер якісно нового перехідного та змішаного за змістом державного ладу базується на утвердженні України як європейської держави, якій притаманні такі риси, як суверенність, демократичність, соціальна та правова спрямованість її функціонування.

§4. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ – ГЛАВА ДЕРЖАВИ

Термін «президент» походить від латинського «*praesidens*» – той, що сидить попереду, головуючий. У Стародавньому Римі президами (лат. *Praesidis*) спочатку називали осіб, які головували на зборах громадян та засіданнях колегіальних органів, а згодом - і вищих посадових осіб держави – сенаторів, проконсулів, легатів цезаря. Тому слово «президент» цілком можна вважати латинським аналогом українського «голова» або «головуючий».

Інститут президента в його сучасному розумінні утвердився в Україні напередодні проголошення незалежності нашої держави в 1991 р. Перші вибори Президента України відбулися в один день із затвердженням на всеукраїнському референдумі Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 р. Тому інститут президентства України (президентури) або ж інститут Президента України традиційно вважається важливою складовою становлення та розбудови національної державності.

Посади президента не існувало і в колишньому СРСР, аж до самого його розпаду та запровадження інституту президентури в 1991 р. Тривалий час функції глави держави в Україні виконувала переважно Президія Верховної Ради УРСР, яка вважалася найвищим органом державної влади України, та її голова.

1 грудня 1991 р. відбулися перші в нашій державі вибори Президента, під час яких було уперше на конституційній основі шляхом прямих виборів обрано Президента України. Проте удосконалення інституту Президента України активно й усебічно тривало під час конституційного процесу, пов'язаного з підготовкою нової Конституції України та внесенням змін і доповнень до чинного на той час Основного Закону. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України у редакціях 1992, 1993, 1995 рр. і Конституційний договір, укладений між Президентом України та Верховною Радою 8 червня 1995 р. За цими проектами Конституції України і Конституційним договором Президент України набував статусу глави держави і глави виконавчої влади. Остаточний правовий статус Президента України було визначено Конституцією України від 28 червня 1996 р.

Вибори Президента України мають власну історію, позначену здобутками та певними недоліками. До перших варто віднести демократичний характер цих виборів, визнаний міжнародним співтовариством, а до недоліків - своєрідну «традицію» внесення змін до виборчого законодавства напередодні або під час виборів, що ускладнює не лише перебіг виборів, а й процес встановлення їх результатів.

Станом на 2017 р. в Україні було проведено 2 дострокових (1994 і 2014 рр.) та 4 чергових (1991, 1999, 2004, 2011 рр.) виборів Президента. При цьому перші вибори Президента України проводилися 1 грудня 1991 р. одночасно із всеукраїнським референдумом, на якому громадяни більшістю голосів підтримали Акт проголошення незалежності України, що дає підстави вважати їх установчими, першими для України загальнонародними виборами глави держави.

За Конституцією, Президент України є главою держави і виступає від її імені (ч.1 ст.102). У структурній орга-

нізації Української держави Президенту належить особливе місце, оскільки він уособлює державу, виступає від її імені й забезпечує узгоджене функціонування всього державного механізму. Президент України структурно не належить до жодної з гілок влади, однак функціонально тяжіє до виконавчої, маючи значні важелі впливу на всі ланки державного апарату.

Президент України обирається на 5 років громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Обрання однієї особи на більш як два терміни поспіль не допускається.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день проведення виборів досяг віку 35 років, має право голосу, постійно проживає в Україні протягом останніх 10 років та володіє державною мовою. Не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Новообраний Президент вступає на пост не пізніше як за 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, із моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради. Президент, обраний на позачергових виборах, складає присягу в 5-денний термін після офіційного оголошення результатів виборів.

Президент України має виконувати свої повноваження тільки особисто і не може передавати їх іншим особам або органам. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Свої обов'язки Президент виконує до вступу на пост новообраного Президента. Проте, Конституція України (ст. 108) передбачає можливість дострокового припинення повноважень Президента в разі: 1) відставки; 2) неможливості

виконувати свої повноваження за станом здоров'я; 3) усунення з поста в порядку імпичменту; 4) смерті.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає *укази* і *розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на території України. Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 ст. 106 Конституції України, потребують контрасигнації: вони скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Відповідно до ст. 106 Конституції, Президент України: 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; 4) ухвалює рішення про визнання іноземних держав; 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; 6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; 7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у терміни, встановлені Конституцією; 8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією; 9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в термін не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання

такої пропозиції; 10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; 11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора; 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; 13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; 14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; 15) зупиняє чинність актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; 16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим; 17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; 18) очолює Раду національної безпеки і оборони України; 19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України ухвалює рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; 20) ухвалює відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; 21) ухвалює у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України; 22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України; 24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; 25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними; 26) ухвалює рішення про

прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; 27) здійснює помилування; 28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; 29) підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; 30) має право вето щодо ухвалених Верховною Радою України законів (окрім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України; 31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.

§5. ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ, ЗАКОНОДАВЧОЇ ТА СУДОВОЇ ВЛАДИ

Відповідно до Конституції, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

Кабінет Міністрів України є одним із вищих органів державної влади, колегіальним носієм виконавчої влади. Він здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду мі-

ністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України здійснює постійний контроль за виконанням органами виконавчої влади Конституції України та інших актів законодавства України, вживає заходів щодо усунення недоліків у роботі зазначених органів.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. У своїй діяльності він керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, ухваленим відповідно до Конституції та законів.

До основних завдань Кабінету Міністрів України належать:

1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості;

3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;

5) забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;

6) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

8) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю;

9-¹) утворення, реорганізація та ліквідація відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9-²) призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України.

Діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності, поділу державної влади, безперервності, колегіальності, солідарної відповідальності, відкритості та прозорості.

Функції (основні напрямки діяльності) Кабінету Міністрів України є багатоманітними і можуть бути класифіковані за різними критеріями:

1) за сферами впливу (так звані предметні функції): політична, економічна, бюджетна, адміністративно-організаційна, гуманітарна, екологічна, забезпечення прав і свобод громадян, забезпечення державного суверенітету і національної безпеки;

2) за правовими формами діяльності (так звані інструментальні функції): правозастосовна (виконавчо-розпорядча), контрольна, нормотворча, установча, інтерпретаційна;

3) за часом виконання: постійні й тимчасові;

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, ухвалення Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у терміни і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого ухвалено Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новоствореного Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Склад Кабінету Міністрів України призначається Верховною Радою України. Верховна Рада України є загальнонаціональним, представницьким органом державної влади, оскільки вона представляє весь Український народ – громадян України всіх національностей і виступає від імені всього народу. Це впливає з Преамбули Конституції України, її змісту та з назви українського парламенту – Верховна Рада України.

Колегіальний характер Верховної Ради України проявляється в її складі та порядку роботи і виражається у тому, що:

1) Верховна Рада України складається із чотирьохсот п'ятдесяти народних депутатів України (ч. 1 ст. 76 Конституції України);

2) Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Ця конституційна вимога є умовою повноважності Верховної Ради України протягом усього періоду скликання і не може розглядатися лише як підстава для відкриття її першого засідання першої сесії. Водночас Конституція України не передбачає постійної фізичної присутності на засіданнях Верховної Ради України такої ж кількості народних депутатів України, яка є необхідною для набуття Верховною Радою України якості повноваженого органу державної влади. Верховна Рада України уповноважена ухвалювати закони і реалізовувати інші конституційно визначені повноваження за умови присутності на її пленарних засіданнях на момент голосування не менше тієї кількості народних депутатів України, яка згідно з Конституцією України необхідна для ухвалення відповідного рішення (ч. 4 ст. 89, ст. 91, ч. 4 ст. 94, частини 2, 5, 6 ст. 111, ч. 1 ст. 135, ст. 155, ч. 1 ст. 156);

3) рішення Верховної Ради України ухвалюються вийняткову на її пленарних засіданнях шляхом голосування (ч. 2 ст. 84 Конституції України);

4) Верховна Рада України ухвалює закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, окрім

випадків, передбачених Конституцією України (ст. 91 Конституції України).

Відповідно для виконання своїх завдань, Верховна Рада України має передбачені Конституцією України повноваження (ст.85 Конституції України). Ці повноваження парламенту України умовно можна розділити на декілька основних груп:

Повноваження, пов'язані безпосередньо із законотворчим процесом:

- внесення змін до Конституції України;
- ухвалення законів;
- внесення змін до законів.

Повноваження в частині проведення Всеукраїнського референдуму:

- призначення Всеукраїнського референдуму з питань, визначених Конституцією України.

Бюджетні повноваження:

- затвердження Державного бюджету України;
- внесення змін до Державного бюджету;
- контроль за виконанням Державного бюджету України;
- ухвалення рішення щодо звіту про виконання Державного бюджету.

Повноваження щодо формування представницьких органів:

- призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України;
- призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування.

Повноваження, пов'язані із визначенням основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики держави:

- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку охорони довкілля;

- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

- оголошення за поданням Президента України про стан війни і укладення миру;

- надання у встановлений законом термін згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

- схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

- розгляд і ухвалення рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

- затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням.

Повноваження формуванням державних органів:

- усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;

- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Уряду;

- призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

- призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

- призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

- призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;

- призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
 - призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
 - призначення за поданням Прем'єр-міністра України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;
 - надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України;
 - призначення третини складу Конституційного Суду України;
 - обрання суддів безстроково;
 - призначення на посаду та звільнення з посади керівника Апарату Верховної Ради України;
 - затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату.
- Контрольні повноваження парламенту:
- здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією;
 - заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
 - висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що є наслідком його відставки з посади.
- Повноваження у сфері національної безпеки держави:
- призначення на посаду та звільнення з посади за подання Президента України Голови Служби безпеки України;
 - затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
 - ухвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам;
 - ухвалення рішення про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави;

- ухвалення рішення про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях;
- затвердження рішення про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

§6. СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ (1991 – 2017 РР.)

Попри наявну нині в європейських країнах тенденцію до уніфікації правових інститутів із метою формування єдиних принципів і стандартів, судові системи більшості країн Європи зберігають відмінні риси, пояснити які можна історичними традиціями та особливостями правових систем. Тому, для більш точного визначення стратегії реформування судової системи України, необхідно враховувати основні етапи історичного шляху вітчизняного суду, що сприятиме не лише подальшому становленню судової влади, але й збереже національну впізнаваність України як держави, що поважає свою історію.

На основі хронологічного аналізу нормативно-правових актів, якими упродовж 26 років регулювалась судова система України, можна виокремити вісім основних етапів становлення судової влади в незалежній Україні.

I етап (липень 1990 – червень 1992 років). Не звертаючи увагу на створення самостійної української держави 24 серпня 1991 року, припинення юридичного існування Української РСР, радянські закони, якими визначались особливості функціонування судової системи, були успадковані Україною, що спричинило: 1) залежність судової влади від виконавчих органів; 2) наділення судів правом законодавчої ініціативи; 3) відсутність спеціалізації судів; 4) відсутність принципу інстанційності розгляду судових справ; 5) відсутність органу конституційної юрисдикції; 6) відсутність ква-

ліфікаційних вимог до суддів, окрім вікових; 7) проголошення принципу рівності перед законом і судом виключно стосовно громадян країни.

У квітні 1992 року парламентом схвалено Концепцію судово-правової реформи в Україні, в ході якої необхідно: 1) гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади; 2) реалізувати демократичні ідеї правосуддя; 3) створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади; 4) забезпечити спеціалізацію судів; 5) максимально наблизити суди до населення; 6) чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи; 7) гарантувати право громадянина на незалежний і неупереджений суд.

II етап (липень 1992 – червень 1996 років). Концепція судово-правової реформи в Україні як програмний документ відіграла важливу роль, хоч реальні заходи щодо судової реформи суттєво відрізнялися від передбачуваних. Так, до ухвалення у червні 1996 року Конституції України був затверджений ряд нормативних актів, відповідно до яких: 1) назва «народні суди» була змінена на назву «районні (місцеві) суди»; 2) регламентувалась робота спеціалізованих арбітражних судів; 3) передбачено створення органу конституційної юрисдикції; 4) визначено статус суддів; 5) створено систему і визначені повноваження кваліфікаційних комісій суддів; 6) запроваджене суддівське самоврядування; 7) врегульовано порядок оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів; 8) визначений порядок відшкодування шкоди, заподіяної судом.

III етап (липень 1996 – червень 2001 років). Із ухваленням у червні 1996 року Основного Закону держави було окреслено нову систему судоустрою, закріплено гарантії права на судовий захист, визначено основні засади здійснення судочинства. Юрисдикцію судів поширено на всі правовідносини, що виникають у державі. Принципами побудови системи судів загальної юрисдикції визнано територіальність і спеціалізацію. Визначено, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. У системі судів загальної юрисдикції повинні функціонувати також апеляційні та місцеві суди.

Встановлено, що судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду та суддів, які призначаються вперше терміном на п'ять років. У визначених законом випадках, окрім професійних суддів, правосуддя повинно здійснюватися також народними засідателями і присяжними. Утворено Вищу раду юстиції – колегіальний незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу.

У 2000 році на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ухваленням Закону України «Про державну виконавчу службу» Державна виконавча служба була відокремлена від судів. Не дивлячись на певні позитивні зрушення в напрямку створення нової судової системи в Україні, ще залишалось багато невирішених питань, зокрема: 1) створення вищих спеціалізованих судів загальної юрисдикції та реформування Верховного Суду України; 2) законодавча деталізація принципів побудови системи судів загальної юрисдикції; 3) забезпечення інстанційності розгляду справ судами; 4) створення постійно чинного органу, відповідального за кваліфікаційний рівень суддів та дотримання ними дисциплінарних вимог; 5) забезпечення діяльності суду присяжних; 6) скасування військових судів; 7) демократизація кримінального та цивільного законодавства.

IV етап (липень 2001 – січень 2002 років). 21 червня 2001 року ухвалено пакет законів, якими вносилися зміни до низки законів, що регулювали питання судоустрою, статусу суддів та судочинства. Ці зміни отримали назву «малої судової реформи» і пов'язані насамперед із утворенням єдиної системи судів загальної юрисдикції шляхом внесення до неї арбітражних судів, які були перейменовані на господарські. Запроваджувалися нові процедури оскарження судових рішень (апеляція і касація, замість радянської касації і перегляду у порядку нагляду), санкціонування судом арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

V етап (лютий 2002 – квітень 2006). Закон України «Про судоустрій України» передбачив у системі судів загальної

юрисдикції нові судові ланки – Касаційний суд України і Апеляційний суд України (щоправда, обидва ці суди так і не було утворено через визнання цих інститутів Конституційним Судом України неконституційними). Закон також встановив трирічний термін для створення адміністративних судів. Повноваження щодо організаційного забезпечення діяльності судів передані новій системі – державній судовій адміністрації, утвореній у структурі виконавчої влади спеціально для організаційного забезпечення діяльності судів, підзвітній вищим органам суддівського самоврядування. Всупереч Конституції, розширено повноваження Президента щодо судової гілки влади: наділення повноваженнями призначати голів та заступників голів судів (крім Верховного Суду) та звільняти їх з посад, переводити суддів із одного суду до іншого, присвоювати суддям військових судів усі військові звання (а не тільки вищі, як зазначено в Основному Законі), визначати кількісний склад Верховного Суду. Вересень 2005 року – початок функціонування адміністративних судів в Україні на підставі Кодексу адміністративного судочинства України, що визначає юрисдикцію, повноваження адміністративних судів щодо розгляду адміністративних справ, порядок звернення до адміністративних судів та порядок здійснення адміністративного судочинства; Законом України «Про доступ до судових рішень» визначено порядок доступу до судових рішень із метою забезпечення відкритості діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень та сприяння однаковому застосуванню законодавства.

VI етап (травень 2006 – червень 2010). П'ятнадцята річниця незалежності України характеризувалась наступними проблемами судівництва: 1) невідповідністю системи судів загальної юрисдикції вимогам Конституції України, видам та стадіям судочинства; 2) незавершеністю реформи процесуального права; 3) перевантаженістю судів справами та недостатньою прозорістю їх діяльності; 4) незабезпеченістю незалежності суддів; 5) низьким рівнем кваліфікації значної частини суддівського корпусу та низькою ефективністю системи професійної відповідальності суддів тощо.

У травні 2006 року була ухвалена Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні, якою передбачалось здійснити ряд заходів із метою забезпечення: 1) доступності правосуддя; 2) справедливої судової процедури; 3) незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; 4) юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень; 5) ефективності судового захисту.

Згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 червня 2007 року № 486-р «Про граничну чисельність працівників апарату апеляційних та місцевих загальних судів», розробленого на виконання положень Законів України «Про судоустрій України», «Про доступ до судових рішень», вимог процесуального законодавства, Наказу ДСА України від 23.10.2007 року № 672/к «Про граничну чисельність працівників апарату апеляційних та місцевих загальних судів» з 01 січня 2008 року до штатних розписів суду введено посади керівника апарату суду, консультанта, який буде виконувати два напрямки роботи – ведення кадрової роботи та аналізу судової статистики, головного спеціаліста з інформаційних технологій.

VII етап (липень 2010 – поточний момент). Розпочався важливий етап становлення судової системи в Україні з ухваленням Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який суттєво змінив ситуацію у сфері здійснення правосуддя. Зокрема, відповідно до зазначеного закону: 1) завершено створення вертикалі системи судів загальної юрисдикції на чолі з вищими спеціалізованими судами; 2) утворено Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ; 3) ліквідовано військові суди; 4) із метою забезпечення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні впроваджено інститут слідчого судді; 5) функції з добору кандидатів на посади суддів та притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності зосереджені у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України; 6) впроваджено процедуру добору кандидатів на посади суддів на засадах конкурсності та, теоретично, прозорості; 7) запроваджено механізм притягнення

суддів до дисциплінарної відповідальності; 8) скорочено терміни розгляду справ в апеляційній та касаційній інстанціях; 9) впроваджена автоматизована система документообігу та розподілу справ.

VIII етап (вересень 2016 – поточний момент). 30 вересня набувають чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» №1401-VIII і Закон України «Про судоустрій і статус суддів» №1402-VIII; втрачає чинність Закон України «Про судоустрій і статус суддів» №453-VI, окрім положень, зазначених у пунктах 7, 23, 25, 36 «Прикінцевих та перехідних положень»; міністр юстиції і Генеральний прокурор припиняють свої повноваження як члени Вищої ради юстиції (ВРЮ). Члени ВРЮ здійснюють повноваження членів Вищої ради правосуддя (ВРП); матеріали та подання ВРЮ про призначення суддів терміном на п'ять років повертаються в ВРП для вирішення питання про призначення суддів на посади з урахуванням внесених змін.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» №1402-VIII судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. Судоустрій будується за принципами територіальності (за місцем реєстрації, місцезнаходженням відповідача, за місцем знаходження будинку), спеціалізації (цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні справи та справи про адміністративні правопорушення) та інстанційності (суд першої інстанції, апеляційний та касаційний суд, здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх).

Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд. Систему судоустрою складають: Верховний Суд, апеляційні, місцеві суди та вищі спеціалізовані суди.

Верховний Суд – найвищий суд у системі судоустрою України, до складу якого входять судді у кількості не більше двохсот. У складі Верховного Суду діють: 1) Велика Палата Верховного Суду; 2) Касаційний адміністративний суд; 3) Касаційний господарський суд; 4) Касаційний кримінальний суд; 5) Касаційний цивільний суд.

Апеляційну інстанцію представляють апеляційні суди,

апеляційні господарські суди, апеляційні адміністративні суди.

Місцеві суди складаються із місцевих загальних судів, місцевих господарських судів та місцевих адміністративних судів.

Вищими спеціалізованими судами є:

- 1) Вищий суд із питань інтелектуальної власності;
- 2) Вищий антикорупційний суд.

Нововведеннями також є моніторинг способу життя судді, що проводиться з метою встановлення відповідності рівня життя судді наявному у нього та членів його сім'ї майну і одержаним ними доходам; повна перевірка декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка подається суддею, здійснюється відповідно до закону центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, та полягає у з'ясуванні достовірності задекларованих відомостей, точності оцінки задекларованих активів, перевірки на наявність конфлікту інтересів та ознак незаконного збагачення; подання Декларації родинних зв'язків судді.

У листопаді 2016 року при Вищій кваліфікаційній комісії суддів (ВККС) створена Громадська рада доброчесності, яка сприятиме комісії у встановленні відповідності судді або кандидата на посаду судді критеріям професійної етики та доброчесності. Зокрема, збирає, перевіряє та аналізує інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді); надає Вищій кваліфікаційній комісії суддів України інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді); надає, за наявності відповідних підстав, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України висновок про невідповідність судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності, який додається до дос'є кандидата на посаду судді або до суддівського дос'є; делегує уповноваженого представника для участі у засіданні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді).

У лютому 2017 року розпочався конкурс на посади суддів Верховного Суду в касаційних судах; участь кандидатів,

які не відповідають вимогам для призначення на посаду судді відповідно до Конституції України, в процедурах відбору або призначення припиняється; судді Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів подають до ВККС декларації родинних зв'язків судді і сумлінності судді; ВККС забезпечила початок функціонування автоматизованої системи формування і ведення суддівських дось (досьє кандидатів на посади суддів);

Однак, не дивлячись на вжиті заходи, невирішеними залишаються питання: 1) оптимізації принципу побудови системи судів України з метою зменшення адміністративного тиску на них; 2) покращення доступності правосуддя; 3) внесення змін у процедуру створення, реорганізації та ліквідації судів; 4) конституційне закріплення права громадян брати участь у здійсненні правосуддя тощо.

§7. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Ряд об'єктивних факторів: виникнення значних протиріч в діях рад, а також між радами і партійними комітетами, відсутність досвіду у нового керівництва рад, недостатнє нормативно-правове регулювання місцевого самоврядування викликали конфлікти між органами влади різних рівнів. Все це відбувалося на тлі здійснення реформування партійного і державного життя в СРСР, яке у сфері самоврядування майже не виходило того часу за рамки суто формальних змін. Ухвалений 9 квітня 1990 Закон СРСР «Про основні засади місцевого самоврядування та місцевого господарства в СРСР» був дуже коротким і надто загальним і не передбачав жодних механізмів щодо вирішення назрілих проблем. Це, врешті-решт, актуалізувало необхідність вироблення нових, більш дієвих нормативно-правових актів, що могли б врегулювати зазначену проблему.

Безпосереднє становлення місцевого самоврядування в Україні почалося після ухвалення «Декларації про державний суверенітет України» 16 червня 1990 р. і Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» у грудні 1990 р. Закон використовує

термін «місцеве самоврядування» і скасував підпорядкування рад та їх виконавчих органів по вертикалі, що фактично значило відмову від принципу «демократичного централізму». Ради звільнялися з-під опіки партійних комітетів, встановлено повноваження рад кожного рівня, введений комунальну власність, виведені місцеві бюджети з державного.

Однак, ліквідувавши «структурне двовладдя» рад, зазначений нормативно-правовий акт не уникнув виникнення «функціонального двовладдя», оскільки у другій статті закріплювалося наступне: «до системи місцевого самоврядування належать: сільські, селищні, районні, міські, районні в містах, обласні ради народних депутатів і їх виконавчі органи, які є державними органами місцевого самоврядування».

Залежність місцевих рад від влади «з гори» була достатньо високою. Це забезпечувалося, зокрема, і тим, що питання розпуску місцевих рад всіх рівнів належало до компетенції Верховної Ради України. Це суперечило принципам самоврядування і було, по суті, залишком «демократичного централізму».

Переломним моментом становлення місцевого самоврядування в Україні і наділення місцевих рад рядом повноважень стає ухвалення нової редакції Закону «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» у 1992 р.. Цим законом місцеві ради були остаточно «роздержавлено», за винятком районних і обласних. Законом передбачалося, що ради позбавлялися своїх виконавчих органів. Виконавчі функції місцевих рад переходили до місцевих державних адміністрацій, які належали до вертикалі виконавчої влади інституту представників Президента.

Подальше становлення інституту місцевого самоврядування пов'язане з ухваленням Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» 3 лютого 1994 р.. У цьому законі було закладено ідею про запровадження на обласному рівні інституту місцевого самоврядування. У результаті було ліквідовано посади представників Президента та місцеві державні адміністрації, а натомість засновано виконками обласних та районних рад із повноваженнями ор-

ганів регіонального самоврядування, на які додатково покладено функції органів державної влади. Вводилися прямі вибори голів рад усіх рівнів, які мали очолювати виконавчі комітети відповідних рад.

Однак система органів державної влади не могла бути повністю ототожнена із системою органів місцевого самоврядування, особливо в умовах перехідної економіки та соціально-економічної кризи, в якій перебувала на той час Україна. Тому виник конфлікт між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, оскільки законом від 3 лютого 1994 року фактично ліквідувалася управлінська вертикаль органів державного управління.

У 1994 році відбулися вибори, які проводились відповідно до Закону «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» (1994 р.). Керуючись цим Законом, голови рад всіх рівнів (за винятком районних у містах) обиралися населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Проведення виборів за зазначеною схемою вважалося посиленням статусу не тільки депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах Рад, а й місцевого і регіонального самоврядування в цілому, оскільки на всіх адміністративно-територіальних рівнях, за прямої участі населення, створювалася нова структура місцевого самоврядування. Однак, слід зазначити, що у Верховній Раді України залишаються повноваження стосовно скасування рішень місцевих рад та їх розпуску, що певною мірою нівелює самостійність місцевих рад.

Після виборів 1994 р. Президента України, якими було обрано Л. Кучму, та виборів депутатів Верховної Ради України з метою ліквідації зазначеного вище конфлікту державного управління та усунення протистояння законодавчої та виконавчої гілок державної влади Президент і Верховна Рада ухвалили 8 червня 1995 року Конституційну угоду. На підставі цієї угоди шляхом реорганізації обласних та районних виконавчих комітетів у державні адміністрації з покладенням на них функцій органів регіонального управління в країні була створена управлінська вертикаль. Головами від-

повідних адміністрацій було призначено голів рад, із наданням їм державних повноважень. Угода була чинною до ухвалення нової Конституції України, ухваленої Верховною Радою 28 червня 1996 р.

Наступним етапом еволюції місцевого самоврядування в Україні стало запровадження нового Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», який набув чинності шляхом укладення 8 червня 1995 Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України. Цей закон встановив таку модель місцевого самоврядування, що була встановлена Законом 1992 року. Таким чином, було відроджено місцеві державні адміністрації, які відносилися до виконавчої гілки влади, а виконкоми знову були ліквідовані. Зазначені законодавством зміни фактично спричинили те, що формальне самоврядування залишалось лише на рівні населених пунктів. Системі управління на місцях був притаманний ще один спірний момент: голова ради, який належав до системи місцевого самоврядування і глава відповідної державної адміністрації, що належав до виконавчої гілки влади поєднувалися в одній і тій же особі, до того ж обраної населенням саме як голова ради, а право призначення керівників адміністрацій отримав Президент.

Ухвалення Конституції України 1996 року запровадило новий етап розвитку суспільних відносин, зокрема, й у системі місцевого самоврядування. Система місцевого самоврядування та основні її принципи закріплені в розділі XI Конституції. Разом із тим, місцевому самоврядуванню в Конституції були присвячені також статті 5, 7, 13, 19, 38, 40, 71, 118. Проте, значну кількість питань стосовно становлення і розвитку місцевого самоврядування залишилося у межах регулювання окремих нормативно-правових актів.

Ухвалення Основного Закону України ознаменувалося становленням оптимального варіанту місцевого самоврядування в Україні. Основні принципи місцевого самоврядування, що закріплені у Конституції, вивели його «на рівень одного з провідних інститутів демократичного конституційного ладу». Однак розділ Конституції, присвячений місцевому самоврядуванню, був ухвалений в недосконалій ре-

дакції (зокрема, в порівнянні з іншими проектами Конституції, дебатовалися в першій половині 90-х рр.). Визначаючи місцеве самоврядування як важливий елемент конституційного ладу, він навіть теоретично не позначив «місця і ролі місцевого самоврядування в системі демократичних інститутів держави», а також не дав належної уваги тим положенням, які могли б сприяти впровадженню в життя основних вимог Європейської хартії місцевого самоврядування про «реальну можливість» місцевої влади вирішувати суспільні справи «під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення».

Ухвалення Конституції України прискорило пошук оптимальної моделі місцевого самоврядування. Так, 1997 року був ухвалений Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» і здійснено ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування. Цим законом вводиться інститути сільського, селищного, міського голови, розділяються посади голів районної та обласної рад і голів районної та обласної державних адміністрацій. Продовжуючи запровадження спроб реформування зазначеного інституту, вводяться принципи державної підтримки, гарантії і судового захисту місцевого самоврядування. Окрім того, на законодавчому рівні чітко визначається, що первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є не ради та їх виконавчі органи, як це стверджувалося в попередніх законах, а безпосередньо територіальна громада села, селища, міста. На законодавчому рівні чітко визначаються повноваження органів місцевого самоврядування.

Ухвалення Закону 1997 року поклало шлях для здійснення подальших пошуків оптимального варіанту здійснення місцевого самоврядування в Україні. На цьому етапі перед нами постають намагання здійснення адміністративної реформи (1998 - 2000 рр.); внесення змін до чинного і ухвалення нової редакції Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» (2001 - 2003 рр.); адміністративно-територіальної реформи (2004 - 2006 рр.).

Подальші спроби пошуку оптимального варіанту місцевого самоврядування ми спостерігаємо у квітні 2014 року,

коли Кабінетом Міністрів України було затверджено концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Слід зазначити, що реформа місцевої влади в Україні з 2014 р. - це реформа місцевого самоврядування і місцевої державної влади, метою якої є поліпшення громадянам їх місця існування, також надання якісних і доступних публічних послуг, узгодження інтересів держави та територіальних громад.

Реформа передбачає передачу повноважень і фінансових ресурсів від органів державної влади - органам місцевого самоврядування, а також утворення виконавчих органів місцевого самоврядування - громади.

Концепція реформування місцевого самоврядування, яка складається із трьох напрямків: 1) формування об'єднаних громад базового рівня адміністративно-територіального устрою України; 2) створення нових районів, які вирішуватимуть лише те, що відноситься до компетенції району: комунальна власність, вторинна медицина, школи-інтернати і т.ін. Решта повноважень районів перейде до компетенції об'єднаних громад. 3) області перейменують у регіони, тобто кількість обласних центрів така ж і залишиться, змін зазнає лише форма управління.

Із метою реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні було здійснено наступні заходи:

1) протягом 2014 - 2015 років Верховною Радою України було ухвалено ряд Законів: «Про співробітництво територіальних громад» (17 червня 2014 р.), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (5 лютого 2015 р.), «Про заходи державної регіональної політики» (5 лютого 2015 р.), «Щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю» (9 квітня 2015 р.);

2) https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B5_%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 - cite note-22 здійснено територіальні засади впровадження реформи: затверджено методичку формування спроможних громад; утворено офіси реформ у

24 областях; розроблено перспективні плани у 24 областях, 22 з них затверджено обласними та 19 з них - Кабінетом Міністрів України; створено фінансово-економічні засади розвитку територій; проведено децентралізацію фінансових ресурсів, реформовано міжбюджетні відносини та податкове законодавство;

3) створено 793 добровільно об'єднані громади. 159 об'єднаних територіальних громад в яких проведено перші вибори та обрано депутатів. Проведено фінансову та бюджетну децентралізацію – громадам надано додаткові фінансові ресурси;

4) впроваджено чіткий механізм фінансування проєктів місцевого значення: розподіл коштів здійснюється пропорційно до численності населення; запроваджено роботу комісій для відбору проєктів на конкурсній основі; запроваджено on-line трансляції засідань регіональної комісії; запроваджено міжвідомчу комісію, що здійснює перевірку проєктів на відповідність вимогам чинного законодавства; запроваджено on-line платформу, де здійснюється розміщення загальної інформації про регіональні проєкти.

Продовження реформ у сфері місцевого самоврядування, пошук оптимальної моделі здійснення народовладдя постійно в Україні набирає обертів.

§8. ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Після проголошення незалежності України почала формуватися якісно нова система національного права. Відмова від лінійної, одномірної системи публічного права сприяла пошуку нових підходів до пізнання. Українські правознавці утвердилися в думці про багатомірність системи національного права, виділяючи такі його підсистеми (рівні), як природне і позитивне, матеріальне і процесуальне, національне і міжнародне право, загальну та особливу частину конституційного права тощо, які в свою чергу складаються з інститутів і норм цієї галузі права.

Джерелами права є ті сили або чинники, які зумовлюють та створюють право, форму правоутворення (закон), матеріали пізнання права (широкий підхід) або звужено лише те, що міститься в нормативних актах¹³, які виходять від держави та є її прерогативою. Вони проявляються в об'єктивованому документальному вигляді як формі їх юридично-офіційного буття і зводяться до актів-документів.

З реформуванням правової системи України та потребою її приведення відповідно до потреб соціально-орієнтованої економіки, зокрема до вимог ЄС, посилилися процеси заповзичення кращих зразків правового регулювання суспільних відносин, універсалізації права, яке регулює відносини у сфері економіки. Це призвело до урізноманітнення джерел (форм) права.

Конституційне право. Конституційне право будь-якої сучасної країни - це основна галузь права держави, яка являє собою сукупність юридичних норм, що закріплюють політичну систему суспільства, економічну систему держави, форму правління, форму державного устрою, правовий статус особи, виборче право, виборчу систему, політичний режим й інші найважливіші інститути даної держави¹⁴.

Під джерелами конституційного права розуміються писані і неписані норми, що регулюють конституційно-правові відносини. До них відносять: конституцію, закони, акти глави держави та органів виконавчої влади, регламенти парламентів, акти органів конституційного контролю, судові прецеденти, конституційні звичаї, релігійні джерела, конституційні договори, доктринальні джерела.

Видами джерел конституційного права у світі є нормативно-правові акти, судові прецеденти, правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. У свою

¹³ Цивільне право України : підручник. / За ред. проф. Бошицького Ю. Л. та проф. Шишки Р. Б. (кер. авт. кол.), Загальна частина. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. С.10.

¹⁴ Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія / В. Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. С.76-87.

чергу, нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду), парламентські регламенти, акти органів місцевого самоврядування.

Для того, щоб визнати той чи інший документ джерелом конституційного права України, він має відповідати трьом ознакам: 1) бути нормативним, тобто містити норми права і бути розрахованим на неодноразове використання; 2) бути чинним, тобто мати юридичну силу, бути здатним до реального впорядкування і суспільних відносин; 3) містити хоча б одну конституційно-правову норму. Доволі і часто нормативні документи містять норми різних галузей, тому один і той самий документ може визнаватися одночасно джерелом кількох галузей права.

Система правових актів, що становлять джерела конституційного права України, є досить широкою. Це Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, закони, постанови Верховної Ради України, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, декларації (насамперед Декларація про державний суверенітет України), Акт проголошення незалежності України, постанови Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти місцевих і державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, регламенти тощо. Правові акти конституційного характеру має право приймати Центральна виборча комісія як орган державної влади. Розглянемо основні з них.

Особливе місце серед джерел конституційного права України належить Конституції України, в якій закріплюються найбільш принципові державно-правові норми загального характеру. Вони мають найвищу юридичну силу, стосуються всіх сфер життя суспільства: політичної, економічної, соціальної, духовно-культурної. Таким діапазоном змісту своїх норм Конституція України суттєво відрізняється від інших джерел конституційного права. Норми Конституції України стосуються усіх і суб'єктів державно-суспільних відносин. Значна кількість конституційних норм мають установчий характер.

Основним видом джерел конституційного права України є закони. До таких законів можна віднести, наприклад, закони України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», «Про місцеві вибори», «Про Конституційний Суд України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про Центральну виборчу комісію», «Про прокуратуру» та ін.

Джерелом конституційного права України є також міжнародні договори. Так ст. 9 Конституції України закріплює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Серед ратифікованих міжнародних договорів, що є джерелами конституційного права України, слід назвати такі, як Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 р., Європейська конвенція про громадянства 1997 р. та ін.

Іншим видом джерел конституційного права України є регламенти, тобто кодифіковані нормативно-правові акти, що визначають порядок роботи і відповідні процедурно-процесуальні форми діяльності окремих суб'єктів конституційної правотворчої та правозастосовної діяльності в Україні (регламенти Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Центральної виборчої комісії).

Найбільш відомим регламентним джерелом конституційного права є Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р.¹⁵ Він встановлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради України, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, а також порядок здійснення контрольних функцій парламенту. Але це регламентне джерело конституційного права належить до законів України.

Наступними після Конституції та законів України видами джерел конституційного права України є підзаконні нормативно-правові акти конституційного змісту, прийняті (видані) суб'єктами

¹⁵Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. 2010. №№ 14-15; №№ 16-17. Ст. 133.

нормотворення на основі Конституції і законів України, міжнародних договорів України та спрямовані на їх реалізацію.

Особливим видом джерел конституційного права України є декларації та політико-правові акти парламенту. їм належить особливе місце у системі джерел національного права, оскільки їх прийняття є разовою, винятковою подією у конституційній практиці держави. Історії відомі приклади, коли прийняття декларацій про права людини передувало утвердженню конституцій (США, Франція).

Декларації - це нормативно-правові акти, що приймаються Верховною Радою України у формі постанов і нормативно визначають основні засади державного та суспільного ладу чи політики держави з окремих найважливіших питань. Це Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 2001 р., Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. Декларації переважно мають політичне значення і часто містять положення, не наділені юридичною силою норми конституційного права, що ускладнює їх оцінку як джерел конституційного права.

Важливим видом підзаконних джерел конституційного права України є укази Президента України, які відповідно до ст. 106 Конституції є обов'язковими на території України. Вони видаються на основі та у розвиток Конституції і законів України. Це, наприклад, Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020", метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі.

Джерелами конституційного права України є й окремі постанови Кабінету Міністрів України та нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади. Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України відповідно до ч. 1 ст. 117 Конституції України є обов'язковими до виконання. До джерел конституційного права належать виключно ті нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, що містять конституційно-правові норми. Беручи до уваги специфіку нормативно-правового регулювання суспільних відносин з боку уряду, можна дійти висновку, що нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади становлять незначну частку у системі джерел конституційного права України.

Рішення Конституційного Суду України можна вважати джерелами конституційного права в Україні. При цьому в одних випадках вони є конструктивними та усувають конституційні колізії, а в інших - мають сумнівний характер.¹⁶

Не менш важливими і перспективними є такі джерела конституційного права як рішення Європейського суду з прав людини, винесені за позовом громадян України до своєї держави. Ратифікувавши у 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Перший і ряд інших протоколів до неї, Україна визнала щодо себе юрисдикцію Європейського суду з прав людини, що відповідає прагненню України посісти гідне місце в Європі, поділяючи її фундаментальні цінності. До того ж законодавець урегулював порядок застосування практики Європейського суду з прав людини в однойменному законі України.¹⁷

Адміністративне право. Адміністративне право представляє собою самостійну галузь права, яка є однією з найбільш об'ємних, розвинених і найскладніших галузей права України. Норми адміністративного права регулюють суспільні відносини що складаються у таких сферах як функціонування виконавчої влади, місцевого самоврядування, державне управління та ін.

Перехід України до ринкових умов господарювання, набуття нею статусу незалежної, демократичної, правової держави зумовили створення нової системи державного управління шляхом проведення адміністративної реформи в державі. Таким чином, зазнала змін і сама галузь адміністративного права, яку в сучасних умовах починають розглядати насамперед через призму пріоритету особи у взаємовідносинах з державою.

Питання джерел права завжди буде актуальним для адміністративного права, оскільки ця галузь, на відміну від

¹⁶ Федоренко В. Поновлення авторитету Конституційного Суду України як запорука ефективного функціонування держави / В. Федоренко, С. Різник // Право України. 2015. № 5. С. 97-110.

¹⁷ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.

багатьох інших, не має єдиного кодифікованого акта. Норми адміністративного права містяться в нормативних актах, яку приймаються Верховною Радою України, Президентом України, урядом, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування тощо. Існує розгалужена система поділу джерел адміністративного права. Кожне джерело відрізняється від інших своїми особливостями, зумовленими цільовою спрямованістю і змістом норм, що його складають, їх юридичною силою, масштабом дії.

Цивільне право. Цивільне право в системі права України посідає особливе місце: регулює відносини, які складаються при здійсненні свобод та прав людини в особистій та економічній сферах. Воно регулює нормальні людські та економічні відносини і адекватно відтворює їхній стан, забезпечує захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у разі їх порушення¹⁸.

Джерелом чи формою цивільного права насамперед є саме позитивне право. Це закріплено в ст. 8 Конституції України пріоритетом права над законом та посиленням охорони природних прав людини незалежно від того, формалізовані вони в якомусь нормативному акті чи ні. Водночас пріоритет права над законом не є абсолютним. У ч. 2 ст. 19 Конституції України встановлено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Так, Постановою Кабінету міністрів України № 417 від 31 березня 2004 р. «Про додаткові заходи щодо посилення роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» було створено Міжвідомчу координаційну раду адаптації законодавства України до законодавства ЄС та визначено напрями її діяльності та компетенцію.

¹⁸ Цивільне право України : підручник. / За ред. проф. Бошицького Ю.Л. та проф. Шишки Р.Б. (кер. авт. кол.), Загальна частина. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 760 с. (С.10)

Адаптація стосується й цивільного законодавства. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС визначає механізм досягнення відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС. Метою адаптації є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire*¹⁹ з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього. Мається на увазі так звана «комунатризація» як процес зміни норм національного законодавства у сфері приватного права на норми, створені європейським співтовариством.

Acquis communautaire включають у себе законодавство ЄС та інші акти, прийняті згідно з другою та третьою основами ЄС і спільні цілі, покладені в основу договорів. У них включаються не тільки тексти нормативних актів, а й природа права ЄС (той самий дух законів, що живить його букву), що було покладено в основу «Білої книги для підготовки асоційованих членів Центральної та Східної Європи для вступу до внутрішнього ринку Союзу». Вона є аналітичним матеріалом про досягнення Союзу в різних сферах регулювання внутрішнього ринку і містить рекомендації щодо шляхів досягнення таких самих результатів у країнах, де норми права ЄС не застосовуються.

В «Угоді про партнерство та співпрацю між ЄС і Україною» заявлено про намір України інтегруватися в ЄС і привести своє законодавство до його вимог. Процес адаптації передбачає такі основні стадії: імплементація угоди, укладення галузевих угод, приведення чинного законодавства до вимог та стандартів ЄС, створення механізму приведення проектів законодавчих актів України у відповідність з нормами права ЄС.

ЦК УРСР від 18 липня 1963 р. проіснував 40 років і піддавався змінам і доповненням. З огляду на те, що він регу-

¹⁹ Правова система ЄС включає акти законодавства ЄС (але не обмежується ними) і прийняті в рамках ЄС щодо спільної зовнішньої політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ.

лював майнові і особисті немайнові відносини з метою побудови комунізму, то з переходом до ринкових відносин об'єктивно він не міг і не може їх регулювати на суперечливій йому ідеології.

Оновлення цивільного законодавства започатковано із запровадженням елементів ринкових відносин. Це ознаменувалося прийняттям 31 травня 1991 р. нових «Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік». З розпадом СРСР цей правовий акт на території України в дію не вступив.

Система джерел цивільного права визначена ст. 4 Цивільного Кодексу (далі - ЦК) України. У ній вказано, що основу цивільного законодавства України становить Конституція України, а основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України (далі - ЦК).

Цивільний кодекс України - основний акт цивільного законодавства. У цивільно-правовій сфері кодифікація є одним з основних способів систематизації (впорядкування) законодавства. Вона полягає у прийнятті єдиного нового закону, зміст якого становлять як нові норми, так і положення прийнятих раніше законів або кодифікованих актів, які з уведенням у дію вказаного нового закону втрачають чинність. Прийнятий 16 січня 2003 р. ЦК, який набрав чинності з 1 січня 2004 р., став третім в історії кодифікації цивільного законодавства України за останні сто років.

Визначальними ідеями нового ЦК є визнання головними учасниками цивільно-правових відносин фізичних та юридичних осіб. Держава через свої органи в цивільних відносинах діє на засадах приватного права. В ЦК встановлено розгорнуту регламентацію особистих немайнових прав фізичних осіб, речових прав, введено нові інститути (право володіння та право на чужі речі), сформульовано нові положення про договірні й недоговірні зобов'язання, зокрема введено загальні положення про договори, більш чітко їх групування, введено нові договірні інститути. Водночас договори за участі суб'єктів господарського (підприємницького) права регулюються Господарським кодексом України. У недоговірних відносинах введено нові інститути загальноохоронного спрямування. Є низка новел у спадковому праві.

ЦК відображає традиції кодифікації цивільного права взагалі, враховує об'єктивно існуючу систему цивільного права. Між системою цивільного права і системою ЦК є певні зумовлені об'єктивними і суб'єктивними причинами розходження. Новий ЦК складається із шести книг, розбитих на розділи, розділи - на глави, деякі глави - на параграфи. Його було розроблено на засаді соціальної спрямованості, континентальних правових доктринах та пандектному підході. Проте в ньому є елементи пасіонарності.

ЦК має традиційну для України пандектну систему і сконструйований за так званим «книжним» принципом: Книга перша – «Загальні положення»; Книга друга, як вже вказувалося, – «Особисті немайнові права фізичної особи»; Книга третя – «Право власності та інші речові права»; Книга четверта – «Право інтелектуальної власності» стосується особливої сфери цивільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням результатів інтелектуальної, творчої діяльності фізичної особи; Книга п'ята - «Зобов'язальне право» охоплює широкий спектр цивільних відносин як щодо договірної, так і не договірної сфери, яким присвячується майже 40 глав (глави 47 – 83); Книга шоста – «Спадкове право».

Виправданість такого прийому проглядається в яскравішому відображенні побудови ЦК за пандектною системою, а також у можливості більш вдало, з практичної точки зору, реалізувати ідеї Кодексу, оскільки для цього перш за все має значення, що загальні положення виокремлені і зосереджені у Книзі першій – «Загальні положення» і стосуються всієї цивільно-правової сфери, а тому цілком придатні для всіх груп цивільних відносин.

З метою усунення конкуренції між ЦК та іншими актами приватного права встановлено, що його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Якщо ці відносини врегульовані іншими актами, та слід використовувати спеціальні нормативні акти.

Якщо в спеціальному законі є прогалина, то можна

субсидіарно застосувати норми іншої галузі права: при регулюванні одних і тих самих відносин слід застосовувати норми ЦК і норми іншого закону (законів).

Нині в Європі ведеться інтенсивна робота з підготовки єдиного Європейського цивільного кодексу. Першим етапом у цьому стала уніфікація договірного права ЄС, здійснена на основі порівняльного аналізу правових систем ЄС та інших країн Комісією з Європейського договірного права і формалізована у «Принципах Європейського договірного права», як самостійного джерела правового регулювання.

Актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК. Ці закони є з 1 січня *кодифікованими* або *поточними*. До кодифікованих законодавчих актів цивільного права належать: Сімейний кодекс, який прийнятий і введений у дію 2003 р., Житловий кодекс. Йде робота над доопрацюванням ЖК, який відповідав би Конституції України та засадам концепції житлової політики України. Ці кодекси є основними в регулюванні підгалузей цивільного права: сімейного права та житлового права.

Крім цього, з цивільного права виокремилися такі галузі, що мають подвійну правову природу (прописку) і поряд з приватними засадами регулювання потребують публічно-правових. Так, земельне право врегульоване Земельний кодекс України і поряд із нормами приватного спрямування містить імперативи.

Ряд цивільно-правових за своєю природою відносин конкретизовано в Земельному кодексі України, Кодексі про надра, Лісному кодексі Повітряному кодексі України, та ін. ЦК для них є стабілізуючим, що підтверджує правило, згідно з яким при поданні до ВР України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК, необхідно одночасно подати проект закону про внесення змін до ЦК.

Кримінальне право. Кримінальне право як самостійна галузь права представляє собою сукупність правових норм, які визначають злочинність та караність суспільно небезпечних діянь.

Кримінальне право України у період суверенності і незалежності характеризується декількома видами джерел.

Це система внутрішніх національних кримінальних законів та міжнародно-правових актів, що містять норми кримінального права²⁰.

Концептуальним джерелам кримінального законодавства є Конституція України. Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України (далі – КК України), прийнятий 5 квітня 2001 р. та введений і дію 1 вересня 2001 р. Згідно з ч. 1 ст. 3 КК України законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Усі прийняті після набрання чинності Кодексом 1 вересня 2001 р. кримінально-правові норми підлягають обов'язковому включенню в КК України. Кримінальний кодекс України являє собою кодифікований нормативно-правовий акт, який складається із окремих законів про кримінальну відповідальність (кримінальних законів).

Кримінальний кодекс України поділяється на дві частини – Загальну та Особливу. Загальна включає п'ятнадцять розділів, Особлива – двадцять. У Загальній частині зосереджені норми про кримінальний закон, підстави кримінальної відповідальності, загальне поняття злочину, його стадій, співучасть, обставини, що виключають злочинність діяння, покарання, його застосування, звільнення від покарання, особливості призначення та звільнення від покарання неповнолітніх. Ця частина Кримінального кодексу називається Загальною тому, що вона регламентує підстави кримінальної відповідальності та звільнення стосовно всіх злочинів, незалежно від їх особливостей.

Особлива частина містить статті про конкретні злочини та покарання за них. Включає 20 розділів, критерієм їх систематизації слугує певна однорідна група суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом (націона-

²⁰ Вереша, Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. : / Р.В. Вереша. Київ : Правова єдність, 2016. 363 с. (С.25-26)

льна безпека, життя та здоров'я людини, її свобода, авторитет органів державної влади, громадський порядок, громадська безпека).

Відповідно до ч. 3 ст. 3 КК України злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом України.

Розділи Загальної та Особливої частин поділяються на статті. Статті КК пронумеровані арабськими цифрами і мають заголовок, що відповідає їх змісту. Доповнення КК новою статтею, а також виключення статі з КК не змінює порядку нумерації статей.

Більшість статей Загальної та Особливої частин КК поділяються на частини, мають цифровий номер та починаються із заголовної букви. В ряді випадків окремі статті або частини статей поділяються на пункти, що також мають цифровий номер та круглу скобку (наприклад, ч. 2 ст. 66 або ст. 89 Загальної частини КК або ч. 2 ст. 115 Особливої частини КК). В окремих випадках пункти частини статі мають підпункти – ч. 1 ст. 72 КК містить у собі п. 1 п/п а, б, в, г; ч. 2 цієї ж статті п/п а, б.

Норми Особливої частини, крім норм, що містять у собі загальні визначення (наприклад, повторність діянь, розмір шкоди, підстави звільнення від кримінальної відповідальності) складаються з двох частин: диспозиції і санкції. В диспозиції дається описання ознак конкретного злочину. В санкції встановлюється вид та розмір покарання за даний злочин. За структурою та способом визначення ознак злочину існують такі види диспозицій: проста, описова, банкетна та відсильна. В окремих випадках, у кримінальному законі зустрічаються і змішані (комбіновані) диспозиції, які включають до себе елементи двох і більше видів диспозицій²¹.

Джерелами кримінального права, згідно зі ст. 152 Конституції України, можуть бути і рішення Конституційного

²¹ Кримінальне право України. Загальна Частина: Навчальний посібник / Альошин Д.П., Байлов А.В., Васильєв А.А., Вапсва Ю.А. та ін. / За заг. ред. Вапсви Ю.А. – Харків: ХНУВС, 2008. – 380с.

Суду України про неконституційність кримінальних законів чи їх окремих положень. Такі закони чи їх окремі положення втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Із прийняттям законодавства України про дію міжнародних договорів України, статусу джерела кримінального права України набули укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори. Вони становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Міжнародно-правові норми, які регламентують певне кримінально-правове положення, об'єктивно не можуть бути нормами прямої дії, а тому імплементуються у кримінальне законодавство України опосередковано (трансформовано). Це стосується конвенцій щодо боротьби зі злочинами певних видів, які становлять підвищену небезпеку для держав світової спільноти (наприклад, із піратством на морі, незаконним обігом наркотиків, захопленням заручників тощо). Для застосування цих міжнародних норм потрібно визначити санкції у національній правовій системі. Оскільки такі конвенції зазнають не прямої (безпосередньої), а лише опосередкованої імплементатії, то практично це виявляється у доповненні або заміні відповідних норм національного кримінального законодавства. Законодавство України вирішує ще одне принципове питання імплементатії норм міжнародного права, а саме, надає їм пріоритетну чинність, якщо національна кримінально-правова норма суперечить міжнародній нормі. Згідно з ч. 5 ст. 3 КК, закони України про кримінальну відповідальність мають відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

§9. ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Система органів, що здійснюють правоохоронну та правозахисну діяльність. Правоохоронні органи - це система, насамперед, спеціалізованих організацій, що предметно здійснюють державне управління у сфері охорони правопорядку. Для них виконання правоохоронної діяльності є основною функцією. Вони й утворюють систему правоохоронних органів у суворому сенсі цього слова.

У складі як власне правоохоронних органів, так і органів, що реалізують окремі правоохоронні завдання, з одного боку, формуються підрозділи, спеціально призначені для здійснення правоохоронної діяльності. Із іншого боку, в рамках внутрішнього устрою правоохоронних органів можуть існувати цільні відокремлені структури, що мають статус органу.

Правоохоронні органи здебільшого мають виконавчорозпорядчу природу, тобто належать до органів виконавчої влади. У зв'язку з цим їх діяльність має обслуговуючий характер у відношенні до правової системи суспільства. Останню, як відомо, становить розгалужений комплекс нормативних установлень, що регулюють найважливіші відносини між людьми. Об'єктами правового (і насамперед, законодавчого) регулювання виступають, зокрема, відносини, пов'язані із захистом прав і свобод людини і громадянина, забезпеченням законності, правопорядку і громадської безпеки, охороною громадського порядку. Реалізація охоронних норм і входить у компетенцію правоохоронних органів. При цьому вони самі, діючи на основі закону і в суворій відповідності з ним, мають повноваження видавати і ухвалювати індивідуальні акти управління, а з окремих питань - і нормативні правові акти. Однак органи виконавчої влади не вичерпують усього організаційного змісту правоохоронної системи.

Необхідно зазначити тісний зв'язок правоохоронних органів і спеціальних служб, які виконують функції оперативно-розшукової діяльності. Ці структури з повною підставою можуть бути віднесені до правоохоронних органів. Од-

нак не можна не бачити, що зміст їх компетенції значно ширше, ніж правоохоронна діяльність. Основним призначенням цих структур є забезпечення державної безпеки, а також вирішення суто спеціальних завдань у сфері державного управління внутрішніми справами. Із цією метою використовуються, зокрема, заходи, відмінні від правоохоронних.

Правоохоронні органи є частиною системи більш високого порядку - системи державних органів. У свою чергу вони в загальній сукупності їх елементів утворюють єдину систему правоохоронних органів.

Під системою розуміється сукупність компонентів, взаємодія яких породжує нові якості, не притаманні окремим елементам. Найважливішою особливістю цілісної системи є наявність у ній інтеграційних, системних якостей, що не зводиться до суми властивостей складових її компонентів.

Єдність системи органів правоохорони обумовлена низкою факторів:

- 1) вони складають частину механізму державного апарату;
- 2) їх функціонування обумовлено спільністю основних цілей і завдань, загальними принципами організації і діяльності;
- 3) наявність у системі інтеграційних, системоутворюючих якостей.

Всі органи, що здійснюють правоохоронну діяльність, умовно можна поділити на дві групи. До першої групи правоохоронних органів належать органи Міністерства внутрішніх справ, Службу безпеки України, органи досудового розслідування. Саме цю групу слід віднести до категорії «силових» правоохоронних органів.

Другу групу правоохоронних органів складають контрольно-наглядові органи, а також органи із правового забезпечення: уповноважений Верховної Ради України із прав людини, органи юстиції, прокуратура, інші контрольні органи, для яких правоохоронна функція не є основною, це: природоохоронні органи (лісова охорона, охорона рибних ресурсів і т. ін.); органи охорони здоров'я населення (зокрема, органи санітарно-епідеміологічного нагляду); різні ін-

спекції (торгові і т. д.), наглядові та контрольні органи окремих відомств. Межа між цими категоріями є досить умовною. Однак для практичних і навчальних цілей такий поділ є цілком виправданим.

Органи прокуратури України. Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Прокуратура України належить до державних правоохоронних органів. Це означає, що прокуратура є носієм відповідних державно-владних повноважень, здійснює покладені лише на неї функції, працюючи при цьому у межах визначеної законом компетенції, становить єдину систему органів, що мають власну організаційну структуру, та посадових осіб - прокурорів, які мають особливий правовий статус, фінансується з державного бюджету.

При цьому питання щодо місця прокуратури серед органів державної влади довгий час залишалося невизначеним і викликало бурхливі дискусії. Це було пов'язано із тим, що Закон України «Про прокуратуру» не визначав належність прокуратури до якоїсь із гілок державної влади, а у Конституції України була наявною колізія, коли ст. 6 Конституції України передбачає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, проте статус прокуратури був врегульований на рівні окремого Розділу VII Основного Закону, який не містив жодних вказівок на приналежність прокуратури до якоїсь із гілок державної влади. Таким чином, прокуратура посідала самостійне і незалежне положення у системі органів державної влади, виконуючи у державному механізмі особливі, властиві тільки їй функції, і ні за своїм генезисом, ні за характером повноважень не належачи до жодної з гілок влади, і не будучи підпорядкованою жодній із них. Однак вказана ситуація змінилася 2016 року зі здійсненням конституційної реформи щодо правосуддя, коли в результаті внесення змін до Конституції України Законом № 1401-VIII від 2 червня 2016 р. Розділ VII «Прокуратура» був викреслений, натомість Розділ VIII «Правосуддя» було доповнено ст.

131¹, присвяченою прокуратурі. Відповідно на сьогодні є всі підстави розглядати прокуратуру як суміжний із судовою владою інститут. Сьогодні прокуратура продовжує функціонувати цілком автономно і самостійно, й ані в організаційному, ані у функціональному відношенні не підпорядковується судовій владі.

Метою прокуратури України є захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. При цьому поняття «захист» необхідно розуміти у широкому значенні, що охоплює різні вияви діяльності в межах покладених на прокуратуру функцій щодо:

1) сприяння у реалізації таких прав, свобод та інтересів; 2) недопущення їх порушень шляхом попередження останніх та нагляду за додержанням таких прав, свобод та інтересів із боку інших уповноважених органів; 3) відновлення прав та інтересів, порушених неправомірними діями; 4) притягнення до відповідальності винних у порушенні прав, свобод та інтересів.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» організація та діяльність прокуратури України, статус прокурорів визначаються Конституцією України, цим та іншими законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Виходячи зі змісту цієї статті, можна виділити такі акти, що складають законодавство про прокуратуру і статус прокурорів: 1) Конституція України; 2) Закон України «Про прокуратуру»; 3) інші законодавчі акти; 4) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому цей перелік визначено законодавцем, виходячи зі значення вказаних актів для регламентації організації та діяльності прокуратури, оскільки їх впорядкування за юридичною силою визначає той факт, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, стоять нижче Конституції України, проте посідають вище місце, ніж закони України.

Система прокуратури - це сукупність усіх прокуратур, які утворені і діють в Україні з метою виконання завдань прокурорської діяльності. Впорядкованість та об'єднання

органів прокуратури у систему відбувається шляхом розподілу функцій, повноважень, встановлення взаємовідносин між її елементами, субординаційними і координаційними зв'язками між органами прокуратури України. Систему прокуратури складають: 1) Генеральна прокуратура України; 2) регіональні прокуратури; 3) місцеві прокуратури; 4) військові прокуратури; 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Із цього можна зробити висновок, що система прокуратури складається з двох підсистем: територіальних і спеціалізованих (військових та Спеціалізованої антикорупційної) прокуратур та трьох ланок: Генеральної прокуратури України (перша ланка); регіональних прокуратур (друга ланка); місцевих прокуратур (третя ланка), які розрізняються предметом відання та компетенцією.

Закон встановлює ієрархічне підпорядкування ланок системи прокуратури: Генеральна прокуратура України є органом прокуратури вищого рівня щодо регіональних та місцевих прокуратур, а регіональна прокуратура є органом прокуратури вищого рівня щодо місцевих прокуратур, розташованих у межах адміністративно-територіальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної регіональної прокуратури. Поняття «прокуратура вищого рівня» означає, що вона наділяється більш широкою функціональною і внутрішньоорганізаційною компетенцією у відношенні до підпорядкованої їй прокуратури нижчого рівня. Це виявляється, зокрема, у тому, що відповідно до ч. 2 ст. 17 Закону України «Про прокуратуру» Генеральний прокурор України має право видавати письмові накази адміністративного характеру, що є обов'язковими до виконання всіма прокурорами. Керівник регіональної прокуратури має право видавати письмові накази адміністративного характеру, що є обов'язковими до виконання керівниками місцевих прокуратур, розташованих у межах адміністративно-територіальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної регіональної прокуратури.

Система прокуратури будується на засадах єдності, яка означає, що органи прокуратури України становлять єдину систему, яку очолює Генеральний прокурор України,

яка характеризується одноставністю мети та завдань, спільністю форм і методів здійснення повноважень, єдністю статусу прокурорських працівників. Визначає нерозривний взаємозв'язок системи органів прокуратури України і прокурорської діяльності, їх цілісність і єдність на всій території України.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) передбачена як спеціалізована прокуратура, призначенням якої є здійснення прокурорської діяльності у зв'язку із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями. Досвід створення подібних прокуратур наявний у деяких державах світу (наприклад, у Іспанії діє спеціальна окружна прокуратура з попередження економічних злочинів, пов'язаних із корупцією; в Італії – Національна прокуратура антимафії, яка займається боротьбою з організованою злочинністю і відмиванням доходів, отриманих від злочинів, вчинених злочинними угрупованнями, тощо).

У Законі «Про прокуратуру» САП згадується в однині, по суті вона складає підсистему спеціалізованих прокуратур, що охоплює центральний апарат і територіальні філії, які розташовуються в тих самих містах, в яких розташовані територіальні управління Національного антикорупційного бюро України. При цьому САП розташовується у службових приміщеннях Національного антикорупційного бюро України або у службових приміщеннях Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), які розташовані окремо від інших службових приміщень Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури).

САП структурно входить до складу системи органів прокуратури України, проте є організаційно та функціонально відокремленою від неї, і пов'язана із органами прокуратури лише через особу Генерального прокурора України. Ця спеціалізована прокуратура покликана забезпечувати реалізацію функцій прокуратури стосовно Національного антикорупційного бюро України. Тож в організаційному відношенні САП підпорядковується Генеральному прокурору України, проте повинна враховувати структуру й особливо-

сті діяльності Національного антикорупційного бюро України. Цим зумовлюється той факт, що формування САП (її утворення, визначення її структури і штату) здійснюється Генеральним прокурором України за погодженням із Директором Національного антикорупційного бюро України.

Система органів Міністерства внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ України (МВС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. МВС України діє на підставі Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. №878. МВС України є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в органах Державної казначейської служби України, печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням.

МВС є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;

- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її вийнятковій (морській) економічній зоні;

- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; міграції (імміграції та еміграції), зокрема, протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Система органів Міністерства внутрішніх справ - це сукупність державних спеціалізованих установ, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ, які виконують правоохоронні та правозастосовні функції з підтримання

правопорядку, зміцнення законності, боротьби зі злочинністю, захисту прав і законних інтересів громадян нашої держави.

Органи Міністерства внутрішніх справ (ОМВС) належать до виконавчої гілки влади та є правоохоронними органами.

Основними завданнями Міністерства внутрішніх справ, відповідно і системи його органів, є забезпечення формування державної політики у сферах:

1) охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;

2) захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виїмковій (морській) економічній зоні;

3) цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; міграції (імміграції та еміграції), зокрема, протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Система органів Міністерства внутрішніх справ України будується відповідно до виконання державної політики щодо боротьби з правопорушеннями, забезпечення на всіх рівнях запобігання злочинам, їх припинення, розкриття й розслідування, організації розшуку осіб, які вчинили злочини, вживанню заходів щодо усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень.

Наразі до системи органів МВС входять:

- Національна поліція України;
- Державна прикордонна служба України;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Національна гвардія України;
- Державна міграційна служба України.

Національна поліція України (далі – поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини,

протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом (ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», далі - Закон).

Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Безпосереднє керівництво поліцією здійснює керівник поліції.

Керівник поліції призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Міністра внутрішніх справ України. Керівник поліції має першого заступника та заступників.

Перший заступник та заступники керівника поліції призначаються на посаду та звільняються з посади Міністром внутрішніх справ України за поданням керівника поліції (ст. 21 Закону).

Кожна сукупність органів одного походження, які мають спільні риси будови, а також виконують однакову функцію, мають групуватися в систему органів.

Систему поліції складають:

- 1) центральний орган управління поліцією;
- 2) територіальні органи поліції.

У складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;

б) поліція особливого призначення.

У системі поліції можуть утворюватися науково-дослідні установи та установи забезпечення.

Державна прикордонна служба України - є правоохоронним органом спеціального призначення, який виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її війнятковій (морській) економічній зоні, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

Національна гвардія України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і відповідно до покладених на неї законом завдань та функцій зобов'язана забезпечувати захист та охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань; брати участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку, зокрема, під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, інших масових заходів, під час офіційних візитів та інших заходів за участю посадових осіб України та іноземних держав, щодо яких здійснюється державна охорона на території України; вживати заходів, спрямованих на запобігання, виявлення кримінальних (адміністративних) правопорушень; забезпечувати охорону об'єктів; забезпечувати пропускний режим на об'єктах, що охороняються Національною гвардією України, та ін.

Державна міграційна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), зокрема, протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Правове забезпечення функціонування органів МВС.

Правоохоронні органи, що координуються Міністром внутрішніх справ, у своїй діяльності керуються Конституцією України, міжнародно-правовими договорами, законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента України та наказами Міністра внутрішніх справ України.

Неповний перелік актів, що регулюють діяльність кожного окремого органу внутрішніх справ:

1) Державна прикордонна служба України:

- закони України: «Про Державну прикордонну службу України»; «Про оперативно-розшукову діяльність»; «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України»; «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; «Про правовий режим воєнного стану»; «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та ін.;

- укази Президента України: «Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України» та ін.

- постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї»; «Деякі питання перетинання державного кордону України»; «Деякі питання підвищення рівня національної безпеки України»; «Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України» та ін.;

2) Державна служба України з надзвичайних ситуацій:

- закони України: Кодекс цивільного захисту України; Цивільний кодекс України; Цивільно-процесуальний кодекс України; «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»; «Про об'єкти підвищеної небезпеки»; «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» та ін.;

- постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»; «Про заходи щодо вдосконалення організації та проведення авіаційних робіт з пошуку і рятування»; «Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України»; «Про затвердження переліку суб'єктів господарювання, в яких створюється відомча пожежна охорона»; «Про затвердження Порядку подання і реєстрації декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки» та ін.;

- відомчі накази: «Про затвердження Примірного положення про формування цивільного захисту» та ін.;

3) Національна гвардія України:

- закони України: «Про Національну гвардію України»; «Про демократичний цивільний контроль над Воєною організацією і правоохоронними органами держави»; «Про військовий обов'язок і військову службу»; «Про боротьбу з тероризмом»; «Про правовий режим надзвичайного стану»; «Про правовий режим воєнного стану» та ін.;

- постанови Верховної Ради України: «Про затвердження Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі» та ін.;

- укази Президента України: «Про День Національної гвардії України»; «Питання головного органу військового управління Національної гвардії України»; «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України»; «Про Антитерористичний центр» та ін.;

- постанови Кабінету Міністрів України: «Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період»;

«Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» та ін.;

4) Державна міграційна служба України:

- закони України: «Про державну службу»; «Про центральні органи виконавчої влади»; «Про інформацію»; «Про доступ до публічної інформації» та ін.;

- укази Президента України: «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»; «Про Концепцію державної міграційної політики» та ін.

- постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Типового положення про територіальні органи міністерства та іншого центрального органу»; «Про утворення територіальних органів Державної міграційної служби»;

- розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції державної міграційної політики» та ін.

Органи Служби безпеки України. Після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України одразу постало питання про ліквідацію в республіці радянської системи органів державної безпеки і створення нових державних інституцій, покликаних захистити її суверенітет та вирішувати інші завдання у сфері забезпечення національної безпеки.

Одним із перших кроків на цьому шляху стало створення комісії з розроблення Концепції органів державної безпеки України. Враховуючи її напрацювання, а також роботу Комісії Верховної Ради з реорганізації органів державної безпеки, 20 вересня 1991 р. парламент ухвалив постанову «Про створення Служби національної безпеки України» (СНБ України). Цією ж постановою ліквідовано Комітет державної безпеки УРСР.

На початковому етапі побудови цього органу було призначено керівництво Служби та її основних структурних підрозділів. Протягом вересня 1991 р. - лютого 1992 р. розроблено і затверджено штати підрозділів центрального апарату Служби, СНБ Кримської АРСР, регіональних органів, органів військової контррозвідки та Інституту підготовки кадрів СНБ України. Далі розпочалося комплектування їх

особового складу, який прийняв присягу на вірність Українському народу.

Діяльність особового складу СНБ України спрямовувалась на вирішення найважливіших питань державної безпеки й інформаційно-аналітичного забезпечення керівництва країни.

Водночас швидкими темпами розв'язувалися організаційно-штатні завдання, створювалася нормативно-правова база для розгортання повноцінної оперативно-службової діяльності. Поряд із правовим забезпеченням складався й такий важливий напрям діяльності, як робота з особовим складом, комплектування спецслужби. Головним вектором кадрової політики з перших днів стало прагнення до створення сплаву оперативного досвіду й енергії молодості в колективі одностайних, споріднених духом і патріотичними почуттями, об'єднаних спільною метою служити Українському народові, захищати інтереси особи, суспільства, держави від протиправних посягань, виявлення і припинення яких віднесено законом до компетенції Служби безпеки. У національну спецслужбу прийшли люди із щирим бажанням чесно і самовіддано працювати на благо суверенної України.

У період з листопада 1991 до лютого 1992 р., завдяки спільній із профільним комітетом парламенту кропіткій роботі, у складі Служби були створені Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, Управління «К» (боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю), низка інших основних та допоміжних підрозділів (інформаційно-аналітичний, слідчий, оперативно-технічний, урядового зв'язку, військово-медичний, мобілізаційний, оперативного документування, міжнародних зв'язків, роботи з особовим складом, громадських зв'язків, інспекторських тощо), Інститут підготовки кадрів СНБ України, а також управління СНБ України в областях і Служба національної безпеки Кримської АРСР (нині - Головне управління Служби безпеки України в АР Крим).

У грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента України розпочалося створення системи органів і підрозділів військової контррозвідки СНБ-СБ України. Таким чином розв'язувалася проблема забезпечення державної безпеки у

Збройних Силах, Національній гвардії, Прикордонних військах та інших військових формуваннях України.

25 березня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Службу безпеки України», і подальша розбудова Служби відбувалась на достатньо чіткому правовому підґрунті.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Серед органів, на які покладається забезпечення безпеки і охорони прав і свобод людини і громадянина, важливе місце посідає Служба безпеки України, що підпорядкована Президенту України та є державним правоохоронним органом спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Органи Служби безпеки становлять централізовану систему, очолювану Головою Служби безпеки України, який підпорядкований Президенту України. Єдність і централізація цього органу зумовлені єдиною законністю, спільністю завдань, а також єдиноначальністю в системі.

Правові підвалини діяльності Служби безпеки України становлять Конституція, закони України («Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»), Кримінальний, Кримінальний процесуальний кодекси України та інші нормативні акти, відомчі накази, положення й інструкції, які регламентують діяльність підрозділів цього правоохоронного органу.

В окремих випадках органи Служби безпеки у межах своєї компетенції вирішують проблеми, пов'язані з нормами міжнародного права. Ці норми охоплюються, зокрема, такими міжнародно-правовими актами, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та ін. Окрім того, у своїй діяльності ці органи вирішують питання, що ґрунтуються на міждержавних угодах, укладених Україною.

Систему Служби безпеки України складають Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України.

Національне антикорупційне бюро України. Цілеспрямована інтеграція України до європейського співтовариства зумовлює необхідність активізації протидії корупції, яка стала справжньою раковою пухлиною українського суспільства. Легальне визначення поняття «корупція» містить Закон України «Про запобігання корупції», який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень. Останнім часом відбулося радикальне реформування системи таких суб'єктів, викликане необхідністю очищення влади від корупції заради побудови та розвитку успішного суспільства та ефективної держави, яке передбачало створення принципово нових для нашої держави органів. До їх числа належать: Національне агентство з питань запобігання корупції; Національне антикорупційне бюро України; Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Перш ніж перейти до розгляду питань щодо Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), варто звернути увагу на особливості статусу інших вказаних вище органів, із якими воно тісно співпрацює.

Так, Національне агентство з питань запобігання корупції є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. Воно є колегіальним органом, до складу якого входить п'ять членів, і є відповідальним перед Верховною Радою України і підконтрольним їй та підзвітним Кабінету Міністрів України. До повноважень Національного агентства належать: 1) проведення аналізу: стану запобігання та протидії корупції в Україні, діяльності державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії корупції; статистичних даних, результатів досліджень та іншої інформації стосовно ситуації щодо корупції; 2) розроблення проектів Антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання, здійснення моніторингу, координації та оцінки ефективності виконання Антико-

рупційної стратегії; 3) підготовка та подання в установленому законом порядку до Кабінету Міністрів України проекту національної доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики; 4) формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів з цих питань; 5) організація проведення досліджень із питань вивчення ситуації щодо корупції; 6) інші повноваження, визначені ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції» та іншими законодавчими актами України.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура функціонує на правах самостійного структурного підрозділу Генеральної прокуратури України, проте має широку автономію відносно інших органів прокуратури. Вона виконує функції прокуратури України відносно НАБУ і тісно з ним співпрацює на структурному і функціональному рівнях. Це виявляється, зокрема, у тому, що утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, визначення її структури і штату здійснюються Генеральним прокурором України за погодженням із Директором Національного антикорупційного бюро України. До загальної структури Спеціалізованої антикорупційної прокуратури входять центральний апарат і територіальні філії, які розташовуються в тих самих містах, в яких розташовані територіальні управління Національного антикорупційного бюро України. Окрім того, Спеціалізована антикорупційна прокуратура розташовується у службових приміщеннях Національного антикорупційного бюро України або у службових приміщеннях Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), які розташовані окремо від інших службових приміщень Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури).

У системі спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції особливе місце посідає НАБУ, необхідність створення якого зумовлена не лише потребою розслідування корупційних правопорушень, а й було однією з вимог Міжнародного валютного фонду та Європейської комісії для лібералізації візового режиму України з Європейським Союзом. Становлення НАБУ розпочалося із ухвалення За-

кону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. У січні 2015 р. було оголошено відкритий конкурс на заміщення вакантної посади керівника цього органу, за наслідками якого із 186 кандидатів на посаду директора НАБУ переможцем став Артем Ситник. 16 квітня 2015 р. Президент України П. Порошенко підписав Укази про утворення НАБУ та про призначення його Директора. Згодом Директором було затверджено структуру та штатний розпис НАБУ, призначено першого заступника Директора Бюро (ним став Гізо Углава) та двох заступників Директора: А. Новака та Т. Варварську. Фактично НАБУ розпочало свою роботу після завершення 30 листопада 2015 р. конкурсу на посаду керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, від діяльності якої залежав початок розслідувань НАБУ. Вже 4 грудня 2015 р. детективи НАБУ внесли до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про перші кримінальні провадження щодо корупційних правопорушень.

Згідно із ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» НАБУ є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, які належать до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Із наведеного визначення можна дійти висновку, що за своїм статусом НАБУ є державним правоохоронним органом, а його призначення містить такі складові: 1) попередження корупційних правопорушень; 2) виявлення таких правопорушень; 3) припинення зазначених правопорушень; 4) розслідування корупційних правопорушень, які належать до його підслідності; 5) розкриття цих правопорушень; 6) запобігання вчиненню нових корупційних правопорушень.

Органи юстиції. Органи юстиції України - це система органів виконавчої влади, яку очолює Міністерство юстиції України, призначенням якої є формування та забезпечення реалізації державної правової політики та виконання інших завдань, визначених законодавством. Наразі система органів юстиції України перебуває на стадії реформування, яке є складовою частиною судово-правової й адміністративної реформ.

Цього вимагають як цілеспрямована інтеграція України до Європейського співтовариства і необхідність приведення вітчизняних органів юстиції у відповідність до високих міжнародних стандартів, так і неефективність і забюрократизованість відповідних державних структур пострадянського зразка.

Систему органів юстиції можна розглядати у вузькому і широкому значеннях. У вузькому її складають Міністерство юстиції України та його територіальні органи: а) Головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі; б) районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції. У широкому розумінні до системи органів юстиції входять також і ті органи державної влади, діяльність яких спрямовується і координується через Міністра юстиції України: 1) органи державної реєстрації; 2) органи державної виконавчої служби; 3) органи і установи державної пенітенціарної служби; 4) органи і установи державної архівної служби. Таким чином, система органів юстиції є надзвичайно складною і розгалуженою. У цьому її можна порівняти лише із системою органів внутрішніх справ України.

Окрім того, Міністерству юстиції України підпорядковуються центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. На сьогодні до їх числа належить Державна архівна служба України, а раніше до цього переліку входили також Державна виконавча служба України, Державна пенітенціарна служба України та Державна реєстраційна служба України, проте в межах реалізації реформи ці органи як центральні органи державної влади були ліквідовані (Державна виконавча служба України та Державна реєстраційна служба України - у січні 2015 р., а Державна пенітенціарна служба України - у травні 2016 р.), а їх функції передані Мін'юсту та його територіальним органам, що сприяє зменшенню бюрократизму і корупційних ризиків у діяльності відповідних структур. Також до сфери управління Мін'юсту належить координаційний центр із надання правової допомоги, за участю якого

Мін'юст здійснює повноваження щодо загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги.

Нотаріат. Конституція України (ст. 59) гарантує кожному громадянину право на отримання кваліфікованої правової допомоги. Нотаріат поряд із іншими інститутами забезпечує реалізацію цього конституційного права громадян, при цьому предмет його діяльності обмежений рамками безспірної цивільної юрисдикції.

У перекладі з латинської «notarius» означає «писар», «стенограф». Нотаріат насправді зароджувався як система осіб, які стенографували різноманітні угоди або промови й надавали юридичну допомогу. Згодом документам, посвідченим нотаріусами, надавалося все більшого юридичного значення аж до визнання їх безспірними.

Нотаріат в Україні - це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом, із метою надання їм юридичної вірогідності (ст. 1 Закону України «Про нотаріат»).

Нотаріат є інститутом, що забезпечує охорону й захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій від імені держави. Нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам. Діяльність нотаріату має певну спільність із діяльністю інших органів цивільної юрисдикції. Разом із тим нотаріальна форма охорони й захисту відрізняється від інших форм. Особливість нотаріальної форми полягає в тому, що вона, як правило, спрямована не на безпосередній захист, а на попередження порушення права і тому предмет її діяльності специфічний.

Нотаріальна діяльність - це діяльність нотаріуса та інших осіб (осіб, що наділені правом вчиняти нотаріальні дії), що полягає у посвідченні та підтвердженні певних прав і фактів, в юридичному закріпленні цивільних прав із метою запобігання можливим правопорушенням.

У систему нотаріату входять: а) нотаріуси, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нота-

ріальних архівах (державні нотаріуси); б) нотаріуси, які займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси); в) органи виконавчої влади (посадові особи органів місцевого самоврядування) - у населених пунктах, де немає нотаріусів; г) консульські установи України та, у випадках, передбачених чинним законодавством, дипломатичні представництва України.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на державний нотаріат та приватний нотаріат. Державний нотаріат поділяється також на дві організаційні форми: 1) державні нотаріальні контори; 2) державні нотаріальні архіви. Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Адвокатура. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі - Закон) адвокатура України - недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом.

Адвокатуру України складають усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Адвокат - фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом. Під адвокатською діяльністю слід розуміти незалежну професійну діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Удосконалення засобів захисту прав людини є не лише невід'ємною складовою загального процесу формування правової держави, а й загальною умовою визначення ступеня зрілості громадянського суспільства. Без ефективного функціонування незалежної та сильної адвокатури існування демократичної держави і громадянського суспільства неможливе. Адвокатура здатна справляти істотний вплив на всі сторони життєдіяльності держави, активно допомагати проведенню реформ, формуванню правової держави. Отже, адвокатура – один із важливих правозахисних інститутів правової держави і громадянського суспільства, який виконує державну функцію.

Адвокатура функціонує в певній системі державних і суспільних механізмів і покликана сприяти захисту правових інтересів громадян, передусім цього суспільства і держави, вона відіграє визначальну роль у встановленні і підтриманні верховенства права та захисту прав людини.

У Конституції України правовий статус адвокатури не визначено, але з окреслених у ній завдань адвокатури можна зробити висновок, що остання є одним із інститутів правової системи держави, який виконує завдання, без здійснення яких функціонування цієї системи неможливе. При цьому адвокатура не належить до жодної з гілок влади, передбачених ст. 6 Конституції, і в певному сенсі має відігравати роль «дружнього посередника» між державою та/або іншими суб'єктами права в громадському суспільстві.

Основним завданням адвокатури є надання фізичним і юридичним особам усіх видів професійної правничої допомоги.

Відповідно до ст. 59 Конституції України: «Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безкоштовно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав». Ця стаття розміщена у розділі II Конституції України, яка регламентує захист прав і основоположних свобод людини і громадянина. Цим підкреслюється особливий характер правового інституту, діяльність якого спрямована на допомогу державі у виконанні нею певних функцій, визначених Основним Законом.

§ 10. ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА

Державні символи – це закріплені у законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, що у стислій формі виражають певні ідеї національно-політичного та історичного характеру, і символізують суверенітет держави.

Робота над популяризацією національних символів і наданням їм статусу державних розпочалася одразу ж після ухвалення Декларації про державний суверенітет. Вже

24 липня 1990 р. національний синьо-жовтий прапор було піднято над будинком Київської Ради. 4 вересня 1991 р. було ухвалено постанову про підняття національного синьо-жовтого прапора над будинком ВР, що започаткувало офіційну відмову від радянської символіки. Незабаром (8 жовтня 1991 р.) було ухвалено Закон «*Про громадянство України*», за яким громадянство визначалось як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений. Громадянство надавалось усім, хто проживав на території республіки, незалежно від соціального стану, статі, політичних та релігійних поглядів, хто не був на момент набуття чинності Закону громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України. Закон «*Про державний кордон України*» (4 листопада 1991 р.) встановлював недоторканність кордонів, регламентував їх режим, порядок охорони. Тоді ж було ухвалено Закон «*Про прикордонні війська України*». Відповідно до президентського указу від 12 грудня 1991 р. було створено *Державний митний комітет України*. Почалося формування прикордонної та митної служб держави.

Процес правового оформлення символіки незалежної держави розпочався після референдуму 1 грудня 1991 р. 15 січня 1992 р. Президія ВР видала Указ «*Про державний Гімн України*», за яким Державним Гімном затверджувався національний гімн на музику композитора М. Вербицького (створена в 1864 р.), написаний на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України».

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила новий *Державний Прапор України* – стяг із двох рівновеликих смуг синього і жовтого кольорів (верхня частина якого синя, нижня – жовта). Співвідношення ширини прапора до його довжини визначено у пропорції 2:3. Закон передбачає підняття прапора на будинках органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, дипломатичних представництв України за кордоном, під час офіційних зустрічей на найвищому рівні, на відкритті спортивних змагань. Державний прапор синьо-жовтого кольору встановлено на морських судах та літаках міжнародних рейсів України.

19 лютого 1992 р. було затверджено Малий герб України у вигляді тризуба, який вперше використовувався на монетах ще за князювання Володимира Святославовича. Від часів УНР цей герб вважався символом національного відродження України.

Значущість державної символіки зазначена і на конституційному рівні. У ст. 20 Конституції України вказано, що «державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України». Там же визначено й перспективи розвитку державної символіки: підкреслено, що Великий Державний Герб України має встановлюватися з урахуванням малого Державного Герба України (як його головного елемента) та герба Війська Запорізького; наголошено, що слова гімну мають бути покладені на музику М. Вербицького, Державного Гімну України.

І сьогодні держава плакає власні національні символи. У 2000 р. в ознаменування десятилітньої річниці підняття синьо-жовтого прапора над будинком Київської Ради дата 24 липня проголошена *Днем національного прапора України*. 6 березня 2003 р. затверджено текст Державного Гімну України у другій редакції історичного тексту П. Чубинського, зміст якого має знати кожний громадянин України:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Розкрийте зміст та покажіть значення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року.
2. Розкрийте зміст Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 року, та покажіть його історичне значення.
3. Коли і як була ухвалена Конституція України?
4. Назвіть структуру Основного Закону.
5. Які права і свободи гарантовані в чинній Конституції України?
6. Назвіть правоохоронні органи України?

7. Проаналізуйте Закон «Про Національну поліцію».
8. Які основні завдання та напрями реформування правоохоронних органів України?
9. Які зміни відбулися у державно-правовій системі України в сучасний період?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]: за станом на 02 березня 2014 р. / Верховна Рада України. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991 – 2017.
2. Чайковський А. С Історія держави і права України: підручник: затверджено МОН України / А. С. Чайковський, В. І. Батриченко, Л. О. Зайцев та ін.. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - 512 с.
3. Ярмиш О. Н. Історія державності України: експерим. підручник / авт. кол.: О.Н. Ярмиш, В.А. Греченко (керівник), О.А. Гавриленко та ін.. - Х.: Одиссей, 2004. - 608 с.
4. Тацій В. Я. Історія держави і права України: підручник: у 2 т.: затверджено МОН України / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка.- К.: Ін Юре, 2003
5. Захарченко, П. П. Історія держави і права України: підручник: рекомендовано МОН України / П. П. Захарченко. - Київ: Атіка, 2005. - 368 с.
6. Крестовська, Н. М. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева.- Київ: Юрінком Інтер, 2015.- 584 с.
7. Кузьминець, О. В. Історія держави і права України: Навч. посібник: Рекомендовано МОН України / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. - К.: Україна, 2007. - 448 с.
8. Кульчицький, В. С. Історія держави і права України: підручник: затверджено МОН України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. -К.: Ін Юре, 2008. - 624 с.
9. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб.: Рекомендовано МОН України / Г. І. Трофанчук. - К.: Юрінком Інтер, 2011. - 382 с.
10. Тищик Б. Й. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б. Й. Тищик, проф. І. Й. Бойко ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. - Київ: Ін Юре, 2015. - 807 с. - Бібліогр.: с. 794-802.

Допоміжна

1. Бандурка О. М. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях: навч. посіб. / О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О. В. Джафарова та ін.- Харків: ХНУВС, 2017.- 239 с.
2. Алексеев Ю. Україна на злам історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1991 рр.) / Ю. Алексеев, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 136 с.
3. Андрусишин Б. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави / Б. Андрусишин // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / засн. Президія Акад. правових наук Укр. – 2012. – № 4. – с. 114-122.
4. Бандурка О. М. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль; Університет внутрішніх справ. - Х.: [б.в.], 1999.-288 с.
5. Бандурка О. М. Влада в Україні на злам другого і третього тисячоліть / О. М. Бандурка, В. А. Греченко; Університет внутрішніх справ. - Х.: [б.в.], 2000. - 304 с.
6. Бандурка О. М. Реформування Конституції України як виклик часу / Бандурка О. М. // Верховенство права – 2016. – № 1. – С. 13–17.
7. Бандурка О. М. Напрями Конституційної реформи в Україні / О. М. Бандурка // Наше право – 2016. – № 2. – С. 5–10.
8. Бандурка О. М. Настільна книга працівника Національної поліції: практ. посіб. / упоряд.: Бандурка О. М., Лошицький М. В., Петков С. В., Подоляка А. М. – Київ: Центр учб. літ., 2016. – 300 с.
9. Боняк В. О. Передумови та витоки правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України / В. О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України: Збірник наукових праць / засновник Дніпропетровський юридичний інститут МВС України. – 2012. – № 4. – С. 28-34.
10. Валеев Р. Г. Інструменти вдосконалення стану забезпечення поліцією (міліцією) прав людини / Р. Г. Валеев // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ: наук.-теорет. журн. / Луган. держ. ун-т внутр. справ. – 2015. – № 3. – С. 63-67.
11. Волкотруб Л. В. Конституційно-правові аспекти становлення українських збройних сил у боротьбі за незалежність / Л. В. Волкотруб // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2014. – № 65. – С. 85 - 92.
12. Загуменна Ю. О. Правоохоронні органи: поняття, ознаки, функції, особливості діяльності / Ю. О. Загуменна // Право і безпека – 2010.-№ 3(35) – С.145-150.

13. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів вищ. навч. закл. МВС України / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін. - Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. - 443 с.
14. Аркуша О. Г. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / Голов. управ. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. - К.: Ніка-Центр, 2009. -Т. 2/ О. Г. Аркуша та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. - 2009. - 512 с.
15. Кравцова Т. М. Еволюція форм правління в незалежній Україні / Т. М. Кравцова // Центральноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС. - 2011. - № 1. - С.3-9.
16. Мельник М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: навч. посіб. / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк.- Київ: Атіка, 2002.- 576 с.
17. Лаговський В. М. Принцип розподілу влади та його вплив на систему стримувань і противаг / В. М. Лаговський // Прикарпатський юридичний вісник: зб. наук. праць / Івано-Франків. ф-т нац. ун-ту «Одеська юридична академія». - 2015. - Вип. 1(7). - С. 7-11.
18. Гончаренко В. Д. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. - Х.: Право, 2008. - Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. - 728 с.
19. Сіваш О. М. Ідея суверенітету в моделях українського державотворення (початок ХХ ст.) / О. М. Сіваш // Форум права: електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. - 2014. - № 4. - С. 308-315.
20. Ковалів М. В. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / М. В. Ковалів та ін. ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Львів: ЛьвДУВС, 2016. -386 с.
21. Тарасюк Р. Синьо-жовтий стяг обрав народ: 23 серпня - День Державного Прапора України / Р. Тарасюк // Віче: теорет. і громад.-політич. журн. / засн. Верховна Рада України. - 2013. - № 15. - С. 4.
22. Чернишевич О. В. Виконавча влада в Україні на рубежі ХХ – ХХІ століть: правовий та історичний аспект / О. В. Чернишевич // Вісник Академії адвокатури України. Право: наука, практика. - 2014. - № 1. - С. 27-35.
23. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави та права України. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і факультетів: у 2-х т. / за ред. В. Д. Гончаренка. - Київ: Ін Юре, 1997. - 420 с.

24. Севастьянов В. І. *Vivat, Ukraina!*: у 3 т. /упоряд.: В. І. Севастьянов, Н. К. Севастьянова - Київ: СІК ГРУПІ Україна, 2015. - (Україна. Нова історія). - Т. 1: Від Декларації про державний суверенітет України до Конституції України. - 2015. – 782 с.
25. Мальчин Ю. М. Історія місцевого самоврядування України: навч. посіб. / Ю. М. Мальчин, В. А. Чумак - Акад. муніцип. упр. - Вид. 2-ге, допов. - Київ: АМУ, 2015. - 296 с.
26. Томенко М. В. Україна: історія Конституції: навч. посіб. / М. В. Томенко. - Київ: Генеза, 2015. - 143 с.
27. Яценко І. С. Теорія і практика реалізації ідеї поділу влади в Україні та Польщі – історія і сучасність (політико-правове порівняльне дослідження) / І. С. Яценко - Київ: Консультант, 2015. – 292 с.
28. Мичко М. І. Прокуратура в країнах світу: історія та сучасність: монографія / М. І. Мичко, О. М. Толочко ; Нац. акад. прокуратури України, Донец. юрид. ін-т МВС України. - Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2016. – 830 с.
29. Назаров І. В. Історичні особливості формування судової системи України / І. В. Назаров Електронний ресурс. – http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3114/1/Nazarov_12.pdf.
30. Етапи становлення судової системи в Україні Електронний ресурс. – http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=967%3A270115-18&catid=120%3A6-0315&Itemid=155&lang=ru.
31. Про судоустрій Української РСР: Закон УРСР від 24.02.1994 № 4017-ХІІ Електронний ресурс: // Верховна Рада Української РСР. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991. – 2015.
32. Про органи суддівського самоврядування: Закон України від 02.02.1994 р. № 3909-ХІІ Електронний ресурс: за станом на 02 лютого 1994 р. (втратив чинність 07.02.2002) / Верховна Рада України. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991 – 2015.
33. Про статус суддів: закон України від 15.12.1992 № 2862-ХІІ Електронний ресурс: за станом на 15 грудня 1992 р. (втратив чинність 07.07.2010) / Верховна Рада України. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991 – 2015.
34. Про державну виконавчу службу: закон України від 24.03.1998 р. № 202/98-ВР Електронний ресурс.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/202/98-вр>.
35. Про судоустрій України: закон України від 07.02.2002 р. № 3018-ІІІ Електронний ресурс: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3018-14>.

36. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV Електронний ресурс.: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

37. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10.05.2006 № 361/2006 Електронний ресурс: за станом на 10 травня 2006 р. / Президент України. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991 – 2015.

38. Про судоустрій і статус суддів: закон України від 07.07.2010 № 2453-VI Електронний ресурс: за станом на 28 грудня 2014 р. / Верховна Рада України. – нормативно-правова база «ЛІГА: ЗАКОН», 1991 – 2015.

39. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII Електронний ресурс.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>.

40. Про судоустрій і статус суддів: закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII Електронний ресурс: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Автономія – відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації). А. – звернення до сили всупереч міжнародним зобов'язанням.

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму.

Анафема – відлучення від церкви, церковне прокляття певних осіб і явищ.

Антський союз (держава) – міжплемінний військово-політичний союз від кінця IV до початку VII ст. на території України в межиріччі Дніпра і Дністра. Назва держави походить від назви народу (анти). При антських царях діяла рада, яка називалася *коментом*. То був дорадчий орган, що певним чином впливав на вибір правителями політичних рішень. Виявом демократії в А. д. були всенародні збори – *народне віче*. На них обговорювалися важливі питання суспільного життя.

Б

Байдак – важкий човен у козаків.

Баскак – збирач данини; чиновник Золотої Орди, який наглядав за збором данини на підвладних землях, забезпечував її доправлення до ханського двору, вів облік населення.

Безпосередність судового розгляду – принцип кримінального і цивільного процесу, за яким суд першої інстанції, розглядаючи справу, повинен безпосередньо дослідити докази: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи, заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, ознайомитися з письмовими доказами.

Біловезька пуца – лісовий масив на кордоні колишнього СРСР із Польщею, заповідник. У сучасній історії відомий підписанням угоди між лідерами трьох колишніх радянських республік – Росії, України, Білорусії, яка в грудні 1991 р. започаткувала юридичне оформлення розвалу Радянського Союзу.

Боляри – верхівка панівного класу в Київській Русі, Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському та інших князівствах.

Брестська церковна унія 1596 р. – об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, більшій частині України, Білорусі та утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви. Проголошена в жовтні 1596 р. на церковному соборі в м. Бресті (Бересті). Главою церкви у справах віри, моралі та церковної адміністрації визнавався Папа Римський, проте зберігалася церковно-культурна автономія.

Булава – старовинна зброя у вигляді металевої голівки на рукояті завдовжки 0,5 – 0,6 м. Символ гетьманської влади у період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук – довге древко з кулею або гострим кінцем та кінським волоссям на верхньому кінці. Символ гетьманської влади, разом із булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство – вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII – XVIII ст. Бунчукові товариші були при гетьмані. Під час урочистих процесій носили перед гетьманом малі бунчуки. У воєнних походах виконували обов'язки ад'ютантів гетьмана, в мирний час – різні гетьманські доручення. Призначали їх здебільшого з родичів генеральної старшини, вони підлягали суду самого гетьмана, а згодом – генеральному суду.

В

Великоросійський приказ – орган центрального управління Московської держави, який відав справами Слобідської України. Виокремлений з Розрядного приказу 1688 р., був у підпорядкуванні Посольського приказу. Здійснював, зокрема, безпосередній контроль за справами п'яти україн-

ських козацьких слобідських полків (Острогозького, Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського), що функціонували на засадах самоуправління.

Версальський мирний договір від 28 червня 1919 р. Символізував завершення Першої світової війни, перемогу в якій одержали країни Антанти. Найбільших політичних, економічних і військових втрат зазнала Німеччина. Вона мала виплатити країнам-переможницям репарації, їй заборонялося мати власні збройні сили чисельністю більше ніж 100 тисяч осіб, офіцерський корпус мав становити 4 тисячі осіб, на озброєнні не могло бути важкої артилерії, авіації, танків, підводних човнів, ліквідовувався Генеральний штаб, усі військові навчальні заклади, скасовувалася загальна військова повинність. Німеччина втрачала 67,3 тис. кв. км території, а також усі їй належні колонії.

Виморочне (безгосподарне) майно – майно, в якого немає спадкоємця. Термін побутує в цивільному законодавстві багатьох країн. У Цивільному кодексі України він відсутній. Однак кодексом передбачено, що майно, не успадковане ні за законом, ні за заповітом, переходить до держави за правом спадкоємства.

Військова демократія – термін, уведений до обігу Л. Морганом, яким визначалася влада військових ватажків за умов збереження залишків первісного колективізму та демократії на стадії розкладу первісно-громадського ладу.

Військова старшина – керівники окружних українських військових частин та урядовці за доби Козаччини. До 1648 р. В. с. мала характер військового керівництва. За Гетьманщини стала також виконавчим органом державного управління, а старшини – урядовцями.

Військові трибунали – органи судової влади, що з'явилися в роки радянсько-німецької війни. Розглядали справи про злочини військовиків, військовозобов'язаних та деякі інші.

Військово-польові суди Директорії УНР – надзвичайні судові установи Української Народної Республіки. Почали створюватися при всіх військових частинах за тиждень після виникнення Директорії за наказом С. Петлюри

та О. Осецького від 22.09.1918 р. До них входили прокурор, двоє старшин, двоє козаків і секретар.

Возний — службова особа у Великому князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій (зокрема й на українських землях) із другої половини XVI ст.; судовий виконавець. Призначався воєводою за поданням земського суду і шляхти.

Волость — адміністративно-територіальна одиниця. На Русі — вся територія землі або князівства; напівсамостійний уділ; сільська територія, що підпорядковувалася місту. Від кінця XIV ст. — частина повіту. Із 1861 р. — одиниця станового селянського управління. Ліквідована в СРСР адміністративно-територіальною реформою 1923 — 1929 рр.

Волоське право — звичаєве молдовське право, що складалось у XIV — XV ст. із утворенням Молдовської держави. В. п. не було записане, тому маловідоме. Поширювалося на вільних селян, регулювало внутрішні відносини в сільській громаді.

Всеукраїнська надзвичайна комісія — комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, створена рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 03.12.1918 р. в м. Курську, де на той час формувалися адміністративні структури майбутньої УСРР. Функціонувала при відділі внутрішніх справ уряду. На території України почала функціонувати з 05.01.1919 р. після зайняття Харкова частинами Червоної Армії. Формувалася під контролем і на організаційних принципах Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), керувалась її директивами.

Г

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775 — 1917 рр. Складалася з однієї чи декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Генеральна старшина — у 2-й пол. XVII-XVIII ст. найвища виборна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення. Була політичною елітою українського суспільства,

відіграла роль виконавчого органу державного управління.

Гетьман – воєначальник, отаман, ватажок – в Україні в XVI – XVII ст. ватажок козацького війська; у XVII – XVIII ст. – правитель України та головнокомандувач козацького війська.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII – XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом і представниками московського царя.

Головний отаман – назва посади верховного головнокомандувача Армії УНР, уведена Директорією УНР у листопаді 1918 р. У 1918 – 1926 рр. ним був С. Петлюра.

Городничий – за часів Київської Русі урядовець, котрий наглядав за розбудовою міста, зокрема, контролював спорудження укріплень. В українських містах, що входили до Литовської держави, Г. називалися коменданти великих фортець; вони безпосередньо підпорядковувалися великому князеві та панам-раді.

Готи – група германських племен, які прийшли у Північне Причорномор'я із заходу у III ст. Поділялися на остготів і вестготів.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця в Росії XVIII – початку XX ст. Серед перших 8 Г, утворених 1708 р., були Київська та Азовська. Тогочасні Г. відрізнялися як розмірами, так і кількістю населення. На чолі Г. стояв *губернатор*.

Губернське правління – головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст. Запроваджене на підставі «Установлення про губернії» (1775 р.). За цим законом Г. п. було дорадчим органом під безпосереднім керівництвом намісника. До нього входили губернатор, радники та асесори.

Гуни – кочовий народ, який сформувався у II – IV ст. у Приураллі з тюркомовних хунну, місцевих угрів і сарматів. Масовий рух Г. на захід (в 70-х роках IV ст.) дав поштовх

великому переселенню народів. Г. підкорили низку германських та інших племен, очолили міцний союз племен, який спустошував різні країни. Найбільшої могутності набули за царя Аттіли. Просування Г. на захід було зупинено на Каталаунських полях (451 р.). Після смерті Аттіли (453 р.) союз розпався.

Г

Гвалт – тяжкий кримінальний злочин, зловмисний напад на чужий дім, двір або масток, у результаті якого господар або члени його сім'ї зазнавали тілесних ушкоджень або й втрачали життя.

Д

Дворянство – один із найвищих станів феодального суспільства, наділений привілеями, здебільшого спадковими. Як аристократичний прошарок існує в деяких країнах дотепер. Термін «дворяни» відомий у Київській Русі з XII ст: при дворі великого князя перебували «слуги дворні». Під такою самою назвою вони згадуються і в галицько-волинських літописах із XIII ст.

Дворянські збори – орган дворянського станового самонаправління в Російській імперії в 1785 – 1917рр. Були губернські й повітові Д. з. Скликалися раз на три роки. Вирішували дворянські та загальномісцеві справи, обирали предводителів дворянства, справників тощо. Після реформ середини XIX ст. клопоталися в основному справами дворянства.

Десяцький – спочатку виборна посада у руському війську; згодом – найнижча посада у князівській адміністрації; людина, що виконувала громадські та поліцейські функції.

Державна жандармерія – орган захисту правопорядку і державної безпеки Західноукраїнської Народної Республіки у 1918 – 1920 рр.

Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) – орган державної безпеки радянської України, що функціонував упродовж 1922 – 1934 р. Утворене на базі скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК).

Державний лад – складова конституційного ладу; сукупність загальних принципів, закріплених конституцією та законодавством держави щодо організації державної влади та здійснення владних повноважень.

Державний секретаріат ЗУНР – Рада Державних Секретарів – вищий виконавчий орган державної влади Західноукраїнської Народної Республіки.

Дисиденти – в переносному значенні всі інакомислячі. У СРСР – рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму.

Дружина князя. У Київській Русі так називали озброєні загони, що становили постійну військову силу князя. Дружинники в мирний час управляли окремими частинами князівського господарства, а під час походу були ядром княжого війська. За свою службу вони одержували від князя утримання натурою або впливові посади в керівництві державою.

Е

Емпорія – невеликі торгові пункти, засновані греками-купцями, навколо яких формувалися виселки, хори, поліс.

Емський акт 1876 р. – таємне розпорядження, підписане 18(30).05.1876 р. російським царем Олександром II у м. Емсі про заборону друку та поширення книжок українською мовою.

Ж

Жердівські статті 1659 р. – історичний документ, підготовлений гетьманом Ю. Б. Хмельницьким та козацькою старшиною, якого не було прийнято через опір царського воеводи князя О. М. Трубецького.

Жупа – у слов'янських народів родоплемінне об'єднання, територія, зайнята ним, або певна адміністративно-територіальна одиниця.

З

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у малоземельних місцевостях Слобідської та Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI – XVIII ст. З. припинилася з розвитком феодално-кріпосницьких відносин, закріпаченням селянства і переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Заклад – застава рухомого майна, за якої майно, що є предметом застави, передається заставодавцем у володіння заставодержателя.

«**Закон судний людем**» – найдавніша пам'ятка слов'янського права XIII – XIX ст; збірник норм державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права.

Законодавчий акт – правовий документ, що ухвалюється органом законодавчої влади чи референдумом. З. а. приймається парламентами у формі законів.

Замковий (гродський, двірний) уряд – орган місцевого управління у Великому князівстві Литовському. За структурою подібний до уряду великого князя литовського. Утворювався на базі двірних урядів удільних та інших князів.

Земельне право – галузь права, яким регулюються суспільні відносини щодо власності на землю, державне управління земельним фондом, використання та охорона землі як природного ресурсу, охорони прав і законодавчих інтересів суб'єктів земельних відносин.

Земська служба – у Великому князівстві Литовському військова служба, державна (земська) повинність, що її виконували зем'яни (шляхта). З. с. було започатковано з метою створення могутнього, добре озброєного, мобільного, боєздатного війська.

I

Інвентарні правила 1847 – 1848 рр. – положення, які визначали розмір селянського наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусі та Литві. Були запроваджені російським імператором Миколою I і спрямовані на обмеження кріпосного права.

K

Кабала – тяжка форма особистої залежності, пов'язана з позикою.

Каптуровий суд – у Речі Посполитій з 1572 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) тимчасова надзвичайна установа для здійснення правосуддя у період безкоролів'я – від дня офіційного оголошення про смерть короля і до обрання його наступника.

Катування, тортури, катунгі – умисне заповідання іншій особі фізичних і моральних страждань, пов'язане з особливим мученням потерпілого.

Кіш – у Запорозькій Січі XVI-XVIII ст. місце постійного перебування запорозьких козаків та назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Кодифікаційний акт – нормативно-правовий акт, що ухвалюється у результаті кодифікації. Є новим за формою і змістом актом, що замінює іноді велику кількість розрізних правових актів.

Колегії – в Росії XVIII – XIX ст. центральні органи влади, що відали окремими галузями державного управління. Прообраз сучасних міністерств. Засновані Петром I у 1717 – 1721 рр. замість приказів.

Колесування – вид страти. Засудженого до К. розпалували у лежачому стані на ешафоті горілиць, руки і ноги міцно прив'язували до помосту. Кат за допомогою великого дерев'яного колеса розбивав засудженому кістки. Кількість, місце та порядок завдання ударів були різними. Найжорстокішим видом К. вважалося роздроблення лише кінцівок засудженого, внаслідок чого він помирав повільною смертю. Страчуваного з роздробленими кістками клали на колесо, що вважалося посиленням ганебності страти. Роздроблені кінцівки при цьому звисали між шпичками колеса. У разі дозволу на припинення страждань кат відрубав засудженому голову, насаджував її на палю і вставляв у центральний отвір колеса.

Комісаріати – назва державних органів зі спеціальною компетенцією. За часів Радянського Союзу (до 1946 р.) – назва міністерств.

Компути – козацькі списки (реєстри, переписи) з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін. За часів перебування України в складі Речі Посполитої відігравали роль юридичних актів, на підставі яких визначалася належність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану.

Контрреформи в Росії 80 – початку 90-х років XIX ст. – загальнодержавний політичний курс, здійснюваний у Росії за царювання Олександра III і спрямований проти буржуазних реформ 60 – 70-х років. Царський уряд почав послідо-

вно скасовувати інститути і принципи, запроваджені в результаті реформ. Були частково ліквідовані суттєві буржуазні перетворення, відновлено частину дореформених порядків.

Кормління – спосіб утримання державних посадових осіб (княжих урядовців) за рахунок місцевого населення у Давній Україні-Русі до середини XVI ст.

Курінь – казарма до 44 аршин завдовжки і 5 аршин завширшки, з двома відділами, де жили козаки, розташовувалися кухня та пекарня. Термін означав і самостійний військовий підрозділ (хоча в бою не був тактичною одиницею). У мирний час – адміністративна одиниця поза межами січового укріплення, а також господарська організація для спільного здобуття і споживання продуктів, випасу худоби.

Л

Лава – судовий орган, складова частина магістрату в українських містах із магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя. Клопоталася переважно кримінальними справами. Розгляд цивільних справ було віднесено до компетенції іншої складової частини магістрату – ради. Тяжкі злочини і складні цивільні справи Л. розглядала на спільних засіданнях із радою.

Лавник, лавний суд, присяжний – член лави, судового органу в українських містах із магдебурзьким правом. Кількість Л. у різних містах коливалася від 4 до 12 осіб.

Люди добрі, мужі судні, люди притомні, земські люди добрі, сторона людей добрих – свідки у давньоруському суді, суді Великого князівства Литовського (XII-XVI ст.). На відміну від інших свідків, Л. д. свідчили не з фактичних обставин справи, а своїм голосом надавали вагомості словам сторін як гідних довіри.

М

Магнати – великі феодалі, родовита і багата знать у ряді країн Європи, зокрема аристократичний прошарок шляхти на українських землях часів панування великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Майорат – порядок спадкування майна старшим у сім'ї або роду. Характерний для правовідносин епохи феодалізму. Існувало три види М.:

а) сеньйорат, коли нерухомість переходила до старшого роду;

б) власне М., коли спадкоємцем ставав старший із синів; в) право первородства, коли нащадком вважався первороджений син, а зі смертю його до відкриття спадку — старший онук, а не наступний за старшинством син.

Метеки — категорія населення грецьких полісів, яка означала «осілі чужоземці». М. був громадянином і не мав права брати участі в політичному житті, але, за великі заслуги перед містом, міг набути громадянство.

Метрополія — у Стародавній Греції місто-держава (поліс) стосовно до утворення поселень за межами полісу (колоній).

Монархія — форма державного правління (або сама держава, в якій панує така форма), за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави і здебільшого передається у спадок. Монарх (король, цар, емір, шах і т. д.) користується владою за власним правом, яке не делеговане йому ніякою іншою владою. Він є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його ім'ям виконується правосуддя; у міждержавних справах він представляє державу.

Мужі галицькі — категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався у боротьбі з боярством. Часто за свою службу отримували земельні наділи від князя.

Н

Надвиський суд, Народницький суд — судовий орган в Україні за часів Директорії УНР 1919 — 1920 рр. Перші такі суди з'явилися у січні 1919 р. Утворений гетьманом П. Скоропадським Державний сенат Української Держави було ліквідовано. Натомість 02.01.1919 р. відновлено Генеральний суд, що існував за Центральної Ради, але зі зміною назв: Генеральний суд і генеральні судді — на Н. с. і надвиські судді.

«Надзвичайне трудове законодавство» — зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни у стані війни.

Наказний гетьман – в Україні XVII – XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Призначався гетьманом чи обирався козацькою старшиною зі свого середовища або з-поміж полковників. Мав гетьманські повноваження в поході, коли в ньому не брав участі сам гетьман, під час тривалої відсутності гетьмана в резиденції або його неспроможності виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, у разі смерті гетьмана або його усунення.

Наказний отаман – посадова особа в Запорозькій Січі. Призначався на час відсутності кошового отамана з різних причин: воєнний похід, делегація до столиці тощо. Найчастіше, функції Н. о. виконував військовий суддя.

Намісник – на Русі посадова особа, яка разом із волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито. Посада вперше запроваджена в XII ст. і остаточно встановлена у XVI ст. Призначався в місто великим чи удільними князями. Нагороджувався за службу кормлінням, тобто за рахунок місцевого населення. У розпорядженні Н. був адміністративний персонал і військові загони для місцевої оборони та придушення антикнязівських виступів.

Народна рада – назва опозиційної меншості депутатів Верховної Ради УРСР, обраних першими напівдемократичними виборами 1990 р.

Неосудність – психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України). Поняття Н. застосовується і в адміністративному законодавстві (статті 17, 20 КпАП України). Н. відкидає можливість особи бути суб'єктом злочину чи адміністративного правопорушення.

Номоканон – збірник церковних правил (часто з тлумаченнями визначних богословів) та імператорських указів, що стосувалися церкви. Слов'янська назва – «законоправиельники».

О

Оброк, чинш – податки, що їх виплачували селяни феодалам спочатку у формі продуктової (натуральний О.), а з розвитком товарно-грошових відносин - грошової (грошовий О.) феодально-земельної ренти. Із О. пов'язане також поняття оброчної податі (грошового збору з колишніх державних селян), запроваджені в Росії 1723 р. царем Петром І.

Олігархія – недемократична форма правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб (олігархів); владна еліта, яка очолює і репрезентує олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування влади невеликій групі осіб для задоволення власних інтересів, насамперед тих, що стосуються нагромадження багатств і одержання привілеїв.

Операція «Вісла» – акція, затверджена польським керівництвом 29 березня 1947 р. Проведена спільно польськими та радянськими спецслужбами. Спрямована проти споконвічно українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, яке насильницьким чином переселялося до західних і північних областей Польщі, з обов'язковим розпорощенням серед польського населення.

Ордалії – «суд божий», випробування особи за допомоги сил природи (божих сил), що ґрунтувалося на вірі в Бога (чи богів), який вкаже судові й громаді, хто є винний, а хто невинний. Це зазвичай робилося, коли бракувало інших переконливих доказів. Застосовувалися здебільшого вода чи вогонь. Випробування вогнем полягало в тому, що людина повинна була певний час тримати руку над вогнем або пройти через вогнище чи пронести на певну відстань розпечене залізо або камінь.

Осадники – назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, що були в складі Польщі протягом 1919 – 1939 рр. Підставою для утворення осадницьких господарств стали ухвалені польським сеймом закони: про аграрну реформу 1920 р. та про військову колонізацію 1920 р.

Особлива нарада – орган позасудової репресії, створений 10 липня 1934 р. при НКВС СРСР Діяльність була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій.

В адміністративному порядку могла застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі СРСР.

П

Пам'ятки права — давні конституції, кодекси, закони та інші нормативно-правові акти; записи правових звичаїв; матеріали судової, арбітражної, адміністративної та договірної практики; юридичні та філософсько-правові трактати тощо. П. п. є насамперед відповідною інтелектуальною інформациєю, а в деяких випадках, коли йдеться про унікальне видання, також її матеріальними носіями. Важливе джерело для вивчення історії правової думки минулих років.

Парцеляція — поділ, подріблення земель сільськогосподарського призначення на невеликі ділянки (парцели).

Патент — форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Пернач, пірнач, шестипер — вид булави. За часів Гетьманщини (XVII — XVIII ст.) був головним атрибутом полковницької влади. Виглядав як ребриста булава (менша за гетьманську) — срібна або визолочена жезлоподібна палиця з наверхшам, виконаним у формі шести ажурних ребер-пір'їн. Тому його ще називали шестипером. П. носили за поясом, а на урочистях здіймали вгору у правій руці.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця в Росії з XIII ст. П. виступав як сукупність волостей, що тяжили до будь-якого центру. Управлявся князівськими намісниками, з XVII ст. — воєводою. Із XVIII ст. входив до складу губернії; з 1775 р. П — нижча адміністративна, судова та фінансова одиниця. Поліційно-адміністративна влада в межах П. здійснювалася капітаном-справником.

Позасудові органи — державні несудові органи, наділені правом виносити вирoki у кримінальних справах і застосовувати заходи адміністративної репресії (висилка, ув'язнення до установ виконання покарань в адміністративному порядку). Широко використовувалися в Російській імперії для боротьби з революційним рухом, а також в СРСР.

Полк — адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI — XVIII ст., під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького

середини XVII ст. П., сформовані на взір реєстрових, стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави – Гетьманщини.

Полонізація – тривалий процес на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, який мав декілька напрямків. У 1924 р. в державних органах Польщі було заборонено використання української мови. Україномовні школи перетворювалися на двомовні з перевагою польської мови. Подібна політика викликала протести з боку місцевого населення, що, своєю чергою, викликало розправи з мирними мешканцями, арешти й загострення відносин між українцями та поляками напередодні Другої світової війни.

Полюддя – у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для кормління і збирання данини («ходіння по людях»); згодом – сама данина.

Посадник – намісник князя у найбільших центрах Київської Русі X – XI ст. Вперше П. згадано в «Повісті временних літ» під 997 р. Були повноправними представниками великокнязівської влади на мідіях, слідкували за порядком, провадили судочинство, збирали данину і мито, водночас керували військовими силами міста; в їхньому віданні була і прилегла сільськогосподарська територія.

Приказ – орган центрального управління в Росії XVI – початку XVIII ст.

Р

Рабство – історично перша та найгрубіша форма експлуатації, за якої раб поряд із засобами виробництва був власністю свого господаря-рабовласника. Р. стало основою рабовласницького ладу.

Режим санації – назва режиму в Польщі 1926 – 1939 рр. Установлений Ю. Пілсудським у травні 1926 р. Під гаслом «санації» («оздоровлення») політичного та економічного життя режим захищав інтереси великих земельних магнатів, монополістичного капіталу, проводив антирадянську політику.

Репресії – каральні заходи, покарання, що застосовувалися державними органами країни. В історії Радянського

Союзу найбільш відомі політичні Р. 1930-х рр., спричинені тоталітарним режимом Й. Сталіна.

Республіка – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якою вища влада належить виборним представникам органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

С

Скіпетр – символ царської влади. Вступаючи на престол, його одержував боспорський цар від римського імператора.

Соцький – командир підрозділу (сотні) у руському війську. Посада з'явилась у IX ст. С. міг виконувати адміністративно-поліційні функції за призначенням князя на нових захоплених територіях.

Стан – соціальна група, що мала закріплені в звичаях або законах характеристики і передавала за спадком права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай складалася з кількох С, характерною була ієрархія, відображена в нерівноправстві С. і привілеїв.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Т

Тисяцький – воєначальник, який очолював руське міське ополчення – «тисячу», призначався князем. У місцях, де було розвинуте вічове управління, Т. обирався з місцевих бояр на один рік і виступав помічником посадника.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

«Трійки» – каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи могли брати до свого провадження будь-яку кримінальну справу,

яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «Т.» оскарженню не підлягали.

У

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона переділена.

Ф

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид тоталітаризму.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Ц

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Ш

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

ОСНОВНА:

Підручники та навчальні посібники:

1. Тацій В. Я. Історія держави і права України. Академічний курс: підручник: у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Київ: Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с.
2. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2013. – 704 с.
3. Бурдін М. Ю. Історія держави і права України: практикум / М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. – Х.: ФОП Бровін О. В., 2017. – 444 с.
4. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2015. – 348 с.
5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: Ін юре, 2007. – 624 с.
6. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2007. – 471 с.

ДОПОМІЖНА:

1. Андрусішин Б. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави / Б. Андрусішин // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / засн. Президія Акад. правових наук Укр. – 2012. – № 4. – С. 114-122.
2. Андрухів О. Арешти як одна з форм репресій проти «ворожих елементів» у Західній Україні в 1939-1941 рр. (правовий аналіз) / О. Андрухів // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць / Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 18-26.

3. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі як феномен правового життя України (XVI - XVIII ст.) / Н. В. Атаманова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2012. – № 19 т. 1. – С. 9-11.
4. Бальбин В. А. К истории Уголовного уложения 1903 г. в России / В. А. Бальбин // Вестник Ленингр. ун-та. Серия: экономика, философия, право. – 1977. – № 11, вып. 2. – С. 123-130.
5. Бальбин В. А. Основные тенденции развития уголовного законодательства в России в 1861 - 1881 гг. / В. А. Бальбин // Правоведение. – Л.: изд-во Ленингр. ун-та. – 1977. – № 3. – С. 55-63.
6. Бардах Ю. История государства Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак – М.: Юрид. лит., 1980. – 559 с.
7. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648 - 1654 рр. в працях дослідників із західної діаспори / В. С. Батюк // Українській історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 50-51.
8. Бершадский С. А. Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование / С. А. Бершадский. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1893. – 114 с.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 - 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у двох книгах / І. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Книга 1 – 428 с., Книга 2 – 686 с.
10. Блажівська О. Спадкове право за Галицьким цивільним кодексом 1797 року: історико-правовий аналіз / О. Блажівська // Вісник Національної академії прокуратури України: часопис / Нац. акад. прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 92-99.
11. Бойко І. Боротьба українського народу за державну незалежність у 1917 - 1921 рр.: уроки для сучасної України / І. Бойко // Право України: юрид. журн. / засн. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, НУ «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого» та ін. – 2016. – № 1. – С. 182-191.
12. Бойко І. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Бойко // Право України. – 1998. – № 5. – С. 98-100.
13. Бойко І. Про цивільне право Гетьманщини за кодексом 1743 року / І. Бойко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 88-90.
14. Бойко І. Й. До питання про сімейне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Й. Бойко // Вісник Львів. ун-ту. – Серія юрид. – 1999. – вип. 34. – С. 23-26.
15. Бойко, О. Д. Історія України: підручник: затверджено МОН України / О. Д. Бойко. – Київ: Академія, 2016. – 717 с.

16. Бондарук Т. І. Принцип рівності як правоутворюючий фактор у Великому князівстві Литовському (за Литовськими статутами) / Т. І. Бондарук // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 114-117.
17. Боняк В. О. Передумови та витoki правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України / В. О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України: Збірник наукових праць / засновник Дніпропетровський юридичний інститут МВС України. – 2012. – № 4. – С. 28-34.
18. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. / С. Борисенко // Збірник соціально-економічного відділу УАН. – К., 1928. – вип. 3. – 334 с.
19. Бочарников Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право «Руської Правди» / Д. М. Бочарников // Право України. – 1996. – № 11. – С. 65-70.
20. Буша Н. Д. До питання участі народу в управлінні державними справами в Київській Русі, Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій / Н. Д. Буша // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2010. – № 4 (№ 50). – С. 108-113.
21. Валєєв Р. Г. Інструменти вдосконалення стану забезпечення поліцією (міліцією) прав людини / Р. Г. Валєєв // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ: наук.-теорет. журн. / Луган. держ. ун-т внутр. справ. – 2015. – № 3. – С. 63-67.
22. Ванечек В. История государства и права Чехословакии: [перевод с чешского] / В. Ванечек. – Москва: Юридическая лит., 1981. – 503 с.
23. Василенко Г. К. Велика Скіфія / Г. К. Василенко. – Київ: Знання України, 1991. – 48 с.
24. Василенко М. «Права, по которм судится малоросийский народ» як джерело державного права України 18 ст. / М. Василенко // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди його 60-річчя. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 245-252.
25. Винник Н. М. Історико-правові аспекти становлення української державності в Закарпатті (1918 - 1939 рр.) / Н. М. Винник // Південноукраїнський правничий часопис. – 2011. – № 1. – С. 237-240.
26. Вільховий Ю. В. Історичні віхи української державності / Ю. В. Вільховий // Бюлетень Міністерства юстиції України: офіц. вид. / засн. М-во юстиції України. – 2015. – № 8. – С. 42-46.

27. Войнштейн Б. С. Свод законов Российской империи / Б. С. Войнштейн // Экономика и организация промышленного производства. – 1990. – № 6. – С. 139-143.

28. Волковинський В. М. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності / В. М. Волковинський, Ю. А. Левенець // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 2. – С. 115-124; № 4. – С. 116-123; № 8. – 122-131; № 9. – С. 87-95.

29. Волкотруб Л. В. Конституційно-правові аспекти становлення українських збройних сил у боротьбі за незалежність / Л. В. Волкотруб // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2014. – № 65. – С. 85-92.

30. Гавриленко О. А. Право античних держав Північного Причорномор'я: навч. посібник / О. А. Гавриленко. – Харків: НУВС, 2004. – 111 с.

31. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. - перша половина VI ст. н. е.): монографія / О. А. Гавриленко. – Харків: Парус, 2006. – 352 с.

32. Гавриленко О. А. Київська Русь: політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. – Харків: УніВС, 1999. – 69 с.

33. Гавриленко О. А. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальнов, В. В. Цибулькін / Ред. О. М. Парфенюк. – Харків: Точка, 2017. – 264 с.

34. Гавриленко О. А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки НЕПу / О. А. Гавриленко // Вестник Международного славянского университета. – Х., 1999. – Т. 2. – № 1. – С. 44-50.

35. Гавриленко О. А. Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2010. – № 919: Серія «Право», Вип. 7. – С. 152-156.

36. Гавриленко О. А. Судова система кримських колоній Генуї (друга половина XIII – середина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2011. – № 945: Серія «Право». – С. 49-53.

37. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 622 с.

38. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія / О. М. Головка. – Харків: СІМ, 2005. – 448 с.
39. Горобець В. Н. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века) / В. Н. Горобец // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М.: «Языки русской культуры». – 1997. – С. 77-88.
40. Греков И. А. Государственность и право на территории Украинской ССР в период феодальной раздробленности: конспект лекций по истории государства и права Укр. ССР / И. А. Греков. – Одесса: Одес. гос. ун-т им. И.И. Мечникова, 1964. – 52 с.
41. Грищук В. К. Кодификация законодательства Украинской ССР (1956-1985 гг.): текст лекций / В. К. Грищук. – Львов: Львов. ун-т им. И. Франко, 1991. – 84 с.
42. Грищук В. К. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР / В. К. Грищук // Радянське право. – 1988. – № 1. – С. 84-87.
43. Гуз А. М. Земство в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності / А. М. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55-58.
44. Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів.нац. ун-т ім. І. Франка. Юридичний ф-т. – 2011. – № 1 (№ 52). – С.56-63.
45. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. / А. О. Гурбик // Українській історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110-116.
46. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
47. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії України АН України, 1994. – 47 с.
48. Доморослий В. Українська громада в II Державній Думі (1905 р.) / В. Доморослий // Віче. – 1998. - № 4. – С. 130-134.
49. Черепнин В. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / отв. ред.: Л. В. Черепнин; изд. подгот.: Я. Н. Щапов ; АН СССР, Ин-т истории. – М.: Наука, 1976. – 240 с.
50. Ермолаев В. Б. Хмельницкий о проблемах и перспективах создания Украинского государства (к 365-летию Национальной революции 1648 г.) / В. Б. Ермолаев // Ежегодник украинского права. – 2014. – № 6. – С. 82-94.

51. Ємець І. Оновлення матеріалів зводу законів Української РСР / І. Ємець // Радянське право. – 1988. – № 1. – С. 8-11.
52. Єрмолаєв В. Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького / В. Єрмолаєв // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. / засн. Президія Нац. акад. пр. наук України, НУ «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – 2013. – № 2. – С. 78-88.
53. Єрмолаєв В. Про форму правління та державний режим Гетьманщини часів Б. Хмельницького (до 365-річниці Національної революції 1648 р.) / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / засн. Президія Акад. правових наук Укр. – 2012. – № 4. – С. 75-92.
54. Забзалюк Д. Є. Політико-правові аспекти європейської інтеграції Галицько-Волинської держави у 40-50-х рр. XIII століття / Д. Є. Забзалюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2014. – № 3. – С. 3-11.
55. Зайцев Л. О. Становлення і доля української Козацької держави / Л. О. Зайцев // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – 1998. – № 27-28. – С. 168-179.
56. Яковкин И. И. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. / Сост.: Яковкин И. И. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 155 с.
57. Захарчук А. С. Формування правової культури українського населення Галичини (середина XIX – початок XX століть) / А. С. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України: офіц. вид. / засн. М-во юстиції України. – 2013. – № 11. – С. 115-121.
58. Чистяков О. И. История государства и права СССР / под ред. О. И. Чистякова, И. Д. Мартысевича. – М.: изд-во Московского ун-та, 1985. – 280 с.
59. Іванова А. Ю. Правосвідомість як джерело права у перехідних державах (на прикладі української революції 1917 – 1921 рр.) / А. Ю. Іванова // Правова держава: щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2015. – Вип. 26. – С. 52-60.
60. Бабай Б. М. Історія держави і права Української РСР: в 2-х т. / Редакційна колегія: Б. М. Бабій та інші. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. I. – 1917 – 1937. – 892 с.
61. Кадеев В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. / В. І. Кадеев // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 23 – 31.

62. Калугін С. А. Нагляд за діяльністю земського самоврядування в Росії в кінці XIX – на початку XX ст. / С. А. Калугін // Вісник Універ-ту внутрішніх справ. – Х. – 1999. – № 7. – Ч. 1. – С. 53 – 65.

63. Кіндюк Б. «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині в XVIII ст. / Б. Кіндюк // Право України: юрид. журн. / засн. Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, НУ «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого» та ін. – 2014. – № 7. – С. 245 – 251.

64. Кобилецький М. Магдебургське право як джерело кодифікації українського права (XVIII – початок XIX ст.) / М. Кобилецький // Вроцлавсько-львівський юридичний збірник. – 2011. – № 2. – С. 252-287.

65. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів.нац. ун-т ім. І. Франка. Юридичний ф-т. – 2013. – Вип. 58. – С. 55 – 61.

66. Ковальова С. Г. Суб'єкти правовідносин у литовсько-руському праві XIV – XV ст. / С. Г. Ковальова // Правова держава: щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2011. – Вип. 22. – С. 114-119.

67. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.

68. Кодан С. В. М. М. Сперанский и систематизация законодательства в России (XIX в.) / С. В. Кодан // Советское государство и право. – 1989. – № 6. – С. 103 – 110.

69. Колесніков С. Д. Шлюбно-сімейне право Київської Русі / С. Д. Колесніков // Проблеми державотворення України: історія і сучасність: збірник наукових статей. – Х.: УніВС. – 1997. – Ч. 1. – С. 23 – 32.

70. Кондратюк О. В. Державно-правовий статус українців у Російській імперії (XVIII – XIX ст.) / О. В. Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2014. – № 2. – С. 3-13.

71. Прилюк Ю. Д. Конституційні акти України. 1917 – 1920 рр. / наук. ред. і упоряд. Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

72. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж: Воронеж. ун-т, 1989. – 185 с.
73. Короткова Л. Сімейне право України: історичний огляд / Л. Короткова, О. Віхров // Право України. – 1994. – № 11-12. – С. 47-49.
74. Косик В. Україна й Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.
75. Коцан І. Д. Воєнізація та подальше реформування міліції Харківщини на початку 20-х рр. ХХ ст. / І. Д. Коцан // Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. – 2012. – № 1028. – С. 69-73.
76. Коцан І. Д. До історії боротьби міліції Харківщини з самоноварінням в роки НЕПу. / І. Д. Коцан // Формування тверезого способу життя в сім'ї та суспільстві: матеріали III науково-практичної конференції. (Львів, 4 – 5 листопада 2016 р.), Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. – Львів., 2016. – С. 124 – 129.
77. Коцан І. Д. Історія і діяльність опозиційних до радянської влади неформальних громадських організацій / І. Д. Коцан // Громадське життя Харківщини за 20 років незалежності України: збірник тез Форуму. / ХарРІ НАДУ «Магістр». – 2012. – С. 249 – 250.
78. Коцан І. Д. Охорона громадського порядку міліцією Харківщини в 20-ті рр. ХХ ст. / І. Д. Коцан // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2016. – № 3(74). – С.103 – 111.
79. Кравцова Т. М. Еволюція форм правління в незалежній Україні / Т. М. Кравцова // Центральноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС. – 2011. – № 1. – С. 3 – 9.
80. Кравчук М. В. Держава та армія в УНР в період тимчасового уряду та їх правове закріплення / М. В. Кравчук // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2010. – № 48. – С. 69 – 75.
81. Красніцький А. В. Національна та радянська державність на західноукраїнських землях у роки української революції (1917 – 1921 рр.) в інтерпретаціях правознавців / А. В. Красніцький // Часопис Київського університету права: укр. наук.-теорет. часопис / Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 2012. – № 3. – С. 56 – 61.
82. Куликов В. В. К оценке Земского положения 1890 г. / В. В. Куликов // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 104 – 107.

83. Кульчицький В. С. Кодекс Українського права 1743 р. / В. С. Кульчицький // Право України. – 1994. – № 9. – С. 28-29.
84. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В. С. Кульчицький. – Львів: Світ, 1958. – 189 с.
85. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження / П. Кульчицький // Вісник Львівського університету. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів.нац. ун-т ім. І. Франка. Юридичний ф-т. – 2012. – Вип. 56. – С. 111-116.
86. Кульчицький С. В. Історичне місце української радянської державності / С. В. Кульчицький // Історія в школах України: наук.-метод. журнал. – 2002. – № 6. – С. 18-22.
87. Курицын В. М. Становление социалистической законности / В. М. Курицын. – Москва: Наука, 1983. – 193 с.
88. Лаговський В. М. Принцип розподілу влади та його вплив на систему стримувань і противаг / В. М. Лаговський // Прикарпатський юридичний вісник: зб. наук. праць / Івано - Франків. ф - т Нац. ун - ту Одеська юридична академія. – 2015. – Вип. 1(7). – С. 7-11.
89. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года: в 2-х т. / И. И. Лаппо. – Каунас, 1934. – Т. 1. – 473 с.
90. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права: курс лекцій / Р. М. Лашенко. – Київ: Україна, 1998. – 255 с.
91. Лесько І. Б. Історико-правові засади економічної стратегії німецького окупаційного режиму на українських землях роки Великої Вітчизняної війни / І. Б. Лесько // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ: наук.-теорет. журн. / Луган. держ. ун-т внутр. справ. – 2013. – Спец. вип. № 5: Міжнародне право в умовах глобалізації. – С. 272-278.
92. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М.: Политиздат, – 1991. – 302 с.
93. Литвин В. М. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955) / В. М. Литвин – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
94. Логвиненко И. А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады / И. А. Логвиненко. – Глобино: Полиграфсервис, 2000. – 96 с.
95. Логвиненко І. А. Гетьманат в Українській державі: сутність та особливості / І. А. Логвиненко // Право і безпека: Наук. журн.: засн. Хар. нац. ун-т внутр. справ. – 2010. – № 5(37). – С.42-44.

96. Логвиненко І. А. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та наслідки / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С. 2-10.

97. Логвиненко І. А. Конституція Української Народної Республіки: історія прийняття, оцінки в історіографії, значення / І. А. Логвиненко // Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток української держави: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 29 червня 2011 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: ХНУВС, 2011.

98. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності уряду Української держави (травень – грудень 1918 р.) / І. А. Логвиненко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1 (56). – С. 14-20.

99. Макаренко А. Органи судочинства за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» / А. Макаренко // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 41-45.

100. Мамонтов І. О. Політико-правова оцінка боротьби ОУН і УПА у 1940-1950-х рр.: методологічний аспект / І. О. Мамонтов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 107-113.

101. Матвеева Т. А. Становление и развитие украинского казначества Т. А. Матвеева // Форум права: електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. – 2015. – № 3. – С. 143-149.

102. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. / Т. О. Матвеева // Форум права: електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. – 2016. – № 2. – С. 114-123.

103. Мацькевич М. Історико-правові аспекти проголошення акта злуки УНР та ЗУНР / М. Мацькевич // Юридична Україна: Щомісячний правовий часопис / співзасновники Київський регіональний центр Академії правових наук України, СП «Юрінком Інтер». – 2010. – № 12. – С. 25-31.

104. Мелех Л. В. Окремі аспекти розвитку законності в Галичині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / Л. В. Мелех // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2015. – Вип. 2. – С. 18-27.

105. Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Д. Месяц – К.: Наукова думка, 1963. – 120 с.

106. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К.: 1995. – 328 с.

107. Миронова В. Г. Из истории юридической практики в Древней Руси / В. Г. Миронова // История и культура древнерусского города: Сборник статей / Редкол.: Г. А. Федоров-Давыдов и др. – М.: Издательство МГУ, 1989. – С. 66-68.

108. Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х / Л. П. Нагорна // Український історичний журнал – 1993. – № 1. – С. 3-15.

109. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.: правительственная политика / В. А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 258 с.

110. Нелин А. И. К вопросу о предпосылках кодификации права Украины в начале XIX в. / А. И. Нелин. // Проблемы правоведения – 1989. – № 5. – С. 21-27.

111. Нерсесянц В. С. Развитие русского права в XV-первой половине XVII в. / В. С. Нерсесянц. – Акад. наук СССР, Ин-т государства и права – М.: Наука, 1986. – 288 с.

112. Ніколаєнко Т. Б. Звичаєве право скіфської держави / Т. Б. Ніколаєнко // Бюлетень Міністерства юстиції України: офіц. вид. / засн. М-во юстиції України. – 2014. – № 8. – С. 51-56.

113. Нюхіна П. О. Козацькі універсали як джерело українського права XVII-XVIII ст. / П. О. Нюхіна // Правова держава: щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2010. – Вип. 21. – С. 44-52.

114. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фахові висновки робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН – УПА / НАН України; Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – 53 с.

115. Падох Я. Суди й судовий процес України: нариси історії / Я. Падох; після сл. Б. Т. Цюцюра. – Нью-Йорк та ін.: 1990. – 128 с.

116. Пальцева Л. А. Херсонес Таврический в V-I вв. до н.э. / Л. А. Пальцев. – Л. – 1988. – 39 с.

117. Зимин А. А. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X- XII вв. / А. А. Зимин, С. В. Юшков. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1952. – 287 с.

118. Паньонко І. Звичаєве право запорізьких козаків І. Паньонко // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. Вип. 34. – Л., 1999. – С. 49-51.

119. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі / І. М. Паньонко // Вісн. Львів. ун-ту. внутрішніх справ. – Л., 2006. – С. 117-136.

120. Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття / А. Й. Пашук. – Х.: Видавництво Харківського університету ім. О. М. Горького, 1961. – 48 с.

121. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648 – 1782) / А. Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1967. – 178 с.

122. Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы Респ. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута, Вильнюс, 27 – 28 нояб. 1979 г. / Вильн. гос. ун-т, Ин-т истории Акад. Наук ЛитССР; редкол.: С. Лазутка (отв. ред.) и др.. – Вильнюс: Минвуз ЛитССР, 1982. – 154 с.

123. Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV-XVI вв. / В. И. Пичета – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 503 с.

124. Попле А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А. Попле // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 29-34.

125. Гончаренко В. Д. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.

126. Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. / Л. Д. Прицак. – Х.: Акта, 2003. – 493 с.

127. Пьянков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси / А. П. Пьянков. – Минск.: Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1980. – 210 с.

128. Редько А. Принципи організації компартійно-державного управління в західних областях УРСР у 40-х роках XX ст. і забезпечення його керівними кадрами / А. Редько // Підприємництво, господарство і право: щомісяч. наук.-практ. госп.-правов. журн. / засн. Ін-т приватн. права і підприємництва АПРН України, Спілка юристів України, Ін-т держави і права НАН України. – 2011. – № 12. – С. 17-19.

129. Реформы Александра II: [Сборник] / сост. О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М.: Юрид. лит., 1998. – 460 с.

130. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси: Учеб. пособие. / В. А. Рогов. – М.: РИО ВЮЗИ, 1984. – 80с.

131. Рогожин А. Й. Земельне законодавство Центральної Ради / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Основа, 1994. - № 2. – С. 52-60.

132. Романов Р. М. Российский парламент начала XX века / Р. М. Романов // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – №2. – С.174-188.

133. Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві Давньої Русі Княжої доби / Є. В. Ромінський // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 271-274.

134. Российское законодательство X – XX веков: у 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – 432 с.

135. Рум'янцев В. Павло Скоропадський в українському державотворенні (до 140-річчя з дня народження) / В. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / засн. Президія Акад. правових наук Укр. – 2013. – № 1. – С. 34-43.

136. Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 2002. – 271 с.

137. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.

138. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л.: «Наука», 1983. – 240 с.

139. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1988. – 176 с.

140. Сидорчук М. В. О систематизации законодательства в России (1826-1832 гг.) / М. В. Сидорчук // Изв. вузов. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 26-32.

141. Сіваш О. М. Ідея суверенітету в моделях українського державотворення (початок XX ст.) / О. М. Сіваш // Форум права: електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. – 2014. – № 4. – С. 308-315.

142. Скалига Л. П. Боротьба Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923 р.) / Л. П. Скалига // Укр. істор. журн. – 1992. – № 1. – С. 115-124.

143. Скоморовський В. Б. Правові основи військово-політичного договору радянських республік 1919р. / В. Б. Скоморовський // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2012. – № 57. – С. 95-100.

144. Скуратович І. М. Еволюція феодальних привілеїв на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / І. М. Скуратович // Форум права: електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. – 2013. – № 3. – С. 592-595.

145. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.): монографія / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпрінт, 1910. – 210 с.

146. Статут Великого князства Литовського 1588 года, тексти, справочник, коментарии. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.
147. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1654-1657) / В. С. Степанков // Укр. історич. журнал. – 1995. – № 4. – С.14-33.
148. Стецюк Б. Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть) / Б. Р. Стецюк // Право і безпека: Наук. журн.: Науковий журнал: наук. журн. / засн. Хар. нац. ун-т внутр. справ. – 2012. – № 3. – С. 74-78.
149. Тарасюк Р. Синьо-жовтий стяг образ народ: 23 серпня - День Державного Прапора України / Р. Тарасюк // Віче: теорет. і громад.-політич. журн. / засн. Верховна Рада України. – 2013. – № 15. – С. 4.
150. Термок І. Я. Становлення та джерела руського права / І. Я. Термок // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 9. – Львів, 1999. – С.17-23.
151. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) / Б. Й. Тищик // Право України. – 1994. – № 5-6. – С. 44-47.
152. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр. / Б. Й. Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 120 с.
153. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К., 1968. – 171 с.
154. Турута О. В. Погляди українських філософів на проблему реальності прав людини / О. В. Турута, Н. А. Дубина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософії науки». – 2014. – № 1142 – С. 158-164.
155. Турута О. В. Становлення і розвиток ідеї прав і свобод людини в Україні / О. В. Турута, Н. А. Дубина // Право і суспільство. – 2015. – № 4 ч. 2 – С. 21-27.
156. В. М. Косика Україна в Другій світовій війні у документах: у 4 т. / Упоряд. В. М. Косика. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. – Т. 4: Збірник німецьких архівних матеріалів (1944 – 1945). – 368 с.
157. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996.
158. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 559 с.

159. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; відп.ред. О. Н. Ярмиш ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Х.: 1995. – 74 с.
160. Хазанов А. М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей / А. М. Хазанов – М.: Наука. – 1975. – 342 с.
161. Хачатуров Р. Л. Становление права (на материалах Киевской Руси) / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – 177 с.
162. Холод Ю. А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. А. Холод // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 175-181.
163. Худояр Л. В. Джерела права Запорозької Січі / Л. В. Худояр // Правова держава: щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2015. – Вип. 26. – С. 35-43.
164. Худояр Л. В. Принцип рівності у пам'ятці права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / Л. В. Худояр // Альманах права. – 2013. – №4. – С. 308-311.
165. Худояр Л. В. Становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва наприкінці ХVІ - у першій третині ХVІІ століття / Л. В. Худояр // Часопис Київського університету права: укр. наук.-теорет. часопис / Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 2013. – № 3. – С. 75-78.
166. Чалий В. Українська держава 1917-1920 років як суб'єкт міжнародного права В. Чалий // Нова політика. – 1996. – №1. – С. 35-40.
167. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. – СПб.: Равена; Альфа, 1995. – 846 с.
168. Чернишевич О. В. Виконавча влада в Україні на рубежі ХХ – ХХІ століть: правовий та історичний аспект / О. В. Чернишевич // Вісник Академії адвокатури України. Право: наука, практика. – 2014. – № 1. – С. 27-35.
169. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу / В. А. Чехович ; відп.ред. Л. О. Зайцев ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Х.: 1995. – 56 с.
170. Чизмадиа А. История венгерского государства и права / А. Чизмадиа, К. Ковач, Л. Асталаш. – М.: Юридическая литература, 1986. – 448 с.

171. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX століття / В. С. Шандра – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с.

172. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков - М.: Изд-во юридической литературы, 1949. – 546 с.

173. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – поч. XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х.: Консум, 2001. – 288 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ:

1. http://www.twirpx.com/files/law/igp_sng/ukraine/
2. <http://www.ukrhist.at.ua/publ/35>.

Навчальне видання

**О. М. Бандурка,
М. Ю. Бурдін, Б. Г. Головка та ін.**

**Історія держави та права України
Підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл.**